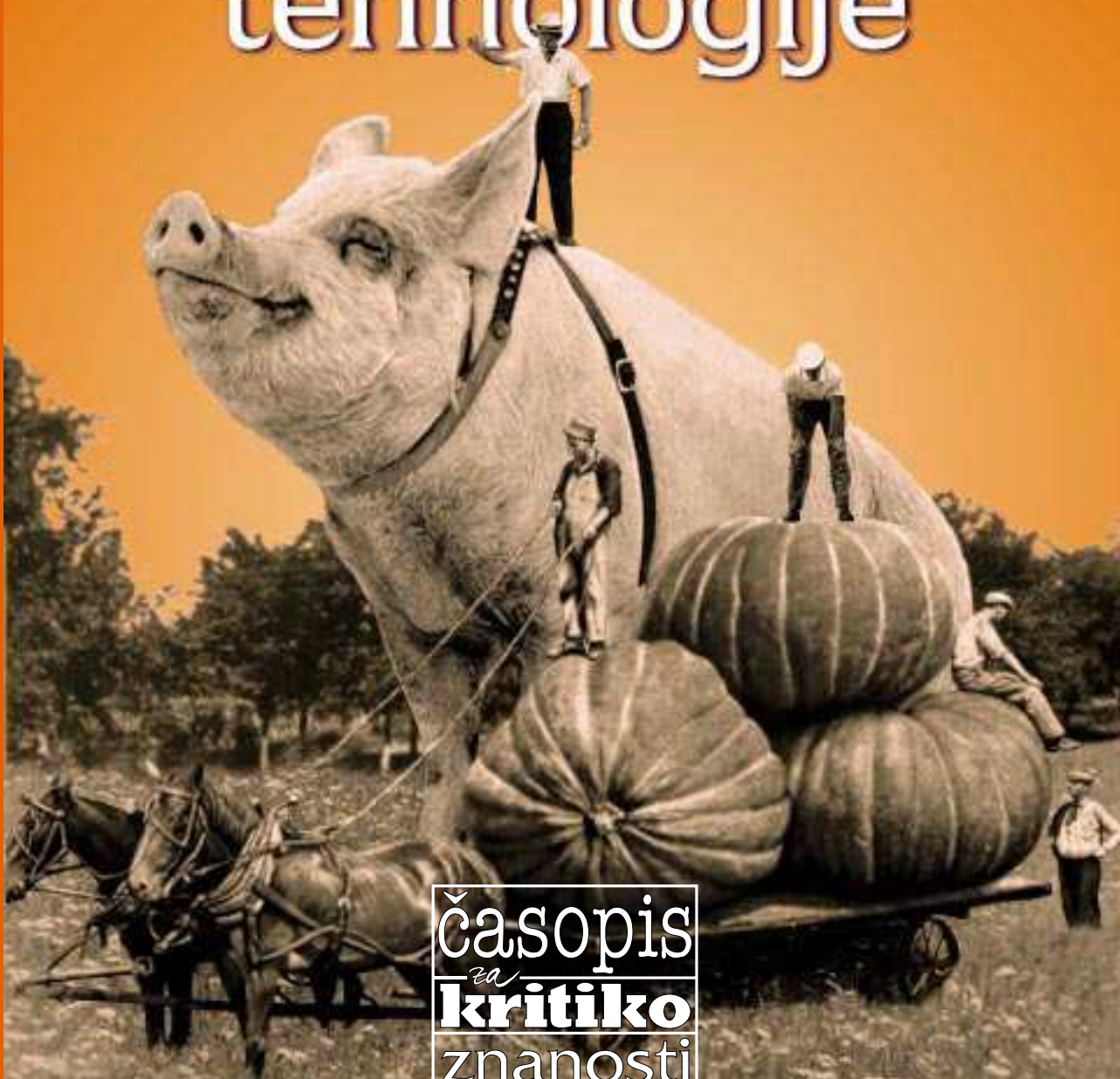

Izzivi genske tehnologije

časopis
za
kritiko
znanosti

let. XXVI, 1998, št. 192

Prispevki so nastali v okviru raziskovalne naloge “Analiza upravljalnih modelov, metod in postopkov delovanja znanstvene in tehnološke skupnosti in analiza znanstveno tehnološkega napredka kot izvira etičnih problemov in tveganja”, ki jo financira Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije.

vsebina

Darij Zadnikar 5 TOTALITARIZEM IN SLOVENC

IZZIVI GENSKE TEHNOLOGIJE

Andrej Kim 11 IDEOLOŠKI IN DRUŽBENO-ETIČNI IZZIVI
GENSKE TEHNOLOGIJE

Jürgen Habermas 31 SUŽENJSTVO GENOV

Andrej A. Lukšič 33 GENSKA TEHNOLOGIJA, JAVNOST IN MEJE
PARLAMENTARNE DEMOKRACIJE

Elizabeth Beck-Gernsheim 51 SRCE ZA KLONE

OKOLJSKA DAVČNA REFORMA

Andrej Klemenc, Bojan Radej 55 OKOLJSKA DAVČNA REFORMA: PREMALO
ZA OKOLJEVARSTVENI KONCEPT IN
PREVEČ ZA OKOLJEVARSTVENO PRAKSO

Bojan Radej 59 NEKAKO OKOLJSKA DAVČNA REFORMA

T. A. Musgrave 77 SCHUMPETROVA KRIZA DAVČNE DRŽAVE:
ESEJ IZ FISKALNE SOCIOLOGIJE

Ernst Ulrich von Weizsäcker, Amory B. Lovins,
L. Hunter Lovins 107 OKOLJSKA DAVČNA REFORMA KOT
OŠMIŠLJENJE REVOLUCIJE V
UČINKOVITOSTI

Eva Zver 119 INSTITUCIONALNE SPREMEMBE ZA
VARSTVO OKOLJA

Kai Schlegelmilch 135 OBDAVČEVANJE ENERGIJE V EVROPSKI
UNIJI

Tanja MArkovič Hribernik 149 POLITIKE IN INSTRUMENTI VARSTVA
OKOLJA V SLOVENIJI TER OKOLJSKA
DAVČNA REFORMA

Miha Tomšič 165 TAKSA NA EMISIJE OGLJIKOVEGA
DIOKSIDA V SLOVENIJI

189 IZBOR LITERATURE O OKOLJSKIH DAVKIH
IN OKOLJSKI DAVČNI REFORMI

199 INDEKS

članki

Dejan Jelovac 207 NATURALISTIČNI HUMANIZEM
LUDWIGA FEUERBACHA

Katarina Majerhold	223	LJUBEZEN
Irena Štupar	251	NEMOGOČE BIVAJOČE – ŠTIRIKRAT
Ksenija H. Vidmar	267	AMERIŠKE CULTURAL STUDIES ALI CULTURAL STUDIES V AMERIKI?

povzetki

293

Totalitarizem in Slovenci

Pogled nazaj se zdi vedno tako jasen. Zato pogosto pogledujemo nazaj, ker nam je sedanost tako meglena. Ali pa kažemo na razumljivost preteklega, da bi zameglili neumljivost zdajšnjega.

To jasnost razuma praviloma vzpostavljajo rituali ritmičnega ponavljanja in zaklinjanja "resnic". Tako že vsi verjamemo, da smo pred desetletjem ječali v totalitarizmu, danes pa nas razveseljuje demokracija. Ker nisem niti nostalgik, ki bi mu prejšnji režim nudil posebne privilegije, niti travmatiziranec, ki bi mu bile storjene posebne krivice, mi ni treba goreče zaklinjati niti pozitivnih, niti negativnih značilnosti preteklosti. To, kar me zanima, je, ali sta "totalitarizem" in "demokracija" sploh kategorialni pandant, ki bi pomenil več, kot le terminološko navado, ki nam jo pogojuje žurnalistično in politično ritualno ponavljanje. Vprašanje je seveda, kaj pojmujejo z obema besedama. Ritualna ponavljanja so tu zato, da ne bi nič zapopadli (pojmovali, umovali). Strankarsko ideološko zamejena politika ne temelji na umni komunikaciji, družbeni integraciji, iskanju konsenza, odpiranju družbenega in širjenju participacije javnosti, temveč na demagogiji in manipulaciji. Manipulira se s čustvi množic tako, da jih odvadimo umovanja o rečeh, ki so vendar same po sebi jasne. Jasne zato, ker so že tolikokrat slišane! "Moj narod", "svoboda", "domovina", "demokracija", "ljubezen"! Priznajte, da nam vsem zaigra srce, ko slišimo te svete besede. V sebi nosijo vsa najlepša, najboljša, najplemenitejša čustva in za njihovo stvar smo pripravljani iz sebe priklicati vsa najgrša, najslabša in najbolj izrojena dejanja. Seveda le, če se ne sprašujemo po "njihovi stvari" oz. pojmu, ki naj bi bil samoumeven. Kmalu lahko ugotovimo, da so vse te besede brez pojmovne (umne) vsebine, da "narod" enačimo z "našimi", "svobodo" z "mojim", "domovino" s "svojim", "demokracijo" spet z "našimi", "ljubezen" spet z "mojim" itn. Besede brez vsebine so fraze, ki jih po kognitivni zakonitosti poskušamo napolniti, če že ne z umnimi, potem pa s čustvenimi vsebinami. Zato politika manipulacije potrebuje velike izpraznjene besede, ki jih proizvajajo v dnevnikih ritualih množične kulture. Rezultat je "demokracija" v izvirnem, antično grškem pomenu besede: oblast drhali in demagogov.

Če "demokracija", kot se jo razume danes, tj. reducirano na strankarstvo, ni kategorialni pandant "totalitarizmu", potem lahko predpostavimo, da je možna "totalitarna demokracija". Zgodovinsko dejstvo je, da sta fašizem in nacizem zrasla po pravilih parlamentarne demokracije, ki sta jo oblikovala v sistem izključevanja komunistov, levičarjev nasploh, Judov, tujerodnih in izrojnih. Možna je totalitarna

parlamentarna demokracija, ki funkcionira ekskluzivistično (nacionalno očiščujoče). Pojem totalitarizma ni zajet v izključevanju parlamentarizma, temveč v podreditvi individuov (in ostalih form posamičnosti) državi ali kakšni drugi mitično vzpostavljeni kolektiviteti (narod, nacija, vladajoči razred ipd.). Pri opredelitvi totalitarizma je ključen protiliberalen (posameznik služi državi, narodu ..., ali pa je izdajalec) in protilibertaren obrat (vsí, brez izjeme, se morajo vključiti v vnaprej določen in organiziran sistem, anarhija je najhujši greh). Totalitarizem ima zato lahko zakonsko formo, ne da bi bil praven, sodniki lahko mirne vesti služijo rasnim zakonom ali revolucionarnemu pravu. Načeloma lahko v totalitarizmu ohranimo večstrankarske parlamentarne volitve, na osnovi spoštovanja skupne mitologije (čista rasa, svetla bodočnost, American way of life, ipd.) in izključevanju tistih, ki se ne prilagajajo vladajočim ritualom.

Čas je, da se v Sloveniji vprašamo, ali smo izključujoča (ekskluzivna) in totalitarna, ali vključujoča (inkluzivna) demokracija? Ker gre za majhno in dinamično družbo, je jasno, da sprašujem po tendencah in kazalcih. Lahko bi zagovarjal, da imamo pri nas sistem transformiranega totalitarizma, da je ta takorekoč nacionalna značilnost in usoda Slovencev, ki so sistematično vzgajani za hlapce (tudi zdajšnjo šolsko reformo, s svojimi izazito tehnično-storilnostnimi kriteriji bi lahko dešifrirali na ta način). Pa vendar toliko zaupam v libertarne tradicije in pravne inštitucije (seveda evropske, naše so neučinkovite in drage), da se slovenska država ne bo mogla (upala) razviti tako daleč, da me bo zaradi moje drugačnosti izrezala iz deželnega tkiva. Je pa dejstvo, da mi bo na ravni mikrofizike oblasti na vsakem koraku grenila življenje in dala vedeti, da ne sodim med demos-drhal. Ko sem pred dvema letoma šel podaljšati registracijo avta moje dolgoletne izvenzakonske družice iz skupnega gospodinjstva, ki je bila v bolnišnici, me je uradnica povprašala, če sva zakonca oz. poročena, ker da drugače ni mogoče opraviti omenjenega prometno-administrativnega postopka. Ni se mi dalo ukvarjati z uradniki in sem se klintonovsko zlagal. Tretjerazredna uradnica državnoprometne administracije pa ima prek računalniškega terminala dostop o podatkih, v kakšne pravne okvirje ljudje spravljamo svoje gospodinjske in spolne odnose, tako da me je ujela na laži. Ker nisem Clinton (uradnica pa ni bila niti pol Monike), sem ocenil, da je napad najboljša obramba. Začel sem rohneti na priklicanega šefa, da me ne zanimajo njihove klerikalne navade, naj me ne silijo z njimi (poroke so drage, ločitve pa še bolj) in naj se držijo zakonov: po še veljavni, četudi socialistično "totalitarni" zakonodaji je izvenzakonska skupnost še enakopravna državnocerkveni žegnani poroki. Pa je bil avto registriran. Drugič sem v istem uradu prijavil spremembo bivališča. Podtaknili so formular, na katerem sem moral obkrožiti eno od različnih formalnih kategorij gospodinjsko spolnih razmerij. Nisem vedel, ali sem "ločenec" ali "samec", pravno veljavnega "koruzništva" na formularju itak ni bilo. Ne spomnim se, kaj sem obkrožil. Zlil sem se v nacionalno demokratično telo in na nikogar nisem

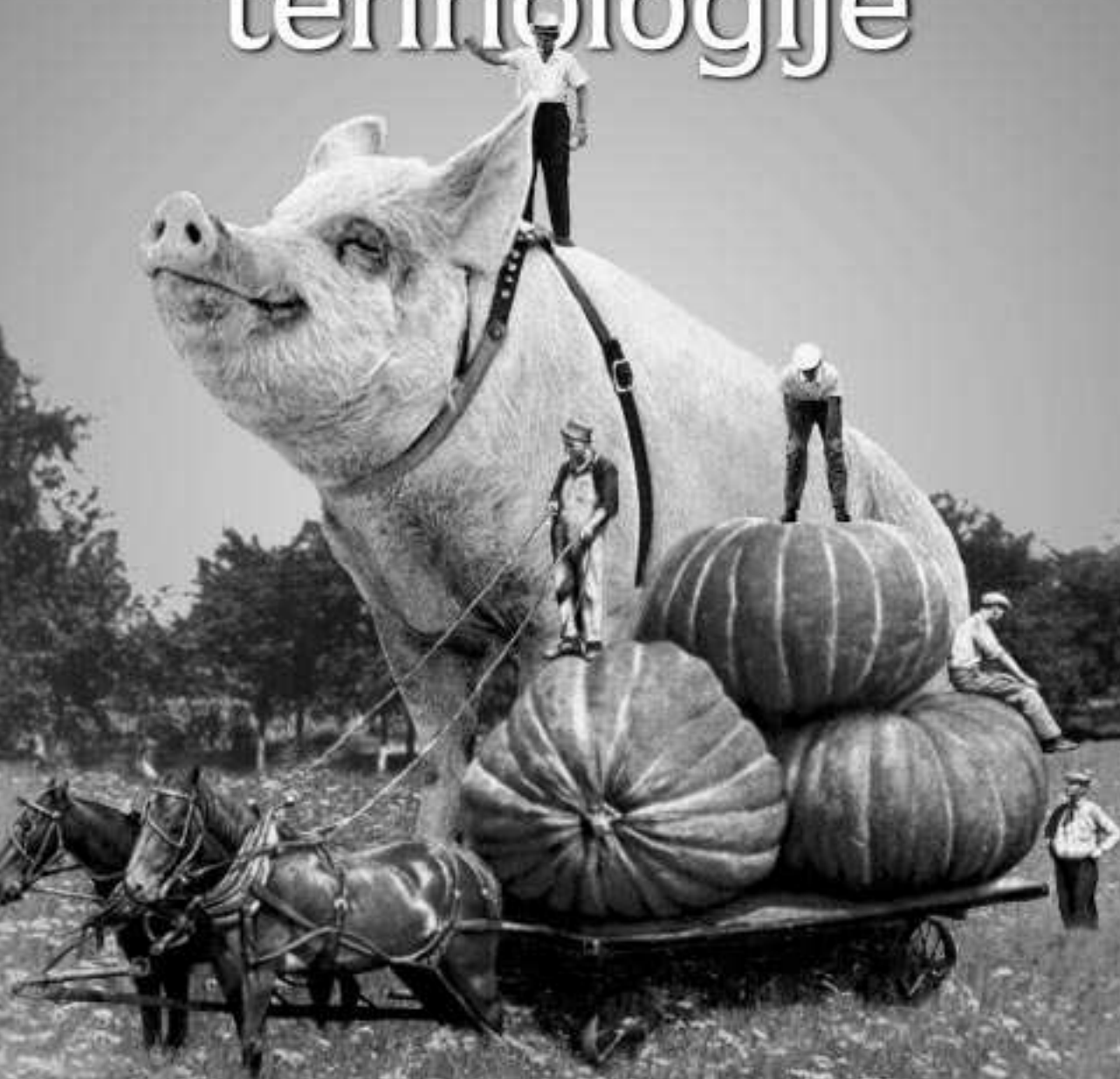
pizdil. Ko bodo pore mikrofizike oblasti zapolnile vrzeli totalitarizma, bo parlamentarna procedura le samoumevno uzakonila obstoječe. Na Dursu so me poučili, da je povračilo dohodnine zapadlo v enem letu, ker sem se preselil in me "niso našli", obenem pa so uspeli najti mojega delodajalca in mi z oderuškimi obrestmi rubiti neplačano dohodnino za sedem let nazaj. Dolg države do državljana zapade prej kot dolg državljana do države. Cirkus! Po novem prometnem zakonu je tako, da kazni ne uideš, lahko se pa pritožiš. To pomeni, da v vsakem primeru plačaš, lahko se pritožiš, če plačaš oderuške sodne takse in se prepustiš dolgoletnim postopkom, kjer bo vse skupaj itak zastaralo. Sistem je tak, da država ščiti sebe in ne državljana. Minister za notranje zadeve predlaga pooblastila za prisluškovanje in nadzor zasebnosti, ki bi jih bil vesel tudi staromodni totalitarizem. Poslanci in javnost se ne zgražajo preveč. Saj ni potrebno, ker imamo demokracijo. Sicer ekskluzivistično, na osnovi liberalistično-klerikalnega konkordata, pa vendar "našo".

Vsa ta mikrofizika oblasti oblikuje določeno vzdušje uradnikov in določen odnos do državljanov. Ministrstva npr. v pogodbah določajo obveznosti tistim, ki jim po neznanih kriterijih dajejo vedno manjše subvencije, obenem se zmišljujejo vedno nove "mednarodne" zahteve, ki jih njihovi uradniki prepíšejo, ko surfajo po internetu, obenem pa se ne obvežejo za svoje storitve, roke plačil, zamudne obresti ipd. Državo ne razumemo kot administrativni servis, ampak nekakšno staromodno oblast, ki deluje po načelu znanstev in ideološkega in osebnega ritolizništva. Včasih nam kakšen državni urad radodarno udeli donacijo zato, da bi potem njihovi uradniki izsilili zvišane honorarje zase in svoje sodelavce. Za polovično opravljeno delo in birokratsko aroganco, ki mi odredi mesto v demokraciji molčečih.

Demokratični totalitarizem nam v zameno ponuja spektakel. Ljudje naj uživajo v neskončnih groteskah afer švejkovske vojaščine in butalskih policajev. Naj živijo bratje Marx in Fridonija!

Darij Zadnikar

Izzivi genske tehnologije

Ekološki in družbeno-etični izzivi genske tehnologije

VLOGA NEZNANJA IN ZNANJA ZA (NE)MORALNO RAVNANJE

Znanje in neznanje imata vlogo v moralnem ravnanju. Znanje lahko uporabimo za dobro ali zlo, zaradi neznanja pa nehote lahko nekaj storimo, kar moralno obžalujemo. Neposredni cilji uporabe znanja so lahko moralni, dobronamerni, toda dolgoročne posledice so kljub temu nehotene, nezaželene, nenamerne in škodljive. V tem primeru ni nobenega moralnega krivca, nobene moralne odgovornosti zanje. Te nezaželene posledice so glede na odsotnost smotrov "onstran dobrega in zlega," so zunaj moralne presoje. Z razvojem uporabe znanosti bo vse večji pomen te kategorije nepredvidljivih, nenamernih in nezaželenih posledic. S tem seveda ni odstranjen tradicionalen problem družbene zlorabe znanja, ampak se samo še zaostrojuje.

MOŽNI BODOČI SCENARIJI MED ZNANSTVENO-TEHNIČNIMI MOŽNOSTMI IN VREDNOTAMI

Znanje samo ni edina človeška vrednota, je ena izmed mnogih. Tudi znanje je treba dobivati v takšnih pogojih, v katerih se ne ogroža drugih vrednot kot so npr. zdravje, varnost, človekova osebnost, dostojanstvo, človečnost, spoštovanje drugih oblik življenja idr.

Možna so tri temeljna bodoča razmerja med uresničevanjem

znanstvenotehničnih možnosti in obstoječimi predstavami o človečnosti, dostojanstvu osebnosti in njenih pravic:

1. Hud konflikt med znanstvenotehničnimi možnostmi in obstoječimi vrednotami. Znanost obstoječe vrednote, etične omejitve te družbene regulacije razume kot oviro znanstvenotehničnega napredka, velik del javnosti pa gleda na ta napredek in uresničevanje njegovih možnosti kot temeljno ogrožanje dosedanjega samorazumevanja, kaj je človek, njegova človečnost in osebnostna identiteta.

2. Preobrazba, sprememba in prilagoditev obstoječih moralnih vrednot znanstvenotehničnim možnostim in že uveljavljeni praksi. Proizvajalci gensko spremenjenih živilskih produktov najbrž računajo, da se bodo ljudje po prvih odbojnih reakcijah navadili nanje, jih sprejeli, zlasti še, če ne bodo imeli druge izbire, ko bodo gensko spremenjena živila preplavila trge. Da ne bi bili potrošniki postavljeni pred izvršeno dejstvo in oropani možne izbire, se posamezniki in razne organizacije zavzemajo za obvezno označbo, da so živila gensko spremenjena. Proizvajalci sladkarij tožijo npr., da vse težje dobivajo gensko neoporečne sojine proizvode. V čokoladni industriji pa je javna skrivnost, da so sledovi lecitina iz gensko spremenjene soje že v vsakem drugem koščku čokolade. Nekateri sodijo, da bomo v prihodnje le stežka še dobili gensko nespremenjena živila. Ustvarja se torej svet, v katerem ne bo več izbire med gensko spremenjenimi in nespremenjenimi živili. Mogoče bo kdo rekel, pa kaj potem, saj tudi ne delamo kruha iz divje pšenice, ampak iz pšenice, ki jo je vzgojil človek. Osebnostno sem previden, ker mislim, da ni tehnološke in biotehnološke uporabe znanosti, pri kateri se prej ali slej ne bodo pokazali neki nezaželeni učinki. Vprašanje je samo, kakšna je njihova razsežnost, ali jih bomo sprejeli in se nanje navadili, ali pa jih bomo morali hočeš nočeš sprejeti, ker smo dopustili, da se je ustvarila nova mreža življenjskih razmer, iz katere ni več mogoče izstopiti.

3. Samoomejitev in odpoved uresničevanju določenih možnosti, da bi se zavarovale in ohranile dosedanje predstave o človečnosti, osebnosti njenih pravicah in dostojanstvu človeškega življenja. Takšna usmeritev tudi pomeni preprečevanje globljega konflikta med znanstvenotehničnimi možnostmi in etičnimi normami. Svet Evrope, ki je nedavno sprejel konvencijo o človekovih pravicah v zvezi z biomedicino, kaže, da gre razvoj v tej smeri.

POTREBA PO VEČJEM DRUŽBENEM SOGLASJU PRI UVAJANJU RIZIČNIH TEHNOLOGIJ

Dosedaj so se znanstvenotehnološke inovacije uvajale na ozki podjetniški in izumiteljski ravni in nihče ni spraševal ljudi ali

parlament za privolitev in soglasje uvajanja in razširitve revolucionarnih inovacij kot so bili npr. železnica, avtomobil, radio, televizija, umetna gnojila in drugo. To uvajanje je sledilo čistim tržno-ekonomskim kriterijem. Pri jedrski tehnologiji pa se je že začelo zatikati. V bodočnosti se ne bo več obnesel takšen vzorec znanstvenotehnološke družbene evolucije in bo vsaj za nekatere radikalne tehnološke inovacije potrebno širše družbeno soglasje.

Za vse dosedanje človekovo izboljševanje narave je moral človek plačati določeno ekološko ceno. Preprosto ne verjamem, da je ne bo plačal tudi za uspehe in izboljšave, ki jih prinaša genska tehnologija. Zaradi časovnega zamika posledic, parcialnih pristopov, začetnega navdušenja nad komercialnimi priložnostmi in pritiska podjetniške kratkovidnosti najbrž te cene ne vidijo in je ne morejo videti sami genski tehnologi in tudi ne državno-upravni organi, ki izdajajo dovoljenja za uvajanje gensko spremenjenih rastlin in živil.

Ustvarjalna domišljija genskih tehnologov za "izboljševanje" narave je brezmejna. Svet podjetništva in profitništva pa seveda izbira med temi možnostmi in pritiska v smeri njihove uresničitve. Dobili naj bi vse mogoče stvari: pomaranče brez olupkov, melone brez koščic, močnejši poper, rastline, odporne proti zmrzali, različnim boleznim, insektom ipd. Vzgojili so že orjaške krape in losose, ki so veliko težji od naravnih vrstnikov. Orjaški genlososi rastejo 10-krat hitreje kot njihovi vrstniki. Ameriški genetiki so prišli do krompirja, ki vsebuje 60 % več škroba kakor običajni in pri cvrtju vpije manj maščob. Z gensko manipulacijo pa so dobili riž, ki preživi sušna obdobja in raste celo na slanih tleh. Iz krav, koz, ovc so ustvarili farmakološke bioreaktorje. Semena gensko spremenjenih rastlin so sicer dražja, vendar se še vedno splačajo, ker je raba herbicidov za 20 % manjša, kar je z ekološkega vidika pozitivna pridobitev. Gensko spremenjene svinje velikanke so imele hude okvare sklepov in skoraj niso mogle živeti. Z gensko manipulacijo medicina že dolgo pridobiva insulin in betaferon proti multipli sklerozi. Genski inženirji pa si zamišljajo kokoši in svinje, odporne proti boleznim, pa super ovce, ki proizvajajo več volne ipd. (Sobotna priloga Dela 12. aprila 1997: 40) Opravka imamo z novo etapo izsiljevanja in standardizacije življenja po človekovih specifičnih merilih.

Živilski tehnologi računajo, da bodo z genskim manipuliranjem živil dosegli 30 %-no letno rast. Nekateri ocenjujejo, da se bo samo z gensko manipulacijo spremenjenih semen zaslužilo 9 milijard mark. (Sobotna priloga Dela 12. aprila 1997: 40) V evropskem patentnem uradu v Münchnu imajo na stotine prošenj za patentiranje gensko spremenjenih rastlin. Nekateri sodijo, da pod pritiskom ekonomskoprofitniških interesov popušča tudi zakonodaja. Evropski parlament je sredi januarja 1997 po trdih pogajanjih sprejel odlok, ki odreja po vsej Evropi, da morajo oznako gensko manipuliranih živil imeti le tista živila, kadar so v njih še sledi genskih sprememb.

Genetska spoznanja bodo vplivala na naše razumevanje sveta, na

naš koncept osebnosti in privatnosti in kaj moramo sprejeti kot naravno biološko nujnost, "usodo". Toda razmerje med tem, kaj človek lahko spremeni s svojim spoznanjem, in kaj mora sprejeti kot naravno biološko nujnost, je zgodovinsko spremenljivo. Možnosti biotehnologije na najrazličnejših področjih bodo gotovo zelo premaknile meje v človekovem razumevanju obstoječega razmerja nujnosti in svobode. Molekularna genetika zaključuje znanstveno revolucijo, ki se je začela z Darwinom in Mendelom, tako v spoznavnem kot v kulturnoetičnem smislu (Wilkie 1994: 1240). Darwin še ni mogel pojasniti, kako se lahko spremembe, ki nastajajo z naravnim izborom, prenašajo iz generacije v generacijo. Sodobna genetska spoznanja bodo utrdila nastajajočo ekocentrično in oslabila dosedaj prevladujočo antropocentrično paradigmo. Povezanost človeka z vsem živalskim svetom ne temelji več samo na primerjalni anatomiji, ampak tudi na identičnosti genov, ko se večina človeških genov najde tudi v živalskem svetu. Po nekaterih ocenah se človeške DNA razlikujejo od DNA šimpanza za samo 1,6 % (Wilkie 1994:175). Ali bo sploh mogoče govoriti o radikalni specifičnosti človeških genov v tem smislu, da nimajo nobenih predhodnikov v rastlinskem in živalskem svetu? To bi lahko vplivalo na spremembo ciljev in postopkov, kako ljudje uporabljajo živali za svoje potrebe. Tudi zaradi genetskih spoznanj bi človekova uporaba živali lahko postala predmet moralne presoje. Genetska spoznanja bodo silila k preosmislitvi in subtilnejšem razumevanju povezave biološkega in družbenega. Od Marxove družbenozgodovinske koncepcije človeka se je nenehno širil in poglobljajal družbeni pristop k mnogim pojavom, kar je vodilo k nastanku mnogih družbenih disciplin kot npr. sociolingvistiki, družbeni usmerjenosti zgodovine znanosti in tehnologije, k sociologiji inovacij in tehnike, sociologiji dela, družbenozgodovinskemu razumevanju narave, odnosov med spoloma, bolezni idr. Če se bo potrdilo, da imajo naši geni določeno vlogo pri zasvojenosti z alkoholom, mamilih, nasilnih kriminalnih dejanj, spolnega nasilja ipd., se bo morala spremeniti, omejiti in dopolniti izključna družbena razlaga. Vendar to še ne bo pomenilo zmago biološkogenetskega redukcionizma in determinizma. Staro mistično astrološko tezo, da je naša usoda zapisana v zvezdah, ne bo nadomestila "znanstvena" trditev, da je naša usoda v naših genih. Genetsko determiniranih bolezni je sicer kar veliko število, okoli 4000, vendar pa mnoge izmed njih v primerjavi z drugimi boleznimi prizadenejo relativno majhno število ljudi. V genetskem zapisu ni določeno, kakšnega partnerja, poklic in prijatelje bo kdo imel, katere ljudi bo spoznal, kje bo živel in množice drugih stvari, ki sestavljajo pomembne podrobnosti v mozaiku človekove "usode". Na bolj subtilen način bo treba razumeti vzajemne interakcije družbenega konteksta in človekove genetske dediščine. Lahko pa se tudi zgodi, da vsi postanemo genetski redukcionisti v tem smislu, da vse bolj začnemo gledati na naše življenje skozi genetske pojme in potiskamo v ozadje

vse ostalo, kar sooblikuje naše življenje. (Wilkie 1994:172) V tem primeru ne bi imeli opravka samo z znanstvenim, ampak s civilizacijskokulturnim genetskim redukcionizmom. Nekatere fenotipske lastnosti so sicer neposredno določene z geni, toda pri drugih je v igri interakcija mnogih genov in odnos le teh do okolja. Upoštevati je treba razliko, da so nekatere značilnosti čisto genetsko določene (npr. barva oči), druge pa so samo pod vplivom genov. Tak primer je npr. človekova velikost, ki ni odvisna samo od genov, ampak tudi od otrokove prehrane. Za človekovo inteligenco najbrž ni odgovoren noben posamični gen. Mnoge človekove lastnosti niso popolnoma neodvisne, pa tudi ne popolnoma odvisne od genov.

Genetska spoznanja ponujajo nove možnosti posamezniku in družbi. Ali želimo npr. vedeti o našem zdravju v prihodnosti – ki je, če že ne kot nujnost pa vsaj kot določena možnost v naših genih – še zlasti v okoliščinah, ko še ni na razpolago nobenih zdravil, za eventualno realizacijo genetsko determinirane možnosti nastopa bolezni? Sama možnost takšnega vedenja lahko spremeni človekovo psihološko stanje in ga to vedenje naredi nesrečnega. Seveda ni nujno, da hoče pridobiti spoznanje o tem, ali spada ali ne v rizično skupino. Toda četudi se odreče pridobitvi takšnega vedenja, je hočeš nočeš v spremenjeni vznemirjeni psihološki situaciji že s tem, ko ve, da bi takšno spoznanje lahko pridobil. Seveda pa spoznanje o genski predispoziciji za manifestacijo določenih bolezni, kjer pa je možno terapevtsko ukrepanje, lahko prispeva k rednejšim pregledom in terapevtski intervenciji že v najbolj zgodnjem stadiju bolezni, kar lahko zniža smrtnost. V tem primeru takšna vednost, kjer so možni tudi najbolj zgodnji terapevtski ukrepi, povečuje človekovo zdravstveno varnost.

Nekateri menijo, da kritiki genske tehnologije umikajo svoje odklanjanje, ker so spoznali, da so pretiravali z opozorili in da sedaj priznavajo, da uživanje gensko spremenjenih živil ni nevarno. Sam sicer ne sodim k tistim, ki bi vsesplošno apokaliptično obsojali moderno biotehnologijo, toda kljub temu sodim, da je to preuranjeni umik. To se mi zdi podobno, kot če bi tisti, ki so na začetku avtomobilizma računali, da bo na tisoče ljudi zaradi prometa umrlo na cestah, po nekaj letih, ko je bil avtomobilizem šele v začetnem stanju, ugotovili, da so pretiravali in se umaknili s svojimi prognozičnimi ocenami. Danes vemo, da za prometnimi nesrečami vsako leto po vsem svetu umre na desetisoče ljudi. Sedanji razmah genske tehnologije je mogoče podoben začetku avtomobilizma. Četudi bi ocenjevalci bodočih žrtev cestnega prometa vztrajali pri svojih izračunih, to najbrž ne bi preprečilo razvoja avtomobilske industrije in avtomobilskega prometa, kot najbrž skeptiki ne bodo preprečili razmaha biotehnologije, pa čeprav bi se kasneje izkazalo, da so imeli v marsičem prav. Podjetniški interesi in profitniške priložnosti so velike, pozitivni rezultati so tukaj, izgledi in obeti biotehnološke revolucije na področju kmetijstva, živinoreje, živilske

tehnologije, medicine in ekologije so izredne, kakšnih večjih očitno negativnih posledic pa trenutno še ni. Takšna situacija, mislim, da ni naklonjena kritičnemu raziskovalnemu potencialu znotraj biotehnologije, ki želi bolj kritično, celovito in dolgoročno voditi račun o možnih ekoloških in zdravstvenih implikacijah ter posledicah biotehnologije. Vedno je v slabšem položaju tisti, ki dokazuje nevarnosti, ki jih še ni, kot tisti, ki lahko pokaže na zaželeno rezultate, ki so že tukaj. Senčne strani uspehov običajno pridejo kasneje. Takšna je bila običajna usoda vsake tehnologije in ne vidim nobenih razlogov, zakaj bi bila genska tehnologija izjema. Nasprotno, običajno velja pravilo: čimvečji so obeti, toliko večja so tveganja in toliko daljša je "senca" velikih zelenih rezultatov.

Za sedaj skeptiki lahko pokažejo le na hipotetične minuse, ki lahko postanejo realnost v bodočnosti, zagovorniki in tvorci sodobne biotehnologije pa na množico oprejemljivih zelenih rezultatov. Kot se je na splošno, tako se je tudi na biotehnoškem področju uveljavila praksa, da je breme dokazovanja na tistem, ki sodi, da je nekaj nevarno, in ne na tistem, ki sodi, da je varno. Nove tehnologije in produkti so varni, dokler ni dokazana njihova nevarnost, njihova "krivda". Takšen premik težišča v dokazovanju je v funkciji bolj svobodnega uvajanja in razširjanja inovacij ter v izogibanju preveč stroge, prenapihnjene družbene regulacije in upočasnitvi prejemanja inovacij zaradi vsemogočih lahko tudi ad hoc pomislekov glede nevarnosti, ki bi jih bilo treba upoštevati. Opravka imamo s čisto analogijo v kazenskoprnem postopku: osumljeni je nedolžen, dokler ni dokazana njegova krivda. Takšno obnašanje ima globoko upravičenost na področju človeških odnosov, ne pa na področju nevarnosti ("krivde") in varnosti ("nedolžnosti") človeških tehničnih, kemičnih, biotehnoških produktov in postopkov.

Bodimo previdni: čas razkrije pomanjkljivost in "krivdo" vseh stvari in tako bo tudi z gensko tehnologijo. Nihče ne ve, kakšna bo bilanca pozitivnih in negativnih posledic biotehnologije recimo čez 30 ali 50 let. Ne dvomim, da bo moderna biotehnologija pomagala rešiti mnoge dosedanje probleme, vendar pa bo ustvarila številne nove. Zaradi te negotovosti se mora uveljaviti v določeni meri družbeni nadzor nad razvojem biotehnologije. Entuziasti genske tehnologije pravijo: pogledajte, že več kot 20 let potekajo laboratorijske raziskave, pa se še ni zgodila nobena nesreča s hujšimi posledicami. Skeptiki seveda lahko takoj odgovorijo: kar se še ni zgodilo, se še vedno lahko zgodi in kar se lahko zgodi, se verjetno tudi bo zgodilo, saj nesreče niso v nasprotju z naravnimi zakoni in v tem smislu niso nemogoče. Jedrska nesreča černobilskega tipa se dolgo ni zgodila, toda nazadnje se je. Popolnoma druga ekološka in zdravstvena razsežnost pa tudi nastaja, ko se rezultati raziskav selijo iz laboratorijev v družbo, v naravo, biosfero in v bistvu začne potekati zgodovinsko-evolucijski eksperiment v živo, nenačrtovani eksperiment človeštva s samim seboj in s celotnim življenjem na Zemlji.

SPOROČILO ANTIGONE IN KITAJSKEGA VRTNARJA

Nekateri sodijo, da bo prihodnji vek bioloških znanosti, kot je bilo 18. in 20. stoletje, vek fizikalnih znanosti. To je sicer možno, lahko pa se zgodi, da se človek zaradi posledic in neobvladljivih problemov, ki so povezani z znanstvenotehnološkim razvojem, bolj obrne k oblikovanju svoje lastne duhovne narave, svoje osebnosti kot pa k oblikovanju in spreminjanju zunanje nežive in žive narave, vključno svojega lastnega telesa. Če bi se zgodil takšen civilizacijski vrednotni obrat, bi pomenilo, da je človek začel radikalno drugače gledati na pomen znanosti in tehnologije za smiselnost in kvaliteto svojega življenja. Takšne drže niso nepoznane iz človeške zgodovine. Takole se izraža antični grški zanos, ki ga goji tudi sodobna civilizacija zlasti od Novega veka dalje, o tehnični spretnosti in veličini človeka v Sofoklejevi Antigoni pred 2400 leti:

“Zemljo častito, najvišjo boginjo,
neuničljivo, neutrudljivo,
trpinči in s plugom obrača,
leto za letom jo reže z vprego mezgov.

Jatam ptic lahkokrilih,
in rodu zverjadi v divjini
zanke zalazne nastavlja;
zarod morja globočin v mreže spletene lovi
domiselni človek.
Z zvičajnostjo svojo obvlada
živino v planini, grivatemu konju
in gorskemu biku
tilnik uporni pod jarem upogne.

Govor je iznašel in misel,
begotno kot veter, in smisel
za red in zakone v državi,
in toplo zavetje pred mrazom neznosnim,
pred ploho nevšečno dežja.
Vedno izhod si poišče,
nikdar ne zaide v zadrego,
le sredstva, da smrti bi utekel,
ne najde. A iz stiske bolezni
težko ozdravljivih
le našel je pot.

Bolj kot bi mislil,
je bister in spreten v rokah;
a spretnosti svoje obrača,
zdaj v dobro, zdaj v zlo.”
(Sofokles 1968: 19)

Popolnoma drugo moralno odklonilno držo do tehnike pa približno v istem času izraža v stari Kitajski razgovor med Cekungom, učencem Konfucija, in vrtnarjem, ki zaliva vrt z vrčem. Takole je tekel razgovor:

Cekung: "Če bi imel stroj, bi lahko v enem dnevu namočil tudi stokrat večjo površino ... Ali bi ga rad imel?"

"Kaj je to?" ga vpraša vrtnar.

Cekung mu pojasni, da je to naprava iz lesa, težka zadaj in lahka spredaj, zajema vodo in jo zliva na zemljo.

Na to vrtnar zardi in reče smejoč: "Slišal sem od svojega učitelja, da so tisti, ki imajo spretne naprave, zviti v svojih poslih, a tisti, ki so zviti v svojih poslih, imajo zvitost v svojem srcu, a tisti, ki imajo zvitost v svojem srcu, ne morejo biti čisti in nepokvarjeni, oni so nemirni v duhu. Tisti pa, ki so nemirni v duhu, niso primerno sredstvo za Tao. Ne da ne vem za te stvari, ampak bi me bilo sram, da jih uporabljam." Cekungu se zmračí čelo, čuti se ponižanega, poraženega in zbeganega. Kdo je ta človek, so vprašali učenci Cekunga, in zakaj si spremenil lice, potem ko si se razgovarjal z njim in zakaj si cel dan izgledal tako izgubljen. Cekung jim je odgovoril: "Mislil sem, da obstaja na svetu samo en človek (Konfucij). Nisem vedel, da obstaja tudi ta človek. Slišal sem od Učitelja, da je dokaz (vrednosti) nekega plana njegova praktičnost, da je cilj napora uspeh in da je treba doseči največje rezultate z najmanjšim naporom; toda to ni primer s tem človekom. Ko se je znašel v življenju, živi med ljudmi, ne ve pa, kam gre, neskončno popoln v samem sebi. Uspeh, koristnost in znanje veččin naredijo vsekakor, da človek izgubi človeško srce. Toda ta človek ne gre nikdar proti svoji volji in ne dela ničesar nasproti svojemu srcu, je gospodar samega sebe, je nad hvalo in grajo sveta. On je popoln človek." (Laoce 1983: 144-145) Pri Sofoklejevi Antigoni imamo moralnovrednotni indiferentni odnos do znanja in tehnične spretnosti človeka. Dediča takšnega odnosa sta tudi evropska miselnost in kultura. Sporočilo kitajske zgodbe pa nam odpre neko drugo možno razsežnost. Konfucij uči nekaj, kar je blizu sodobnemu ekonomsko-tehničnemu človeku. Vrtnar pa ponuja drugo modrost življenja in drugačen odnos do tehnike. V nasprotju z verzi iz Sofoklejeve Antigone kitajski vrtnar trdi, da uporaba tehnike ni moralno nevtralna, ampak potegne za seboj nek način življenja, ki v končni instanci ni brez posledic za moralno držo človeka. Antigona in kitajski vrtnar načenjata problem, ki človeka vznemirja do danes. Ta zgodba o kitajskem vrtnarju ni za staro šaro. Moderni tehnološki napredek je pogosto potekal v stilu razgovora med Cekungom in vrtnarjem. Kmetijski popeševalci, eksperti v tretjem svetu so dozdevne neuke kmete in proizvajalce poučevali, kako se stvari dajo narediti uspešneje, na bolj učinkovit način. Razlika je v tem, da jim ti niso odgovorili kot kitajski vrtnar in so se dali podučiti in spremeniti svoj način življenja. Zgodi pa se lahko, da bomo v bodočem znanstvenotehnološkem razvoju odgovarjali v stilu kitajskega vrtnarja, da

sicer vemo, da je vse to in to možno narediti, da pa zaradi etičnih ali ekoloških razlogov tega nočemo narediti.

Temeljni družbenoekonomski odnos, vrednotna naravnost, ki je izhajala iz določenega načina življenja in temeljnih družbenih odnosov, je določala, za kaj se bo trošila akumulacija oziroma presežni družbeni produkt: ali za obnavljanje obstoječih produkcijskih tehnologij, ali za njihovo razširitev, ali pa za nove produkcijske tehnologije. Stare civilizacije Egipta, Grčije in Rima so ga trošile za piramide, prekrasne templje, gledališča, palače, mogočne utrdbe in ne za inovacije rokodelske in kmetijske tehnologije. Kapitalska civilizacija od novega veka dalje ga velik del troši ne samo za obnavljanje obstoječe tehnologije, ampak tudi za njeno stalno spreminjanje in inoviranje, da bi se obdržale konkurenčne prednosti in povečali profiti. Zaradi rastoče intenzivne zveze med znanostjo in tehnologijo se tudi govori o tehnologijah, temelječih na znanostih (science based technology), in o tehnološko intenzivnih znanostih.

UPORABA ZNANOSTI POSTAJA ZA DRUŽBO IN ZNANOST PROBLEM

Uporaba znanosti postaja problem in ni samo sredstvo za reševanje problemov. Uporaba znanosti kot izvor tveganj potegne za seboj drugačno družbeno razumevanje znanosti v primerjavi s tistim, ki ga je ustvaril tradicionalni razsvetljenski optimistični progresistični koncept znanosti in tehnike v 17. in do prve tretjine 19. stoletja. Dediščina tega koncepta je še vedno navzoča. Bolj trezen, problematičen pogled na znanost in njene možnosti ne pomeni zanikanja znanosti in zatekanja k "mejnim znanostim". Pomeni samo, da se bomo morali sprijazniti in živeti z drugačno bolj problematično podobo znanosti, kot pa smo jo bili dosedaj vajeni. Skoraj 350 let v obdobju moderne je v glavnem prevladovalo mnenje, da s pomočjo znanosti ustvarjamo bolj varen in v vseh pogledih boljši svet. Sedaj se je ta aksiom zamajal. To pa ima lahko velike posledice za razmerje znanost-javnost-politika. Ker se tveganja nanašajo na bodočnost, bodočnost pa ne more biti nikdar izčrpno znanstveno razumljena, imajo odločanja v zvezi s tveganji vedno opravka z določeno stopnjo spoznavne negotovosti. Ta spoznavna negotovost je tudi izvor razhajanj o oceni tveganj. Če je stroka enotna glede določenih problemov, potem vse breme drugačne odločitve leži na politiki. Če pa je stroka sama neenotna, a politika želi imeti strokovno kritje za svoje odločitve, potem je politika precej v nerodni situaciji. Situacija se še dodatno komplicira, če obstajajo interesi za različne rešitve, ne samo znotraj politike (vladnih strank in opozicije), ampak tudi v okviru javnosti, civilne družbe, različnih družbenih gibanj, nevladnih institucij. V taki situaciji, če hočemo varovati demokratične postopke in načela javnosti, ni

druge rešitve, kot javno soočenje različnih pogledov, argumentov in tudi vrednot. To je neke vrste javni proces učenja vseh udeležencev, kjer v pogojih spoznavne negotovosti nobeden ne more nastopati v imenu nespornih dejstev, avtoritete znanja, objektivne resnice. Trikotnik znanost-javnost-politika se je v bistvu začel oblikovati šele pred dobrimi 20 leti, ko so nastajala in se utrdila različna družbena gibanja, zlasti ekološka. Pred tem lahko govorimo predvsem o razmerju znanost-politika ne pa znanost-javnost. Za trikotnik znanost-javnost-politika so pomembni zlasti tisti problemi, ki jih je fizik Weinberg (1988) imenoval transznanstvene probleme. Ti problemi bi imeli dve značilnosti: prva je, da se vprašanja lahko zastavlja na znanstven način, vendar nanje vsaj začasno ni mogoče enoznačno odgovoriti v skladu z obstoječimi znanstvenimi metodološkimi standardi, in druga, da ti problemi niso zanimivi samo za znanost, ampak zadevajo tudi zdravstvene ali kakšne druge interese ljudi. Uporaba znanstvene ekspertne racionalnosti za reševanje družbeno tehnoloških problemov je trčila na družbene, demokratične omejitve. Ekspertno vedenje ni zadostna osnova za racionalno odločanje v imenu drugih. Ali si znanost, stroka, biznis lahko pridržijo ekskluzivno pravico, da oblikujejo svet in bodočnost izključno po svojih kriterijih in vrednotah? Ali ne delajo znanost, stroka, biznis s svojo inovacijsko dinamiko velike eksperimente in vivo, to je v življenju, v zgodovini sami, v celotni biosferi in ne samo v laboratorijih?

SPREMENJENO RAZMERJE MED POLITIČNO IN NEPOLITIČNO SFERO

Rastoči vpliv znanstveno-tehnološke inovativnosti na način življenja ljudi, na njihovo delo pa tudi na njihovo varnost je spremenil razmerje med politično in nepolitično sfero. Tveganja niso več posledica neznanja, ampak uporabe znanja. Z ekološkimi posledicami inovacijskih procesov se je začel proces prepletanja političnega in nepolitičnega. Država in obstoječi parlamentarni sistem nista več kos nastajajočim tveganjem znanstveno-tehnološkega razvoja. Dejanske družbene spremembe generirata tehnoeekonomska in znanstvena sfera, ki sta bili tradicionalno razumljeni kot nepolitično področje. Akterji teh sprememb ne pridobivajo demokratičnih privolitev. Procesi in odločitve, ki ne samo spreminjajo družbo, ampak jo lahko tudi ogrožajo, so v bistvu skrite očem široke javnosti. Kopičenje nenamernih in tudi vse bolj usodnih ter globalnih stranskih posledic tehnološkoekonomske aktivnosti kaže na paradoksalno razmerje: inventivno-inovacijska sfera ni odgovorna za spremembe, ki jih proizvaja, politika pa naj bi bila odgovorna za nekaj, nad čemer nima nadzora, a se mora ukvarjati s stranskimi učinki inventivno-inovacijske dejavnosti. (Lukšič 1996)

UPORABA ZNANOSTI, VPETA V SVET PODJETNIŠTVA IN EKONOMSKE KONKURENČNOSTI

Ker je znanost, ne samo preko uporabe ampak tudi preko raziskovanja, vpeta v svet sodobne ekonomske tekmovalnosti in profitnosti, je v nevarnosti, da nehote celo ob najboljših namenih sodeluje pri nastajanju katastrofične ekološke situacije človeštva. Znotraj znanosti same bo moralo biti veliko kritične refleksije, zadržanosti in previdnosti, da se ne bo pustila popolnoma vpreči v te procese. Seveda pa je vprašanje, če ima sodobna znanost še dovolj intelektualne moči in avtonomije za takšno kritično distanco.

Krimsky (1994) opozarja, da je ravno biotehnologija lep primer sodobnega zblizanja akademske in podjetniške sfere in da to vpliva, oziroma bo vplivalo, na spremembo akademskega etosa in tudi na mnoge dosedanje značilnosti komunikacijskega procesa v znanosti npr. svobodnega pretoka informacij. Genska tehnologija bo najbrž bolj intenzivno ter pospešeno vključena v svet komercializacije in podjetništva. To seveda ne pomeni, da je nastajanju mnogih drugih tehnologij bila tuja povezava z univerzitetno sfero. Vendarle moderna biotehnologija vključuje bolj dalekosežna tveganja za človeka in za vso biosfero kot pa mnoge dosedaj znane tehnologije. Premosorazmerno z njenimi tveganji so tudi pričakovane koristi na medicinskem, kmetijskem, ekološkem področju.

V spregi med moderno gensko tehnologijo in svetom komercializacije in podjetništva se odkrivajo fantastične možnosti pa tudi velike nevarnosti. Pozitivna povratna zveza med njima bo prevzela obliko eksponencialnega, to je vse bolj pospešenega razvoja. Skeptičen sem, da bodo lahko učinkoviti kontrolni in nadzorni mehanizmi, četudi bodo vzpostavljeni. Vsak predpis in vsak zakon v bistvu vedno računa z možnostjo, da se nekaj dela, kar se ne bi smelo, ali da se nekaj ne dela, pa bi se moralo. Nепrestano se kršijo okoljski standardi in predpisi. To so lahko majhni drobni prekrški ali pa prekrški velikih razsežnosti. Ne verjamem, da bo pri genski tehnologiji kaj drugače, čeprav bodo tveganja lahko veliko dalekosežnejša, obsežnejša, posledice pa ireverzibilne. Ali bo pri genski tehnologiji mogoče tako hitro ugotavljanje kršitve sprejetih zakonov in predpisov, kot je npr. sedaj mogoče ugotavljanje kršitve sporazuma o prepovedi jedrskih poskusov? Jedrskih poskusov v atmosferi, zemlji in morju ni mogoče prikriti, kaj pa na področju genske tehnologije?

SODOBNA GENSKA TEHNOLOGIJA JE NEKAJ KVALITATIVNO NOVEGA

Genski tehnologi pogosto trdijo: kar mi počenjamo, je narava počenjala že tisočletja. Vendar pa imam ob tem pomisleke, če je

temu res tako. Nesporno so moderne tehnologije oprte na naravoslovna spoznanja, toda njihova realizacija v biološki evoluciji je v principu tehničnih rešitev danes drugačna. Človek je drugače rešil svoje prostorsko gibanje v vodi, na kopnem in v zraku. Eden izmed ontoloških izvorov ekoloških problemov je najbrž v človekovem specifičnem tehnološkem načinu zadovoljevanja svojih potreb. Ta specifičnost je ravno "nenaravnost" ali bolje rečeno, drugačna naravnost. Če genski tehnologi počenjajo samo tisto, kar že narava sama počenja tisočletja, zakaj potem biosfera v razdobju 3,5 milijard let evolucije ni ustvarila tistega, kar sedaj ustvarjajo genski tehnologi? Že to dokazuje, da genski tehnologi ne delajo zgolj tisto, kar že vseskozi dela narava. Če bi bilo to popolnoma res, človek genske tehnologije ne bi potreboval. Zakaj bi delal tisto, kar najde že v naravi? Biokemik Erwin Chargaff npr. sodi, da je znanost 20. stoletja dvakrat prestopila svoje meje, in sicer je v obeh primerih šlo za manipulacijo jedra: enkrat atomskega, drugič pa celičnega.

Sodobna genska tehnologija je nekaj kvalitativno novega od skoraj 10.000 let stare tradicionalne biotehnologije, kot jo poznamo iz kmetijstva in živinoreje. Na prvi pogled se res lahko zdi, da človek, sicer ne po načinu izvedbe ampak po bistvu, samo nadaljuje manipulacijo z življenjem, ki jo je začel že pred tisočletji. Genska tehnologija se razlikuje od tradicionalne vsaj po treh temeljnih vidikih. (Reiss, Straughan 1996:5)

Prvič, četudi je tradicionalna biotehnologija včasih vključevala križanje ene vrste z drugimi, so bile te vrste vedno taksinomsko zelo blizu. Za moderno pšenico, iz katere delamo kruh, še sedaj znanstveniki niso povsem gotovi, kateri so njeni predniki. Taka pšenica naj bi izhajala najmanj iz križanj dveh vrst. Današnja pšenica, iz katere delamo kruh, vsebuje približno trikrat večje število genov kot divje sorte pšenice, najdene na Srednjem vzhodu. To pa se znatno razlikuje od genske tehnologije, ko npr. lahko človeški gen vstavimo v prašiča in gene bakterij v rastline.

Drugič, tempo sprememb v tradicionalni biotehnologiji je mnogo počasnejši od tempa pri genski tehnologiji. Pri klasičnem vzgajanju človek ni imel pojma, kako spreminja dedno zasnovo, z gensko tehnologijo pa je mogoče veliko hitreje doseči cilj. V nekaj tednih so geni od enega organizma trajno lahko vstavljeni v genetski material drugega organizma. Tradicionalna biotehnologija je delala na časovni skali nekaj let.

Tretjič, genetske spremembe kot rezultat tradicionalne biotehnologije so se dogajale na relativno majhnem številu vrst, pri tistih, ki so človeka oskrbovale s hrano, pijačo (domače živali, kvasovke). Genska tehnologija je mnogo bolj ambiciozna. Želi in lahko spremeni ne samo vrste, ki nas oskrbujejo s hrano, pijačo, ampak tudi tiste, ki so vpletene v proizvodnjo zdravil, kontrolo onesnaženja. Ustvari lahko mikroorganizme, rastline in živali, ki delajo takšne človeške produkte, kot je npr. insulin, in lahko celo spremeni genetski ustroj človeka.

GENSKA TEHNOLOGIJA NAZNANJA NOVO EVOLUCIJSKO DRUŽBENO OBDOBJE

Z gensko tehnologijo je človek stopil v novo kvalitativno obdobje svojega konstrukcijskega, inženirskega, manipulativnega odnosa do življenja. Tehnični, inženirski instrumentalni odnos se z nežive narave prenaša na celotno življenje. Reagirane na dalekosežne možnosti genske tehnologije so bile hitre in najprej naj bi človeka izvzeli in zavarovali pred kolonizacijo inženirske prakse. Odločno so bile zavrnjene možnosti kloniranja ljudi. Pri genski tehnologiji so bolj kot pri katerikoli drugi tehnologiji stopile na plan hkrati vse tri razsežnosti: ekološka (ekološka tveganja s transgenimi rastlinami in gensko manipulacijo organizmov), družbena (možna socialna razlikovanja, kršenja in spreminjanje človekovih pravic) in etična (kar ekološko ni sporno, vendar je z vidika obstoječih vrednot nedopustno in nesprejemljivo).

Pri biološki evoluciji je šlo bolj ali manj za sočasno interakcijo organizmov znotraj vrste in med vrstami ter z njihovim abiotičnim okoljem. Zlasti od industrijske revolucije dalje, se pravi od konca 18. stoletja pa do danes človek izumlja tehnične konstrukcije, tehnološke procese in potrošne produkte, ki jih je oblikoval po svojih standardih, merilih, kvalitetah za svoje omejene ekonomske in potrošniške cilje ter jih vnesel v biosfero z majhnim ali skoraj nikakršnim upoštevanjem ekoloških spoznanj. Uporaba specialnega, disciplinarnega znanja za množico posebnih ciljev je sicer človeku prinašala ekonomske uspehe in zadovoljila njegove raznolike potrebe, toda na račun degradacije okolja, ki pa seveda vse bolj ogroža in prizadene človeka samega. Če tega ogrožanja ne bi bilo, se človek za degradacijo okolja ne bi zmenil. Človek je vseskozi – po svojih specifičnih selektivnih merilih – spreminjal, prilagajal, vzgajal, kombiniral, utesnjeval in izsiljeval naravo. Tako je delal z neživo kot tudi z živo naravo. V modernem kmetijstvu in živinoreji človek že dolgo v imenu ekonomske učinkovitosti, produktivnosti in konkurenčnosti, prisiljuje in izsiljuje aktivnost življenja v določeni smeri, ostale razsežnosti življenja pa zatira in jih ne pusti, da se manifestirajo. Gre za ekonomsko utesnjevanje in izsiljevanje življenja s pomočjo znanosti. Sprašujem se, ali se pri uporabi genske tehnologije razmišlja ekološko dovolj široko in dolgoročno, ko se npr. poljedelcem ponuja gensko spremenjene rastline z najrazličnejšimi lastnostmi? Zavedati se je treba, da je delovanje ekosistemov tako kompleksno, da jih verjetno nikdar ne bomo popolnoma razumeli in opisali. Od poskusnih kombinacij empirično naravnih danosti človek s pomočjo znanosti prehaja k tehnološkim in biotehnološkim kombinacijam na temelju najglobljih spoznanj. Kako to, da razumni človek, človek znanosti, kljub dobrim namenom prihaja do nezaželenih in nehotenih posledic uporabe znanja? Razloge je treba iskati v načelni nepopolnosti, nedovršenosti človekovega znanja, v

človekovih specifičnih selektivnih kriterijih uporabe znanja in v specifičnem ontološkem statusu človeških tehnologij in njihove "evolucije" v biosferi. Vsaka evolucija življenja je v bistvu koevolucija s svojim biotičnim in abiotičnim okoljem. Človeška evolucija tehnologij ni integralni del ostale biološke evolucije, ne izrašča iz nje in se z njo ne razvija. To seveda ne pomeni, da je tehnologija v celoti nekaj nadnaravnega ali protinaravnega. Očitno pa tudi ni nekaj tako naravnega kot so rastlinske in živalske vrste. Funkcije organizmov so opredeljene po biotičnem in abiotičnem okolju in izraščajo iz njega v evolucijskih interakcijah. Funkcije tehnologij pa niso opredeljene po biotičnem okolju, ne izraščajo evolucijsko iz njega, ampak so temu okolju navržene po človekovih ekonomskih, tehničnih, zdravstvenih, rekreacijskih in drugih kriterijih, ciljih in potrebah. Ne glede na to, kako bodo v bodoče tehnologije upoštevale ekološka spoznanja in koristile ali celo posnemale naravne "patente" biološke evolucije, bodo še vedno proizvod človeka, ne pa ekosistemskih evolucijskih interakcij. Vedno bodo lahko škodovala ostalim živim bitjem in v končni instanci, s časovnim zamikom, človeku samemu. Ekološka previdnost je potrebna pri vnosu vsakršnih tehnoloških produktov, še posebno pa pri konstruktih genske tehnologije, kot so transgene rastline, živali, živila.

Kitajska modrost pravi, da "kdor hoče imeti samo dobro brez zla, red brez nereda, ta ne pozna načel nebes in zemlje in ne ve, kako so stvari povezane." Znanstvenotehnološki razvoj zadnjih 300 let nas je dodobra prepričal, da ni mogoče imeti samo dobro brez zla, toda sedaj nastaja nova situacija za znanost, tehnologijo in za družbo sploh. Treba se bo odreči tudi marsičemu dobremu, da bi se zavarovali pred nehotenimi, nezaželenimi in nepredvidljivimi posledicami. Zlo, ki ga omogoča znanost, ki pa ne izhaja iz zlorabe, je prav tako ali še bolj nevarno, ker nastaja počasi, neopazno, nenamerno in nehoteno, z velikimi časovnimi zamiki in povezano s številnimi dobrobiti in obeti, ki se jim človek težko odreče. Zahrbtost in nevarnost te vrste zla je v tem, da otopi previdnost in opreznost tako znanstvenikov kot laikov. Takšno stanje uporabe znanosti utrjuje prepričanje, da je vse v redu, ker so koristi očitne, senčne strani pa so pritajene in še neopazne tudi za znanost samo. Da ljudje to vrsto zla že dolgo poznajo, kaže pregovor, ki pravi, da se je za dobro treba potruditi, zlo pa pride samo od sebe. Izkušnje zadnjih 300 let znanstvenotehnološkega razvoja vse bolj prepričujejo ljudi – kot se kaže v odgovorih javnega mnenja, v njihovem odnosu do znanstvenotehničnega napredka –, da ta pregovor velja tudi za uporabo znanosti. Zlo pa vedno ne prihaja samo od sebe, ampak tudi od zlih namenov drugih ljudi. Nenamerno, samoniklo zlo je težje kontrolirati in preprečiti, ker ga ni mogoče predvideti in ker je vedno povezano in prikrito s pozitivnimi rezultati. O tveganjih, ki so manifestna in povezana z možnostjo človekove zlorabe, se družba in znanost pač lahko odločita, da se bosta izognili takim tveganjem in ne bosta

dopustili raziskav in uporabe izsledkov, ki so nesprejemljivi z vidika obstoječih družbenih in moralnih vrednot. Tako je npr. splošno sprejeto, da informacije genetskega testiranja, ki kažejo na genetsko nagnjenost k določenim boleznim, ne more biti dostopno delodajalcem ali zavarovalnicam, ker bi lahko postalo sredstvo diskriminacije ljudi. Tovrstne preiskave se tudi ne morejo zahtevati pred sprejetjem v službo ali sklenitvijo zavarovanja. Pri nenamernem, nemanifestnem in nehotenem zlu pa ne moremo sprejeti nobenih tovrstnih odločitev. Sedanja resna grožnja globalnih klimatskih sprememb je v bistvu rezultanta materialne, tehnološke, energetske aktivnosti človeštva zadnjih 300 let. Teh aktivnosti pa ne bi bilo brez uporabe dosežkov znanosti. Globalne podnebne spremembe so samo druga stran ustvarjene materialne blaginje. Dobrobiti te blaginje so bile očitne, ne pa nastajanje tople grede in ozonske luknje. Na učinke tople grede so nekateri znanstveniki sicer opozarjali že konec 19. in na začetku 20. stoletja, toda v tem času ni nihče resno vzel njihova opozorila. Moderna, oziroma postmoderna znanost, bo svojo vlogo v družbenem razvoju začela razumeti precej drugače, ko bo temeljito premislila o nastajanju tega pritajenega, neopaznega in nehotenega zla. Znanstvena refleksija mora biti v veliko večji meri kot doslej pozorna tudi na to vrsto zla in ne samo na zlo moralnega izvora. To zlo epistemološko-ontološkega izvora pa je še težje obvladljivo kot zlo družbeno-moralnega izvora.

PRIMERJAVA MED GENSKO, JEDRSKO TEHNOLOGIJO IN ORGANSKO SINTETSKO KEMIJO

Revolucija genske tehnologije je dozorela v drugačnem vrednotnem vzdušju do znanosti in tehnologije kot pa razvoj vojaške in začetki miroljubne uporabe jedrske tehnologije. Najprej zaradi čisto vojnih razmer druge svetovne vojne, potem pa zaradi zaostrenega medblokovskega političnovojaškega zaostrovanja ni prišlo do resnih ocen zdravstvenih in okoljskih posledic jedrske energije. Te razmere so tudi legitimirale vladna prikrivanja radiacijske nevarnosti. (Krimsky 1991:15) Jedrska tehnologija je nastala v vojnih razmerah in hladni vojni, moderna, molekularna biotehnologija pa v miroljubnih razmerah in v času "detanta". V jedrski tehnologiji se ni videlo takšnega ekonomskega pomena kot v genski, od katere mnogi v ZDA pričakujejo odpiranje novih svetovnih trgov za ameriško gospodarstvo. Čeprav so seveda tudi v razvoju biotehnologije navzoči vojaški interesi, vendar se o njej ni izoblikovala ideologija velesil o nacionalni varnosti kot o jedrski energiji.

Za jedrsko fiziko ni bilo usodno, ko so bile prepovedane poskusne eksplozije atomskih in vodikovih bomb. V tem primeru je šlo za izrazito nacionalne vojaške cilje in interese, medtem ko bi pri prepovedi določenih tipov raziskav in uporabe izsledkov na

področju genske tehnologije šlo lahko hkrati tudi za odrekanje vsaj domnevnim mnogim ugodnostim. Tu je povezava dobrobiti in dolgoročnih ekoloških, zdravstvenih tveganj veliko bolj zamegljena in prepletena kot pri jedrskih poskusih. Zaradi tega, če bo potrebno, se bo težje odreči genskim raziskavam in genski tehnologiji kot jedrskim poskusom, ki niso predstavljali neke splošne družbene koristi in so postali vse bolj nesporna škodljiva posledica za človeka in življenje sploh. Njihova destruktivna civilizacijska funkcija je bila očitna, kar pa ni enoznačno razvidno pri raziskavah in uporabi izsledkov genske tehnologije za podjetniške, komercialne, zdravstvene in ekološke cilje. Nasprotno, pri njihovih tveganjih se vedno lahko pokaže tudi na bolj ali manj prepričljive koristi. Lahko pa vlečemo še nadaljne vzporednice z raziskavami na področju genske tehnologije in jedrske fizike. Na področju jedrskih raziskav ni bilo nobenega takšnega avtonomnega dejanja s strani raziskovalcev, kot je bil predlagani moratorij na področju genske tehnologije leta 1974 za določene tipe raziskav. Na področju jedrskih raziskav ni bilo sprejetih nobenih zakonov, kot se jih je sprejelo na področju genske tehnologije.

Etično odgovorni in družbeno kritični znanstveniki so na pobudo Russel-Einsteinovega manifesta leta 1957 ustanovili gibanje Pugwash, ki naj bi javnost seznanjalo o ekoloških in zdravstvenih posledicah jedrskih poskusov, mobiliziralo javno mnenje proti njim in na mednarodni politični ravni poskušalo doseči prepoved jedrskih poskusov in jedrsko razorožitev. Jedrska oboroževalna tekma je potisnila v ospredje temo o družbenoetični odgovornosti znanstvenikov in o vlogi znanosti v iznajdbi in razvoju jedrskega orožja.

Nekdanji direktor oddelka za teoretično fiziko v Los Alamosu Hans Bethe je v starosti 88 let poslal srečanju Pugwasha na Japonskem julija 1995 pismo, v katerem poziva vse znanstvenike v vseh deželah, da prenehajo in opustijo svoje delo pri ustvarjanju, razvoju, izboljšavi in proizvodnji jedrskega orožja in tudi drugih orožij za množično uničenje kot so kemična in biološka. Do kakšne podobne mednarodne institucionalizacije kritične zavesti znanstvenikov na področju genske tehnologije pa ni prišlo. Vendar pa ni rečeno, da se to ne bo zgodilo v bodočnosti, čeprav seveda sedaj nismo več v času hladne vojne in se je zmanjšala verjetnost splošnega in totalnega uničenja. Ob sprejemu Nobelove nagrade za mir leta 1995 je fizik Joseph Rotblat dejal, da si ni mislil, da bo polovico življenja posvetil znanosti, drugo polovico pa boju proti zlu, ki ga omogoča znanost. Mogoče se bodo tudi na področju genske tehnologije pojavili takšni Rotblati in gibanje, podobno Pugwashu.

Zanimive pa so tudi vzporednice, ki jih je potegnil Krimsky (1991:15) med gensko tehnologijo in sintetsko organsko kemijo. Pri genski tehnologiji so znanstveniki sami opozorili na možna tveganja, ki nastajajo že na ravni laboratorijskega raziskovanja (začasni polletni moratorij v letu 1974 nad določenimi vrstami

raziskav), pri razvoju industrijske organske sintetske kemije pa ni prišlo do nobenega opozorila s strani znanstvene skupnosti glede možnih škodljivih učinkov tisočernih sintetiziranih organskih spojin, ki so redke ali jih sploh ni na Zemlji in mogoče tudi ne v vesolju. Do neke mere bi lahko primerjali moderno gensko tehnologijo s sintetsko organsko kemijo. S sintetsko organsko kemijo se je odprl svet neizmernih možnosti za sintezo kemičnih substanc z vnaprej predvidenimi lastnostmi, tako kot tudi genska tehnologija omogoča "konstrukcijo" raznih oblik življenja z vnaprej željenimi lastnostmi in funkcijami. Tako sintetska organska kemija kot genska tehnologija spreminjata človekovo razumevanje naravnega in umetnega, dejanskega in možnega.

Okoljske posledice najrazličnejših tehnoloških inovacij, ki ne bi bile možne brez znanstvenih spoznanj, so v 60-ih, še bolj pa v 70-ih in 80-ih letih zamajale mit o vsesplošni dobrobiti znanstveno-tehničnega napredka ter aksiom, da je znanost sama na sebi nekaj dobrega. Vse bolj se je uveljavil konfliktni, v nekem smislu tragični pogled na naravo napredka. Ta tragičnost se izraža v uvidu o nujnosti povezave dobrega in zlega pri uporabi znanosti, o nujnosti takšnih ali drugačnih nezaželenih in nehotenih posledicah znanstveno-tehničnega napredka.

SPLOŠNA PREPOVED GENSKÉ TEHNOLOGIJE BI BILA NESMOTRNA IN NEUČINKOVITA

Kako je s pozivi, da se prepove raziskave in inovacije na področju genske tehnologije? Področje molekularne genetike je ravno prvi primer v zgodovini znanosti, da so znanstveniki sami v sredini 70-ih let predlagali začasni moratorij določenih vrst raziskav. Potem je bil ta moratorij preklican. Mislim, da ne bi bila smiselna in učinkovita lokalna vsesplošna prepoved gensko-molekularnih laboratorijskih raziskav in uporabe njenih izsledkov. Potrebni bodo preiščeni selektivni ukrepi, ki bodo učinkoviti, če bodo sprejeti na čimširši mednarodni ravni, če bodo zavezujoči in če bodo nastali kot rezultat temeljitih razprav znotraj znanosti same in njenega dialoga z javnostjo. Nič ne bo tragičnega, če bodo določeni poskusi in uporabe izsledkov prepovedani, kot so npr. manipulacije z dedno zasnovano ljudi. Kot v življenju marsikaj zaradi določenih norm ne naredimo, čeprav bi lahko, tako bo tudi znanost prej ali slej, ponekod pa je že prišla do teh meja, ko vsega ne bo naredila, četudi bi lahko. Znanje pač ni absolutna vrednota, ki bi se lahko pridobivalo, ne glede na to, ali ogroža druge vrednote. Zaenkrat se mnogi raziskovalci s tem še težko ali ne morejo sprijazniti. Toda prepričan sem, da bo postalo samoumevno, kar je še danes silno sporno in problematično. Genska tehnologija je samo ena, sicer zelo pomembna, rizična tehnologija v sodobni rizični družbi. Že jutri se lahko razvname etična razprava o

revolucionarnih možnostih na področju umetne inteligence, inteligentnih robotov in podobno.

Naš življenjski svet je že od novega veka dalje vse bolj znanstvenotehnična konstrukcija. Iz tega sveta ni mogoče več izstopiti. Obsojeni smo na to, da v njem živimo, vprašanje pa je samo, kako. Izstop je mogoč samo na katastrofičen način. Paziti moramo, da ne bomo ravno s pomočjo odkritih in uporabljenih znanstvenih možnosti nenamerno pripravili in povzročili tak katastrofični izstop. Vsaka uporaba znanja z velikimi obeti je podobna hoji po strmih gorskih poteh, kjer moramo izredno paziti, kam bomo stopili, da nam ne bi spodrsnilo. Pretehtana uporaba radikalno novih spoznanj bo zahtevala vse večje vzporedno raziskovanje o možnih tveganjih in posledicah. Vse bolj bo nujna in obsežnejša ta spremljajoča refleksivna raziskovalna dejavnost uporabe znanja. Ne glede na to, koliko gre za modro taktiziranje s kritično zavestjo dela ameriške javnosti in njenih protagonistov do genske tehnologije v ZDA, je gotovo treba pozdraviti odločitev, da se 3 % vseh sredstev za veliki Projekt človeškega genoma nameni za raziskovanja možnih družbenoetičnih implikacij ter posledic pridobljenega znanja in njegove uporabe. Uporaba znanja bo nujno dražja, če hočemo, da bo ostala znosno varna z anticipacijo možnih posledic in tveganj. Za bolj preudaren in manj tvegan znanstvenotehnološki razvoj v bodočnosti bo zelo pomembna raznolikost znanstvenih stališč o možnih tveganjih. Šele kadar bo glede možnih tveganj genski tehnolog polemiziral z genskim tehnologom, zdravnik z zdravnikom, kemik s kemikom itd. in bo to samoumevna sestavina profesionalne dolžnosti in družbene odgovornosti znanstvenikov in strokovnjakov, potem lahko upamo, da bo znanstvenotehnološki razvoj varnejši v vseh ozirih.

Razvoj znanosti in njene uporabe mora s pomočjo same znanosti postati bolj preudaren, bolj selektiven in tudi bolj varen. To seveda nikakor ni poziv na kakšno vsesplošno prepoved raziskav z genskotehnološkega ali kakšnega drugega rizičnega področja. Tudi ne gre za negovanje vsesplošnega nezaupanja do znanosti, ampak za poziv za večjo družbeno kritično epistemološko samoosmislitev znanosti in družbene rabe njenih izsledkov. Če znanost sama ne bo v tem smislu najbolj kritična, previdna in preudarna, se lahko zgodi, da se bo morala zlasti ob eventualnih usodnih spodrsrljajih, ki lahko spremljajo ravno velike uspehe, soočiti z vsesplošno, množično neracionalno, vrednotno odbojno kritiko, kar pa bo verjetno imelo za posledice tudi materialne in splošne pogoje njenega dela. S kom bi v takšni situaciji potegnila politika, ki je odvisna od volivcev, najbrž ni težko ugani. V takih okoliščinah pa bo zelo otežkočena in skoraj nemogoča trezna, racionalna komunikacija med znanostjo in javnostjo. Maksimalna kritičnost in previdnost pri določeni vrsti raziskav in uporabe njenih izsledkov zato ni samo v dolgoročnem interesu družbe, ampak tudi v dolgoročnem interesu same znanstvene skupnosti.

LITERATURA:

- BAUER, M. (ed.) (1995): **Resistance to New Technology. Nuclear Power, Information Technology, and Biotechnology**. Cambridge University Press: Cambridge.
- BECHMANN, G. (Hrsg.) (1997): **Risiko und Gesellschaft. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung**. Westdeutscher Verlag: Opladen.
- “Genski bioinženiring. Nova Indija Koromandija” (1997), **Delo, Sobotna priloga**, 12. april.
- CRANOR, C. F. (ed.) (1994): **Are Genes Us? The Social Consequences of the New Genetics**. Rutgers University Press: New Brunswick, New Jersey.
- IHAN, A. (1997): “Sence z druge Noetove barke”, **Delo, Sobotna priloga**, 15. marec.
- KEVLES, D. J. in HOOD, L. (eds.) (1992): **The Code of Codes. Scientific and Social Issues in the Human Genome Project**. Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts, London, England.
- KOMAT, A. (1997): “Strokovnjaki”, **Delo, Sobotna priloga**, 15. marec.
- KRIMSKY, S. (1991): **Biotechnics and Society. The Rise of Industrial Genetics**, Praeger: New York, Westport, Connecticut, London.
- LAH, T. (1997): “Bomo pravočasno izkoristili priložnosti, ki nam jih ponuja sodobna biotehnologija?”, **Delo, Znanje za razvoj**, 19. februar.
- LAH, T. (1997): “Interpretacija možnosti, ki jih ponuja biotehnologija”, **Delo, Znanje za razvoj**, 26. marca.
- LAOTCE, KONFUCIJE, ČUANGCE (1983): **Izabrani spisi**, Prosveta: Beograd.
- LUKŠIČ, A. (1996): **Razumevanje tehnologije v novejši politični misli**. Doktorska disertacija na Fakulteti za družbene vede: Ljubljana.
- MCNALLY, R., WHEALE, P. (1996): “Biopatenting and Biodiversity. Comparative Advantages in the New Global Order”, **The Ecologist**, Vol. 26, No. 5, September/October.
- PETERS, T. (1997): **Playing God? Genetic Determinism and Human Freedom**. Routledge: New York and London.
- REISS, M. J. in STRAUGHAN, R. (1996): **Improving Nature? The Science and Ethics of Genetic Engineering**. University Press: Cambridge.
- SLABE, A. (1997): “Biotehnologija: preceenjevanje možnosti”, **Delo, Znanje za razvoj**, 12. marec.
- SOFOKLES (1968): **Antigona**, Mladinska knjiga: Ljubljana.
- ULE, A. (1997): “Usodni testi pred ustopom Človeka v vesolje”, **Delo, Sobotna priloga**, 19. aprila.
- WEINBERG, A. W. (1988): “Meje znanosti in transznanosti” v: A. Kirn (ur.) (1988): **Znanost v družbenovrednotnem svetu**, Delavska enotnost: Ljubljana.
- WEIR, R. F., LAWRENCE, S. C., FALES, E. (eds) (1994): **Genes and Human Self-Knowledge. Historical and Philosophical Reflections on Modern Genetics**, University of Iowa Press: Iowa City.
- WILKIE, T. (1994): **Perilous Knowledge. The Human Genome Project and Its Implications**, Faber and faber: London and Boston.

Suženstvo genov

MORALNE MEJE NAPREDKA

Elisabeth Beck-Gernsheim prepričljivo opisuje, kako poteka proces uveljavljanja novih tehnik genske medicine v javnosti, kjer začetnemu moralnemu ogorčenju sledi normalizacija. Pot inovacijam ne utirajo le interesi raziskovalcev za čim večjim ugledom ali interesi proizvajalcev, ki uporabljajo te inovacije za ekonomski uspeh. Nove ponudbe naletijo očitno tudi na interese odjemalcev. In ti interesi so pogosto tako prepričljivi, da s časom oslabijo moralne pomisleke. Mar ni tudi zmanjšanje trpljenja moralni argument?

Tu se stikata empirično opisovanje in normativno obravnavanje. Normalizacija teh novih tehnik bržkone ne poteka le pod pritiskom naraščajočega povpraševanja. Interesi se uveljavljajo toliko hitreje, kolikor šibkejši so moralni ugovori, ki naj bi jih brzdali. Toda s projektom kloniranja ljudi stopa v igro, kot se mi zdi, nek pomembnejši argument. Arhaično strahospoštovanje, ki ga občutimo pred kloniranimi podobniki, ima racionalno jedro.

Dedno zasnovane novorojene osebe razumemo kot "usodo" ali kontingentno okoliščino, kot rezultat procesa, ki ga vodi

naključje, s katerim mora odraščajoča oseba živeti in nanj najti odgovor. Gramatično dvoznačnost temeljnega etičnega vprašanja, kdo smo in kaj želimo postati, se razlaga iz dejstva, da na določen način že bivamo kot določena oseba. Odgovarjamo za svoje dejanje in nehanje, čeprav ne razpolagamo z dispozicijami in podedovanimi lastnostmi.

Mnogi razumejo to kot usodo, ki jo moramo vzeti nase, drugi pa vidijo v tem izziv, da "postanemo to, kar si želimo". To kontingenco je mogoče razumeti religiozno ali v post-metafizičnem smislu. Neodvisno od tega pa ostaja za zahtevo moralno odgovornega delovanja bistven tale pogoj: Nobena oseba namreč ne sme z drugo razpolagati in nadzirati možnosti njenega delovanja tako, da se odvisni osebi odvzame del njene svobode. Ta pogoj je kršen, če nekdo odloča o genetskem programu drugega. Tudi klon se v procesih samorazumevanja sam s sabo tako rekoč srečuje kot z določeno osebo; toda za temi njegovimi dispozicijami in lastnostmi tiči namera tuje osebe.

To tudi razlikuje primer kloniranega človeka od primera enojajčnih dvojčkov. Problem ni podobnost iz ene celice izhajajočih

delov, temveč prisvajanje in podjarmljenje. S to tehniko se namreč proizvajajo pristojnost odločanja, ki nam sugerira primerjavo z zgodovinskim primerom suženjstva.

Suženjstvo je pravno razmerje in pomeni, da človek razpolaga z drugim kot svojo lastnino. Nezdržljivo je z danes veljavnimi ustavnopravnimi pojmi človekove pravice in človekovega dostojanstva. Po enakih moralnih merilih in ne zgolj iz religioznih razlogov je treba obsojati tudi kopiranje človekove dedne zasnove. Suženjstvo uničuje pogoj za odgovorno delovanje. Brez dvoma smo tudi zdaj odvisni od genetskih programov. Toda za sam program ne moremo odgovornosti terjati od nobene k odgovornosti zavezane osebe. Klon je, nasprotno, sužnju podoben le v toliko, kolikor lahko del odgovornosti, ki bi jo sicer moral sam nositi, prevale na druge osebe. Za klona se namreč v definiciji nepreklicnega koda ustali sodba, ki mu jo je pred njegovim rojstvom izrekla druga oseba.

Lastnik sužnjeve se sicer s tem, ko drugi osebi odvzame njeno svobodo, oropa tudi lastne svobode. V okviru demokratičnih pravnih ureditev lahko državljani svojo zasebno in javno avtonomijo uživajo le, če se vsi medsebojno priznavajo za avtonomne. V primeru proizvajalca, ki se naredi za gospodarja nad geni drugega, je ta temeljna vzajemnost odpravljena. Za tistega, ki da podvojiti svoj genetski program, ima ta stvar tudi obsceno plat: Le kdo se lahko ima – kljub vsemu narcizmu – za tako popolnega, da bi sploh lahko hotel natančno kopirati lastnih dispozicij in lastnosti?

Seveda šepa tudi ta primerjava. Osvoboditvi sužnja ustreza odveza ne od genetskega koda, temveč le od namerne določitve tega koda po drugem. Poleg tega pa je zgodovina življenja medij, v katerem osebe šele izoblikujejo svojo nezamenljivo identiteto. Genetski kod ni nepreklicen v tem smislu, da bi identiteto osebe določal tako kot določa gospodar socialno eksistenco svojega sužnja. Sicer bi morala zahteva odgovornega delovanja na splošno meriti v prazno.

Čeprav moramo vsi živeti z določitvami, nadarjenostmi in hibami genetskega programa, je – seveda gledano s perspektive delujočega – od naših odgovorov odvisno, kako ravnamo s takšnimi dejstvi ali tem, kar imamo za danosti rojstva. Vendar pa naš problem s tem ne izgine. Kajti takšne “danosti” za klona niso več naključne okoliščine. To, kar se sicer le “dogaja”, lahko pripiše drugim osebam kot rezultat njihovega namernega početja. In ta sprememba perspektive je tisto, kar bi, če to prav vidim, moralo globoko posegati v naše moralno samorazumevanje.

Vprašanja, ali bi bilo za družbo bolje, da to, kar bi sicer lahko storila, ne stori, se tako rekoč spremenijo v pravna vprašanja. Elisabeth Beck-Gernsheim omenja članek znanega ameriškega pravnikarja, ki se za dovolitev kloniranja ljudi zavzema s tem argumentom: Proizvodnje kloniranih ljudi s pravnimi sredstvi tako ali tako ni mogoče preprečiti; zato bi preventivna pravna diskriminacija dejansko pripeljala do izključevanja nove kategorije ljudi. Klonom bi se “pisalo” še slabše kot drugim manjšinam. Ko sem začetek decembra v časopisu *New York Times* prebral ta sestanek Lawrence H. Triba, sem bil sprva impresioniran. Kajti ta liberalni argument ima – v nasprotju s prozornimi pritiski tržnoliberalne strani – vendar normativno prepričljivost.

Po drugi strani pa nas lahko spodbudi k razmisleku o dveh stvareh. Preden začnemo proučevati poglede, ki jih usmerjamo v prihodnost kloniranih ljudi, bi se vendar morali vprašati, kako bi morali le-ti gledati sami nase – in ali lahko to od njih pričakujemo. Po drugi strani pa je vprašljiva tudi sama ta premisa. To je hkrati tudi moje vprašanje, ki ga zastavljam sociologinji: Ali je normalizacija novih tehnologij, ki nas iz moralnih razlogov sprva ogorčajo, neizogibna tudi v tem primeru genskotehnično reproduciranega homunkulusa? Ali javno prepričljivi moralni razlogi ne bi mogli imeti tudi empiričnega učinka?

Prevedel Alfred Leskovec

Genska tehnologija, javnost in meje parlamentarne demokracije

Pred leti je skupina strokovnjakov, organizirana kot komisija pri Ministrstvu za znanost in tehnologijo, pripravljala besedilo zakona o genski tehnologiji z namenom, da se v Sloveniji regulira področje raziskovanja industrijske uporabe ter uporabo genske tehnologije v zdravstvu. Glede na oceno splošne zadržanosti javnosti do genske tehnologije je in še obstaja predvsem v zainteresiranih krogih velika zadržanost do njenega vključevanja v procese odločanja, še posebno ko gre za vprašanje o smereh raziskovanja, njene uporabe ter komercializacije. Bojazen, da bi lahko z vključitvijo javnosti v odločevalni proces razvojno to področje preveč omejevali ali celo v raziskovalnem in komercialnem razvoju povsem zavrli, je porodila tudi takšne ekstremne ideje, da bi javnost preprosto sistemsko izključili iz odločevalnega procesa ali pa njeno vlogo povsem omejili. V tem prispevku želim odpreti nekaj konceptualnih vidikov, ki so voda na mlin zagovornikov vključevanja javnosti kot enakovrednega partnerja ob stroki, predstavnikih države in/ali politike ter industrije. Za enakopravno vključitev javnosti v odločevalni proces pa je treba v omenjenem zakonu predpisati tudi ustrezno komunikacijsko in odločevalno formo in se dogovoriti za takšna pravila komuniciranja, ki bodo vodila v odločitve, utemeljene na racionalni argumentaciji in refleksiji.

¹ Nordin, J. (1991): "State, Technology, and Planning", *Philosophy of Social Science*, št.4. Prevod njegovega članka je objavljen v ČKZ, št.152–153.

I.

Nordinu je v članku z naslovom *State, Technology, and Planning*¹ uspelo znanost in tehnologijo osvoboditi izpod okrilja socialne države in ju vrniti nazaj v civilno družbo; v dobro tako nadaljnega bolj racionalnega tehnološkega razvoja kot tudi v dobro kreacije in samorealizacije posameznika, ker se mu s tem odpirajo vrata svobodne izbire med različnimi parapraksami. S tezo, s katero Nordin konča svoja razmišljanja o socialni državi, znanosti in tehnologiji, pa Beck začenja in trdi, nasprotno od Nordina, da je bila znanost in tehnologija že veseskozi vpeta v civilno družbo oziroma v njen tehnokonomski subsistem in je torej zunaj pravil igre političnega odločanja. V tem vidi tudi glavni vir (ekoloških) težav, s katerimi se spopada sodobni razviti industrijski svet. To pa ima velik vpliv tudi na razmerje med znanostjo, javnostjo in politiko.

Beckova ugotovitev, da se sodobna družba ne more izogniti rizikom, ga napeljuje na to, da jo opredeli kot rizično družbo (*Risiko-gesellschaft*). Zanj je karakteristično dejstvo, da ni zmožna eksteralizirati atributov rizika. Riziki nastajajo kot posledica odločitev, ki dobijo svojo materializacijo v industrijski produkciji. Ta vrsta rizika pa je povsem drugačne narave kot so bili riziki, grožnje, nevarnosti, s katerimi so se spopadale dosedanje kulture na različnih stopnjah socialnega razvoja. Riziki so postali v industrijski družbi motor samopolitizacije moderne, v rizični družbi pa tudi koncept, mesto in medij političnih sprememb.

Rizična družba se spopada prvič v zgodovini sama s sabo kot proizvajalko rizikov, ki ji grozijo z njenim lastnim uničenjem in sploh z uničenjem življenja na zemlji. Ti riziki so rezultat človeškega delovanja, so izraz visoko razvitih produktivnih moči in zato ne moremo več govoriti, da je človeška družba ogrožena in v nevarnosti zaradi neznanja, ne-gospodstva nad naravo, da je izvir nevarnosti tisto, kar uhaja človeškemu dosegu. Do rizikov takšne vrste nas je pripeljalo znanje in popolno gospodstvo nad naravo. Toda problem ni v znanju in tehnologiji, pač pa v razkoraku med sistemom norm, institucij itd., ki predstavljajo objektivne prepreke in ki so bile vzpostavljene kot funkcionalna opora produkciji in reprodukciji življenja v industrijski družbi ter univerzalnimi principi moderne, kot so človekove pravice, enakost, funkcionalna diferenciacija, metoda argumentacije in skepticizma. Temeljno protislovje, kakor ga opredeli Beck, je v tem, da se lahko v obstoječih institucijah industrijske družbe le delno, sektorsko, segmentno ter na selektivni način realizirajo principi moderne. Industrijska družba spričo tega dejstva sama sebe destabilizira, njena kontinuiteta postaja izvor njene diskontinuitete.

Pretrsi, nakopičeni (ekološki) problemi zato niso posledica brezizhodne krize, pač pa prej posledica uspehov modernizacijskih procesov industrijske družbe, ki presegajo omejitve in pričakovanja same industrijske družbe. Rešitev, ki jo ponuja Beck, ni v ohranjanju

institucij industrijske družbe, pač pa zahteva, da se reši duha moderne iz okov institucij industrijske družbe, torej zahteva več moderne². Ta proces označuje s pojmom reflektivna modernizacija. Več moderne mu pomeni, da je treba radikalizirati kategorije klasične industrijske družbe, torej tudi politične, in naprej tudi njene institucije, torej parlamentarno demokratično ureditev.

Industrijska družba je glede na svojo zasnovo polmoderna družba, pravi Beck, z vgrajenimi proti-modernimi elementi, ki niso nekaj starega ali tradicionalnega, pač pa prej konstrukt in produkt same industrijske epohe. Z razvojem industrijske družbe so nastajale njej ustrezne institucionalne nadzidave kot forme parlamentarne demokracije. Principi, ki so veljali zanje, pa so bili omejeni le na nekatere inštitucije. Tako npr. demokratične procedure niso veljale za področje biznisa, znanosti in tehnologije, tj. za tisto področje, ki je dejansko odločal in upravljal s (sub)politično inovativnostjo, skrito v pojmu napredek. Neuniverzalnost veljave oz. omejenost veljave principov parlamentarne demokracije le na določene komunikativne in odločevalne forme pa je postajalo vse bolj vidno z razvojem tveganih produkcijskih moči, katerih osnovo tvorijo znanstvena spoznanja in iz njih izpeljana tehnologija. Prizadete javnosti so z zahtevo po nadzoru izvora rizikov in groženj začele proces problematiziranja latentne vloge tehno-ekonomskih subpolitičnih akterjev, ki so dejansko oblikovali pogoje družbenega življenja. Proces se je nadaljeval s kritičnim preizpraševanjem tako temeljnih kategorij politične ureditve kot tudi s preizpraševanjem gonilne kategorije industrijske družbe, tj. pojem napredka.

II.

V projektu industrijske družbe je bilo razmerje med družbenim in političnim vzpostavljeno z modelom "divided citizen". Citizen je po eni strani postal citizen, ki je postopoma oblikoval svoje pravice in dolžnosti v vseh arenah politike, po drugi strani pa bourgeois, ki je branil svoje privatne interese v svetu dela in biznisa. Na ravni družbene in politične organiziranosti se je model "divided citizen" odzrcalil v dveh sistemih, v politično-ekonomskem in v tehnološko-ekonomskem sistemu.

V politični sferi je kot temeljni princip uveljavljen princip participacije "citizens" v institucijah reprezentativne demokracije (stranke, parlament, ...). V teh institucijah tečeta komunikacijski proces in proces odločanja, utemeljen na uporabi politične moči, ki sledi maksimi legalnosti in principu legitimnosti, kar pomeni, da se lahko moč in dominacija izvajata le s konsenzom tistih, ki se jim vlada.

Delovanje "bourgeois" in tehno-ekonomsko oblikovanje interesov pa se razume kot nepolitično. Nepolitični značaj³ dobi to področje preprosto zaradi enačenja tehnološkega in socialnega napredka (progres) in zaradi prepričanja, da smer tehnološkega razvoja in rezultati tehnološke transformacije bolj ali manj sledijo

² Beck ponuja bolj optimistično vizijo prihodnosti kot jo ponujajo ekološki vizionarji negativnih utopij.

³ Na predstavi o nepolitičnem značaju je utemeljena ignorantska moč tehnologov do družboslovnih spoznanj in znanja. Prepričani so, da je mogoče vse objektivne družbene prepreke razrešiti z uvajanjem novih tehnologij in s pomočjo tehnik. Reflektiranje je za njih izguba časa. Čas je treba izkoristiti bolj racionalno z odkrivanjem in uvajanjem novih tehnologij.

neobhodnim tehno-ekonomskim objektivnim potrebam po reševanju prepek.

Dejstvu, da so tehnološke inovacije izboljševale pogoje tako za kolektivno bivanje kot za bivanje posameznikov, ni nihče nasprotoval. Toda to odobravanje se je uporabljalo tudi za zavračanje tistih, ki so ugotavljali, da so tehnološke inovacije povzročale tudi negativne učinke (brezposelnost, premeščanje, ogrožanje zdravja, naravne katastrofe itd.) – ti so bili v bolj ali manj drastični obliki vedno prisotni. Tovrstna opozorila se je skušalo minimalizirati, negativne učinke pa opravičevati s tem, da inovacije prispevajo k zviševanju življenjskega standarda. S tem se negativnih učinkov in posledic tehnoloških inovacij ni reševalo. Isto usodo so doživljala tudi tista mnenja, ki so opozarjala na negativne socialne in ekološke posledice, ne glede na to, kako temeljito so bila teoretsko utemeljena.

K temu je pripomogla tudi institucionalna ureditev in razdelitev kompetenc industrijske družbe. Uvajanje tehnoloških inovacij je bilo sistemsko izrinjeno iz procesov političnega legitimiranja, delno zaradi narave demokratično-administrativnih postopkov, delno pa zaradi dolgotrajnosti, ki jo terja sama implementacija tehnoloških inovacij. Proces “nenadzorovane” implementacije pa ni bil brez legitimacijske zaščite. Glavno vlogo pri tem je igral pojem napredka, ki je nadomestil klasično demokratično institucijo volitev. Pojem napredka je imel celo to magično moč, da si je pridobil privolitev v naprej za cilje in posledice, ki so bile nepoznane in netematizirane, in zato brez velikih težav spravljal z dnevnih redov razpravljanje o “neprijetnih” vprašanjih.

Proces implementacije tehno-ekonomskih inovacij je bil na ta način sistemsko “neoviran” in “nenadzorovan” in dejansko imun na kakršno koli zunanjo kritiko.

Sicer pa so bile odločevalne kompetence glede inovativnih procesov v industrijski družbi razdeljene. Del kompetenc je bil zbran v političnem sistemu in te so bile podvržene principom parlamentarne demokracije. Drugi del kompetenc pa se je nahajal zunaj pravil javnega nadzora in presojanja in so bile sestavni del svobodnega odločanja o investiranju na področju ekonomije, raziskovanja, znanosti in tehnologije.

Čeprav se zdi, da akterji na področjih ekonomije, raziskovanja, znanosti in tehnologije s težnjo po uveljavljanju na tržišču, z uporabo pravil “profit-making”-a, s sledenjem po znanstvenem in tehničnem povpraševanju itd. počno vse prej kaj drugega kot spreminjajo pogoje vsakodnevnega življenja, temu ni tako. Socialne spremembe, ki jih povzročajo, so za njih le nekakšen latentno prisoten učinek ekonomskih, znanstvenih in tehno-znanstvenih odločitev, ki nikoli ne pride pod natančen drobnogled.

V industrijski družbi so torej z razdelitvijo odločevalnih kompetenc in nadzorovanja inovativnega procesa oblikovani takšni pogoji, ki ne omogočajo, da bi bilo mogoče znotraj institucionalne

mreže celostno zapopasti realna dogajanja v družbi, kolikor so ta rezultat inovativnega procesa. Socialne spremembe so spričo tega porinjene na rob premišljanja kot nekaj, kar ni vredno in kar ni treba misliti.

Situacija se spremeni šele potem, ko socialne in ekološke (okoljske) posledice inovativnih procesov (tveganja) postanejo tako velike in očitno ogrožujoče, da jih ljudje kot konzumenti dobrin in storitev niso bili več pripravljeni molče sprejemati. S tem so bili šele dani realni pogoji za sprevidenje notranjih meja koncepta industrijske družbe. Ta proces se je pravzaprav začel z globalizacijo industrijske družbe. Ko se je začel intenzivnejši proces prepletanja političnega in nepolitičnega oziroma prepletanje institucije parlamentarne demokracije z institucijo nedemokratskih socialnih sprememb, ki se je skrival pod legitimirajočim dežnikom "napredka in racionalizacije", so se s tem po tiho že začele priznavati notranje meje koncepta industrijske družbe.

Razmerje med institucijami političnega sistema in industrijskim produkcijskim ciklusom, znanostjo in tehnologijo pa je v osnovi postavljen tako, da institucije političnega sistema (parlament, vlade, politične stranke) funkcionalno predpostavljajo tisto (industrijski produkcijski cikel, tehnologijo in biznis), kar je že vgrajeno v sistem in ga celo pogojuje. Njuno razmerje je torej postavljeno v prid slednjega in zato se dejansko pod pretvezo tehnološkega napredka po tiho v naprej programirajo permanentne spremembe v vseh dimenzijah socialnega življenja. Tako zastavljena pravila načrtovanja in nadzorovanja socialnih sprememb seveda nimajo nič skupnega z osnovnimi pravili demokracije, ki obsegajo znanja o ciljih socialnih sprememb, diskusije, volitve, konsenz.

Na tem protislovnem procesu je počivala socialna država, katere namen je bil omejiti socialno neenakost, sočasno pa spodbuditi pospešen proces razvoja produkcijskih moči – torej prvenstveno znanosti in tehnologije. Razvoj znanosti in tehnologije, kot sem že omenil, je bil vkomponiran v sam koncept socialne države kot nosilec družbenih sprememb, poskrbel pa je tudi, da je s pojmom napredka legitimiral socialne spremembe.

V sedemdesetih letih sta postali obe zgodovinski predpostavki, socialna neenakost in politično nadzorovan znanstvenotehnoški razvoj, problematični. Socialna država, da bi se lahko še naprej ohranila pri življenju (ne da se več administrativno zajemati kapitala in ga tudi administrativno prerazdeljevati), se je odpovedala utopičnim energijam, sočasno pa so prodrli v javno zavest spoznanja o njenih notranjih mejah in njenih senčnih straneh (koloniziranje sveta življenja)⁴. V tem času pa so začeli industrijsko družbo že močno pretresati valovi tehnoloških sprememb, ki se jih ni dalo več nadzorovati. Pritiski zaradi sistemsko vgrajenega političnega distanciranja do nenehne destrukcije zunanje in notranje narave, zaradi sistemske transformacije dela, zaradi krhkosti statusno utemeljene spolne

⁴ *Pojavila se je kritika socialne države tako s strani zastopnikov kapitala kot tudi s strani predstavnikov civilne družbe. Beck to dejstvo označuje s pojmom reflektivna modernizacija, ki v sebi nosi zahtevo po večji stopnji svobode.*

⁵ V tehnno-ekonomskem sistemu je prišlo do uvajanja tehnologij, ki rušijo obstoječe modele in vzorce organiziranja in ravnanja ljudi in ki po drugi strani ogrožajo naravno osnovo bivanja na zemlji. Oboje je spodbudilo kritiko na eni strani sindikatov, na drugi pa ekoloških, mirovniških, feminističnih in okoljevarstvenih gibanj.

⁶ Tezo o razvoju pojma političnega razvija tudi Giovanni Sartori v *La Politica, Edizioni, Milano 1979*. Slovenski prevod VII. poglavja z naslovom "Kaj je Politika?" je objavljen v *ČKZ, št. 174, str. 117–134*.

razlike, zaradi izgube razredne zavesti in tradicije in stopnjevanja socialnih razlik in nenazadnje zaradi novih tehnologij, ki se gibljejo na robu katastrofe, so bili tako močni, da razlogov zanje preprosto ni bilo več mogoče tolerirati⁵.

Tehnološke spremembe so postale glede na obseg in globino takšnih dimenzij, da jih ni bilo več mogoče ignorirati. Prišle so na dnevni red in med drugim terjale tudi preizpraševanje ločitve političnega (politics) od nepolitičnega (non-politics). S tem se je začel tok reform demokratične ureditve industrijske družbe, ki za gotovo zasenči vse poskuse političnih reform v zadnjih nekaj desetletjih.

III.

Videz očitnega zanemarjanja in brezbržnosti politike do dogajanj v tehnno-ekonomskem sistemu in njena distanca od posledic, ki jih ta povzroča, je varljiv. Ta videz je resničen le v toliko, kolikor je rezultat pojma političnega, ki se reducira zgolj na delovanje političnega sistema in kolikor se po drugi strani temu zoperstavljajo dogajanja v družbi, ki jih zaznavamo kot vrtinec "revolucionarnih" sprememb⁶.

Znotraj tako opredeljenega pogleda mesto socialne transformacije ni znotraj, pač pa je zunaj političnega in se zato nujno pojavlja v formi nepolitičnega. Družbene spremembe spričo tega torej nezaustavljivo in tiho dobivajo videz nepolitičnega.

Pojavljajoče se nezadovoljstvo s politiko ni mogoče razumeti le kot protest proti politiki sami (razumljeno v reduciranem pomenu). Razumevanje nezadovoljstva s politiko je treba razširiti in jo razumeti tudi kot protest proti porušenemu ravnovesju med delujočo politično avtoriteto, ki se igra na način političnega in postaja vse bolj nemočna, in med širokim poljem družbenih sprememb, ki so sistemsko izključene iz političnih odločevalnih procesov.

Na tem razumevanju protesta utemeljuje Beck svojo zahtevo po sistematičnem revidiranju koncepta političnega in nepolitičnega, ki je po njegovem postal nejasen in netransparenten. Njegov namen je, da z redefinicijo političnega in ne-političnega utemelji zahtevo po politični participaciji, ki jo proizvaja ozkost obstoječega političnega sistema, po drugi strani pa želi doseči, da tehnno-ekonomski razvoj, ki generira prostor tveganja in ogroženosti, izgubi svoj nepolitični značaj.

Prostor političnega se je začel odpirati zaradi dveh procesov, ki sta postala transparentna v sedemdesetih letih. Intervencionistična moč socialne države je močno upadla in sicer ne zaradi sistemskih nedorečenosti ali političnih napak v delovanju, pač pa, paradoksalno, zaradi učinkovitega delovanja.

Socialna država je postopoma širila pravice in dolžnosti državljanov in s tem vzpostavljala normativno osnovo, ki je omogočala, da so ti lahko z uporabo teh pravic po eni strani omejevali delovanje akterjev v političnem sistemu, istočasno pa po drugi strani uveljavljali

nove oblike politične participacije – kot je npr. iniciativa državljanske skupine in družbena gibanja – zunaj političnega sistema.

Ti procesi so bili mogoči torej zaradi etabrirane demokracije in socialne države, ki so jo državljani znali izkoristiti za zaščito svojih interesov in pravic tako, da so izkoriščali medije javnega in zakonitega nadzora in se po potrebi tudi posvetovali in organizirali. Učinek teh procesov je bil tudi ta, da je vladajoča politična moč izgubljala na pomenu in teži.

K odpiranju političnega pa je po drugi strani prispeval tudi tehnološki razvoj. V tem času se je pojavilo ogromno število tehnoloških inovacij, za katere niso bile poznane stopnje tveganja. Zaradi posledic, ki so kvarno vplivale na naravo in človeka, in zaradi širjenja področij, ki so bila podvržena potencialni ogroženosti in spreminjanju, je uvajanje novih tehnologij in posledično tudi vsa znanost izgubljalo svoj nepolitični značaj.

Misel o alternativni družbi, potem ko je bila utopična energija izrinjena iz parlamentarnih diskusij in izvršnih organov, se je preselila v prostore, kjer so načrtovali aplikacije mikroelektronike, jedrske tehnologije in človeške genetike. V tehnologijo so bili položeni vsi upi, ki pa so kmalu začeli razpadati. Za to je poskrbela organizirana javnost, ki se je začela vmešavati v nastajanje novih tehnologij. Inovativni proces je s tem izgubil svojo politično nevtralno avreolo, ni pa prišel tudi pod parlamentarno proceduro.

Zaradi svoje narave ("prisila stvari") je tehnološki sektor še naprej zaščiten pred parlamentarnimi zahtevami po legitimnosti in je spričo tega nekje vmes med političnim in nepolitičnim. Postal je tretja entiteta, ki si je pridobil negotov, hibridni status subpolitičnega. Za to področje vse bolj velja, da je obseg socialnih sprememb, ki jih proizvaja, obratno sorazmeren glede na demokratično pridobivanje legitimnosti.

To dejstvo pa je predstavljalo velikanski problem razvitih industrijskih družb, ki so se morale spopasti z vprašanjem, kako naj se organizirajo, da bodo kos novim potencialom (tveganja) tehnološkega razvoja. Socialna država in obstoječ parlamentarni sistem temu problemu nista dorusla.

Kaj je bilo mogoče kljub temu narediti? V razvitih industrijskih družbah so se začele ustanavljati posebne agencije, ki so bile legalno odgovorne in podvržene vladnemu nadzoru in ki so začele skupaj z mediji, občutljivimi za tveganja, posegati v intimno sfero tehnološkega managementa. Njihove interpretacije tveganj in sploh posledic novih tehnologij niso bile zavezane tehnološki ekonomski objektivni nujnosti.

Tehnološko področje je bilo tako soočeno še z drugimi strokovno utemeljenimi pogledi na tehnološki razvoj. V tem področju se je odprl nov pluralni prostor. Z vmešavanjem vladnih agencij in medijev se je začel vzpostavljati torej nov komunikacijski prostor, v katerem postanejo usmeritve razvoja in

rezultati tehnoloških sprememb podvrženi javni obravnavi in s tem legitimiranju. Na ta način dobi biznis in tehno-znanstveno delovanje novo politično in moralno dimenzijo, za oba pa je do tedaj veljalo, da jima je to zunanje in zato tuje.

Skratka, rast rizikov v industrijski družbi je bil tisti moment, ki je silil k temu, da so se prostori, ki so bili prepuščeni le enemu načinu interpretacije, odprli še za druge medije, ki so tehtali o virih in teži tveganj, in da se je sprožil komunikacijski proces, v katerem so prišle do izraza različne interpretacije in pogledi, ki niso bili strogo zavezani logiki "stvari same".

Ti procesi so se odvijali do sredine šestdesetih let, ko se je koncept socialne države še dograjeval in ko je politika še razpolagala z močnimi potenciali intervencijske države.

Do prevrata je prišlo nekoliko kasneje, ko se je ta potencial, ki je strukturiral industrijsko družbo, preselil iz političnega v subpolitični sistem znanstvene, tehnološke in ekonomske modernizacije. Na ta način je politično postajalo vse bolj nepolitično, nepolitično pa politično.

Transformacijski prevrat, ugotavlja Beck, je bil intenzivnejši v tistih industrijsko razvitih državah, ki so vztrajale na "nespremenjeni fasadi" političnega in nepolitičnega, oziroma če so vztrajale na prvotni delitvi med političnim in nepolitičnim, še posebno, ko je šlo za vprašanje socialnih sprememb in če je bila ta delitev v zavesti močno zasidrana. V teh državah se je pod krinko normalnosti in v s pomočjo tehno-ekonomskega sistema izvajala tiha revolucija. Tehno-ekonomski sistem se je po eni strani izogibal državnim intervencijam, po drugi pa neprizanesljivo vsiljeval svoje proizvode javnosti, ki je postajala vse bolj občutljiva in kritična do stranskih učinkov njenih produktov. Prav zaradi naraščajoče občutljivosti in kritičnosti pa je bilo treba te produkte v očeh javnosti ustrezno upravičevati (legitimirati).

Kaj se je s tem zgodilo? Dejanska odgovornost za politične spremembe, ki je locirana v demokratičnem političnem sistemu, se je iz demokratičnega političnega sistema preselila v tehno-ekonomsko ter znanstveno področje, ki pa je po definiciji področje nepolitičnega in ki zaradi tega ni podvržen demokratičnemu legitimiranju.

Premik odgovornosti je pomemben in problematičen tako za politiko kot za znanost in tehnološki razvoj. V projektu socialne države je bila politika sposobna razvijati in vzdrževati relativno avtonomijo do tehno-ekonomskega sistema s pomočjo političnega intervencionizma na tržišče. S prevratom pa je političnemu sistemu odvzeta moč interveniranja, ohranila pa se je njegova demokratična narava. V novi situaciji postajajo politične institucije administratorji (upravljalci) razvoja, ki ga niso niti načrtovale, niti ga niso sposobne strukturirati, so ga pa konec koncev prisiljene zagovarjati. Ta situacija političnemu sistemu ne prinaša nič kaj dobrega. Zaradi nove struk-

turne pozicije, iz katere ni več sposoben učinkovito intervenirati, je politični sistem ogrožen in pod nenehnim močnim javnim pritiskom (problem legitimnosti).

Odločitve v znanosti in biznisu, kot smo že ugotovili, so obremenjene s politično vsebino, za katero pa akterji ne pridobivajo demokratične privolitve (legitimnosti). Navsezadnje do nje niti ne morejo priti, ker ni sistemsko vzpostavljenega komunikacijskega prostora, v katerem bi si te odločitve to lahko pridobile. Odločitve, ki sprožajo in spreminjajo družbo, so zato anonimne, tihe in skrite očem javnosti.

Najbolj karakteristične tovrstne odločitve so nedvomno odločitve o velikih investicijah. Te odločitve postavljajo v ospredje ekonomskoprofitne kriterije, potencialov socialnih sprememb pa ne jemljejo resno v obzir, ker so iz njihove perspektive povsem obrobni.

Socialnih posledic, ki jih povzročajo inovacije in posledice posledic, zaradi samorazumevanja in zaradi institucionalnih vezi ne jemlje v obzir niti empirična niti analitična znanost, ko inovacije načrtuje. Znanstvenorazvojnemu projektu oziroma znanosti je zato imanentno, da ni sposobna odkriti in predvideti posledic lastnih rezultatov in jih opravičiti.

Latentni učinki, ki jih povzročajo odločitve v biznisu in znanosti, se kumulirajo in preraščajo v tveganja, ki ogrožajo eksistenco, istočasno pa prav zaradi tega zgublajo svojo latentnost. Tistega, česar nočemo videti, in tistega, česar si ne želimo, vse bolj grozeče in očitno spreminja svet, pravi Beck.

Največjo oviro za pridobivanje legitimnosti za odločitve v znanosti in biznisu predstavlja ideja o nujnosti tehnološkega napredka in njegova narava o nemožnosti odločanja o njem. Ta ideja zavzema mesto centralne gonilne sile, ki opredeljuje razmerje med političnim in nepolitičnim in ki vodi v negotovo in neznano prihodnost.

Nosilci oz. zagovorniki te ideje, ki v principu tudi ne vedo, kam vodi pot, in katerih interesi so usmerjeni povsem v drugo smer in jih je možno tudi realizirati, govorijo politikom kam in to brez načrtovanja in zavesti. Politiki pa morajo z nekaj praktičnimi potezami volivcem predstaviti to popotovanje v nepoznana področja kot svojo lastno vizijo in z njo pridobiti njihovo naklonjenost. Ideja o nujnosti tehnološkega napredka in zaverovanost vanjo omogoča in na nek način sili, da se njeni predstavniki in zagovorniki vedejo, kot da vedo, kam vodi pot, politiki vzamejo to kot dejstvo, ki ga oblikujejo v lastno zgodbo in jo s pomočjo gest zaupanja ponudijo volivcem. Tu ni prostora za nobene alternative.

Nujnost tehnološkega napredka in njegova narava o nemožnosti odločanja o njem postaja zaprta soba, v kateri ni prostora za javnost in za proces demokratičnega legitimiranja. Zaupanje volivcev pa na neki stopnji odpove. "Anarhija ne več nevidnih učinkov dobiva moč na prizorišču zahodne demokracije" in pojavljati se začnejo dvomi v politiko, politični sistem, v znanost, v tehnološki razvoj itd.

⁷ V neokonservativističnih konceptih prihaja ta ambivalenca najbolj nazorno na plan.

Predvidevajo omejevanje in vzpostavljanje restriktivnih pogojev za politično delovanje, po drugi strani pa tožijo in objokujejo izgubo političnega centra.

Ideja napredka je torej ključ za razvozlanje protislovja med političnim in nepolitičnim. Možnosti za rešitve se odprejo s preizpraševanjem in z refleksijo mesta in vloge ključne kategorije industrijske družbe.

Dejstvo, ki velja za odločitve tako v biznisu kot v znanosti, da odsotnost prostora za pridobivanje legitimnosti odreže biznis in znanost od socialnih posledic njihovih inovacij, postaja nevrvalgična točka sodobnih družb in zato tudi predmet premišljanja o novem načinu organiziranja družbe.

IV.

Pričakovanja glede vloge političnega sistema so ujeta v neko dvojnost. Po eni strani se od političnega sistema pričakuje, da bo vpliv njegove intervencije v industrijo (na njeno tehnološko transformacijo) in na znanstvenoraziskovalno področje omejen, obenem pa se po drugi strani ohranja predstava o političnem sistemu kot centru politike, kljub spoznanju o njegovih omejenih intervencijskih zmožnostih⁷.

Iz strokovnih (znanstvenih) in javnih diskusij, ki se pri nas vlečejo kontinuirano že več let, v tujini pa intenzivno že tri desetletja, je mogoče razbrati, kakšna je splošna raven zavesti glede tega vprašanja in kakšna so pričakovanja glede državne intervencije.

Zagovorniki koncepta "ungovernability" (nemožnost vladanja) se vrtijo v začaranem krogu. Ker si ne postavijo vprašanja, ali lahko tisto, kar prihaja iz delavnic tehnološkega razvoja, vstopa v svet življenja brez predhodno odobrenih načrtov, brez vsakokratne privolitve družbe in brez kakršne koli zavesti o možnih konsekvencah, ne morejo priti do spoznanja, da se je center odločanja, kjer se dejansko sprejemajo odločitve o spreminjanju družbe, preselil. Brez tega spoznanja pa jim ob sicer pravilno ugotovljenem dejstvu ostane le objokovanje nad izgubo političnega centra in/ali vztrajno ponavljanje – sklicujoč se na normativno vrednostna pričakovanja –, da se morajo odločitve, ki spreminjajo družbo, ponovno koncentrirati v institucije političnega sistema in/ali se nemočno zavzemajo za "popravke". Njihove reakcije so brez prave realne moči in odločitve, ki bi jih moral glede na črko ustave sprejemati parlament in poslanci, še naprej sprejemajo ali vodstva strank ali pa državna birokracija.

Tendenco, da parlament kot politični center še naprej zgublja na moči, krepi pa se vloga vodstev političnih strank in/ali državne birokracije, ugotavljajo tudi empirični raziskovalci, ki skušajo to dejstvo razložiti kot neizogibno posledico naraščajoče kompleksnosti pogojev v industrijskih družbah. Ob njej pa odkrivajo še tej nasprotno tendenco avtonomiziranja državnega aparata, ki raste in se krepi proti volji državljanov.

Niti normativni kritiki niti empirični raziskovalci pa izginjanja političnega centra ne znajo zapopasti skozi realno protislovje, s katerim bi lahko dejansko razkrili korenine tendence tako izginjanja političnega centra kot avtonomizacije državnega aparata.

V.

Selitev parlamentarnih moči v stranke in/ali državno birokracijo se je sprožila zaradi dveh razlogov. Po eni strani so se tehnokratsko omejevala področja, o katerih naj bi tekel proces odločanja v parlamentu in izvršilnih organih, po drugi strani pa se je krepila moč in vpliv skupin, ki so (bile) korporativno organizirane. Tehnokratsko omejevanje področij odločanja je pogojeno z naraščajočo scientizacijo političnih odločitev. Politične agencije namreč izpeljujejo le tisto, kar jim znanstvene ekspertize priporočajo (npr. na področju politike energetike ali okolja, kot tudi pri izbiri tehnologije in njenih izpeljav). Operativno področje političnih agencij je torej spričo tega zelo ozko naravnano, zato so tudi pri reševanju tistih praktičnih problemov, ki bi lahko obšli strokovno obdelavo, ali izločeni ali pa gredo kljub vsemu v strokovno obdelavo predno gredo v proces odločanja. Politika si ne želi več sprejemati odločitev brez predhodnega strokovnega premisleka. Scientizacija političnih odločitev pa ima še celo vrsto drugih posledic in odpira vrsto problemov, o katerih jej že bilo neka govora.

Iz uradnih aren – parlamenta, vlade, politične administracije – je politika po drugi strani emigrirala v področje korporativizma⁸. Vpliv skupin pritiska, ki izkoriščajo birokratsko organizirane urade, se širi na odločitve državnih organov kot tudi na oblikovanje volje v političnih strankah. Na ta način se ustvarjajo vnaprej izoblikovane politične odločitve, ki jih morajo udeleženci v procesu odločanja nato braniti kot svoje lastne kreacije. Eni ta proces razlagajo in ga razumejo kot spodkopavanje države s strani privatnih skupin pritiska, ki imajo kvazi uradni značaj, drugi pa obratno kot dobrodošel popravek v smislu konsolidacije in avtonomizacije vladnega aparata⁹.

Različne diagnoze obstoječih trendov v politiki se razlikujejo glede na politično izhodišče in glede na to, da nekatere bolj in druge manj vključujejo elemente "unbinding of politics" (osvobajanja politike) pri poskusih demistifikacije države, ne razlikujejo pa se v tem, da še vedno implicitno ali eksplicitno, dejansko ali normativno ohranjajo predstavo o "političnem centru", ki ga pripisujejo demokratičnim institucijam političnega in administrativnega sistema industrijske družbe.

Beck se prav v tej točki radikalno razlikuje. Sklicuje se na Habermasov pojem nove nepreglednosti (Habermas, 1986), ki je nastal v osemdesetih letih za označitev družbenih in političnih trendov. V ozadju tega pojma stoji ideja o temeljiti in radikalni transformaciji političnega, ki izgublja pozicijo političnega centra. Moč političnega se je do tedaj udejanjala skozi centralizacijo političnega sistema. Zaradi vse močnejšega trenda izkoriščanja "civil rights" (državlanske pravice), ki se udejanja v formi nove politične kulture, in zaradi sprememb socialne strukture, ki je povezana s prehodom ne-politike v sub-politiko (iz non-politics v sub-politics), pa se je začela moč političnega centra diferencirati. Koncept razvoja, ki je

⁸ O korporativizmu glej več v ČKZ, št.1992, str. 9–57 (I. Lukšič, G. Lehmruch, M. Zver).

⁹ V marksistični kritiki in v teoriji države, ki navezuje nima avtonomnega koncepta o političnem, je povezava državne moči s posebnimi interesi (special interests) pripeljana do ekstrema. V različnih variantah je država, ki je razumljena kot "idealni popolni kapitalist" v smislu Marxove karakterizacije, povsem omejena na področje delovanja "management committee of the ruling class". Minimum avtonomije, ki jo uživajo državni aparat in demokratične institucije, izhaja iz nujnosti po združitvi omejenih, kratkoročnih, konfliktnih in nepopolno formuliranih "individualnih kapitalističnih" interesov, ki jih mora kot splošne vsiliti odporikom iz lastnih vrst. Politični sistem je tudi tu še razumljen kot center politike, toda brez lastne avtonomije. Takšno razumevanje izhaja iz preveč poenostavljenega razumevanja razmerja "baze" in "nadzidave", ki je napačno formuliral stopnjo avtonomizacije političnega delovanja v razvitih parlamentarnih demokracijah (Beck).

temeljlil na harmonizirani formuli tehnični napredek je enak socialnemu razvoju, je izgubil svojo legitimno osnovo. Obe tendenci tako vodita k “unbinding of politics”, ki ga Beck do konca radikalizira v duhu “še več moderne”.

VI.

Prelom na področju tehno-ekonomskega razvoja kot tudi spremembe v notranjih relacijah politike so v drugi polovici dvajsetega stoletja prekinile dolgotrajno kontinuiteto v političnem razvoju. Koncepti, fondi in instrumenti politike in ne-politike so zaradi tega postali nejasni, brez razlagalne moči, in neuporabni. Takšna ugotovitev pa spodbuja in sili k premisleku o možnostih nove zgodovinske tematizacije političnega.

Spremembe notranjih relacij v politiki so nastale kot posledica uveljavljanja političnih pravic. Moč intervencije, ki jo je imela socialna država, se ni izčrpala in tudi delokalizacija politike se ni spremenila zaradi napačnega političnega ravnanja, pač pa predvsem zaradi uspehov, ki jih je imela politika socialne države.

Beck na tej točki do konca zaostri svojo misel s trditvijo, da bolj ko je bil uspešen boj za uvajanje in razširitev političnih pravic v dvajsetem stoletju, bolj vprašljiv je postajal politični sistem in bolj fiktivna je postala zahteva po koncentraciji odločanja na vrhu političnega in parlamentarnega sistema, ki se je istočasno pojavljala.

Koncept socialne države je prevzel iz razmerja med citizen in bourgeois naivno pričakovanje, namreč da bo mogoče širiti demokratične pravice državljanov in sočasno ohraniti hierarhična razmerja oz. razmerje avtoritete pri sprejemanju odločitev v političnem sistemu. Beck je to pričakovanje posrečeno označil s kontradiktornim pojmom demokratična monarhija, s katerim je želel opozoriti na obstoj enega centra oblasti oz. na “monopolizacijo demokratično oblikovanih odločevalnih pravic”. Takšna predstava demokracije narekuje tistemu, ki je prišel na oblast, da razvije vladarsko diktatorske kvalitete in da na avtoritaren način vsiljuje svoje odločitve od “vrha navzdol”. Istočasno pa terja od agencij, interesnih in državljanskih skupin, prizadetih z odločitvami, da “pozabijo” na svoje pravice in tako postanejo pravi “demokratični subjekti”, ki brez vprašanj sprejemajo zahteve oblasti oz. države po dominaciji. Pravila demokracije so v tem primeru omejena le na izbiro političnih predstavnikov in na participacijo pri oblikovanju političnih programov.

Predstava o centru politične oblasti oz. ideja o demokratični monarhiji pa danes vse bolj izgublja na veljavi. Vedno bolj postaja jasno, da je iskanje političnih rešitev tako kot etabliranje državljanskih pravic negotovo in odvisno od nešteto okoliščin. Ne pristaja se več na to, da v politiki in v sub-politiki obstaja le “ena in najboljša možna” rešitev. Zahteva po pluralnosti rešitev ima pomembne posledice na odločevalni proces. Politično odločevalnih procesov, ne glede na

njihovo raven, ne gre več razumeti kot vsiljevanje ali implementacijo nekega modela, ideje, dokončno izoblikovane v naprej kot "racionalne" od posameznika ali skupine, za katero se predpostavlja, da je kompetentna, izobražena, modra ali ker je vodilna, in ki morajo zato biti vsiljene proti volji in "iracionalnemu odporu" podrejenih agencij, interesnih in/ali državljskih skupin in posameznikov.

Oblikovanje programa in sprejemanje odločitev se vse bolj razume kot proces kolektivne akcije, kar pomeni, da gre za proces kolektivnega učenje in za kolektivno kreacijo, za komunikacijski in odločevalni proces, ki se odvija v ustreznih komunikacijskih in odločevalnih formah. To pa postaja predmet vse pogostejšega razmišljanja. Sprememba v razumevanju odločevalnega procesa terja spremembe tudi v institucionalni mreži.

Prva je na udaru "vladajoča odločevalna avtoriteta političnih inštitucij, ki jo je treba nujno decentralizirati". Politično administrativni sistem ne more biti več edini ali centralni lokus političnih dogodkov. Ti z demokratično mreža strinjanj in participacije, pogajanj, reinterpretacij in možnega odpora segajo namreč nujno preko zgolj formalne horizontalne in vertikalne strukture pooblastil in jurisdikcije.

Kot smo že ugotovili, počiva pojem centra politike na svojevrstni razpolovitvi demokracije. Na eni strani so polja subpolitične akcije, na katerih se ne aplicirajo demokratična pravila, na drugi pa politika še vedno kaže monarhične poteze, ko gre za sistematične od zunaj inicirane zahteve. "Politično vodstvo" mora v tem kontekstu kazati trdo roko in diktatorsko moč prisile tako do administracije kot do interesnih skupin, spoštovati pa mora državljane, jih tretirati kot enake med enakimi in jim prisluhniti; njihove strahove in skrbi mora "vodstvo" vzeti silno resno.

Na tej predstavi o centru politike so zgrajena tudi pravila obnašanja tako oblasti kot volivcev, ki le krepijo to predstavo. Najbolj ilustrativen primer so volilne kampanje. Sistem volilnih kampanj je zgrajen na proklamiranju uspehov prejšnjih politik ali z njihovim zavračanjem, kar nenehno krepí in obnavlja trenutno fikcijo kvazi demokratičnega "dictator for a term". Sistem volitev s svojimi pravili igre omogoča, da se vzpostavlja in utrjuje domneva, da so vlada in stranke, ki jo podpirajo, odgovorni za vse dobro in slabo, kar se zgodi za čas mandata. Vlada in stranke pa bi lahko nase prevzele to odgovornost le, če ne bi bile natančno to, kar so: demokratično izvoljene in delujoče v družbi, v kateri razpolagajo državljani in različne agencije s številnimi možnostmi, ki jim omogočajo uveljavljanje demokratičnih pravic in dolžnosti.

VII.

Model političnega sistema industrijske družbe je v sebi torej razvijal kontradiktorni tendenci specializacije in monopolizacije politike. Demokratizacija in de-demokratizacija, moderna in kontramoderna sta bili na kontradiktoren način vedno zlití v tem

modelu. Po eni strani je tendenca po centriranju in specializaciji političnega sistema in njegovih inštitucij (parlamenta, izvršilnih oblasti, administracije itd.) dejansko nujna, saj le tako lahko procesi oblikovanja politične volje in reprezentiranje državljskih interesov ter skupin sploh dobijo kakršno koli organizacijsko formo. To je tudi edini možen način, da se demokracija prakticira kot izbira političnega vodstva.

Tendence po centralizaciji pa le ne gre omejiti le na pritisk, ki se nenehno pojavlja na celotno delovanje z namenom, da bi se eliminirala "neprijetna" vprašanja, skrajšale razprave in diskusije in omejile konzultacije. Tendenco po centralizaciji je treba nujno umestiti v medsebojno povezane tenzije in kontradikcije, zakoreninjene v strukturi demokratičnega političnega sistema: razmerje med parlamentarno debato in javno sfero na eni strani in pa izvršilno oblastjo na drugi, ki je odgovorna parlamentu; ta meri svoje uspehe glede na moč, s katero je sposobna speljati svoje odločitve. Ta "nujni" kontekst politike neminovno proizvaja fikcijo o nekem vodstvenem centru moderne družbe, saj navsezadnje vse niti politične intervencije tečejo skozi vse razlike in medsebojne povezave.

To avtoritarno razumevanje vodenja in političnih vodstvenih pozicij pa po drugi strani zaradi uveljavljenih in nenehno dopolnjujočih se demokratičnih pravic ni sistemsko dopuščeno in je zato nerealno. Demokratizacija z omogočanjem diferencirane konzultacije, monitoringa (nadzora) in odpora zato navsezadnje le velja za neko vrsto samooslabitve in delokalizacije politike. Od tu je prav mogoče sklepati, da, kjer koli so zaščitene pravice, porazdeljena socialna bremena, kjer so možne konzultacije in državljani aktivni, je politika bolj generalizirana. Sočasno pa se s tem rahlja tudi predstava o centriranju hierarhične moči odločanja na vrhu političnega sistema.

Pod določenimi pogoji se povratni učinki prav tako pojavijo tudi v legalno zaščiteneh demokracijah. Nezadovoljstvo z "neodločanjem" in "avtoritarnim značajem" prevladujočih pogojev, ko se ti pojavijo, postane notranji motor procesa demokratizacije. Na ta način se na vsaki stopnji dosežene demokracije oblikuje potreba po višji stopnji koristne demokracije, ki nato producira nove standarde in zahteve, ki se oblikujejo v mnenje, usmerjeno v spreminjanje pogojev, ki generirajo nezadovoljstvo. S tem uspešne politike in demokracija na določeni točki pripeljejo inštitucije političnega sistema v situacijo, kjer te izgubijo svojo veljavnost in si celo moralno spodjedajo svojo substanco. Uveljavljanje demokracije, v kateri se državljani zavedajo svojih pravic in jih v življenju tudi uporabljajo, producira različno razumevanje politike in tudi različne inštitucije; gre za družbo, ki je na poti demokratizacije. V ta protislovni proces je bila ujeta tudi socialna država.

VIII.

Demokracija industrijskih družb ima postavljenih nešteto ovir za omejitev politične oblasti. Od devetnajstega stoletja dalje je obstajala

delitev oblasti, ki je zagotavljala vzajemen nadzor sodstva, parlamenta in vlade.

S pojavom socialne države je tudi avtonomija kolektivnega trgovanja dosegla socialno in pravno priznanje. Od takrat dalje so postala osnovna vprašanja zaposlovalne politike na trgu dela predmet diskusij tekmujočih si strank, državo pa je to sililo, da je bila v teh konfliktnih nevtralnno vmešana.

Proces zakonskih zaščit se je nato še nadaljeval. Eden od zadnjih korakov je državno normiranje svobode in neodvisnost tiska. Zakonska zaščita in neodvisnost v kombinaciji z množičnimi mediji (časopisi, radio, TV) in novimi tehnološkimi možnostmi povzročata večplastni porast oblik publicitete. Kljub temu, da te oblike nikakor ne sledijo povzdignjenim ciljem razsvetljenstva, saj so predvsem v službi trga oglasov in potrošnje (tako vseh vrst blaga kot vseh vrst institucionalno proizvedenih informacij) in kljub temu, da verjetno ne prispevajo k dvigovanju artikulacije, preseganju izolacije in celo neumnosti, pa vendarle na nek način opravljajo dejansko ali potencialno nadzorno (monitoring) funkcijo, s tem ko lahko vzamejo v pretres politične odločitve. In v tem se skriva njihova moč.

Proces normiranja kolektivnih in individualnih ravnanj vzpostavlja in oblikuje posamezne centre subpolitike, ki skozi to in skozi uveljavljanje temeljnih pravic, ki so ravno tako substancialno dovršene in zaščitene v smislu krepitve avtonomije – in bolj kot so temeljne pravice substancialno zaščitene in dovršene, večji avtonomni prostor definirajo centrom subpolitike – zmanjšuje možnost zlorabe politične in ekonomske moči.

Iz tega dejstva sledi paradokсна ugotovitev, da politična modernizacija, če tako razumemo proces realizacije civilnih in ustavnih pravic na vseh področjih, slabi in rahlja politiko (politics) in politizirano družbo (politicizes society). Oziroma če misel formuliramo malo bolj natančno, proces modernizacije krepí moč subpolitike in sočasno spreminja oblastna razmerja v družbi.

Proces modernizacije postopno poraja nove centre in področja akcije, subpolitiki pa omogoča, da razpolaga z različnimi možnostmi izvenparlamentarnega nadzora (monitoring), ki je sicer lahko usmerjen k in hkrati proti sistemu. S tem se na osnovi priborjenih pravic, ki se jih nenehno štíti, sproži proces ločevanja delno avtonomnih kooperativnih in alternativnih politik (politics) med seboj, ki imajo bolj ali manj jasno opredeljena področja in sredstva. Z izpopolnjevanjem, razširjanjem interpretacij in elaboracijo obstoječih pravic pa se po drugi strani sproža proces spreminjanja oblastnih razmerij znotraj družbe.

Vrh političnega sistema se mora tako spopadati s kooperativno organiziranimi nasprotniki, z opredeljevanjem oblikovano močjo ("definition making power") medijsko usmerjene publicistike itd., kar lahko bistveno soodloča in spreminja agendo (delo, poslovanje, dnevni red, zapisnik, notes) politike. Vlogo vseprisotne nadzorne

¹⁰ Na različnih stopnjah političnega procesa dobijo priložnosti za konzultacijo in kooperacijo popolnoma različni agenti in skupine agentov. Vse to poudarja naključnost (kontingenčnost) politične sfere, ki pa je navzven v formalnem smislu ohranila konsistentno hierarhično podobo.

¹¹ Raziskave v Nemčiji so pokazale, da je za sistem izvršilnih administrativnih agencij pogosto karakteristično pomanjkanje strogih oblastnih odnosov in prevladovanje horizontalno povezanih kanalov. Celo kjer so formalni hierarhični odvisni odnosi prisotni med superiornimi in subordinatnimi oblastmi, niso možnosti vertikalnega vpliva pogosto popolnoma izkoriščene (Beck, 1986).

agencije političnih odločitev pa nase prevzemajo tudi sodišča. Paradoksalno je to, da sodišča dobivajo to vlogo ravno v času, ko na eni strani sodniki terjajo svojo sodniško neodvisnost (celo proti usmeritvi politike) in ko poskušajo na drugi strani državljani, ki se spreminjajo iz lojalnih naslovnikov političnih dekretov v politične participiente, na osnovi svojih temeljnih pravic tožiti državo na sodišču, kadar in če se jim zdi to potrebno.

Beck ugotavlja, da imamo opravka s strukturalnim tipom demokratizacije, ki v poljih subpolitike slabi možnosti soopredeljevanja in nadzor parlamenta, ker ga preprosto obide. Morda se zdi celo paradoksalno, da se ta tip strukturalne demokratizacije pojavi vzporedno s parlamentom in političnim sistemom.

Nedvomno se z demokratizacijskimi procesi stopnjuje kontradikcija, ki je bila že v začetku nastavljena. Posledice pa so enormne. Razmah demokratizacije, kot smo že ugotovili, prezre prvoten domokracije, tj. parlament. Zakonodajalske in odločevalne avtoritete, ki še naprej ostajajo pro forma, slabijo politično življenje v prvotno načrtovanih centrih, formah politične volje, pa izgublja svojo vsebino in grozi jim popolna paraliza. Po drugi strani pa se pomembni procesi definirajo in elaborirajo tako, da so bolj ali manj usmerjeni proti temeljem uveljavljenih ustavnih pravic, proti možnostim po demokratičnem soopredeljevanju in tudi nadzoru v poljih subpolitike.

Kot posledica teh protislovnih tendenc se oblikuje model specializirane demokracije, kjer dobivajo forme nove politične kulture svoje mesto. Skozi te forme in na osnovi že uporabljivih ustavnih pravic imajo heterogeni centri subpolitike vpliv na proces politično oblikovanih in sprejetih odločitev.

Vse to pa ne pomeni, da je državna politika izgubila na vseh področjih monopolni vpliv. Država je kljub temu trendu ohranila monopol na centralnih področjih zunanje, vojaške in notranje politike. S tem se je na nek način izkristaliziralo dejstvo, da so centralna področja vpliva države od revolucij v 19. stoletju dalje ravno ta, saj obstaja relativno sklenjeno razmerje med mobilizacijo državljanov in tehno-finančnim opremljanjem policije. Danes lahko celo potrdimo na primeru diskusije o "largescale" tehnologiji, da sta udeležanje državne oblasti in politična liberalizacija v prepletenem odnosu – neokonservativni koncept razvoja to zgovorno potrjuje.

Socialna in kulturna diferenciacija politike ima vpliv tudi na globalno strategijo sprejemanje odločitev in na implementacijo. Tradicionalno razumevanje politike, ki verjame, da je mogoče doseči zastavljene cilje z ustreznimi ukrepi, zamira. Novi pristopi v politiki raje stavijo na sodelovanje različnih akterjev, na sodelovanje, ki je lahko celo v nasprotju z formalnimi hierarhijami in gre preko opredeljenih odgovornosti¹⁰. Politična sfera sicer še naprej ohranja hierarhično podobo, opušča pa oblastna razmerja in odpira prostor za kooperativnost¹¹.

Diferenciacija politike pa je imela vpliv tudi na znanosti, ki so se

ukvarjale s političnim. Pojmi kot so racionalna izbira, hierarhični model "sredstev za doseg cilja politike" (kar je bilo verjetno vedno fiktivno, toda dlje časa kultivirano z birokratskimi raziskavami in odločevalnimi teorijami), so začeli izgubljati na pojasnjevalni moči. K temu so pripomogle tudi teorije, ki so poudarjale konzultacijo, interakcijo, pogajanje, network: torej soodvisnost in komunikacijski proces med odgovornimi, vplivnimi in zainteresiranimi agencijami in akterji in sicer od formulacije programov preko izbire ukrepov do oblik njihovega vsiljevanja.

V tem kontekstu je mogoče razumeti, zakaj postaja beseda participacija, ki se pojavlja v političnih diskusijah in različnih disciplinah družbene znanosti, kodna beseda.

Družbene znanosti so pravzaprav le s težkim srcem sprejela prehod politike v politični proces, zaradi uporabnosti političnih znanstvenih analiz pa so ohranile predpostavke o premočrtnosti in strukturi tega procesa (v programu ali v ukrepih ali v vsiljevanju). Prav tako še vedno vztraja na fikciji politično administrativnega sistema kot centra politike. Na ta način pa si zapirajo vrata pred spoznanjem dejanskih potencialnih možnosti razvoja, ki jih Beck vidi v odpiranju politike (unbinding of politics).

LITERATURA:

- BARBOUR, IAN G. (1980): *Technology, Environment, and Human Values*, New York: Praeger.
- BECK, ULRICH (1986): *Risikogesellschaft. Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt /M.
- HABERMAS, JÜRGEN (1968): *Technik und Wissenschaft als "Ideologie"*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M. V prevodu: *Tehnika i znanost kao "ideologija"*, Zagreb, Školska knjiga, 1986.
- HABERMAS, JÜRGEN (1985): "Križa države blagostanja i iscrpljenost utopijskih energija", *Politička misao*, št. 4, str. 84-97.
- HABERMAS, JÜRGEN (1979): "Oznansvljena politika i javno mnenje", *Kulturni radnik*, št. 2, str. 186-203.
- NELKIN, DOROTHY (ed.) (1979): *Controversy: Politics of technical decisions*. (Sage focus editions, 8.) Beverly Hills, Calif.: Sage. ISIS, št. 260, str. 73, 1980.
- NELKIN, DOROTHY, POLLAK, MICHAEL (1979a): "Public participation in technological decisions: Reality or grand illusion", *Technology Review*, 81 (8):55-64. ISIS, št. 260, str. 73, 1980.
- NORDIN, J. (1991): "State, Technology, and Planning", *Philosophy of Social Science*, št. 4.
- SARTORI, GIOVANNI(1979): *La Politica*, Edizioni, Milano 1979. Slovenski prevod VII. poglavja z naslovom "Kaj je Politika?" je objavljen v *ČKZ*, št.174, str. 117-134.
- ZADNIKAR, D. (1993): "Prenova uma - racionalna rekonstrukcija upanja", *ČKZ*, št.162-163.

Srce za klonе

Genska medicina: Napredki v praksi, argumenti ostajajo

Pred nekaj dnevi je nek ameriški raziskovalec izjavil, da ga bodo izsledki njegovih raziskovanj kmalu pripeljali do tega, da bo lahko kloniral ljudi, kar potem tudi namerava početi. Razburjenje v javnih občilih, ki običajno sledi takšnim napovedim, še vedno traja. Predstavljajo se stališča zdravnikov, etikov in drugih strokovnjakov. Toda v vsem tem je, kot se zdi na prvi pogled, le malo novega. V razpravah o sodobni medicinski tehnologiji srečujemo znane učinke in stališča: Ko se je pred dobrimi dvajsetimi leti rodila Louise Brown, prvi otrok iz epruvete, je bilo razburjenje zelo veliko. Da bi pomirili delno zelo močan odpor, so si zdravniki prizadevali, da bi tej novi tehniki odvzeli sloves spektakularnosti, ekstremnosti in nenaravnosti. Priljubljena fraza pri tem je bila, da si zdravniki vendar že od nekdanj prizadevajo za ozdravitev neplodnosti in da to, kar počnejo zdaj, v bistvu ni nič drugega kot nadaljevanje te prastare želje.

Sklicevanje na naravo, še več, na mati Naravo je bilo takrat pomembno orožje v repertoarju argumentov. Louise Brown je medtem že zdavnaj polnoletna, razvila, izpopolnila in s številnimi novimi variantami razširila pa se je tudi sama reprodukcijska medicina. Razburjenje javnosti se je poleglo, reprodukcijska medicina je *business as usual* in le včasih, ko se v javnih občilih predstavi vsakokratno najnovejšo varianto, se še pojavijo nekatera vprašanja in dvomi, kot na primer takrat, ko je uspela presaditev oplojenih jajčnih celic mlajših žensk v ženske po menopavzi, tako da se lahko radosti materinstva danes nadejajo celo šestdesetletnice. Ali takrat, ko so nekateri zdravniki, ki se ukvarjajo z reprodukcijsko tehniko, začeli sortirati zarodke po spolu. (V Nemčiji sta oba postopka prepovedana, vendar pa ju že ponujajo v nekaterih drugih državah.)

Zločin ali napredek?

Nujno se je znova pojavilo staro vprašanje: Ali to sme, more biti? V ponudbi mogočih legitimacij smo lahko tokrat prepoznali neko novo strategijo. Sklicevanje na naravo sicer ni v celoti opuščeno, vendar pa že sodi med izčrpane fraze. Mnogi zagovorniki razmnoževalne tehnologije so v svojih javnih izjavah že veliko samozavestnejši, lahko bi celo rekli, da so postali sodobnejši, drznejši. Eden izmed zdravnikov, ki ponuja oploditev s tujimi jajčnimi celicami tudi za ženske nad šestdeset letom starosti, argumentira takole: Kaj pomenijo tu naravne starostne meje? S tem, ko delamo lepotne operacije, vendarle kršimo tudi naravne zakonitosti – zakaj naj bi se torej tudi tu zaustavili pred naravo? Povsem podobno argumentira tudi njegov zdravniški kolega, ki zarodke predhodno sortira po spolu. Po njegovi ponudbi je veliko povpraševanje, na očitke pa se hladnokrvno odziva s tem argumentom: “Prakticiranje medicine vselej pomeni tudi poseganje v naravo. Presaditev srca ali izbira spola, v čem je tu razlika?”

Za odnos do spektakularno novih ponudb genske tehnologije na splošno velja, da lahko v njem vedno znova najdemo podoben potek: Na začetku imamo strah, ogorčenje, silovito nasprotovanje; za tem sicer vedno ostane še določena mera odklanjanja, vendar pa se ogorčenje umakne, čustvene prepreke postanejo manjše in temu sledi radovednost, prva pripravljenost, ki je še pomešana s previdnostjo, temu pa slednjič po tihem sledita sprijaznjenje in normalizacija. To je pot od suma “zločina” do prakse “napredka”.

Najnovejši primer tega poteka nam ponujajo razprave o kloniranju. Ko je na začetku minulega leta prva klonirana ovca Dolly po celem svetu napolnjevala naslovnice, smo bili znova priča velikemu razburjanju in glasnim protestom. Pojavljale so se zahteve po prepovedi kloniranja in spoštovanje narave, distancirali so se tudi znanstveniki. Veliko enotnost je bilo mogoče opaziti zlasti v Nemčiji: Ljudi se ne sme in ne sme klonirati!

Na primer zvezni minister za raziskovanje Rüttgers je izjavil tole: “Do kloniranja ljudi ne sme in tudi ne bo prišlo.” Ernst-Ludwig Winnacker, eden izmed najbolj znanih nemških naravoslovcev in trenutno predsednik Nemškega raziskovalnega združenja, je objavil članek z naslovom “Ljudi ne bomo klonirali”. V članku opozarja na pravne prepreke, tehnične ovire, manjkajoče cilje, govori pa tudi o temeljni pravici človekovega dostojanstva, pred katero se mora ustaviti vsaka znanost. To sporočilo je bilo vsekakor pomirjujoče.

Danes, dobro leto pozneje, se je situacija že opazno spremenila, kar še zlasti velja za ZDA, kjer je dojemljivost – da ne rečemo evforija – za nove medicinske tehnologije že od nekdanj veliko izrazitejša kot v Evropi. Iz tamkajšnjih klinik za zdravljenje neplodnosti, ki so sprva še zadrževale, da kloniranje ljudi zanje nikoli ne bo prišlo v poštev, prihajajo sem in tja vesti, da bi bil takšen postopek vsekakor vreden razmisleka. Očitno prihaja do povpraševanja, oblikuje se tržišče in le kako naj bi se pred tem zaprli. Nekateri raziskovalci si že marljivo prizadevajo, da bi tehnični razvoj s čim hitrejšim tempom pognali naprej. Javljajo se že tudi zagovorniki kloniranja, ki radi opozarjajo na bolečine in trpljenje, bi bi jih bilo človeštvu s tem mogoče prihraniti.

Profesor prava na univerzi Harvard Lawrence H. Tribe, ki se je sprva zavzemal za prepoved kloniranja, je za *Herald Tribune* nedavno razkril razloge, ki so botrovali spremembi njegovega stališča. Njegov ključni argument je, da si družba, ki prehitro izreka takšne prepovedi, onemogoči življenjsko pomembne eksperimente in izgubi sposobnost rasti in spreminjanja. To zveni znano – ta refren smo lahko že pogosto slišali.

Kako dolgo bo torej še trajalo, da bomo nekaj podobnega slišali tudi v Nemčiji? Filozof Hans Jonas je pred leti zapisal, da je “možnost tista, ki zbujata apetit”. Nemara pa sta tudi na področju kloniranja apetit večji in možnost bližja, kot smo lahko doslej slutili.

Prevedel Alfred Leskovec

okoljska davčna reforma

Okoljska davčna reforma: Premalo za okoljevarstveni koncept in preveč za okoljevarstveno prakso

Pomen davčnih zadev se najbolj jasno pokaže, ko za skupnost nastopijo prelomni časi. Takrat se razkrije, da z obstoječimi javnofinančnimi viri ni več mogoče plačati (novih) storitev, po katerih vse bolj povprašujejo volivci. Na prelomnost konca devetdesetih opozarjata za zahodnoevropske nazore in pričakovanja precej trdovratna in visoka brezposelnost ter precejšnje razvrdenje okolja. Na zahodu celine so politiki še do nedavnega pričakovali tisto, kar sedaj upravičeno domnevajo pri nas – da bo namreč brezposelnost zmanjšala pričakovanja volilnega telesa glede varstva okolja in s tem zmanjšala ovire, ki gospodarskemu stroju preprečujejo obratovati s polno paro. A izkazalo se je, da nimajo prav, saj so se okoljskopolitične razmere s konca sedemdesetih in začetka osemdesetih bistveno spremenile.

Zdaj si na okoljski fronti nič več ne stojita nasproti na eni strani solidno stoječ in o uporabi svojih pravic dobro podkovan srednji sloj, ki je v javnosti dobil mandat, da govori v imenu okoljsko ozaveščenega in ogroženega ljudstva, in na drugi industrija kot predstavnik gospodarstva. Od začetka devetdesetih let je okoljska fronta v razvitem svetu vse bolj podobna spopadu v samem gospodarstvu. To se dematerializira in deindustrializira in njegov inovativni del v vse strožjih okoljskih omejitvah ne vidi več grožnje gospodarskemu razvoju, temveč prej priložnost, da v konkurenčnem boju premaga politično zaščitene dinosavre iz industrijskega srednjega veka. Tako npr. glavni sovražnik avtomobilizacije družbe niso več oveneli alternativci, ki protestno poganjajo pedala svojih biciklov, temveč gospod Gates in njemu podobni, ki grozijo, da za večji del vsakdanjih opravkov, od dela in izobraževanja do nakupovanja in plačevanja, avto enostavno ne bo več potreben. In tehnične rešitve, zaradi katerih lahko postanejo nepotrebne vse nove investicije v velike elektrarne in nadaljnja ekspanzija električnih omrežij, so prav tako že tu. Kakor da se pred nami rojeva nov svet današnjih novorojencev, ki bo popolnoma drugačen od tistega, v katerem smo odraščali mi, rojeni v drugi polovici 20. stoletja. Nam se zdi podvojitve blagostanja ob prepолоvitvi izrabe surovinskih in energetskih virov, znameniti "faktor 4" – če o njem v Sloveniji zunaj ozkih krogov sploh kaj vemo – bodisi lepa bodisi nora utopija. Kakorkoli že, predusem utopija.

Toda številni znanstveniki in gospodarstveniki v središču deorganizirajočega se globalnega kapitalizma ne mislijo tako. Tudi njim se, tako kakor razvpitemu nemškemu sociologu Ulrichu Becku, vse bolj zdi,

da je "ekološko vprašanje" pravzaprav nebeški dar, ki nas bo moralno prerodil in nam odprl pot v neko drugo (po Becku "refleksivno") moderno. Tudi če bi držalo, da antropogenih podnebnih sprememb ni mogoče (prepričljivo) dokazati, se je že ob samem sumu, da se lahko zgodijo, in ob dejstvu, da je na kakršnokoli smiselno ukrepanje nesmiselno čakati, dokler ne bo podan (ali/in ovržen/ponarejen) "zadnji dokaz" o njihovem obstoju, prenekateremu podjetniku (tudi t. i. jedrskemu lobiju) preprečevanje podnebnih sprememb izkazalo za obetavno razvojno in tržno nišo. Preprosto povedano, če bi antropogenih podnebnih sprememb ne bilo, bi si jih bilo treba preprosto izmisliti. In to ne velja le za podnebne spremembe, ampak tudi za marsikatero globalno manj usodno okoljsko vprašanje. Zato kljub pritiskom establishmenta industrijske družbe nihče več ne razmišlja o tem, da bi upoštevanje zaostrojujočih se okoljevarstvenih zahtev odložili, vsaj dokler gospodarstvu grozi recesija. Prej nasprotno, da bi lahko nastali novi trgi, bi jih kazalo po motu "Kjer je nevarnost, tam je tudi rešitev" še bolj ostro in radikalno uveljaviti. Zato kaže zaradi nevzdržne razmahljenosti in trdovratnosti tako brezposelnosti kakor tudi ogrožanja nosilnih ekosistemov spet do temeljev premisliti institucije ekonomskega gospodarstva, med njimi tudi davčni sistem. Dokler to ostaja v "razumnih mejah" (npr. nekaj pfeningov več pri litru bencina v ZRN), ki ne ogrozijo konkurenčnosti nacionalnega gospodarstva, davkarji temu ne ugovarjajo. Nasprotno, zaradi selitve kapitala v navidezni prostor veselo polnijo vse bolj prazno proračunsko malho.

Okolje je vse bolj razvrednoteno, ker škod povzročiteljem pogosto ni treba popraviti. Čisto okolje je javna dobrina, kar pomeni, da ga racionalni zasebniki niso sposobni zavarovati samo iz lastnega interesa. Zato je manjkajoče povpraševanje po njem treba zagotoviti od zunaj. Včasih z obdavčenjem razvrednotenja okolja. Če niti tega ni, postajata uporaba naravnih virov in razvrednotenja okolja vse večja in sčasoma nevzdržna.

Visoko brezposelnost naj bi zakrivili previsoki davki na delo – z njimi je vse težje financirati doseženo raven socialnih pravic vseh dosedanjih upravičencev. Rešitev za oboje, razvrednotenja okolja in visoko brezposelnost, je znižanje prispevkov za socialno varnost in povišanje obstoječih oziroma uvedba novih okoljskih davkov. Recept se imenuje okoljska davčna reforma.

Davčna reforma je okoljska zato, ker je za obdavčenje izbrana okoljska osnova – največkrat poraba energije ali emisije ogljikovega dioksida. Okoljskost reforme je torej le nominalna. Nižje razvrednotenje okolja se v fiskalnem jeziku imenuje 'znižanje davčne osnove' – tega pa davkarja ne mara in ga niti srednjeročno, kaj šele kratkoročno, ne bo želela, če že, pa le, če bi povečalo davčno eksploatacijo obstoječe osnove (povišalo davčno stopnjo) ali če bi davčno anektiralo še kakšne druge okoljske osnove. Povedano drugače, z okoljsko davčno reformo bi si davčne oblasti prisvojile vir, ki ga je razmeroma lahko administrativno obuladati – prav zato je ta osnova zanimiva tudi za okoljevarstvenike. Zato bi okoljevarstveni strategiji pristanek na reformo mogli pogojit z dopolnitvijo zasnove, tako da bi javnofinančne oblasti upravičile okoljskost v imenu davčne reforme.

Možnosti za izboljšavo sedanjih načrtov okoljske davčne reforme so številne: njen domet naj se razširi – zajame naj ne samo prihodke, ampak tudi proračunske odhodke; ti bi spodbudili naložbe v varstvo okolja in zavrli okoljsko škodljivo subvencioniranje; poleg javnih financ bi morala reforma zajeti tudi preostali del javnega sektorja, tako izvajalce javnih storitev varstva okolja kakor tudi javne obremenjevalce okolja; davčna bremena bo prerazdelila v korist lastnikov kapitala in v breme malih potrošnikov, morala pa bi jih v korist tistih, ki v družbeno (okoljsko) odgovornem ravnanju vidijo ekonomsko priložnost zase. Če okoljsko nominirani davki ne bodo začeli vplivati na ravnanje vseh, se lahko zgodi, da bo revolucija v učinkovitosti povečala porabo naravnih virov, čeprav se radikalno zmanjšuje surovinska ali energetska vsebina posameznih izdelkov ali storitev. Če bo zaradi nižjih stroškov materiala in energije oziroma cen končnih izdelkov prelita v povečanje dobičkov oziroma porabe, potem večja ekonomska učinkovitost ne bo znižala pritiskov na okolje. Priložnost, ki jo ima okoljska davčna reforma za okoljevarstvo, bo v tem primeru izgubljena.

Verjetno, drage bralke in cenjeni bralci, še niste opazili, da smo pred tremi leti z vpeljavo takse na CO₂

tudi v Sloveniji storili prve korake v okoljsko davčno reformo. Tega si ne smete očitati, saj ukrepa ni spremljala niti velika medijska promocija niti ga niste neposredno občutili na svojih žepih. Ker so modri oziroma politično oportuni okoljski davčni reformatorji še za naslednjih nekaj let oprostili največje onesnaževalce s tem toplogrednim plinom (premogovne elektrarne), zaradi skorajda zanemarljive višine takse novosti v začetku ni opazila niti slovenska industrija. To je opogumilo vlado, da je lani takso povečala. Tako je začela nekaterim podjetjem povzročati resne težave. Tudi tistim, katerih proizvodi sicer pomagajo zmanjševati (toplogredno) onesnaževanje. Ministrstvo za okolje je ravnalo politično modro, prislusnilo je ugovorom in vpeljalo bolj sprejemljive rešitve. Toda obenem se je že pokazalo, da bo del industrije sprejel to okoljsko takso kot legitimno obremenitev le, če ne bo pomenila le iznajdljivega polnjenja državnega proračuna, ampak bo zares zbrala denar za okoljsko obnovo in posodobitev slovenske industrije. Gospodarska zbornica je tako sicer upravičeno opozorila na premajhen delež proračunskih sredstev za okoljske investicije, po drugi strani pa je dala vedeti, da zaenkrat še ne hodi vštric s tako opevano EU. Vsaj zaenkrat namreč še ni uradno predlagala, da bi namesto (nerealne) zahteve, da se ves denar, zbran z okoljskimi taksami, nameni za okoljske investicije, npr. raje ustrezno zmanjšali davčne obremenitve dela.

A morebiti zahtevamo od zbornice in podobnih ustanov preveč. Nosilci zasnove okoljske davčne reforme so, tako na "levi" kakor tudi na "desni", predussem reformatorske frakcije v intelektualnih in političnih elitah, o čemer se lahko bralec prepriča ob pregledu seznama literature in političnih strank oziroma njihovih predstavnikov (v ZRN), ki obravnavajo okoljsko davčno reformo. Seznama objavljamo na koncu tega tekstualnega sklopa. Kot kaže aktualna razprava o okoljski davčni reformi v Nemčiji – razplamtela se je zlasti po ustoličenju rdeče-zelene koalicije – je glavni nasprotnik okoljske davčne reforme kar sam splet neokorporativnih institucij. Njihovi predstavniki so si ne glede na siceršnja nasprotja in razlike enotni, da okoljska davčna reforma postavlja pod vprašaj status quo, v katerem se tako dobro počutijo in znajdejo. Kot da se je vesoljna institucionalno reprezentirana civilna družba, od sindikatov in veleindustrijskih združenj do združenj obrti in malih podjetij ter potrošniških organizacij, zbala pošasti ekološke javnofinančne reforme, ki straši po Evropi. In nič ne pomaga, če je mogoče racionalno dokazovati, da bi vsaj delavci v delovno intenzivnih panogah, mala podjetja, obrtniki in mali potrošniki s to reformo pridobili in če tudi javnomnenjske ankete med njimi kažejo precejšnjo podporo zasnovi. Za splet neokorporativnih političnih institucij je strah pred grožnjo, ki jo prinašajo spremembe, očitno močnejši od koristi, ki bi jih utegnili imeti od sprememb njihovi člani. Zato se ob ekološki davčni oziroma javnofinančni reformi ne ponuja kot nujen samo razmislek o ekonomskih, ampak tudi o političnih institucijah, vse tja do intimnih identitetnih vprašanj vsakega posameznika.

Tako bo – ko bo – tudi pri nas. In kaže, da se je kljub vsemu že začelo. Brez lažne skromnosti – tudi zaradi besedil, ki so pred vami.

Bojan Radej, Andrej Klemenc

Nekako okoljska davčna reforma

VSILJENE ZAZNAVE

Gospodarska rast povzroči več škode kakor koristi, če jo hranijo dohodki, izsiljeni s prezrtjem nekaterih stroškov poslovanja, tudi stroškov varovanja okolja. Ekonomski akterji sicer z ničimer niso neposredno motivirani za nekoristno rast. Dejstvo, da gospodarstva vendarle rastejo tako, je posledica vnaprej osmišljenega ravnanja ekonomskih akterjev, ki jo zagotavlja posameznikovo upoštevanje splošno veljavnih, institucionaliziranih dogovorov; ti usmerjajo njihovo pozornost, zožujejo njihove izbire, predlagajo cilje in vnaprej določajo tudi stranske učinke njihovih dejanj.

Na primer, računovodski sistem določi, kaj sodi med dohodke in kaj med stroške poslovanja, kdaj podjetje posluje z dobičkom oziroma z izgubo, kaj sodi h kapitalu podjetja in kaj ne. Davčni sistem odloči, kaj se obdavčuje in kdo, ter določa olajšave in lestvico davčnih stopenj (več o tem glej v prevodu članka Musgrava); cenovni sistem določi sestavine, ki oblikujejo cene izdelkov, razmerja med cenami nekaterih izdelkov, režim uravnavanja cen, diferenciacijo med potrošniki ipd.

Ti in še drugi tovrstni dogovori na narodnogospodarski ravni določijo vzorec gospodarske rasti – dogovori zožujejo raznolikost delovanja, s tem pa tudi zaznavanje, vedenje in rezultate. Takšni dogovori so koristni, ker povečujejo predvidljivost ravnanja drugih – treba jo je ovrednotiti, upošteva škodo, ki jo povzroča fokusiranje (kolektivne) zaznave. Skratka, institucionalizirani dogovori o davčni

ureditvi vplivajo na delovanje ekonomskih akterjev in s tem na smer, kakovost in stranske učinke gospodarske rasti (več o tem glej v prispevku Eve Zver). V nadaljevanju nas, ker so značilni, najbolj zanimajo prav negativni stranski učinki – socialni, zlasti pa okoljski.

Dve glavni razvojni težavi najbolj razvitih gospodarstev v Evropi sta visoka in trdovratna brezposelnost ter nesprejemljivo veliko razvrednotenje okolja. V EU ob koncu desetletja okoli 18 milijonov iskalcev ne more dobiti dela, kar je približno 11% vse delovne sile. Čeprav se od leta 1995 zaposlenost povečuje, se bo do konca devetdesetih komajda zmanjšala na manj kakor 10 %. To ne bo niti odtehtalo povečanja brezposelnosti z začetka desetletja. Brezposelnost v EU je še posebej huda med nizko kvalificiranimi iskalci zaposlitve: zanje je stopnja brezposelnosti za več kakor dvakrat večja od primerljive populacije (od 25 do 49 let) s poklicno izobrazbo. Za brezposelne ženske je stanje še slabše.

Čeprav se okoljska kakovost gospodarske rasti v EU v marsičem izboljšuje, so nekateri problemi še tako pereči, da stanje okolja v EU ni zadovoljivo v celoti, ugotavlja najnovejše poročilo o stanju okolja v EU. Ocenjujejo, da kljub vloženemu trudu razvrednotenost okolja dosega vsaj 10 % letnega bruto domačega proizvoda – izdatki za varstvo okolja so zadnjih dvajset let enaki, okoli 1,5 % BDP. Ena od najbolj nezadovoljivih javnofinančnih praks je vzdrževanje okolju škodljivih subvencij. Med njimi izstopa subvencioniranje cen premoga, dizelskih in letalskih goriv, pesticidov, gnojil, cen prevoza, spodbujanje okoljsko agresivne rabe vode (npr. za namakanje, izsuševanje) in kemikalij, stroškov odlaganja odpadkov.

Med glavnimi krivci za zaostritev okoljskih problemov in brezposelnosti v EU naj bi bila sedanja davčna ureditev. Javnofinančni prihodki, izraženi kot delež od bruto domačega proizvoda, so se med letoma 1980 in 1997 v EU povečali za 3,6 odstotne točke, skoraj za desetino. Povečanje javnofinančnih prihodkov je sprožilo vse večje obdavčevanje dela, zlasti zaradi povečevanja stopenj prispevkov za financiranje socialne varnosti zaposlenih. Prihodki od davkov in prispevkov za zaposlene so leta 1996 dosegli 21,6 % bruto domačega proizvoda (19,7 % leta 1980), kar pomeni 51,2 % vseh proračunskih prihodkov EU (50,7 % leta 1980). Implicitna davčna stopnja se je za delo povečala s 35 % leta 1980 na 43 % leta 1996, stopnja obdavčenja drugih dejavnikov proizvodnje (kapital, naravna sredstva) pa se je v istem obdobju zmanjšala s 45 % na 36 % (o faktorski sestavi davčnih prihodkov za Slovenijo in Nemčijo glej v prispevku Tanje Markovič-Hribernik). Glavna postavka med faktorsko nevtralnimi davki so v glavnem potrošni davki – faktorsko nevtralni davki so v tem obdobju ostali približno enako visoki (14 % implicitna stopnja).

Posledica vse večjega obdavčenja dela je povišanje stroška dela. Da bi delovanje davkov na delo videli pravilno, moramo razlikovati med stroškom dela in kupno močjo plač – vse višje stopnje

prispevkov za socialno varnost namreč niso prizadele kupne moči plač (zaposlenih), ampak samo strošek dela, ki ga plačujejo delodajalci. Do sredine sedemdesetih let se je kupna moč plač v EU povečevala vzporedno s stroškom dela. Pozneje je zviševanje dajatev za socialno varnost bremenilo predvsem strošek dela (delodajalce), plač (zaposlenih) pa ne več. Plače so se od takrat nominalno povečevale le še toliko, da je za prejemnike njihova kupna moč ostala nespremenjena.

Na drugi strani pa se je v enakem obdobju (od sredine 70. let do leta 1997) fiskalni strošek dela skoraj podvojil zaradi povečanja prispevnih stopenj, ki jih plačujejo delodajalci (za okoli polovico). Obdavčenje dela povečuje strošek, ki ga mora nositi delodajalec za vsakega novega zaposlenega. Zato jih bo zaposlil le toliko, kot se mu, glede na strošek in njegovo produktivnost, ravno še splača. Če bi država hotela delodajalce spodbuditi, naj povečajo število zaposlenih, bi jim morala pomagati povečati storilnost pri delu ali zmanjšati strošek dela. S prvim se država ne ukvarja! Strošek dela lahko država zmanjša tako, da delodajalcem zniža prispevke za socialno varnost.

Prispevki za socialno varnost torej povečujejo strošek dela in s tem vplivajo na agregatni obseg zaposlenosti v državi. Razvojna strategija EU si zastavlja za cilj znižati stroške dela za 1–2 % BDP, kar bodo dosegli s precejšnjim zmanjšanjem stopnje prispevkov za socialno varnost (in s preoblikovanjem pokojninskih sistemov in sistemov zdravstva).

Davčni sistem lahko precej vpliva tudi na razvrednotenje okolja. Razvrednotenje se lahko davčno 'podraži', če se za izčrpavanje in uporabo naravnih sredstev zaračuna poseben davek (na rudarjenje, na posek lesa, na črpanje vode ...) ali če se obdavči odlaganje odpadkov (snovnih, zvočnih, toplotnih, magnetnih, svetlobnih ...). Obdavčenje torej lahko podraži ravnanje, ki ga skupnost želi čim bolj zmanjšati.

Če bi se obstoječi davčni sistem spremenil tako, da bi obdavčeval delo manj kakor doslej, bi lahko pričakovali, da se bo sčasoma zmanjšalo število brezposelnih. Izpad javnofinančnih prihodkov bi odtehtali tako, da bi povišali davke na razvrednotenje okolja. S tem, ko bi bila poraba naravnih sredstev obdavčena (više kakor doslej), bi se sčasoma razvrednotenje okolja zmanjšalo, saj bi se zavezanci le tako lahko izognili davčni obveznosti. S takšno davčno reformo bi lahko dosegli dva prednostna razvojna cilja: povečali bi zaposlenost in zmanjšali razvrednotenje okolja. Ta tako imenovana okoljska davčna reforma bi torej prinesla dve koristi hkrati – povzročala bi učinek dvojne dividende.

Okoljska davčna reforma zmore izzvati učinke, ki presegaajo interese okoljevarstva – na primer blagodejno vpliva na raven zaposlenosti. Nekoliko ironično pa je, da ta reforma ne bo prav kmalu pokazala vseh svojih opaznejših okoljevarstvenih učinkov,

saj je, kakor bomo pokazali v nadaljevanju, zlasti javnofinančni projekt. Njena okoljska razsežnost je in bo verjetno še nekaj časa predvsem simbolična. Simbolika je v tem, da v davčni sistem vnaša novo davčno osnovo – razvrednotenje okolja. Okoljska davčna reforma je torej tudi okoljevarstveno pomembnejša, kakor bi sodili po današnji izkoriščenosti razvrednotenja okolja kot nove davčne osnove.

Idejni oče projekta okoljske davčne reforme je Švicar Christopher Binswanger (1983), razpravo o tem problemu pa je leta 1988 obudil Heidelberški inštitut za okoljske prognoze. Projekt EDR danes na mednarodni ravni najbolj zavzeto promovirata specializirana inštituta iz Nemčije (Wuppertalski inštitut – prispevka dveh njegovih sodelavcev, E. H. von Weizsäckerja in K. Schlegelmilcha, objavljamo v nadaljevanju, in Foerdverein Oekologische Steuerreform – FOES, Hamburg). Projekt okoljske davčne reforme se je na začetku 90. let začel počasi seliti iz teoretičnih razprav in aktivističnih brošur v strateške razvojne okoljevarstvene dokumente posameznih držav in celo že v davčno zakonodajo nekaterih izmed njih (glej prispevek, ki ga je pripravil Kai Schlegelmilch). Prve zametke okoljske davčne reforme pa bi lahko z nekaj truda in tolerance zasledili tudi že v Sloveniji (glej prispevek Tanje Markovič-Hribernik).

Predmet politike niso onesnaževalci, ampak sistem varstva okolja!

Okoljevarstvena politika bogati javne politike (nekaterih) evropskih držav šele od začetka sedemdesetih let. Prvotno, 'deklarativno politiko' varstva okolja je sčasoma dopolnila neposredna regulativa, namenjena določitvi standardov minimalne kakovosti nekaterih naravnih virov, zlasti zraka in vode. Penalizacija razvrednotenja okolja se kot prvi ekonomski instrument okoljevarstvene politike začne uveljavljati pozneje, v osemdesetih letih, največkrat kot plačilo na enoto obremenitve okolja – okoljevarstvena politika Slovenije se poskuša dokazati na tej razvojni stopnji (glej prispevek Tanje Hribernik-Markovič).

Prva plačila za razvrednotenje okolja so bila utemeljena po načelu "onesnaževalec naj plača". To načelo temelji na predpostavki, da je ekonomsko smotno samo toliko onesnaževati okolje, kolikor so onesnaževalci pripravljene poravnati odpravljanje škode, ki so jo povzročili. V praksi se je načelo uresničevalo tako, da so onesnaževalci v zameno za izkupiček od zbranih okoljskih plačil in včasih še z dodatno pomočjo države, garancij za najeta posojila ali carinske ugodnosti popravili le tisti del povzročenih škod, ki jih s (tihim) soglasjem 'politike' ni bilo mogoče prezreti ali vsaj prevaliti na druge.

Kot vsak instrument so tudi plačila zaradi razvrednotenja okolja odsev svojega časa – določala ga je teži problema nedorasla okoljevarstvena politika. V njenih zgodnjih obdobjih je bila spretnost državnih in krajevnih uprav za obvladovanje okoljskih pritiskov z

ekonomskimi instrumenti še skromna, odpor do ukrepov s strani gospodarstva oziroma onesnaževalcev pa zaradi ogroženosti njihove dotedanje samoumevne 'pravice' do razvrednotenja okolja enostaven in uspešen (glej prispevek Eve Zver). Take, teži problema očitno nedorasle okoljevarstvene ustanove so vzpostavile sila poenostavljen pogled na okoljske probleme: gospodarska rast ali sanacija okolja.

Temu primerno je bil poenostavljen tudi pogled na to, kaj je sploh predmet politike varstva okolja. Politika ga je s svojim takratnim pristopom oklestila na problem onesnaževanja okolja! Pa še to ne onesnaževanja kot takega, ampak šele takrat, ko se je odpadek trajno 'vrnil' naravi. Zaradi takega gledanja so bili onesnaževalci okolja 'prepoznani' kot neposredni krivci za nastale probleme in glavni predmet zanimanja okoljevarstvene politike. Dosledno, to je sistematično in sistemsko, pa so bili kot predmet zanimanja okoljevarstvene politike zanemarjeni povzročitelji razvrednotenja okolja. Med obema skupinama, neposrednimi onesnaževalci in povzročitelji, je ta razlika, da prvi nimajo na voljo okoljsko primernih in ekonomsko enakovrednih poslovnih alternativ in je neposredno razvrednotenje okolja le znak te njihove nezmožnosti. Obstoječe ključne institucionalne rešitve (dogovori) kupcem končnih izdelkov, tehnologij in potrošnih dobrin, torej neposrednim onesnaževalcem, določajo domeno okoljsko komajda prepoznavnih alternativ. Neposrednim onesnaževalcem pogosto ni dana nobena ekonomsko enakovredna, a s stališča varstva okolja odločilno boljša možnost, kot je prekomerno črpanje naravnih virov ali odlaganje odpadkov v okolje.

Tak vzorec okoljevarstvene politike ima omejen domet, kar se lepo razkriva ob možnostih, ki jih obeta okoljska davčna reforma. Sčasoma je vsak dodaten pritisk na okolje težje prevaliti na drugega ali ga prezreti. Bodisi zaradi fizičnih omejitev okolja bodisi zaradi omejene sposobnosti žrtev, da sprejemajo svojo izključenost iz družbenega dogajanja, ali celo zaradi nezmožnosti bivanja v nenehni nadvladi nad enimi in v podrejenosti drugim, namesto v sožitju. Zato se je potreba po okoljevarstvenem ravnanju povečevala, kljub temu da je postajalo v zadnjih dvajsetih letih razvrednotenje okolja vse dražje. Začelo se je razkrivati, da obstajajo poleg ekonomskih še globlji vzroki za napredujoče razvrednotenje okolja. Ravnanje onesnaževalcev se namreč kljub plačilom za razvrednotenje okolja v tem času ni bistveno spremenilo.

Kaže, da vzrokov za razvrednotenje okolja ni mogoče pripisati le želji po dobičku, zaradi česar od dajatev, ki jih plačujejo onesnaževalci, ni vseh pričakovanih koristi – nekateri so se bili sprva celo pripravljene zadovoljiti s pojasnilom, da je tako zaradi pomanjkljivega okoljevarstvenega interesa ekonomskih akterjev, pogojenega z razmeroma nizkimi plačili za razvrednotenje okolja. Izključno tehnična, kvantitativna razlaga tega problema pa pri današnjem poznavanju delovanja okoljevarstvene politike ne zadošča več.

Glavne krivde za razvrednotenje okolja morda sploh ne nosijo tisti, ki na svet gledajo skozi dobiček, kot je veljalo doslej. Vzrok za razvrednotenje okolja potemtakem ni le težnja po gospodarski rasti, temveč je treba upoštevati tudi neekonomske razloge, na primer popačenje informacij, na osnovi katerih se izbirajo okoljevarstveni ukrepi, razmeroma težavno vzpostavljanje koalicij za potrebe okoljevarstva in podobno (glej prispevek Eve Zver). Vse to pomeni vzdrževanje starih institucij za reševanje novih problemov (glej prispevek Musgrava).

Razumevanje vzrokov razvrednotenja okolja se je začelo sčasoma spreminjati. Dotlej so bile spremembe, ki jih je uveljavila okoljevarstvena politika, skromne, večinoma so se začele in končale na ravni pojavnosti in posamičnega, bodisi onesnaževalca ali okoljevarstvenega instrumenta. Okoljevarstvena politika se v zadnjih letih bolj posveča sistemski in institucionalni plati problema. S tem hočemo reči, da so spremembe, ki jih je uveljavila, sprva zadostovale le za reševanje posamičnih problemov, ne pa tudi za spremembo kolektivnih zaznav in ustaljenega ravnanja skupnosti. Okoljska davčna reforma pomeni v tem smislu korak naprej, kar bi morala okoljevarstvena politika ceniti, še zlasti, ker kaj več kakor toliko ne bo dobila.

Z okoljsko davčno reformo se ekonomska in okoljevarstvena politika problemov lotita tako, da izhajata iz ključnih narodno-gospodarskih ciljev: ohranjanja gospodarske rasti pri čim višji zaposlenosti delovne sile in dolgoročnem vzdrževanju notranjega (javnofinančnega) in zunanjega (plačilnobilančnega) ravnovesja narodnega gospodarstva. Okoljsko dogajanje s tem postane prepoznano kot razvojni dejavnik, in to v dveh vprašanjih: na eni strani se v razvojnih usmeritvah presojuje možnosti povečanja okoljevarstvenih izdatkov glede na narodnogospodarske, zlasti javnofinančne omejitve (glej predzadnje poglavje v prispevku Tanje Markovič-Hribnik), na drugi pa s tem, ko iz povezovanja razvojnih in okoljevarstvenih potreb postane jasno, da nekateri viri gospodarske rasti niso več sprejemljivi zaradi škodljivega vpliva, ki ga imajo na druge vire in dejavnike gospodarske rasti (okolje). To pa je zelo pomembna sprememba, saj se s tem okolje skozi glavna vrata pridruži razvojnim dejavnikom narodnega gospodarstva. Okoljska davčna reforma sicer ni edina pot za tako spremembo, obravnavamo jo kot eno pomembnejših, prvih, a tudi kot eno izmed mnogih (glej prevod prispevka Musgrava in prispevek Eve Zver).

Okoljska davčna reforma na stanje okolja sprva sicer ne bo imela opaznih blagodejnih učinkov. V okoljskem smislu se ne zdi zelo velikopotezna, prej nasprotno – njeni okoljski cilji niso dosegljivi, vsaj ne tako, da bi se davčni zavezanec s spremembo svojega ravnanja plačilu davka v celoti izognil. Z davkom se zavezancem določi takšno osnovo za izračun davčne obveznosti, na primer uporabo elektrike ali oddajanje CO₂, da se davčni obveznosti ni

mogoče izogniti, saj se ni mogoče izogniti uporabi elektrike ali emisijam CO₂. Zato plačilo davka ni spodbuda za drugačno ravnanje onesnaževalcev kakor pri plačilu za razvrednotenje okolja v osemdesetih letih.

Najmočnejši okoljski argument v prid takšne davčne reforme je, da javnofinančna sistemska rešitev, ki jo uveljavlja, ni protiokoljska. Okoljska uspešnost okoljskih davkov sprva namreč ni v tistem, kar tak davek spodbuja, temveč v tistem, česar ne spodbuja. V tem smislu bo davčna reforma okoljska toliko, kolikor okoljski razlogi opozarjajo na neustreznost obstoječih sistemskih rešitev, četudi se te ne kažejo na stanju okolja, ampak na socialnem, ekonomskem in drugih področjih, na primer v brezposelnosti in javnofinančnem neravnovesju (glej prevod prispevka Musgrava). Okoljevarstveni pomen davčne reforme je v tem, da namesto opozarjanja na golo dejstvo, da se okolje onesnažuje, poglobi kolektivno zaznavanje, kaj je s stališča skupnosti nezaželeno. Okoljska davčna reforma prispeva k integraciji okoljevarstvene politike v arodnogospodarske tekoče in razvojne politike s tem, ko oba vidika razvoja obravnava hkrati in v medsebojni pogojenosti.

Koliko bodo možnosti, ki jih prinaša reforma, koristile izvedbi strateških ciljev okoljevarstva, bo odvisno od marsičesa: če bo okoljevarstvena politika sploh sprejela takšno 'okoljsko reformo' davčnega sistema, ki ni prav očitno okoljevarstvena, in od tega, ali bo okoljevarstvena politika uspela ustrezno prenesti težišče svojega delovanja z ukvarjanjem z neposrednimi onesnaževalci na uveljavljanje sistemskih rešitev. Skratka, če okoljska davčna reforma neposredno in nemudoma koristi javnim financam, bodo morali okoljevarstveniki njene potenciale šele uresničiti.

Okoljevarstvena uspešnost okoljske davčne reforme je, ne nazadnje, odvisna še od marsičesa, ne le od okoljevarstvene politike. Če se bodo na primer davkarji zavedli škodljivosti svojih kapric o tem, kaj je dober davčni sistem (glej prevod prispevka Musgrava).

DAVČNA NAČELA IN KAPRICE

Dober davčni sistem naj bi bil alokacijsko nevtralen! V nevtralnem davčnem sistemu se ekonomski akterji vedejo, kakor da davkov ni: dajatve naj ne bi vplivale na njihove odločitve o tem, kaj, koliko in kako bodo zaposlili, koliko bodo varčevali in vlagali, za kaj bodo trošili in koliko. Z drugimi besedami: v nevtralnem davčnem sistemu ni treba poznati ureditev, saj davčni sistem ekonomskih odločitev ne sankcionira. Na to, kakšen naj bo davčni sistem, naj zato vplivajo izključno davčni razlogi, tj. presoje o tem, kako najučinkoviteje zbrati sredstva državnega proračuna. V takšni ureditvi davčno ministrstvo opravlja delo inkasanta. Za ukvarjanje z okoljskimi, alokacijsko učinkujočimi davki pa sta takšna usposobljenost in perspektiva preveč omejeni.

Okoljski davki naj pripravijo plačnike do okoljsko ustrežnejšega ravnanja. Alokacijska nevtralnost davčnega sistema pa nalaga, naj se davčna ureditev ne vmešava v ekonomske odločitve. So torej okoljski davki s stališča alokacijske nevtralnosti davčnega sistema sploh sprejemljivi? V bistvu ne. Prvič, dokler se večino prihodkov pridobi iz obdavčenja produkcijskih faktorjev (ki so predmet alociranja, glej prispevka Tanje Markovič-Hribernik in Kaia Schlegelmilcha), obstoječi davčni sistem že po definiciji ne more biti alokacijsko nevtralen. Prav nasprotno, ravno obstoječi davčni sistemi vzdržujejo neravnovesja, ki jih kažeta visoka brezposelnost in razvrstitev okolja. Tak, kot je, je obstoječi davčni sistem nedvomni usmerjevalec zaposlitve. Ko okoljski davek zviša relativno ceno naravnih sredstev, le omili alokacijsko napako in zniža prejšnjo alokacijsko pristranost.

Kako zelo davki vplivajo na ekonomske odločitve, je posebej očitno pri surovinah. Številnih surovin ni mogoče dobiti na domačem trgu, na svetovnem trgu pa za vse kupce veljajo bolj ali manj enake cene. V državah, ki zelo obdavčujejo uvožene surovine, na primer bencin, so cene na domačem trgu praviloma višje kakor tam, kjer jih obdavčujejo manj.

Vpliv davčnega sistema na končno ceno bencina je neposreden in bistven, saj pojasnjuje večino razlik med maloprodajnimi cenami istega blaga v različnih državah (glej prispevek Tanje Markovič-Hribernik). Države, ki malo obdavčujejo bencin, privabljajo kupce bencina, kar se vidi na črpalkah ob mejnih prehodih (to težavo v Nemčiji v svojem prispevku predstavlja Kai Schlegelmilch) – davčni sistem, ki to povzroča, alokacijsko že ni nevtralen.

Če 'nevtralnost' obstoječih davčnih ureditev preučimo za različne energente, ugotovimo, da je alokacijski vpliv še večji. Davčni pribitek na svetovno ceno nafte je večji kakor na primer na ceno premoga ali elektrike. Slednja dva sta bolj dosegljiva na domačem trgu in sta pogosto subvencionirana (tj. negativno obdavčena). S tem ju davčni sistem umetno poceni, spodbuja njuno rabo in (pristransko) vpliva na odločitve o tehnologiji pretvorbe in o obsegu rabe energije. Okoljska davčna reforma naj bi to spremenila – energenti in energija naj bi bili vse bolj obdavčeni, pri tem pa naj bi razmerja obdavčenosti določili po tem, kolikšno razvrstitev okolja povzročajo. Tako razvrstitev okolja ne bi več izviralo iz neustreznega obdavčenja naravnih sredstev. Torej bo v skladu s tem davčni sistem alokacijsko nevtralen šele, ko bo usahnila potreba po njegovem alokacijskem učinkovanju. Te potrebe pa ne določajo samo davčne oblasti, saj je njihova optika za kaj takega precej preozka, celo ne glede na to, kakšen odnos imajo do alokacijskega učinkovanja davčnega sistema! Predmet razmisleka je namreč alokacijsko učinkovanje. O tem lahko najboljše sodijo tisti, ki usmerjajo oziroma preučujejo alokacijo produkcijskih faktorjev.

Ustroj javnofinančnega sistema torej vpliva na to, kako draga bo posamezna surovina, koliko katere se splača uporabiti, s tem pa tudi, koliko surovin se bo ohranilo za druge ali poznejše rabe. Davčni sistem, ki ni alokacijsko nevtralen, je lahko tudi okoljsko sporen, saj nenevtralnost včasih vsiljuje neuravnoteženo in dolgoročno nevzdržno rabo produkcijskih faktorjev (dela, kapitala, naravnih sredstev). Okoljska davčna reforma omejuje nekatere alokacijske pristranosti davčnega sistema in v tem pogledu zagotavlja povečanje njegove alokacijske nevtralnosti. Vsaka dosledna davčna uprava bi morala biti s stališča popravljanja alokacijskih napak, ki jih povzročata davčni sistem, zelo zavzeta za uveljavitev okoljske davčne reforme.

Že videno in še enkrat od začetka

Okoljska davčna reforma je v celi vrsti potez sorodna reformi, ki je spočela državo blaginje. Obe sta odziv na 'neustrezno' delovanje trga, neskladja poskušata rešiti s prerazdelitvami, ki so kanalizirane skozi javnofinančne blagajne, obe vzpostavljata značilna zavezništva itd. (glej spodnjo razpredelnico).

Povezave med reformama razkrijejo, za kakšno sorodstveno vez pravzaprav gre: okoljska davčna reforma je potomka socialno-varstvene javnofinančne reforme. Okoljska davčna reforma je namreč odgovor ekonomske politike na njena dva negativna stranska učinka: visoke javnofinančne primanjkljaje in visoko raven brezposelnosti. Država blaginje, ki naj bi jo sooblikovala, je pripeljala do visokih javnofinančnih primanjkljajev. Ti so posledica težav financiranja predhodno dogovorjenih socialno varstvenih pravic v času, ko se upočasnjuje gospodarska rast in spreminja demografska sestava prebivalstva. Visoko brezposelnost naj bi zakrivili visoki stroški dela, ki jih povzročajo visoke stopnje prispevkov za financiranje socialne varnosti.

SORODNOSTI MED DVEMA JAVNOFINANČNIMA REFORMAMA

	Država blaginje (‘Socialnovarstvena javnofinančna reforma’)	‘Država trajne gospodarske rasti’ (Okoljska davčna reforma)
Vzrok neravnovesja je v takšni porazdelitvi lastninskih pravic nad produkcijskimi faktorji, da ...	Iz nje izhajajoča primarna delitev dohodka oz. obseg rabe naravnih sredstev družbeno ni sprejemljiv/a (t. i. tržna napaka).	
Problem se kaže kot pritisk za ...	Pravičnejšo porazdelitev dohodkov, ki ne bo ogrozila rasti dobičkov, varčevanja in naložb.	Zaščito okolja in regulacijo pogojev njegove rabe, ki ne bo ogrozila gospodarske rasti.
Zavezniki pri uveljavljanju sprememb	Država zaradi večanja ponudbe javne dobrine (socialne pravičnosti). Delodajalci zaradi zavarovanja.	Okoljevarstveniki, ker dogajanje v okolju postane prepoznano kot dejavnik gospodarskega razvoja.

	vanja prihodnjih obetov za poslovno rast. Zaposleni zaradi višje socialne varnosti.	Sindikati zaradi povečanja zaposlenosti. Država zaradi višje javno-finančne stabilnosti. Gospodarstvo, ker se strošek dela zmanjša.
Namen javnofinančne reforme je povečati blaginjo s tem, da se korigira porazdelitev...	Dohodkov, ko se vzame tam, kjer je njihov mejni blaginjski učinek na blaginjo majhen, in prerazdeli tja, kjer je velik.	Stroškov in koristi razvrednotenja okolja, ker se s tem razkorak med zasebnimi in družbenimi okoljskimi stroški zmanjša.
Negativni učinki javno-finančne reforme	Večanje javnih dolgov, brezposelnosti, s strani države in izvajalcev storitev vsiljena blaginja.	Nesorazmerno veliko breme reforme (glede na okoljsko težo njihovih odločitev) je na ramenih porabnikov končnih izdelkov.
Vzrok za negativne učinke prerazdelitve	1. Delovanje t. i. napake države : pomanjkljive informacije o potrebnih smereh in obsegu prerazdelitev dohodka in asimetričnost informacij (potegovanje za rento – ekonomske privilegije).	
	2. Delovanje t. i. napake politike : namesto spremembo režima lastninskih pravic (tj. regulacijo dostopnosti in rabe sredstev) politika reševanje problemov izsiljuje s spreminjanjem virov in strukture javnih financ.	
Začasna rešitev	Zvišanje cen za nekatere storitve, ki jih je prej preskrbovala država, reforme državnih sistemov, ki preskrbujejo z osnovnimi storitvami socialne varnosti (pokojninska, zdravstvena ipd.) oziroma varstva okolja, komercializacija opravljanja storitev. Sčasoma se vzpostavi drugačna lastninska in institucionalna struktura, ki razširi meje trga. Zazna se tržna napaka .	

Projekt vzpostavljanja države blaginje je že razvit in je tudi že dosegel svoje zrelo obdobje in prve korenite spremembe – predvsem pri spreminjanju pokojninskih in zdravstvenovarstvenih sistemov. Reforme naj bi zmanjšale potrebo po poseganju države pri zagotavljanju blaginje in popestrile možnosti za zagotavljanje socialne varnosti s strani uporabnikov. Izkušnje iz (uspešnega) poskusa oblikovanja države blaginje so primerna iztočnica za razmišljanje o možnih razsežnostih in dometih okoljske davčne reforme: o prerazdeljevanju dohodka kot načinu reševanja temeljnih problemov, o področjih, ki jih reforma zajema, oziroma izpušča, o učinkovanju na raven zaposlenosti, o koalicijah za podporo reformi in o nekaterih vidikih pravičnosti.

I. Spreminjanja brez sprememb

Po osnovnih ekonomskih pravilih naj bi trg sam skrbel za sistematično izboljševanje učinkovitosti poslovanja. Ker trg ne deluje v idealnih razmerah, povečevanje učinkovitosti povzroča številne

negativne stranske učinke, zlasti socialne in okoljske. Da bi jih država obvladala, ekonomskim akterjem omeji njihovo svobodo (jih obdavči), s prihodki pa financira odpravljanje škod.

Nekateri pa dvomijo o pravilnosti te formule. Pravijo, da so potrebe po popravkih tem težje, čim več je zahtevkov – teh pa je toliko več, kolikor dlje so ista pravila uveljavljena (glej prispevek Musgrava). Tudi gospodarska rast (dohodka) je vse počasnejša, zaradi česar nujno potrebnih popravkov v distribuciji dohodka ni več mogoče neboleče financirati – prej ali slej se morajo povečati davki ali javni dolg.

Zato je prepričanje, da je mogoče rešiti probleme samo s prerazdelitvijo, le pogojno sprejemljivo: končni namen mora biti prerazdelitev ekonomskih priložnosti (glej prispevek Eve Zver). Socialnovarstvena ali okoljska reforma javnih financ bo uspešnejša, če bo povečala ekonomske priložnosti za tiste akterje, ki prispevajo k večji socialni varnosti ali višji kakovosti okolja. Prerazdelitev dohodka, ki ni trajna, ne more trajno rešiti problemov.

II. Nekako okoljska davčna reforma

Onesnaževalce je mogoče k okoljevarstvenemu ravnanju ekonomsko spodbuditi na dva načina: z okoljskimi davki ali z (državno) pomočjo. Obdavčenje povečuje stroške razvrednotenja okolja in ga s tem destimulira. Pomoč države je namenjena lajšanju bremena podjetij pri pokrivanju izdatkov za varstvo okolja.

S stališča okoljskih učinkov je načeloma vseeno, ali se država loteva problemov na prihodkovni ali odhodkovni strani svojih blagajn. Razlika med obema načinoma je pomembnejša javno-finančno. Prvič, davčni prihodki morajo, da bi bili stabilni, izvirati iz osnove, ki jo je težko zmanjšati – prav to pa je nujno, če bi hoteli izboljšati stanje v okolju; drugič, pomoč enim vedno odpre vprašanja o enakopravnosti drugih, zato so pravila o odobravanju državne pomoči zelo stroga, njihova namenskost pa omejena.

Okoljska davčna reforma se, kot pove že ime, nanaša le na reformo davkov, torej javnofinančnih prihodkov. Če naj se s to reformo dosežejo javnofinančni cilji, tj. izravna izpad javnofinančnih prihodkov zaradi znižanja prispevnih stopenj za zagotavljanje socialne varnosti, potem se s prihodki od novo uvedenih okoljskih davkov ne more poravnati nič drugega, niti izdatki za varstvo okolja. Kljub vse višjim prihodkom iz okoljskih davkov! Očitno je okoljska davčna reforma (kot taka) naravnana predvsem na prestrukturiranje davčnih virov, njena vpliv na okolje pa ostaja v ozadju.

Prihodki iz okoljskih davkov se lahko povečajo hitro, vendar to nikakor ne velja za javno financirano okoljevarstveno porabo. Obseg porabe za varstvo okolja ni odvisen le od razpoložljivosti javnofinančnih sredstev. Da bi se razpoložljiva sredstva dejansko porabila za varstvo okolja, je treba premagati še celo vrsto institucionalnih ovir: na primer razrešiti lastninsko pravne probleme pri

izvajalci obveznih javnih služb varstva okolja, okrepiti zmogljivosti okoljevarstvene uprave za izvedbo naložb v varstvo okolja, dograditi in pognati okoljevarstveno normativno kolesje, okrepiti inšpekcijski nadzor in vplivnost, poenostaviti upravne postopke, če bi prišlo do kršitev predpisov, in podobno. Brez tega se bodo okoljski davki brez težav povečevali, to pa se na stanju okolja ne bo bistveno poznalo. Z drugimi besedami, če je okolje javnofinančno zanimivo le zaradi 'trgatve' davkov (glej prispevek Tanje Markovič-Hribernik), javne finance z okoljsko davčno reformo niso naredile prav nič za varovanje okolja.

To bi bil za okoljevarstvenike lahko argument za zahtevo po okoljevarstveno domišljeni reformi ne le davčnega, ampak celotnega javnofinančnega sistema. Ta bi poleg prestrukturiranja javnofinančnih virov vključevala tudi prestrukturiranje javnih izdatkov. Bolj okoljsko naravnana javna poraba bi morala na primer zmanjšati (odpraviti) okolju škodljive subvencije, povečati pa okoljsko opravičljive. Ker samo zaradi okoljske davčne reforme še ni mogoče pričakovati avtomatičnega povečanja izdatkov za varstvo okolja, bi okoljevarstveniki lahko v paketu okoljske davčne reforme zahtevali vsaj zmanjšanje za okolje škodljivih javnofinančnih izdatkov in njihovo okoljevarstveno domišljeno preusmeritev.

Ne nazadnje, tudi reforma sistemov socialne varnosti zajema obe strani javnih financ, prihodke od socialnovarstvenih prispevkov delodajalcev in zaposlenih ter odhodke: pokojnine, pomoči ...

III. Delo za kapital

Države, ki so se odločile za okoljsko davčno reformo, so jo praviloma sprožile s hkratno uvedbo energetskega davka (na prodajo energetskih surovin, električne energije ali emisije pri pretvorbi energije) in znižanjem stopenj prispevkov za socialno varnost. S tem se je znižal strošek dela, z dvigom cen energije pa povečal strošek zaposlitve kapitala. Pričakovali bi, da bo to zmanjšalo uporabo energetskega kapitala in povečalo uporabo delovno intenzivnih tehnologij, kar bi zmanjšalo brezposelnost. Je doslej s spreminjanjem razmerij med cenami dela, kapitala in naravnih sredstev uspevalo povzročiti takšne premike v uporabi produkcijskih faktorjev, kot jih pričakujejo zagovorniki okoljske davčne reforme?

Vsekakor to ni odvisno samo od razmerij med cenami produkcijskih faktorjev. Eden ključnih dejavnikov, ki v vsakem tehnološkem procesu določa kombinacijo faktorjev in ga je gotovo treba upoštevati, je razmerje njihovih storilnosti. Kadar se storilnost kapitala glede na storilnost dela povečuje hitreje, kakor se povečuje relativni strošek kapitala (tj. v primerjavi s povečanjem stroška dela), se zaposlitev kapitala splača povečati kljub dražitvi kapitala.

Vpliv podražitve energije, ki sta jo izzvali naftni krizi, na zaposlenost kaže, da so pričakovanja zagovornikov okoljske davčne

reformne o njenih blagodejnih učinkih na zaposlovanje morda prevelika. Naftna kriza je s podražitvijo energije spodbudila tehnološke izboljšave, se pravi nov kapital, ki pa ni zahteval le manj vse dražje energije na enoto produkta, ampak tudi manj delovne sile.

Se to obeta tudi pri okoljski davčni reformi, ki temelji na dražitvi energije? Ne nujno, to je odvisno od ukrepov, ki bodo spremljali reformo davčnega sistema. Varovalo, ki bi preprečilo, da bi se to zgodilo, bi lahko bili davčni ukrepi, pravzaprav njihovi popravki, ki bi odpravili motnje za uporabo do okolja prijaznejših in kapitalno ne najbolj intenzivnih tehnologij (o pregledu nekaterih takšnih tehnoloških možnosti glej prevod prispevka von Weizsäckerja; o vrsti in učinkih podpiranja teh tehnologij v Sloveniji glej prispevek Tanje Hribernik-Markovič).

Zaposlitveni učinek davčne reforme bo, ne nazadnje, odvisen od odziva na njene stranske učinke: če se plače zaradi inflacije, ki jo reforma povzroča, ne povišajo, in če se za učinek inflacije ne povišajo pomoči brezposelnim, je lahko zaposlitveni učinek opazen. V EU so ocenili, da bi se raven zaposlenosti po uvedbi davka na CO₂ v vsej EU povečala za 0,54 % za vsako odstotno točko znižanja prispevnih stopenj, v nasprotnem primeru pa bi bil učinek pocenitve dela na zaposlenost le 0,27 % (o predstavitvi dosedanjih predlogov EU za uvedbo CO₂ oz./in energetskega davka glej prispevek Kaia Schlegelmilcha). Če bi bilo znižanje stopenj prispevkov največje za tisti segment brezposelnih, ki je najbolj pereč, to je za nizko kvalificirane, bi bil končni zaposlitveni učinek lahko še večji. Ocenjujejo, da znižanje stroška dela ne bi povečalo zaposlenosti visoko kvalificiranih delavcev – povpraševanje po njih se tako ali tako povečuje vzporedno s povečevanjem povpraševanja po kapitalu.

Učinkovanje davčne reforme na raven zaposlenosti je odvisno še od tega, kateri sektor bo nosil breme reforme. Če bi občutnejše breme nosila industrija, bi se brezposelnost lahko celo povečala. Za EU so z modelom QUEST izračunali, da bo imela reforma največji učinek, če bo temeljila na ramenih gospodinjestev. Celu tu bi bili premiki težki, saj je osnova za prispevke za socialno varnost široka, predstavljajo jo vsi zaposleni, in stopnja visoka (20 in več odstotkov od plače), osnova in stopnja okoljskih davkov pa sploh ne. Tako bi za slabo desetino nižje obdavčenje dela s stališča javnofinančnih prihodkov odtehtalo povišanje stopenj energetskih davkov, ki jih plačujejo gospodinjestva, za dve tretjini (!).

IV. Koalicije v podporo reformi

Država blaginje temelji na socialnem partnerstvu med vlado, predstavniki delavcev in delodajalcev. Prvim zagotavlja socialni mir, drugim izboljšanje socialnega položaja, tretjim pa gospodarsko rast. Za dobro delovanje socialnega partnerstva pa je bilo ključno nekaj čisto drugega – zaradi visoke gospodarske rasti je bil prirast dohodka dovolj velik, da je bilo mogoče probleme reševati iz prirasta

dohodka. Ko se je gospodarska rast upočasnila, ni bilo več mogoče enim dajati, ne da bi morali najprej drugim kaj vzeti, in partnerstvo se je začelo krhati, pa tudi zaradi socialnih sprememb in globalizacije ni bilo več tako pomembno. Partnerstvo med predstavniki zaposlenih in okoljevarstveniki, ki naj bi črpali dvojno dividendo okoljske davčne reforme, ima potemtakem drugačno težo, kakor jo je imelo socialno partnerstvo (o vzpostavljanju koalicije za izvedbo okoljske davčne reforme po volitvah v Nemčiji glej prispevek Kaia Schlegelmilcha).

Pojdimo z vprašanjem partnerstva še za korak naprej in nakažimo še nekatere druge probleme, ki jih lahko povzroči okoljska davčna reforma! Ta zahteva, da se okoljski davki povečajo za toliko, da dodatni prihodki odtehtajo izpad zaradi znižanja stopenj prispevkov za socialno varnost. Če naj okoljska davčna reforma zmanjša brezposelnost, potem mora zmanjšati strošek dela za delodajalce, ki ta strošek plačujejo. To pomeni, da se z okoljsko davčno reformo poveča delež bremen, ki jih za zagotavljanje socialne varnosti nosijo sami zaposleni. Vsako morebitno zvišanje stopenj prispevkov bo zato vzpostavilo povsem nasprotno povezavo med stroškom dela in kupno močjo plač kakor doslej: strošek dela bo ostal nespremenjen, kupna moč plač bo pa manjša.

Okoljevarstveniki z okoljsko davčno reformo žrtvujejo del 'svoje' davčne osnove (razvrednotenje okolja) za povečanje zaposlenosti in financiranje socialne varnosti zaposlenih. Oboje, učinkovanje okoljske davčne reforme le na delodajalce in okoljevarstveno žrtvovanje davčne osnove, je razlog za to, da med partnerjema za uveljavitev davčne reforme, predstavniki zaposlenih in okoljevarstveniki, pride do potegovanja za prihodke iz okoljskih davkov.

Čeprav ima vsak družbeni akter koristi od okoljske davčne reforme (glej razpredelnico zgoraj), se bodo med njimi oblikovale koalicije v podporo reformi. Te bodo verjetno povsem drugačne kakor doslej. Pri okoljski davčni reformi ne gre za urejanje razmerij pri delitvi dobička, ampak za prenos nekaterih narodnogospodarskih stroškov z ramen lastnikov kapitala (znižana plačila delodajalcev za socialno varnost zaposlenih) na kupce končnih potrošnih izdelkov (plačniki novo uvedenih okoljskih davkov). Denarno breme reforme bodo torej nosili akterji, ki so najslabše organizirani in vplivni, denarne koristi pa bodo imeli akterji, ki so organizirani najboljše. Tako lahko predvidimo, da odpor zoper uvedbo okoljske davčne reforme sploh ne bo prišel od tistih, ki bodo nosili absolutno največje denarno breme reforme. Močna in organizirana opozicija je verjetnejša od tistih, ki jim bo šlo po reformi le relativno slabše (glede na druge), na primer od nekaterih delov tradicionalnega, energetsko intenzivnega gospodarstva.

Zakaj tisti, ki so absolutno na slabšem, ne stopijo v bran svojih koristi? Eden glavnih razlogov je ignoranca. Za ekonomske akterje je ekonomsko racionalno, da se za mnoga vprašanja sploh ne

zmenijo, kadar so stroški za informiranosti visoki, možnost, da bo njihov glas odločilen, pa majhna. Poleg tega je težko v enotno opozicijo zbrati razpršeno skupino posameznikov, katerih posamična izguba je razmeroma majhna. Uspešna opozicija je javna dobrina, zaradi katere je močan tudi motiv zastojkarstva: vsak izmed prizadetih posameznikov lahko upa, da se bo lahko okoristil z opozicijo drugih prizadetih. To pomeni, da bo opozicija praviloma uporabila manj virov, kakor bi jih morala za učinkovito zaščito svojih koristi.

Če naj reforma koristi tudi okolju, jih bodo okoljevarstveniki morali uveljaviti v sodelovanju z 'zmagovalci' reforme: lastniki kapitala in tistimi, ki se jim po reformi relativni položaj izboljša (jedrska in hidroenergija, energetske varčne tehnologije: glej prevod prispevka Ernsta U. von Weizsäckerja). Z okoljskega stališča bo koristila vsaka olajšava oblikovanja koalicij v podporo varstvu okolja – država pri tem nima zanemarljive vloge, če upoštevamo, da je kakovost okolja javna dobrina in da zaradi zastojkarskega motiva potrošnikov te dobrine ni mogoče vrednotiti (ščititi) le glede na efektivno, ampak glede na celotno povpraševanje. 'Prikrito' povpraševanje mora država bodisi sama nadomestiti ali pa olajšati organiziranje koalicij, ki bi prevzele to nalogo (glej prispevek Eve Zver).

V. Vpliv na pravičnost

Med socialnovarstvenimi in okoljevarstvenimi davčnimi viri je precejšnja razlika, med drugim tudi v tem, da se za potrebe zagotavljanja socialne varnosti plačujejo neposredne dajatve, za okoljsko obdavčenje pa se večinoma uporabljajo posredni davki. Okoljska davčna reforma torej povečuje prispevek posrednega obdavčenja k celotnim javnofinančnim prihodkom.

Posredni davki so regresivni, kar pomeni, da prejemnikom nižjih dohodkov nalaga razmeroma večje breme obdavčitve kakor bogatejšim. Vplivu obdavčenja tako osnovnih dobrin, kot so elektrika ali goriva, se ni mogoče izogniti – to pa najbolj prizadene tiste, ki največji delež družinskega proračuna namenijo za neobhodno potrebno energijo. To so prav prejemniki najnižjih dohodkov.

Okoljsko davčno reformo bi morali zato oblikovati tako, da bi odtehtali njene škodljive socialne učinke (kako to nameravajo storiti v Nemčiji, glej v prevodu prispevka Kaia Schlegelmilcha). Da plačilna sposobnost morebitnih zavezancev ne bi zavrla okoljevarstvenega učinkovanja reforme, bi morali zagotoviti, da bi bile stopnje energetskih davkov vsaj delno progresivne: za zelo majhne porabnike in za zelo velike porabnike energije naj bi veljal poseben in nekoliko ugodnejši režim (socialna tarifa – tj. oprostitev plačila davka za začetni blok porabe energije za male porabnike; za velike porabnike bi uvedli davčne olajšave, vendar pod pogojem, da veliki porabniki energije prihranek vložijo v odpravljanje škode v okolju) kakor za povprečne porabnike – prejemnike povprečnih dohodkov.

To, da so okoljski davki posredni, pomeni še nekaj drugega. Breme okoljske davčne reforme namreč nosijo porabniki končnih izdelkov. Okoljevarstveno bi bilo zelo zaželeno, če bi davčni zavezanci lahko kakorkoli vplivali na to, koliko davka bodo morali plačati. Na davčno obveznost zavezancev bi vplivalo marsikaj, kar ni pod njihovim nadzorom. Na primer izbira vhodnih sestavin proizvodnje, razlikovanih po stopnji obdavčitve, in izbira tehnologije (glej prevod prispevka Ernsta U. von Weizsäckerja) so popolnoma pod nadzorom proizvajalcev, ki pa ne plačujejo davka. Davčni zavezanci imajo, kar zadeva to, zvezane roke.

Vpliv kupcev končnih izdelkov na količino razvrednotenega okolja, ki ga dobijo skupaj z okoljsko obdavčenim proizvodom, je omejen na izbiro nadomestka za obdavčeni izdelek. Zato bi v sklopu okoljske davčne reforme koristili vsi ukrepi, ki bi olajšali nadomeščanje med končnimi izdelki glede na njihovo energetske intenzivnost.

Vprašanje, ki si ga zastavljamo nazadnje, pa je, ali kupec lahko vpliva tudi na izbiro proizvodne tehnologije. Tehnologije so precej raznovrstnejše, kakor lahko presodi končni potrošnik – izdelki, izdelani z nadomestnimi tehnologijami, večine kupcev praviloma niti ne dosežejo, če jih, so pa občutno dražji ipd.

Da bi se temu, kolikor je le mogoče, izognili, bi bilo treba privlačnost zlasti z energetskega stališča nadomestnih tehnologij povečati. V okviru ukrepov, s katerimi bi se uveljavila okoljska davčna reforma, bi zato moralo biti tudi obdavčenje investicijskih dobrin, ki spodbujajo energetske intenzivne tehnološke rešitve. S tem bi sankcionirali izbiro tehnologije, ki za okolje ni najboljša. Ponudniki končnih izdelkov bi morali nositi ta del bremena okoljske davčne reforme, medtem ko bi porabnik nosil le breme onesnaženja, ki izhaja iz uporabe za okolje najboljše tehnologije. Tako bi bila reforma, ki bi posegla v izbiro končnih izdelkov in tehnologij ter proizvodnih in upravljaljskih praks, pravičnejša od sedanjih predlogov okoljske davčne reforme (glej prevod prispevka Kaia Schlegelmilcha), pa tudi njeni učinki na okolje bi bili boljши.

Glavni dosežki okoljske davčne reforme bodo javnofinančni: prestrukturiranje davčnih virov v korist davkov, ki jih je najlažje pobrati (posredni davki), in večja javnofinančna stabilnost. Videli smo, da okoljska davčna reforma fiskalizira okoljevarstvo. Z okoljevarstvenega stališča bi bilo bolje, če bi okoljska davčna reforma v fiskalni sistem vnesla več okoljevarstva.

Z okoljsko davčno reformo lahko davkarji pridobijo veliko – to je bogat, nov in za volivce neoporečen davčni vir, okoljevarstveniki pa potencialno pridobijo toliko, kolikor bodo iztržili. Pokazali smo, da bi bilo v ta namen treba zahtevati naslednje:

1. znižanje okolju škodljivih javnofinančnih izdatkov in njihovo okoljevarstveno domišljeno preusmeritev;

2. oblikovanje ukrepov, ki bodo olajšali oblikovanje koalicij v podporo varstvu okolja;
3. stopnje energetske davkov, zlasti za manjše, morda pa tudi za srednje velike porabnike, morajo biti progresivne;
4. povečati atraktivnost energetske in surovinske varčnih tehnologij in spodbujati poslovanje po okoljsko vzornih praksah.

Okoljevarstvena atraktivnost okoljske davčne reforme zato v devetdesetih letih ostaja simbolna in animacijska. V pravkar objavljenem poročilu o stanju okolja v EU so izrazili priporočanje, da bo v prihajajočem desetletju okoljska davčna reforma stopila v središče zanimanja tako okoljevarstvene kakor javnofinančne politike. Do takrat pa bi bilo za njen nadaljnji razvoj dobro, ko bi bila skromna okoljska pridobitev med okoljevarstveniki najprej sprejeta, potem pa tvorno kritizirana. Tudi zunaj strokovnih krogov.

Schumpetrova kriza davčne države: esej iz fiskalne sociologije

Schumpetrova vizija davčne države in njene umeščenosti v kapitalistično družbo ostaja eden njegovih najbolj izzivalnih prispevkov. Ponuja ne samo dokaj zanemaren pogled na fiskalno sociologijo, ampak je tudi izreden zgled za to, kako je bil sposoben ekonomske probleme osvetliti v širšem družbenem kontekstu in prikazati logiko dogodkov v takem okviru. Da bi ne storil krivice pisanosti njegovega dela, moram začeti s pregledom njegovih pomembnejših del s fiskalnega področja, ki mu bosta sledila vnovično ovrednotenje in prijateljska kritika. Že pred šestdesetimi leti sem bil njegov študent, občudovalec, poln strahospoštovanja. Ti občutki do njega me prevevajo še danes, zato upam, da bi se tudi njemu zdel ta moj prispevek vreden truda. Medtem ko občudujem širino in odličnost njegovih analiz, se namreč moja spoznanja – pol stoletja pozneje – v bistvenih zadevah razlikujejo od njegovih. A kot se spominjam, je imel pri svojih študentih prav to najraje.

SCHUMPETROV FISKALNI NAUK

Schumpetrov najpomembnejši prispevek na tem področju je vsebovan v njegovem prvencu *Kriza davčne države*, spisanem 1918. leta. Dopolnil ga je s poznejšimi razpravami v *Deutsche Volkswirt* (1926–1932), v Lowellovih predavanjih (1941) in v svoji vrhunski razpravi *Kapitalizem, socializem in demokracija* (1942). Osnovne zamisli pa so bile kakopak vsebovane že v prvencu, prav tako so tudi njegovi poglobitni dokazi ostajali zelo podobni tako leta 1918 kot tudi v letih 1929, 1942 ali 1948.

KRIZA DAVČNE DRŽAVE (1918)

Schumpetrova znamenita študija je ugledala luč sveta leto dni, preden je bil imenovan za finančnega ministra v koalicijski vladi novo ustanovljene Republike Avstrije. Lahko jo torej beremo tudi kot (teoretični) pogled na probleme, s katerimi se bo leto dni pozneje dejansko srečal kot minister, in na program, ki ga bo predlagal. Vendar pa je bila razprava veliko več kot politični traktat, ki bi se dotikal le trenutnih problemov Avstrije. Razpravo, s katero raziskuje novo področje – ali, kot bi verjetno dejal Schumpeter, s katero postavlja temelje novi vedi, namreč fiskalni sociologiji – je prvič predstavil na predavanju dunajskemu sociološkemu društvu. Zato je razprava vredna pozornosti in se bomo tu osredotočili nanjo.

V tej razpravi se je Schumpeter zoperstavil mnenju, da povojnih problemov Avstrije ne bo mogoče rešiti, če se ne bo temeljito spremenila njena gospodarska ureditev. To mnenje je namreč razširil Goldscheid s svojo študijo *Državni socializem ali državni kapitalizem (State Socialism or State Capitalism)*, ki je izšla leto dni prej. Tržni sistem s svojo fiskalno ustreznicno – davčno državo – se res lahko zruši, se je strinjal Schumpeter, vendar le kot odgovor na globlji vzrok – strukturne slabosti avstrijske družbe, in ne zgolj zaradi pojava proračunske krize. Da pa bi lahko doumeli ozadje, ki se na površju kaže kot proračunski podatki, je treba razumeti povezave med javnimi financami in družbeno strukturo ter raziskati, kako sta vplivala drug na drugega skozi zgodovino.

Schumpeter se je strinjal, da je imela fiskalna zgodovina velikanski vpliv na zgodovino držav. S fiskalnimi ukrepi, s tem “puščanjem krvi gospodarstvu”, potrebnim za zadovoljitev državnih potreb, so ustvarjali in uničevali proizvodnje in oblike gospodarjenja. “V nekaterih obdobjih je mogoče z njimi razložiti vse pomembnejše dogodke, v večini obdobj pa pretežni del ... Še večji od vzročnega pa je simptomatični pomen fiskalne zgodovine. Duh naroda, njegova kulturna raven, njegova socialna struktura, dejanja, ki jih lahko pripravi njegova politika, ... vse to in še več je zapisano v fiskalni zgodovini. Tisti, ki zna prisluhniti njenemu sporočilu, bo jasneje kot kjerkoli drugje prav tu zaznal bobnenje svetovne zgodovine.” (Crisis, str. 101)

Ta strateška vloga javnih financ je najbolj očitna v prelomnih obdobjih, ko stare oblike odmirajo in se porajajo nove strukture. To so časi, ko se stare fiskalne metode znajdejo v krizi. Zatorej “lahko gotovo govorimo o posebnem naboru dejstev, o posebnem naboru problemov in o posebnem pristopu ..., na kratko, o posebnem področju, od katerega je moč veliko pričakovati, o fiskalni sociologiji. Eden teh pristopov je za nas še posebej zanimiv, to je pogled na državo, njeno naravo, oblike, usodo, kot se jih vidi s fiskalne strani. Izraz “davčna država” je otrok tega pogleda in raziskave, ki sledijo, so povezane z izpeljavami, ki jih ta pojem povsem očitno vsebuje.” (Crisis, str. 101)

Schumpeter je nato analiziral fevdalno družbo v Avstriji in Nemčiji, sledeč fiskalnim vzrokom za njeno propadanje in temu sledeče porajanje

tistega, čemur pravi sodobna davčna država. Podrobnosti je izpeljal iz avstrijskega in nemškega primera, vendar se enak vzorec prav tako lahko uporabi za Britanijo. V 14. in 15. stoletju zemljiški gospod (Landesherr) ni bil absolutni vladar, temveč je svojo moč delil s posestniki in nižjo gospodo. Brez obvezujočega pojmovanja oblasti je vsak od vladarjev štel svoje ozemlje za osebno dediščino, s katero je lahko razpolagal, kot se mu je pač zdelo primerno. Zaradi te univerzalnosti njegovega kraljestva ni bilo nobene razlike med zasebno in javno sfero. Ker sta bili obe združeni v eno celoto, se ni mogla uveljaviti sodobna zasnova države, ki zahteva razlikovanje med zasebnim in javnim. Vladar je moral kot upravljevec svojih zadev tudi pokriti svoje stroške. Primarni vir dohodkov je bila njegova lastna zemlja in dajatve, ki so jih plačevali njegovi kmečki tlačani. Poleg tega so prihodke prinašale določene fevdalne pravice, npr. kovanje denarja ali carine, pa tudi darila podložnikov in cerkveni prispevki. Vendar ti dohodki niso bili davki. Razlikovanje med zasebnim in javnim pravom, ki je bistveno za zasnovo obdavčevanja, ni obstajalo.

V 15. in 16. stoletju je vse več dvorov klonilo pod bremenom finančnih težav, ki so jih povzročile neučinkovitosti pri upravljanju njihovih območij in vse večjih stroškov vojne. Čeprav je to privedlo do krize posameznih dvorov, bi bilo lahko popravljeno znotraj sistema. "Dokler je vzrok naključen, to je dokler ne izhaja iz notranje logike sistema, in dokler se lahko zdravila najdejo znotraj sistema (v tem primeru učinkovitejše upravljanje), tako dolgo je propad morda lahko zanimiv za zgodovinarje, ne pa za sociologe." (Crisis, str. 105) Kot tisto, kar bi bolj zanimalo sociologe, je Schumpeter izpostavil naraščajoči obseg raznovrstnih storitev, ki jih je moral dvor zagotavljati svojim podložnikom, da bi ohranil njihovo lojalnost. Ko se je plemstvo začelo čutiti kot neodvisna gospoda, vpoklic podložnikov ni več zagotavljal zanesljive osnove za vojaško podporo. Zato so se bili prisiljeni zateči k najemniški vojski, to pa je pomenilo strošek, ki ga tradicionalni viri dohodka niso bili sposobni pokriti.

Schumpeter meni, da izum smodnika ni bil odločilni dejavnik, saj bi se tudi fevdalne vojske lahko naučile uporabljati to inovacijo. Pomembnejše je bilo razpadanje vezi v fevdalni družbi, ki je naložilo dvoru večja bremena vojn. Fevdne pravice so *de facto* postale dedne in podložniki so se začeli počutiti kot neodvisna gospoda. Ta proces je s svojo "patrimonizacijo osebnosti" povzročil ranljivost stare ureditve in njenih fiskalnih temeljev. "Tukaj imamo jasen, učbeniški zgled, kaj je mišljeno s krizo fiskalnega sistema: očitno, neprostopoljno, neprestano propadanje zaradi neizogibnih družbenih sprememb." (Crisis, str. 106) Vladar se je zadolžil, zato je v imenu skupnih interesov, kot je na primer vojna proti Turkom, moral zaprositi za pomoč posestnike. Ko so na to pristali, je bila izničena varnost pred davčnimi zahtevami, ki so jo dotlej uživali. Ker pa niso zaupali vladarjevi porabi zbranega denarja, so oblikovali svoje lastne davčne sisteme in te dohodke uporabljali tudi za lastne namene. "Oblikovala se je zasebna sfera, ki naj bi se zdaj kot

prepoznaven element soočila z javno sfero. Iz 'skupne nuje' se je rodila država." (Crisis, str. 101) Temu je sledila borba, s katero si je vladar pridobil nazaj državniške moči, vendar pa so njegove nekdanje dedne pravice postale pravice države. "Sedaj je bil on država" (Crisis, str. 106), ne pa več vladar svojega kraljestva. Poznejši vzpon sodobnih demokracij je nato državniške moči iztrgal iz rok vladarja in jih predal volivcem, s čimer se je še ostreje začrtala meja med zasebno in javno sfero.

Sodobna država, je zatrjeval Schumpeter, ne more obstajati tam, kjer so vsa središča življenja v skupnosti. Nastane lahko samo tam, kjer so se vezi skupnosti razrahljale in se je osrednje težišče preneslo na posameznika – sprva na nižjo gospodo in pozneje na volilca. "Samo tam postane država potrebna in samo tam se porodi zaradi 'skupne potrebe', ali "zato, ker vseobsegajoča skupnost, ki razpade, obdrži nekatere funkcije, kakršnekoli že so, ki jih novo oblikovane posamične avtonomije niso voljne ali zmožne prevzeti." Prav zaradi tega razloga država ne more biti sama sebi namen, temveč je lahko le stroj, ki služi tem skupnim namenom. "Del njene narave je, da stoji nasproti posameznikovi sebičnosti kot zastopnik skupnih namenov." (Crisis, str. 101)

Toda čeprav je bilo še vedno treba služiti skupnemu namenu, je bil ta namen oropan lastnih ekonomskih sredstev. Ko posameznik sam gospodari zase, je treba vzpostaviti prenosni mehanizem. "Prav zato so fiskalne zahteve znak življenja sodobne države. Prav zato ima 'davek' toliko opraviti z 'državo', da se lahko izraz 'davčna država' skoraj označi za pleonazem. In prav zato je fiskalna sociologija tako uporabno orodje za teorijo države." (Crisis, str. 110) Vendar, ko se enkrat država vzpostavi, ko postane družbena institucija, se kmalu razvije in razširi v dejanja, "ki jih ni več mogoče razumeti zgolj s fiskalnega stališča in so jim finance pomožno orodje. Če so finance ustvarile in oblikovale sodobno državo, sedaj država po svoje oblikuje in širi njih ... globoko v meso zasebnega gospodarstva." (Crisis, str. 110) Ob interesih posameznikov, ki so gonilo meščanske družbe, obstaja država kot gospodarski zajedavec.

Fiskalni potencial države je vendarle omejen z davčno zmožnostjo zasebnega gospodarstva. "Davek ne sme zahtevati od ljudi toliko, da bi zgubili finančni interes za proizvodnjo." (Crisis, str. 112) Stopnja posrednih davkov na posamezne dobrine je lahko prignana do točke, ko se donosi začno manjšati. Medtem ko so lahko monopoli in zemljiške rente brez škode obdavčeni, pa obdavčevanje podjetniških dobičkov kot nagrade za inovativnost zavira napredek. Obdavčenje obresti ogroža tvorjenje kapitala¹ in "dodatne obdavčitve" višjih dohodkov zavirajo trud. "Pomembno je, da je možni davčni donos omejen ne le z razpoložljivimi viri obdavčevanja, zmanjšanimi za življenjski minimum obdavčenega subjekta, temveč tudi z naravo gonilnih sil v gospodarstvu." (Crisis, str. 115) Spoštovati je treba varčevanje, naložbe in podjetniški duh, ključne gonilne sile gospodarske rasti.

¹ Izraz *capital formation* prevajamo kot tvorjenje kapitala, čeprav se je zlasti v okviru nacionalnega računovodstva uveljavil izraz oblikovanje kapitala (op. prevajalca).

Medtem ko se je davčna država ohranjala kljub naraščajočim stroškom uprave in vojn, so ji spremembe odnosa do lastnine in zahteve po socialnih izdatkih napovedovale bolj zlovesčjo prihodnost. Lahko bi namreč povzročile krizo, ki je davčna država ne bi uspela preživeti. "Smisel njene organizacije se nahaja v neodvisnosti zasebnega gospodarstva, zato država izgubi svoj smisel, če te avtonomije ne more več spoštovati." (Crisis, str. 116) Takrat bo davčna država propadla.

Takšna bi kaj lahko bila usoda Avstrije, je sklenil Schumpeter, vendar ne zaradi nesposobnosti, da bi se spoprijela z ekonomskim problemom, ki ga je prinesel konec prve svetovne vojne. S to težavo se da spoprijeti v okviru tržnega gospodarstva in njegove davčne države. Ker so breme realnih stroškov vojne že utrpeli, bi bilo treba samo zmanjšati finančno likvidnost, uravnovežiti proračun in se pozabavati z dolgom. To se da storiti bodisi z uvedbo novih davkov bodisi z enkratno odmero davka na kapital, katerega prihodki bi se uporabili za poplačilo bančnih dolgov, s čimer bi se zmanjšal presežek ponudbe denarja in javni dolg. Katerakoli od teh rešitev je mogoča znotraj prevladujoče oblike družbeno-gospodarske organizacije in brez ogrožanja najnujnejše potrebe po tvorjenju kapitala. Iz tega torej sledi sklep, da "v tem, edinem bistvenem pomenu, krize davčne države ni." (Crisis, str. 130)

"Naše dokazovanje," je dodal v značilni schumpetrski izzivalnosti, "ni mišljeno kot poveličevanje svobodnega trga kot poslednje besede modrosti. Nimam navade, da bi naše meščanstvo kronal z lovorovimi venci. Vsekakor pa lahko stori prav tisto, kar je treba. Nobeno spoznanje o njegovi ozkosti in kulturni revščini tega dejstva ne zmanjšuje." (Crisis, str. 130) Šele potem, ko je gospodarstvo zasičeno s kapitalom, "se je mogoče veseliti neizogibne upočasnitve zgolj gospodarskega razvoja, kar je značilni spremljevalec socializma, saj socializem pomeni osvoboditev življenja in njegove odtujenosti od gospodarstva ... Ta ura še ni napočila ... Vendarle pa ta ura bo prišla ..." (Crisis, str. 130) A prišla bo le prek boljše proizvodne moči kapitalističnega sistema in sprijaznjenja z njegovo omejeno davčno državo.

NAČRT REFORME, 1919

Po objavi njegove razprave o davčni državi je bil Schumpeter imenovan v Nemško socializacijsko komisijo in pozneje za finančnega ministra v Rennerjevi koalicijski vladi novo nastale avstrijske republike. Soočen z obnovo povojnega gospodarstva je imel možnost, da priporočila iz svoje razprave izpelje v praksi.

Takojšen cilj, kot je bil predstavljen v ambiciozno zastavljenem načrtu reforme, je bil zaustaviti tiskanje denarja, ponovno pridobiti zaupanje posojilodajalcev, uravnovežiti proračun in pritegniti tuji kapital (Reform Plan, str. 344). Kot je že bilo napovedano v Krizi davčne države, naj bi bil glavni ukrep enkratna obdavčitev kapitala, ki bi se delno odplačala v treh letih, z izničenjem prihodkov pa bi se zmanjšala presežna lik-

vidnost in vzpostavila trdnost valute. Za preostanek bi jamčili z dajatvijo iz dohodkov zasebnega kapitala, s čimer bi pritegnili tuji kapital, saj bi se sčasoma povečalo zaupanje v odplačevanje dolga. Poleg tega naj bi prišlo do davčne reforme, ki bi vključevala povečanje obdavčitve srednjih dohodkovnih razredov, zaščito zgornjih dohodkovnih razredov z mejno davčno stopnjo 33 odstotkov in povišanje posrednih davkov na porabo blaga, ki ni nujno potrebno. Spet se je osredotočil na zaščito vloge kapitala v procesu obnove.

Ne preseneča, da je Schumpetrov finančni načrt prejel le borno podporo socialističnih vodij vlade, vnetih za delno socializacijo gospodarstva. Ali je Schumpeter podpiral socializacijo ali ne in kaj je bilo s tem mišljeno, ostaja še vedno nejasno, vendar pa ne preseneča, da se je njegova dokaj neskladna vloga v vladi, ki so jo vodili socialisti, s tem pa tudi njegovo edino sodelovanje pri dejanskem vodenju politike, končalo že po komaj osmih mesecih.

RAZPRAVE O POLITIKI, 1926–1932

V letih za tem je Schumpeter začasno nehal pisati o fiskalnih zadevah, vendar se je k tej temi povrnil leta 1926, ko je prevzel katedro za javne finance v Bonnu. Njegovi zapisi so, resda bolj kot komentarji o tekočih fiskalnih zadevah kakor akademske naloge, bili objavljeni kot razprave v *Deutscher Volkswirt*, takratni vodilni ekonomski reviji weimarske republike. Izhajajoč iz svojih zgodnejših del, so bile najpomembnejše teme (1) osrednja vloga javnih financ v ekonomski politiki, (2) spoznanje, da je zmožnost obdavčevanja omejena, še posebej s skrbjo za tvorjenje kapitala, in (3) nujnost nadomestitve zastarelega sistema dohodnine.

Fiskalna politika kot ekonomska politika. Fiskalna politika, kot jo je videl Schumpeter, je bila pomemben, celo osrednji del ekonomske politike. "Vidik davčne pravičnosti je bil odločilen na prelomu stoletja, vendar pa lahko v bolj nesrečnih okoliščinah postane nesmiseln in zgolj prazno besedičenje." (Essays, str. 64) Zdaj je pomemben vpliv obdavčenja na gospodarstvo, na tvorjenje kapitala in na rast. Čeprav je bila inflacija premagana in zahtevki po vojni odškodnini urejeni z Youngovim načrtom, nemško gospodarstvo v dvajsetih letih tega stoletja ni oživel tako, kot bi pričakovali. Ključen pogoj za to je bilo ponovno ustvarjanje izčrpane zaloge kapitala, da bi to dosegli, pa je bila potrebna fiskalna reforma. Politični preudarki niso dovoljevali zmanjšanja izdatkov, znižanje davkov pa bi podžgalo inflacijo. Fiskalna reforma bi torej morala biti izpeljana kot prihodkovno nevtralna davčna reforma. Schumpeter je sprejel to omejitev, vendar s pridržkom, da taka reforma ne bi kaj dosti dosegla. Potrebna bi bila izjemno obsežna reforma, kot so jo izvedli v Britaniji v letih 1842 in 1853.

Omejenost zmožnosti obdavčevanja. Če naj bi bilo tržno gospodarstvo uspešno, kot je Schumpeter spet dokazoval, bi se morale

spoštovati omejitve zmožnosti obdavčitve. Čeprav ni nobene točno določene točke, na kateri je dosežena meja še znosne ravni obdavčitve, je treba pojem razumeti. Koliko je moč pobrati z davki, se ne sme izračunavati kot presežek celotnega proizvoda nad osnovno porabo. Del tega proizvoda je treba nameniti za nadomestitev in porast zaloge kapitala in za povečanje storilnosti z inovacijami. Ker se poraba ne zmanjšuje zlahka, se s povečanjem deleža davkov v družbenem dohodku povečuje obremenitev pri tvorjenju kapitala in s tem zavira gospodarska rast.

Prenos sredstev iz zasebne v javno porabo pa vsekakor ni edina težava. Spremeni se obnašanje davkoplačevalcev in obremenitev preseže znesek zbranih prihodkov. Napačno bi bilo, ko bi davke, uvedene za plačilo domačih obresti, izvzeli iz izračuna bremena, kot je predlagal sir Josiah Stamp. Breme ostaja, čeprav sredstva niso prenesena v javno porabo. Drugače bi lahko prišli do sklepa, da davki ne prinašajo nobene obremenitve, če so le neposredni stroški javnih storitev enaki vrednosti iz njih izhajajočih koristi.

Bodoče breme se razlikuje glede na to, kaj je obdavčeno. Če začnemo z vplivom na vire dohodka, se lahko obdavčijo, ne da bi prišlo do izkrivljajočih učinkov, rente in monopolni dobički, ne pa tudi plače, obresti in dohodki iz tveganj. Še posebej občutljive, pa tudi nadvse pomembne za gospodarski napredek so podjetniške nagrade za inovativnost. Če pogledamo vpliv na uporabo dohodkov, bo progresivna obdavčitev visokih dohodkov še posebej škodila tvorjenju kapitala in najpomembnejši posamični ukrep reforme bi moral biti razbremenitev prihrankov (Essays, str. 62). Schumpeter je nato nemški dohodnini očital, da je z mejno stopnjo 40 odstotkov pretirano progresivna, in pozval, naj se obdavčevanje preusmeri z dohodkov na potrošnjo. Davčna olajšava za tvorjenje kapitala, tako je dokazoval, "ni žrtvovanje enega razreda v dobro drugega, temveč žrtvovanje vseh v dobro prihodnosti za vse." (Essays, str. 115, 121)

Nemška fiskalna reforma, 1929. Schumpetrova priporočila za fiskalno reformo so podpirala celovit program, ki ga je ponudil Gustav Stolper, urednik *Deutscher Volkswirt*, član Reichstaga in vodilni ekonomski strokovnjak Demokratske stranke. Ta program, ki je v bistvenih točkah podoben reformnim predlogom zadnjih let, je vključeval ostro povečanje osnovnih odbitkov pri davku na dohodek, s čimer bi bili pretežno izvzeti delavci in mali podjetniki, kot tudi znižanje mejne stopnje obdavčitve najvišjega razreda na 33,5 odstotka. Nekatere druge davke na poslovne prejemke in kapitalske dohodke, vključno s tradicionalnim *Gewerbesteuer* (obrtnim davkom), naj bi prav tako odpravili. Izpad prihodkov, ki bi nastal zaradi tega, naj bi nadomestili donosi iz tobačnega monopola in rahlo povečanje davkov na premoženje in dediščino. Poleg teh prilagoditev obdavčitve na ravni države naj bi se zmanjšali transferji iz neposrednih davkov nižjim ravnam oblasti, hkrati pa naj bi te prosto razpolagale s prihodki od prometnega davka in davka na alkoholne pijače.

Vzpon in padec dohodnine. V naslednji temi dokazuje, da dohodnina ne more več igrati svoje tradicionalne vloge in bi jo moral nadomestiti davek na potrošnjo. Uvedba dohodnine v Britaniji z reformami 1842. in 1853. leta in nato tudi drugod ni bila naključna, ampak odseva “neustavljivo logiko stvari” (Essays, str. 127). Prejšnje oblike prihodkov so postale zastarele in nastopil je čas dohodnine – “davka meščanskega liberalizma” (Essays, str. 127). Dohodnina kot neposredni davek je jasno pokazala, kdo plačuje, zato naj bi omogočala pravično razporeditev bremen. Prebivalci so jo tako sprejeli kot primeren prispevek k omejenim stroškom njihove minimalne države. S tem, ko ni vplivala na to, kako se dohodek potroši, je breme razporejala na ne-intervencionističen način. V razmerah, ko je bilo veliko število ljudi zaposlenih v majhnih podjetjih na konkurenčnem trgu, je pobiranje na ravni prejemnika predstavljalo najboljši način, s katerim se je dosegel vir obdavčenja. Skratka, dohodnina je bila “fiskalni izraz najčistejših načel ekonomske politike liberalnega obdobja” (Essays, str. 127).

Vendarle – je nadaljeval Schumpeter – pa takih razmer ni več. Prvič, trga ne sestavlja več veliko malih podjetij in dohodek ne izhaja več iz lastništva in samozaposlitve. Drugič, dohodnina kot glavni vir dohodkov je lahko učinkovita le, ko je raven izdatkov nizka, kot je bilo značilno za minimalno državo liberalnega obdobja (Essays, str. 130). Proračuni pa so se zelo povečali in davčne stopnje so narasle do nevzdržnih višin. Ko stopnje presežejo 20 ali 25 odstotkov, postane dohodnina razdiralna, zlomi se voljnost davkoplačevalcev za izpolnjevanje obveznosti in prisila ni več učinkovita. Dohodnina tudi ne bo več pridobila svoje nekdanje veljave, četudi bi se stopnje prepolevile. “Nikoli več ne bo načelo zasebnih zaslužkov deležno moralnega odobravanja večine, nikoli več ne bosta anti-intervencionizem in omejevanje države osrednji vodili ekonomske politike.” (Essays, str. 131)

Zavračanje davka na dediščino. Povečanje davka na dediščino zavrača, saj naj bi bil dvojno škodljiv za varčevanje. Medtem ko se tekoči davek na premoženje praviloma plačuje iz rednih dohodkov, pa davek na dediščino črpa iz jedra pretekle akumulacije. Povečanje davka na dediščino bi bilo torej upravičeno le v skrajni sili, če ne bi bilo nikakršne druge poti za zmanjšanje primanjkljaja (Essays, str. 104, 106).

Obdavčevanje potrošnje. Kot najpomembnejše je Schumpeter pozival, naj se davčna reforma usmeri v nadomestitev tradicionalne dohodnine z davkom, ki bo temeljil na potrošnji, *Verbrauchseinkommensteuer* (Essays, str. 132). Tako bi ne prihajalo več do dvojne obdavčitve kapitalskih dohodkov, davek na potrošnjo pa se kaže kot edina prava oblika davka na dohodek. Priznava, da obstajajo tehnične težave, ki izvirajo iz tega, da bi bilo treba od osnove odšteti prihranke, vendar se mu ne zdijo nič bolj zahtevne od tehničnih operacij pri dohodnini, ki naj bi jo s tem nadomestili (Essays, str. 126). Sprememba osnove naj bi bila “splošno sprejemljiva”, je dokazoval, saj bi “razen tega vse ostalo enako” (Essays, str. 125).

Ker pa se skorajšnji prehod k davku na osebno potrošnjo ni zdel

uresničljiv, je Schumpeter pozval, naj se v prvem koraku v večjem obsegu uporabi prometni davek. Ker se njegovo breme razlikuje po posameznih proizvodnjah glede na stopnjo navpične povezanosti, resda povzroča motnje, vendar je to treba vzeti v zakup, saj noben davek ni popoln in so vsi tujek v kapitalističnem procesu. Še več, kot je bilo predlagano v Stolperjevem načrtu, se razlikovanju lahko izognemo z uporabo tako imenovanega povprečninskega pristopa. V Avstriji se je uporabljal tako, da je do obdavčitve prišlo le v eni fazi, in sicer v tisti, ki je bila najprimernejša za določeno proizvodnjo, stopnje pa so bile določene tako, da je bila dejanska obdavčenost končnega proizvoda enaka za vse. Kot bo razvidno iz nadaljevanja, se zamisel o davku na dodano vrednost še ni izoblikovala.

Skupna prednost prometnega davka in dohodnine naj bi bila splošna uporabnost. Zatorej "se njegovo breme gladko porazdeljuje po koticikih in špranjah gospodarskega toka in s tem povzroča kar se da majhno škodo. Le obdavčevanje z inflacijo se glede tega obnese bolje." (Essays, str. 108) Čeprav gre za splošni davek, pa bi bilo preveč enostavno predpostaviti, da njegovo celotno breme pade na pleča potrošnikov. Tako kot Marshall je tudi Schumpeter verjel, da se breme kakršnihkoli davkov razprostre bolj ali manj na široko in da prometni davek pri tem ni nobena izjema. Še več, če bi se ga dalo popolnoma prevaliti na kupca, bi povzročil splošno zvišanje ravni cen, to pa se ne bi moglo zgoditi brez povečanja ponudbe denarja.

Fiskalni federalizem. V takrat živahni razpravi o federalizmu ali centralizmu v weimarski republiki je bilo osrednje vprašanje razdelitve fiskalnih pristojnosti med ravnmi oblasti. Schumpeter se je problema lotil na široko. Srednji ravnmi oblasti (Länder) je pripisal le obrobno vlogo, močno pa se je zavzemal za neodvisne lokalne finance. Ker bi temeljile na davkih na posest in na potrošnjo, bi opiranje na lokalne finance povečalo stopnjo odgovornosti davkoplačevalcev, medtem ko bi davčna konkurenca in vzpostavitev davčnih oaz služila kot sredstvo za vzpostavitev fiskalne discipline. Dotacije nižjim ravnem so upravičene, če so namenjene podpori tistih funkcij, ki jih izvajajo za osrednjo oblast ali jih osrednja oblast od njih zahteva, sicer pa ne (Essays, str. 89). Te razlage izpred šestih desetletij se zopet zelo ujemajo s sedanjimi razpravami.

LOWELLOVA PREDAVANJA (1941)

Schumpeter je menil, da so avstrijske finančne težave leta 1918, podobno kot nemške deset let pozneje, sicer resne, vendar jih je v dobršni meri moč rešiti z ustreznimi davčnimi reformami in vsekakor znotraj meja davčne države. Do konca tridesetih let je to stališče izpodrinilo bolj črnogledo stališče. V Lowellovih predavanjih, podanih 1941. leta, je Schumpeter Združene države v tridesetih letih videl kot pojem "popolne neorganiziranosti, popolnega nezaupanja v norme, dvoma tako v stare družbene odnose kot v nove, moralnega razkola."

(Lecture, str. 361) Ta razkol je potem povzročil destruktivno fiskalno in napačno usmerjeno plačno politiko. Progresivno obdavčenje, ki so ga vpeljali kot sredstvo prerazdelitve, je zaviralo naložbene možnosti in postavljalo varčevanje v podrejeni položaj. Javne izdatke, ki naj bi spodbudili gospodarstvo in bi bili sicer primerni za določen čas v obdobju recesije, so uporabljali neodgovorno in tako, da so sami sebe ohranjali prek razumne meje, s čimer so izrinjali tvorjenje kapitala. Ob predpostavki, da se bo Amerika vključila v vojno (čeprav ta možnost ne bi bila dobrodošla), bo to povzročilo potrebo po drastičnem povečanju obdavčitve. Prihodnosti, je dodal, se ne da napovedati, saj je odvisna od naključnih dogodkov, in čeprav je kapitalistični proces samouničujoč, ni nujno, da je tudi že zastarel. Sloji, ki so njegovi nosilci, so še vedno navzoči, zato je "boj za kapitalistično civilizacijo ni brezupna naloga". (Lecture, str. 399)

KAPITALIZEM, SOCIALIZEM IN DEMOKRACIJA (1942)

Schumpetrovo najpomembnejše sociološko delo, *Capitalism, Socialism and Democracy* (Kapitalizem, socializem in demokracija), je bilo priobčeno 1942. leta in je podrobneje obravnavalo teme, vsebovane v Lowellovih predavanjih. Prevladujoča tema je zopet prikaz propadanja kapitalizma in škodljivosti javnih financ, ki k temu prispevajo. Preučil je Marxov model in ga tako hvalil kot kritiziral. Za Britanijo, ki jo tako občuduje, opaža, da postaja vse bolj administrativno urejeno gospodarstvo, kar vodi k propadu zasebnega podjetništva. Ker ga ščiti njegov dobro vzgojeni parlamentarni sistem, se bo pravni okvir kapitalistične ureditve sicer formalno ohranil, vendar pa se bo razlaščenje meščanstva nadaljevalo, pa čeprav samo z nerevolucionarnimi sredstvi plačne in davčne politike.

Še bolj črnogleda – če je to sploh mogoče – pa je bila Schumpetrova ocena za ZDA. Tam so sloje z višjimi dohodki s programom New Deal razlastili še pred vojno (Capitalism, str. 302). Čeprav ni bilo organizirane delavske stranke, se je izkazalo, da pritiski interesnih skupin niso nič manj mogočni. Tudi tisti, ki socializma ne odobravajo, so se morali sprijazniti s tem, da je zaželen večja dohodkovna izenačenost (Capitalism, str. 32) in "svoboda investiranja je v razmerah sodobnega obdavčenja izgubila svojo boljšo stran" (Capitalism, str. 412). Dopustil je možnost, da bi katera od oblik delavskega kapitalizma lahko obstala, vendar pa ne kapitalizem v pravem pomenu besede, tj. "sistem vrednot, pogled na življenje, civilizacija neenakosti in družinskega dohodka" (Capitalism, str. 412). Kapitalizem sam sebe razkraja s svojo uspešnostjo. Korakanje v socializem, opredeljeno kot prenos nadzora nad proizvodnjo v roke države, se bo nadaljevalo (Capitalism, str. 409). Bralcu vzbudi vtis, da je tako pozno le še malo možnosti za preobrat. Ker pa je bil obdolžen, da je njegov pogled preveč porazen, si je v predgovoru k drugi izdaji – spet enkrat – odprl zasilni izhod: "Le ozračje, v katerem je

to poročilo sprejeto, je lahko porazno. Posadka lahko ždi in se zapija. Vendar pa se lahko tudi zapodi k črpalkam.” (Capitalism, str. IX)

PLAČNA IN DAVČNA POLITIKA V PREHODNIH DRUŽBENIH OBDOBJIH (1948)

Schumpetrovo pisanje o fiskalni politiki se konča z osnutkom zapiskov za predavanja, ki kažejo, kako dosledna so bila njegova stališča skozi desetletja. Predstavljajo njegovo zadnjo priložnost, da pregleda svoj veliki program. Primerja tri scenarije. V laissez-faire kapitalizmu se plače izenačijo z mejnim produktom, proračun je uravnotežen in javni izdatki so kar se da majhni. Davki, kot pri Gladstonovi dohodnini, ne vplivajo na ekonomsko obnašanje. V pravem socializmu se plače ne izplačujejo. Vsi donosi pripadajo vladi, potrebe proračuna se pokrivajo pri viru, posameznikom pa se plačuje ne glede na mejni produkt. Potrebe po obdavčevanju ni. Plačna in davčna politika v prehodnih družbenih obdobjih pa ne sledi nobenemu takšnemu čvrstemu vzorcu. Plače se izplačujejo, vendar so urejene s predpisi, proračun ima primanjkljaj, obdavčevanje pa služi prerazdelitvenim ciljem. Liberalni kapitalizem in popolni socializem sta “čisti” oziroma “brezmadežni” družbi s svojo notranjo logiko in doslednimi rešitvami. Tega pa ni moč trditi za prehodna okolja, kot sta na primer britansko in okolje Združenih držav, ki se otemeta z nasprotujočimi se interesi in nimata jasnih rešitev.

ALI BO DAVČNA DRŽAVA PREŽIVELA?

Ni moč trditi, da je s podanim pregledom Schumpetrove davčne države in njene fiskalne logike zajeta vsa polnost njegove vizije, vendar pa bi moral zadostovati za oris njegovih glavnih nauk. Sedaj se lahko posvetimo ocenjevanju njegovega sporočila, začeniši z davčno državo in njeno krizo, temu pa bosta sledili vloga dohodnine in naloga fiskalne sociologije.

IZVOR DRŽAVE

Schumpetrov pogled, da so državo ustvarile fiskalne potrebe, odraža ključno zgodovinsko vlogo, ki jo je pripisoval fiskalnim zadevam. Iz opredelitve države kot davčne države sledi, da se je institucija države lahko razvila le hkrati z obdavčevanjem; in prek potrebe po obdavčevanju, ki je pogojeno z ločitvijo zasebne od javne lastnine, je bil nastanek države povezan z rojstvom trga kot zasebne gospodarske sfere. Osredotočenje na te povezave je prodoren prispevek, ki pa pušča odprto nadaljnje vprašanje: zakaj vladar ni mogel več učinkovito zahtevati proizvoda svojih podložnikov in zakaj je ob tem prišlo do razvoja zasebne osnove obdavčevanja. Kot so opazili zgodovinarji, so lahko spremembe davčne osnove tako simptomi in posledice kot tudi

vzroki nastanka države (Swedberg, 1991 b, str. 96).

Ker je vse, kar so proizvedli podložniki, "pripadalo" gospodarju, torej v fevdalnem sistemu države ni moglo biti. Če pa naš pogled ni tako zelo pravniški in če pogledamo prikrite odnose v sociološkem smislu, bi vladarja in podložnike kaj težko imeli za skladno enoto. Kot je zapisal Marx, je to, da je vladar jemal proizvode podložnikov, že bilo prisvajanje z zemljiško rento in obdavčevanjem, vendar z drugačnimi oblikami prenosov. Kljub temu pa je Marx, tako kot Schumpeter, povezal potrebo po obdavčevanju s prikrito spremembo v gospodarski strukturi in dejansko še prej kakor Schumpeter ugotavljal, da se "za opustitvijo obdavčevanja skriva opustitev države" (Sultan, 1925, str. 77).

MODELI PROPADA

Pojem "davčna država" je skoval in njeno "krizo" najprej oznanil Goldscheid v *State Socialism or State Capitalism*, študiji, ki je bila objavljena 1917. leta, leto prej kot Schumpetrova razprava. Goldscheid pravi, da je Schumpeter pozneje podrobneje razvil njegove zamisli: "er hat es dann weitergesponnen" (Goldscheid, 1925, str. 177). Verjetneje je, da so njune zamisli nastajale ob istem času. Na prelomu stoletja je potekala živahna razprava o znanstvenosti sociologije, tudi o vrednotenju nemške zgodovinske šole in o metodologijah, ki so primerne za družbene znanosti v nasprotju z naravoslovnimi. Razpravljalo se je o delu, ki je postavilo temelje fiskalni sociologiji, Hilferdingovem *Finanzkapitalu* (1910), ter o avstromarksističnem modelu, ki so ga zasnovali Adler, Renner in Bauer. Tako je torej bilo dosti tega, kar je v Schumpetru zbujalo zanimanje za ekonomsko sociologijo. Tudi fiskalna kriza, ki je grozila Avstriji, je bila v tistem času zagotovo predmet razprav v dunajskih kavarnah. Schumpeter je sam velikodušno priznal zasluge Goldscheidovemu "nadvse inteligentnemu prispevku" (Crisis, str. 131), še posebej klicu po fiskalni sociologiji, ki naj bi razložila "funkcionalno soodvisnost med državnimi financami in družbenim razvojem, pa tudi značilnosti države v kateremkoli izbranem zgodovinskem obdobju" (Goldscheid, 1917, str. 3). Kot ponavadi je Schumpeter tudi tokrat pokazal svojo naklonjenost prodornemu družbeno-ekonomskemu okviru marksistične analize in njeni veri v logičnost dogodkov; vendar pa je, kot ponavadi, to logičnost pojmoval popolnoma drugače. Nisem se uspel prepričati, ali sta se Schumpeter in Goldscheid kdaj osebno pogovarjala o teh stvareh, vendar je kaj mogoče, da sta se.

Tako za Goldscheida kot za Schumpetra so bile fiskalne zadeve osrednje gibalno razvoja države in družbenih sprememb.² Vendar pa sta potem ubrala različne poti. Sledeč pluralističnemu pogledu Maxa Webra, je Schumpeter ugotavljal, da je razvoj na fiskalnem področju odgovor

² Tukaj izhajam iz Goldscheidovega poznejšega prispevka (1925), pa tudi iz njegove študije iz leta 1917.

na različne sile, na “konkretna dogajanja” – družbena, ekonomska, politična in kulturna – in da vsaka družbena struktura ustvarja sebi ustrezen fiskalni sistem. Za Goldscheida, ekonomskega determinista, so bile bitke okoli obdavčevanja najstarejša oblika razrednega boja (Goldscheid, 1925, str. 150). “Težko bi bil katerikoli drug vidik zgodovine ... tako odločilen za usodo množic, kot je vidik javnih financ. Tu se najjasneje sliši utrip srca naroda, tu najdemo vir vse družbene bede” (Goldscheid, 1917, str. 2). Zgodovina javnih financ tako ponuja ključ za teorijo države. Vso antiko in srednji vek je bila država last vladajočega razreda, njegova moč pa je temeljila na posedovanju ogromnih posestev. Kot lastnik in vladar hkrati si je gospodar lahko prisvojil proizvode svoje zemlje in podložnikov, da bi zadovoljil potrebe svoje države, druge oblike prisvajanja, kot na primer obdavčevanje, pa so predstavljale le dodatne načine izkoriščanja. Premožnost države je do merkantilističnega obdobja ostala njeno naravno stanje. Vendar pa so rastoči stroški vojne in razsipnost dvorov privedli do povečanja pritiska na te vire, gospodarjeva moč obvladovanja podložnikov pa je upadla. Z rojstvom tržnega gospodarstva in njegovih kapitalističnih oblik se je posest nepremičnin prenesla iz javne v zasebno sfero, obdavčitev pa je kot glavni vir državnih prihodkov nadomestila dohodke od javnih posesti. Tako se je, dokaj podobno razlagi, do katere se je dokopal Schumpeter, fevdalna država prelevila v davčno državo.

Vendar pa je Goldscheid menil, da ta davčna država ni tvorba, ki bi bila sposobna preživeti. Prvič, njeno zmožnost obdavčevanja je omejevala potreba po ohranjanju zasebnega gospodarstva, od katerega je bila odvisna (Goldscheid, 1917, str. 124; 1925, str. 152). Tudi on je, tako kakor Schumpeter, pripoznal omejenost zmožnosti obdavčevanja. Drugič, interes meščanstva, da ostane država revna, bi zaviral uporabo tudi te že tako omejene moči obdavčevanja (Goldscheid, 1925, str. 153). Ker je proračun postajal vse obsežnejši zaradi pokrivanja rastočih stroškov vojne, je bilo treba fiskalne potrebe v vse večjem obsegu zadovoljevati z zadolževanjem. Zadolženo in razlaščeno državo, naslovnico “negativnega kapitala”, je lahko zasebni kapital po mili volji “izkoriščal”. Kar je nekdaj bilo izkoriščanje s strani države, se je zdaj sprevrglo v izkoriščanje države same. Za Goldscheida je bila zatorej davčna država že v osnovi pomanjkljiva tvorba, stanje Avstrije ob koncu prve svetovne vojne pa je po njegovem mnenju to dokazovalo. Potrebna bi bila korenita strukturna reforma, njen prvi korak pa bi bila obdavčitev kapitala. V nasprotju s Schumpetrovim načrtom bi njegovi donosi omogočili državi, da bi znova pridobila lastništvo s prevzemom javnih podjetij. Fiskalne potrebe države bi se potem lahko zadovoljevale iz presežne vrednosti, ki bi jo ustvarjal ta javni kapital.

Če je Goldscheid menil, da rojstvo davčne države oznanja začetek poti v obubožanje države, je Schumpeter razglašal, da šele njen nastanek pomeni resnično oblikovanje države kot logičnega in konsistentnega dela meščanske družbe ter njenega individualističnega tržnega gospodarstva. Davčna država in trg, delujoča v okolju, naklonjenem lastni,

in namensko strogo omejena, naj bi (kot je omenjeno v nadaljevanju) oblikovala dele skladnega, webrovskega "idealnega tipa" sistema. Njuno partnerstvo, katerega gonilo je tvorjenje kapitala, naj bi povečevalo življenjski standard vse dotlej, dokler bi ne bilo več redkih dobrin. Takrat bi davčna država, s Schumpetrovim blagoslovom iz 1918. leta, odmrla zaradi lastne uspešnosti in končno bi lahko uživali v socializmu, tej "osvoboditvi življenja in njegovi odtujitvi ekonomiji". Vendar pa je bil čas za socialistično utopijo še vedno zelo daleč. Dotlej pa bosta davčna država in trg še vedno potrebna in sposobna premagovati takšne motnje, kot so na primer nepredvideni vojni izdatki. Avstrijske težave leta 1918 in nemške 1929 se da razrešiti znotraj sistema. Treba bi bilo "dokapitalizirati" zasebno gospodarstvo, ne pa ga podržavljati. "Sam Marx, če bi danes še živel," je dodal Schumpeter, "bi ne mogel biti drugačnega mnenja." (Crisis, str. 130).³ Do resnične fiskalne krize in prezgodnjega razkroja davčne države bi lahko prišlo le, če bi bila uničena njena temelja: omejeni proračun in lastnini naklonjeno okolje.

Čeprav je Schumpeter zavračal Marxovo analizo kapitalističnih gospodarstev, ga je še vedno privlačil model socializma.⁴ Zdi se, da nenehna prerekanja o njegovem stališču do socializma odražajo dejstvo, da je sam uporabljal ta pojem zelo različno. Idealizirano stališče mladega Schumpetra o socializmu kot končnem stanju, ko ni več pomanjkanja (1918), nima nič opraviti z njegovo poznejšo (1940) porogljivo uporabo tega pojma, ko je govoril o korakanju v socializem. Schumpeter bi se 1940. leta, če bi bil v to prisiljen, kaj lahko odrekel različici iz leta 1918, na kar namiguje njegovo grajanje Keynesa, ker je podpiral podobno utopično stališče (Lectures, str. 393). Vendar pa, kot često ugotavlja Schumpetrov bralec, nikoli ne moreš biti čisto gotov. Ne gre pozabiti na njegovo zgodnje obtožujoče udrihanje po meščanski kulturi in za tiste med nami, ki smo ga poznali, on – najodločnejši zagovornik kapitalističnega podjetništva – nikoli ni postal resnični del tega kapitalističnega sveta. Kakorkoli že, ti predhodni (1918 in 1940) uporabi pojma se razlikujeta od tretje, ki je nastala, ko je Schumpeter stopil na Baronejevo stran in proti von Misesu pri zagovarjanju socialističnega planiranja kot logično skladnega sistema (History, str. 987). K njegovim dobrim stranem sodi, da bodo "davki izginili hkrati z državo ali ... z meščansko državo ... Tukaj je na dlani ena najpomembnejših utemeljitev premoči, ki jo je moč razviti v prid socialističnega plana" (Capitalism, str. 199). Čeprav bi Schumpeter kot ekonomist morda lahko imel prav, ko v tem načrtu ni našel nobene inherentne napake, je

³ To ustreza Marxovemu poudarjanju vloge kapitala v gospodarskem razvoju in odlomkom v Kritiki Gotskega programa, ki zahtevo po pravičnosti podreja bolj nujni zahtevi po gospodarski rasti. Le stežka pa bi bilo to v skladu s pozivom po "izredno progresivni ali stopnjevani dohodnini" v Komunističnem manifestu, ki naj bi bila sredstvo za preustroj produkcijskega načina. Tvorjenje kapitala je sicer potrebno, vendar pa, kot je menil Marx, ne tudi nujno v kapitalističnem načinu (Tucker, 1972, str. 353, 384).

⁴ Za razpravo o Schumpetrovem odnosu do socializma glej W. Stolper, 1992, II. del.

presenetljivo, da kot sociolog ni sprevidel njegove temeljne pomanjkljivosti na drugi ravni: da koncentracija moči, ki je potrebna za izvajanje plana, nosi s seboj skušnjave slabega gospodarjenja, zlorabe in, kar je najpomembnejše, izgube svobode.

Podobna razprava poteka o Schumpetrovem odnosu do zgodovinskega determinizma.⁵ Kot smo že zapisali, je Schumpeter skrbno preučil pogoje, v katerih bi davčna država lahko preživela, da bi izpolnila svoje poslanstvo, in tiste, ki bi vodili do njene prerane smrti. Vendar pa nas na koncu pusti v negotovosti, kaj se bo po njegovem zgodilo. Po eni strani so v kapitalistični proces vgrajene razdiralne sile, kot je odtujenost intelektualcev in vse manjša nuja materialnega izboljšanja zaradi vse boljšega življenjskega standarda. Po drugi strani pa izpričuje svojo gorečo vero v kapitalizem, ki je gonilo gospodarskega napredka, in njegovo nestrpnost ob tistih politikah, za katere je menil, da so pomanjkljive. Potem ko je pretehtal slabotnost pacienta, se mu je še vedno zdelo vredno bojevati se zanj in črpalke so bile še vedno priključene.

Vendarle, če pretehtamo, je le stežka pričakoval, da bodo ostale priključene. Klic siren heglavske dialektike in privlačnost (čeprav skozi nasprotovanje) Marxove misli sta bila premočna, da bi dopustila tako srečen konec. Vzorec se je vzpostavil z njegovim občudovanjem "Marxove izjemne vizije neizogibne evolucije gospodarskega procesa ... ki, nekako delujoč skozi akumulacijo, nekako razkrajata tako gospodarstvo kot tudi družbo tekmovalnega kapitalizma in nekako proizvajata nevzdržno družbeno stanje, ki bo porodilo drug tip družbene organiziranosti." (History, str. 441)

ZAPIS O PREŽIVETJU

Pustimo teorijo ob strani. Dogajanja v preteklih petdesetih letih kažejo, da sta se tako Goldscheid kot Schumpeter v svojih napovedih motila. Podcenjevala sta gibčnost in vztrajnost, s katero se je sistem odzival na naraščanje javnega sektorja. Goldscheidov strah, da bodo omejena zmožnost obdavčevanja in sovražno nastrojeni premožnejši sloji izstradali državo, se ni uresničila. Nasprotno, zahodni svet je dočakal, da se je tipični delež države v BDP z 20 odstotkov povečal na več kakor 40 odstotkov. Delno je to odraz naraščanja vojaških proračunov,

⁵ Literatura o Schumpetru je v tej točki deljena. G. Winterberger (1983) kritizira Schumpetra zaradi njegovega zgodovinskega determinizma, G. v. Haberler pa ga povezuje z njegovim globoko zakoreninjenim pesimizmom. Vendar pa W. Fellner (1981) meni, da Schumpetrov model dopušča vrsto izidov, ki so odvisni od relativne moči prevladujočih tokov na zahodnem prizorišču. W. Stolper (1992) gre še dlje in meni, da si Schumpeter predstavlja razvoj kot proces, katerega notranjo dinamiko pretresajo naključni šoki, na katere se odziva, zaradi česar smeri toka dogodkov ni moč natančno določiti. Katerokoli že stališče vzamemo, je treba razlikovati med tem, (1) ali je davčni državi in kapitalizmu usojeno, da predčasno propadeta, in (2) ali se nam po izteku kapitalizma, kot je menil mladi Schumpeter (1918), nasmiha socializem.

še pomembnejša pa je rast socialnih programov, ki zadovoljujejo potrebe nižjega in srednjega dohodkovnega sloja. Sloj, ki je posedoval premoženje, ni imel pretežne volilne pravice, na strateških področjih pa je celo podpiral vpeljevanje socialne skrbi v tržni sistem. Na splošno se je povečevanje izdatkov pokrivalo z rastjo davčnih prihodkov in kjer je zaradi prezadolževanja prišlo do fiskalnega zloma (praviloma kot posledica financiranja vojne), je bila ta kriza kmalu odpravljena z bankrotom in inflacijo. Kapitalistični sistem s svojo davčno državo, ki se je potem znova vzpostavil, ni bil nič slabši.

Prav tako se niso uresničili Schumpetrovi strahovi. Obseg oblasti se je povečal daleč prek njegove minimalne države, vendar se je izkazalo, da je kapitalistični sistem na splošno sposoben prenesti njeno rast, ne da bi to škodilo gonilni sili ekonomske rasti. Storilnost je v zahodnem svetu v obdobju od 1920 do 1980 neprestano rasla, širitvi javnega sektorja in progresivnemu obdavčevanju navkljub. Še več: tisto, kar je Schumpeter ocenil kot vse večjo grožnjo lastniškemu interesu, se je umirilo in obrnilo smer. Rojstvo generacije konservativnih intelektualcev je skupaj s slabljenjem levice šlo v nasprotno smer kot njegovo dojetje vloge intelektualcev, ki naj bi bili že po naravi levičarsko usmerjeni kritiki kapitalističnega reda (Capitalism, 13. pogl., II. razdelek). Poleg tega je propad komunističnega imperija odložil, če ne celo postavil na glavo napovedani pohod v socializem. Skratka, do vsega tega ni prišlo zato, ker bi se pojavili nepredvidljivi "naključni dejavniki", temveč zaradi spremembe v natanko tistih samouničujočih značilnostih kapitalističnega razvoja, za katere je Schumpeter menil, da so sistemu prirojene. Medtem ko je v njegovem pogledu na kapitalistično gospodarstvo bistvena neizogibnost in nujnost gospodarskih ciklov, tega procesa "ustvarjalne razdiralnosti", pa je čudno, da Schumpeter ni dopuščal dinamike v politiki, družbi in ideologiji, ki bi privedla do ustreznih ciklov v družbenem okolju. Pozdravil bi obrat v konservativizmu v političnem nazoru preteklih desetletij kot zapozneno "priključitev črpalk", vendar bi pri tem moral popraviti marsikaj v svojih zgodnejših delih.

Pogled nazaj na zahodni fiskalni in gospodarski razvoj skozi to prevratov polno stoletje z vsemi njegovimi revolucijami ter vročimi in hladnimi vojnami nam razkriva davčno državo, ki ima upoštevanja vredno moč obstoja, zasnovo, za katero lahko predvidevamo, da se bo ohranila tudi vnaprej. Vedno znova se ponavljajo opozorila pred grozečo nevarnostjo, če se neznosna davčna bremena ne bodo zmanjšala, nadaljujejo se iz desetletja v desetletje, davčna država pa še vedno vztrajno sledi svojemu toku. Meje možnega obdavčevanja vsekakor obstajajo in njihov preboj bi lahko v neki točki davčno državo vrgel iz tira. Vendar se to doslej še ni zgodilo in dinamika političnega razvoja nič ne kaže, da se bo. Goldscheid in Schumpeter sta bila oba preveč wagnerjanska (ali hegeljanska) v svojih pogledih na fiskalno krizo. Die Götterdämmerung, somrak bogov, še ni napočil.

Pravzaprav je moč zagovarjati prav nasprotno stališče: tržni sistem je bil ne le sposoben živeti z naraščajočim javnim sektorjem, temveč je

imel od njega tudi koristi. S tem, ko se je ustreglo socialnim zahtevam, je prav ta širitev – recimo ji “država blaginje” ali *Soziale Marktwirtschaft* – prispevala k stabilnosti sistema in, po mnenju družbe, njegovi človeški vrednosti. Vizijo malih podjetij, neomejenih lastniških pravic in minimalistične države s sredine devetnajstega stoletja je sčasoma, z razvojem, zamenjal nov “idealni tip”, ki bolje odraža spreminjajoči se okvir novih institucij in njihovega duha. Ujet v Marxovo ravno pot iz fevdalizma prek kapitalizma v socializem brez pomanjkanja Schumpeter evolucijskim modelom ne bi dopustil drugačnih osi razvoja. Večrazsežne možnosti razvoja, ki so se tako odlično obnesle v njegovem ekonomskem modelu, so v družbeni sferi umanjale.

IZGINULI: EKONOMIKA JAVNEGA SEKTORJA

To po mojem mnenju tudi razloži, zakaj Schumpeter ni kazal zanimanja za normativno teorijo javnih financ. Medtem ko je hvalil walrajevski sistem kot osnovo ekonomske analize, je javne finance dojemal le kot predmet makro politike s poudarkom na učinkih, ki bi lahko pogubno vplivali na rast zasebnega sektorja. Nobene pozornosti ni namenjal tistemu, čemur bi lahko rekli notranja ekonomika javnega sektorja in njemu lastni logični temelj. Tako kapitalizmu kot socializmu je priznaval lastno logiko, nobenega podobnega spoštovanja pa ni pokazal do delovanja javnega sektorja v kapitalističnem oziroma, natančneje, v mešanem ekonomskem okolju.

V svojem kronske delu o zgodovini ekonomske misli je javne finance omenil kot samostojno področje, vendar jim je posvetil le dve “nedokončani” strani. Zabeležil je vse večji politični pritisk, da bi se za popraviljanje razdelitve dohodkov uporabilo obdavčevanje, kar je “smrtni greh proti duhu gladstonovskih financ” (History, str. 945). Prav tako je omenjeno, da so tak namen sprejemali tudi ekonomisti, kot sta na primer Wagner in Pigou, pa tudi hkratna zaskrbljenost nad pogubnimi učinki na spodbude. Kot koristnejše za napredek znanosti je hvalil natančnejše oblikovanje zahtev davčne pravičnosti, kar so storili na primer Barone, Edgeworth in Pigou, in ga podprl s predlogom (moj najljubši citat Schumpetra), da “je postavljanje imperativov lahko ali pa tudi ne ekonomistovo delo, vsekakor pa je njegova naloga, da racionalizira dane imperitive z analizo njihovih posledic.” (History, str. 946). Normativni pogled je bil torej dovoljen na davčni strani proračuna, vendar pa ga ni razširil na izdatkovno stran. To je še toliko bolj presenetljivo, saj navedek v opombi kaže, da je bil seznanjen z Wicksellovimi in Lindahllovimi prispevki,⁶ ki so temeljili na zgodnejših delih Saxa in sodobnih italijanskih

⁶ Navedek o Wicksellu (History, str. 946) je vreden citiranja: “Tako zaradi ugleda avtorja kot tudi zaradi izvirnosti njegove zamisli, da bi bilo obdavčevanje napol prostovoljno, omenjam tudi Wicksellovo doktorsko disertacijo *Finanz-theoretische Untersuchungen* (1896). Njene zamisli je deloma razvil E. Lindhall v *Gerechtigkeit der Besteuerung* (1919)”.

avtorjev. Vendar Schumpeter ni segel do tja in je s tem zgrešil ključ do tistega, kar se je pozneje oblikovalo v normativno teorijo javnih izdatkov in proračuna.

Glede na izjemen obseg stvari, ki so Schumpetra zanimale, in njegovo poznavanje literature, se zastavlja vprašanje, kako je lahko sploh spregledal takšno stvar. V svoji zgodnejši razpravi je dopuščal, da po tem, ko fevdalna skupnost razpade in nastane država, "skupnost ohrani določene funkcije, kakršnekoli že so, ki jih novo nastale avtonomije posameznikov *niso voljne ali zmožne* (kurziva je moja) prevzeti" (Crisis, str. 117), k temu pa je še dodal, da se država pojavi "kot naprava za določene dokaj ozko začrtane cilje" (Crisis, str. 111). To je vse. O značilnosti teh okoliščin oziroma o tem, zakaj jih posamezniki niso sposobni zadovoljiti, ne razpravlja. Vpogled v Schumpetrovo zamisel o državi pa nam vendarle omogoča njegov prej omenjeni stavek, da njena natura "nasprotuje individualni sebičnosti s tem, da zastopa skupni namen". S privzetjem te predstave o skupnosti je Schumpeter sledil tradiciji nemških javnih financ, ki izvira iz časov kameralistov in zgodovinske šole, da je treba ločiti proračun od običajne, na lastnem interesu zasnovane ekonomije. To pa naj bi bilo hkrati opravičilo, zakaj ni vreden pozornosti resnega ekonomista. Pri tej zamisli pa je spregledal pojav eksternalij in socialnih dobrin ter potrebo, da se jih obravnava v modelu učinkovite uporabe virov, temelječem na zasebnih (ne skupnih!) željah. Schumpeter je v svoji zgodovinski monografiji prezrl Pigoujevo razpravo o eksternalijah (1928), čeprav je druge Pigoujeve prispevke obravnaval precej obsežno. V stvarnem kazalu, ki ga je urednik dodal na koncu dela, niti ni moč najti samega pojma "eksternalije". Resnično je presenetljivo, da bi bila lahko ta ključna zamisel v sicer tako izčrpnem delu prezrta. Tudi za Schumpetrova Bonnska predavanja se zdi, da jih daje podobna malomarnost.⁷ Ker se niso prilegale v idealno zamisel bodisi kapitalističnih ali socialističnih modelov, eksternalijam in javnim dobrinam ter skupaj z njimi jedru ekonomije javnega sektorja enostavno ni priznal obstoja. Javne izdatke je imel za danost, eksogeno okoliščino, ki se ji mora davčna politika prilagajati (Essays, str. 117). Pisec tega prispevka kot eden tistih, katerih poglobitni interes so prav te zadeve, meni, da je zelo žalostno, da je Schumpeter v svojem delu to izpustil.

Da ne bi iz vsega tega skleпали, da bi bil Schumpeter goreč podpornik sodobne ameriške doktrine nizkih davkov, je na mestu trditi ravno nasprotno. Če pogledamo s Schumpetrovega stališča, bi bila filozofija ekonomike ponudbe s svojim poudarjanjem potrebe po zniževanju mejnih davčnih stopenj sicer privlačna, vendar ne za ceno velikih primanjkljajev. Spomnimo se, da je leta 1929 menil, da je celo davek na dediščino boljši od te možnosti. Primanjkljaji so pomenili porabo pri-

⁷ Ta sodba temelji na neobjavljenih zapiskih Clare Tisch, ki jih je pisala na Schumpetrovih bonnskih predavanjih. Dostop do njih mi je omogočil Wolfgang Stolper.

hrankov, zmanjšano tvorbo kapitala in zavrto rast storilnosti. Ker je predpostavil, da je raven izdatkov dana, ne glede na to, kako neprijetna je, bi se bil zavzemal za povečanje prihodkov (na primer od prometnega davka, o čemer bo še govor), da bi se izognili s financiranjem deficita izzvanemu zmanjšanju varčevanja. Dokazoval bi, da bi se bilo z bolj tenkočutno mešanico politike (strožje fiskalne, milejše denarne) moč izogniti potrošniški mrzlici osemdesetih let in omogočiti bolj kapitalno intenzivno izrabo virov. Prav tako bi se izognili kumuliranju bremena servisiranja dolgov, do katerega je prišlo, ker je dolg naraščal hitreje kot BDP. Strašilo Goldscheidove dolžniške države kaj lahko še vedno kuka izza zapečka. Vendar pa, če bi ocenjeval, da je takšen izid posledica neuspešne politike in bi se mu bilo moč izogniti, bi Schumpeter zaradi tega ne trdil, da je prišlo do resnične krize davčne države.

IZZIVI PRIHODNOSTI

Doslej je še vse v redu, vendar ostaja vprašanje, kakšne strukturne spremembe lahko pričakujemo v naslednjih letih, spremembe, ki bodo vplivale na kapitalistični sistem in na sposobnost preživetja njegove davčne države. Če bi Schumpeter preučeval Združene države, bi ga vznemirjala nizka stopnja varčevanja, ki je ni moč pripisati zgolj proračunskemu primanjkljaju, temveč tudi in še posebej znižanju varčevanja gospodinjstev. Skrbela bi ga bila tudi nizka rast storilnosti, ki jo povzroča slaba izobrazba, da ne omenjamo razširjenosti mamil in propadanja v mestih. Če se tega ne bo zaustavilo, bi morda dokazoval, bo zastoj gospodarske rasti in s tem davčne osnove postal stvaren, "betonski" dejavnik, ki bo davčno državo spravil v "pristno" krizo.

Če pogledamo prek meja ameriškega gospodarstva, je poglobitvi dejavnik zagotovo vse večje povezovanje svetovnega gospodarstva in združevanje držav v večje enote prek institucij, kot je na primer Evropska gospodarska skupnost. Na odhodkovni strani proračuna bo več pozornosti treba nameniti udeležbi v stroških meddržavnih družbenih dobrin (na primer raziskovanje vesolja) in popravljanja slabosti (na primer onesnaževanja), pa tudi problemu prenašanja pristojnosti med upravnimi območji. Z vprašanji "delitve prihodkov", ki se navadno obravnavajo kot značilnost federalizma znotraj nacionalnih držav, se bo treba spopasti tudi na naddržavni ravni, predvsem zato, ker je neenakost med državami veliko večja od tiste znotraj njih. S povečanjem gibljivosti delovne sile prek državnih meja se bodo pojavile težave pri usklajevanju posledic, izhajajočih iz razlik v državnih predpisih o migraciji. Vzporedno z izginjanjem meja bo vse težje vzdrževati samozadostne politike, ki jih vodijo države z visokimi dohodki, nuja po zadostitvi potreb manj razvitega sveta pa bo potisnila Schumpetrovo vizijo osvoboditve izpod ekonomskih omejitev, izraženo leta 1918, nekam v daljno prihodnost. Te in druge posledice internacionalizacije bodo spremenile obliko gospodarstva in njegove davčne države, vendar

bo šlo bolj za vprašanje prilagoditve kot pa vprašanje izginotja. Davčna država kot institucija bo v enaki meri sposobna obvladati probleme prilagoditve internacionalizaciji, kakor se je bila sposobna prilagoditi vse večjim proračunom v preteklosti.

VLOGA DOHODNINE

Schumpetrov pogled na davčno državo kot minimalno državo je zahteval nizko raven obdavčitve. Ko se je sprijaznil z dejstvom velikih proračunov, je svojo pozornost posvetil oblikovanju davčne strukture, ki bi povzročila kar najmanjšo škodo. Dokazoval je, da bi lahko veliko dosegli z izbiro pravišnjega davčnega modela.

DOSEDANJI RAZVOJ

Za minimalno državo s sredine devetnajstega stoletja je bila dohodnina tak smiselna in najprimernejši davek. Uvedena v okviru konkurenčnega trga z majhnimi podjetji bi neposredno prodrla do točke, kjer se zasluži dohodek, in bi jo sprejeli kot primeren prispevek k stroškom države. Davčni reformi Williama Pitta iz leta 1853 in Bismarcka iz leta 1886, ki sta dali dohodnini stalno mesto v davčnem sistemu, je Schumpeter ocenjeval kot veliki mojstrovini davčne zakonodaje. Toda poznejši dogodki so pokazali, da je bilo povečevanje dohodnine nekaj počasnega in postopnega. V resnici je šele financiranje prve svetovne vojne in zatem še druge povzdignilo dohodnino na prevladujoči položaj v sodobnih davčnih sistemih. Še zlasti to velja za Združene države, kjer je dohodnina šele v zgodnjih štiridesetih postala množičen davek. Ironično je, da se je pomembnost dohodnine povečala ravno takrat, ko se je minimalna država umaknila razkošnim vojaškim proračunom in socialnim programom, se pravi v času, ko naj bi po Schumpetrovem mnenju izgubila svoj *raison d'être* in se začela sprevračati v sredstvo "puščanja krvi gospodarstvu".

Znova se ponuja tudi drugačen pogled. Ta pravi, da naloga dohodnine ni bila omogočiti neškodljivo financiranje minimalne države, ampak zagotoviti pravično financiranje velikodušnega javnega sektorja. Razlog za obdavčitev na osebni ravni ni bilo zgolj zajemanje dohodka pri njegovem izviru, temveč možnost, da se obdavčitev odmeri glede na to, koliko je posameznik sposoben plačati. Skrb za pravičnost pri razporeditvi davčnega bremena je postala osrednji razlog za vzpon dohodnine. Da bi se zagotovila vodoravna pravičnost, so dohodek začeli široko opredeljevati kot prirastek k bogastvu in s tem najboljše merilo enakosti. S stališča navpične pravičnosti so razpravljali o različnih stopnjah progresivnosti, čeprav brez dokončnih sklepov. Ti preudarki, ki so igrali tako pomembno vlogo v razpravah o davčni politiki, so bili s Schumpetrovega stališča povsem obrobni. Davčna pravičnost je bila

razkošje, kot se je izrazil, ki se ga lahko dopusti v minimalni državi, sicer pa je nespametno. Z osredotočenjem na tvorjenje kapitala je priznal vlogo prenosov dohodka med generacijami, vendar pa je povsem zanemaril pomen vpliva na obstoječa razmerja razdelitve. Pomembno je bilo spoštovanje lastninskih pravic, ne pa pravil pravičnosti, ki bi jih lahko ogrozila. Torej tudi pri tem ni dopustil nobene možnosti, da bi se oblikoval nov idealen tip, ki bi pomenil družbo, v kateri bi bila razmerja razdelitve legitimna skrb demokracije in bi fiskalnemu sistemu zaupali tudi prerazdelitveno vlogo. Njegovi vplivi na rast bi bili sicer še vedno pomembni, vendar pa ne bi šlo več samo za to.

Kot smo omenili, je Schumpeter opozarjal, da je zaradi motenj v učinkoviti uporabi virov resnična davčna obremenitev višja od zneska zbranih davkov, in se v svojih Bonnskih predavanjih posvetil izgubam potrošnikovega presežka zaradi obdavčitve, kot jih je obravnaval Alfred Marshall. Vendar se zdi, da ni upošteval bolj razvitih analiz Pigouja in Ramseyja, ki so tedaj že obstajale.⁸ Če bi pisal danes, bi ga kot bleščeč dodatek v škatli z orodjem gotovo pritegnila analitična lepota teorije optimalne obdavčitve, ki se je pojavila v zadnjih desetletjih, vendar pa bi bil morda nezadovoljen z njenim v bistvu statičnim pogledom. Morda bi se zbal, da z dopuščanjem pristopa, ki izgube blaginje meri v okviru konkurenčnih trgov, dane tehnologije in strukture industrije, tvegamo, da bomo spregledali morebiti pomembnejše vplive obdavčitve na dinamiko inovacij, prevzemanje tveganja in rast. Verjetno bi mu bil bolj povšeči duh pristopa s ponudbene strani, seveda v izboljšani in dinamični obliki.

Vsekakor bi bil navdušen zagovornik sodobnih razmišljanj, da bi bilo za davčno osnovo bolje vzeti potrošnjo kot dohodek. Kot je poudaril že v razpravah v *Deutscher Volkswirt* in skladno z njegovim izpostavljanjem pomena varčevanja in oblikovanja kapitala, se mu je potrošnja zdela primernejša osnova obdavčitve kot dohodek. Ker je dohodek razumel kot potencialno potrošnjo, je dohodnini očital dvojno obdavčevanje prihrankov in predlagal, da bi jo preoblikovali v *Verbraucheinkommensteuer* oziroma v davek na "potrošeni dohodek". Opredelitev potrošnje kot davčne osnove bi morala biti še toliko bolj sprejemljiva, ker bi, kot smo omenili zgoraj, "razen tega vse ostalo enako".

Slednje razumem tako, da si je Schumpeter zamislil, da bi imel davek na potrošnjo obliko osebne davka, torej bi bil podoben dohodnini in ne *in rem* tipu davka na potrošne dobrine. Čeprav so razloge za potrošnjo kot davčno osnovo utemeljevali vse od Johna Stuarta Milla do Irvinga Fisherja, pa je večina menila, da je osebna oblika davka na potrošnjo nepraktična. S tem pogledom se je strinjal tudi Pigou (1928), šele pozneje so sledila navodila za osebni davek na izdatke I. in S. Fisherja (1942) ter Kaldorja (1955). Očitno je bil Schumpeter s prepričanjem, da bi administrativno težavnost davka lahko obvladali in bi ne bila večja kakor pri dohodnini, precej pred časom. V skladu z današnjimi raz-

⁸ Glej opombo 5.

mišljanji je bila to izredna vizija prihodnjega razvoja. Schumpeter bi bil zato gotovo zadovoljen, ko bi videl, da njegovega ljubljjenčka kot zelenega naslednika dohodnine danes široko sprejemajo davčni tehniki, čeprav še ne tudi politiki in javnost. Njegova pripomba, da "vse ostalo ostaja enako", kaže, da bi bil tako kot pri dohodnini pripravljen izvzeti iz obdavčitve neki osnovni znesek, ostalo pa obdavčiti s progresivnimi stopnjami, s čimer bi potrošnji kot davčni osnovi odvzel tradicionalni sloves regresivnosti. Vendar pa bi le težka podprl predlog številnih sodobnih zagovornikov davka na izdatke, da naj bi prihranke, ki ostanejo za umrlim, obravnavali kot načrtovano potrošnjo, in da bi morda treba dodati še davek na kapital. Lahko se tudi vprašamo, ali bi se ob osebni obliki davka na izdatke lahko izognili vmešavanju v osebne zadeve, ki ga je Schumpeter tako vneto očital osebnim dohodnini. Če dohodek zaslužimo zato, da ga potrošimo, mar ne bo ta zasebnost ogrožena, pa čeprav se bomo izognili razlikovanju med sedanjo in prihodnjo potrošnjo?

Ko se je posvetil potrebam tedanje politike, je Schumpeter spredel, da je prehod k takšnemu osebnemu davku na izdatke še zelo oddaljen. Do takrat naj bi bila najboljša rešitev povečana uporaba prometnega davka. Kot smo omenili, je podpiral načrt Gustava Stolperja za nadomestitev večfaznega prometnega davka z enofaznim, to je povprečninski pristop. Ko je o tem pisal leta 1929, se očitno ni zavedal še boljše rešitve, ki jo ponuja večfazni davek na dodano vrednost. Leta 1919 je bil predstavljen podroben predlog davka na dodano vrednost potrošnega tipa (kakršen je zdaj na splošno v rabi v Evropski skupnosti), toda očitno je pomenil preveliko novost, da bi se zamisel lahko prijela.⁹ Presenetljivo je, da poglavje o davkih na blago v prvi (1925) izdaji *Handbuch der Finanzwissenschaft* niti ne omeni tega zgodnjega predloga, zato lahko Schumpetru, ki se je ukvarjal s splošnimi fiskalnimi vprašanji, oprostimo, da ga ni vzel za svojega.¹⁰

POGLED NAPREJ

Strateška izbira ne bo preprosto izbiranje med dohodkovno in potrošno osnovo. Enako pomembna ali še pomembnejša bo izbira med davkom na dohodek ali potrošnjo na eni strani ter neosebni (bodisi na dohodkovni ali potrošni osnovi) davkom na dodano vrednost na drugi strani. Osebni pristop omogoča prilagajanje plačilni sposobnosti, prednost slednjega pa je administrativna enostavnost. Davčna struktura bo zato v prihodnosti bolj odvisna od odnosa do progresivnega obdav-

⁹ Glej C. F. von Siemens, *Veredelte Umsatzsteuer*, Siemensstadt, 1921. Pisec navaja Wilhelma von Siemensa kot pobudnika predloga. Glej tudi Pohmer, 1981.

¹⁰ Glej Popitz, 1927. Po drugi strani pa reference, ki jih navaja Gerhard Colm (1924 in 1934), kažejo, da je davek na dodano vrednost postal dobro znan koncept, verjetno v povezavi z zgodnjim raziskovanjem področja računov nacionalnega dohodka v Kielu. Profesorjem L. Kullmerju in R. Pohmerju sem hvaležen za uporabne informacije o tem.

čevanja, zlasti višjih dohodkovnih razredov. Medtem ko je tudi v okviru *in rem* obdavčitve mogoče zagotoviti davčne olajšave za nižje dohodke, pa progresivnost pri višjih razredih zahteva osebni pristop. Upam si ugibati, da bi Schumpeter podprl *in rem* model; a če bi bilo tako, bi bilo treba ponovno preudariti njegovo prejšnjo trditev, da bi ob prehodu na potrošno osnovo vse drugo ostalo enako.

Ko bo gospodarsko in družbeno okolje doživljalo nadaljnje spremembe, jih bo tudi davčna struktura. Spremembe v strukturi družin bodo pri oblikovanju osebne obdavčitve zahtevale ponoven preudarek o obdavčljivi enoti. Staranje prebivalstva in skrb za zdravstveno varstvo bosta povečala težo socialnega zavarovanja in morda razširila vlogo prispevkov. Morebitno povečevanje neenakosti v razdelitvi dohodka pred obdavčitvijo bo morda zahtevalo prilagoditev strukture davkov. Enako bo morda zahtevala tudi sprememba odnosa do davčne pravičnosti.

Bolj od vsega drugega pa bo pomemben vse večji obseg trgovine in selitve proizvodnih dejavnikov prek državnih meja. Zaradi visoke gibljivosti kapitala je še posebej prizadeta obdavčitev dohodkov iz kapitala. Motnjam v kapitalskih tokovih se lahko izognemo z izenačevanjem davčnih stopenj med različnimi zakonodajnimi območji ali pa s sistemom usklajevanja, ki tuje davke poračunava z domačimi. Schumpeter pa je v nasprotju s tem dokazoval, da naj bi razlike v lokalni obdavčitvi omogočile davčno konkurenco med zakonodajnimi območji in s tem uveljavljale proračunsko disciplino. Prav tako bi bil najbrž zadovoljen, ko bi videl, da davčna konkurenca s privabljanjem bežečega kapitala omejuje možnosti progresivnega obdavčenja.

Mednarodni vidik bo pomemben tudi za izbiro med dohodkom in potrošnjo kot davčno osnovo. Medtem ko pri dohodkovni osnovi državi pripada delež v davčni osnovi, ki jo ustvarijo dohodki tujega kapitala na domačih tleh, je ta delež pri potrošni osnovi izgubljen. Ob splošni sprejemljivosti upravičenja države, v kateri nastaja osnova za obdavčitev, je zlasti za države v razvoju pomembno, da ob prehodu na domačo potrošnjo kot davčno osnovo obdavčijo tudi doma ustvarjeni dohodek, ki povečuje kapital tujih lastnikov (Musgrave, 1990).

Spet vidimo, da je na davčno državo treba gledati kot na dinamično tvorbo. Novi dejavniki bodo tako kakor v preteklosti zahtevali vnovične razmisleke, toda sistem bo znova dokazal, da se jim je sposoben prilagoditi.

FISKALNA SOCIOLOGIJA

Schumpetrova slika davčne države je bila otrok njegove sociologije in ne njegove ekonomije. Zato si je primerno za konec ogledati njegovo razumevanje sociologije kot družbene znanosti. Kot je zapisal na uvodnih straneh razprave o krizi, je veliko pričakoval od te nove znanosti, "katere razvoj je zaenkrat še v božjih rokah" (Crisis, str. 100). Kako so se bogovi odrezali po letu 1918 in kakšen bi bil njegov odziv?

DAVČNA DRŽAVA KOT “IDEALNI TIP”

Schumpetrova očaranost nad sociologijo ni bila zgolj prehodnega značaja, ampak sestavni del njegove vizije. Skupaj s statistično metodo in ekonomsko teorijo naj bi ekonomska sociologija (fiskalna in druga) zaokrožila ekonomijo kot del celostnega pogleda družbene znanosti. Medtem ko se ekonomska teorija ukvarja z logiko ekonomskega obnašanja v danem institucionalnem okolju, pa se ekonomska sociologija obrača k širšemu vprašanju o tem, kako so te institucije nastale in zakaj se ljudje obnašajo, kot se (*History*, str. 22). Čeprav se je v prvi razpravi o naravi in glavni vsebini ekonomije (*The Nature and Main Content of Economics*, 1908) ukvarjal le s čisto teorijo, je v sklepnih poglavjih vseeno načel metodološka vprašanja in pripoznal sociologijo za sorodno znanost. Toda zaradi njene precej drugačne metodologije je ne smemo mešati s čisto ekonomsko teorijo (*Wesen*, str. 540). Krizi davčne države in drugim njegovim pomembnim sociološkim spisom o imperializmu (1919), družbenih razredih (1927) in kapitalizmu (1942) ter sociološkim izletom v njegovi zgodovini doktrin torej ne smemo pripisovati postranskega pomena. Nasprotno, so nepogrešljivi sestavni del njegove vizije vseobsegajoče družbene znanosti, teorije razvoja, po duhu podobne Marxovemu “velikemu načrtu”, katerega širino je Schumpeter tako občudoval.

Toda v ozadju tega občudovanja in skupnega zanimanja za spremenljivo strukturo proizvodnje se skrivajo nasprotne razlage. Marx je videl posameznika ujetega v kletko “objektivnih proizvodnih sil”, Schumpeter pa se je osredotočil na sposobnost posameznikov (ali vsaj “boljših posameznikov”) za ustvarjanje in razvoj. Medtem ko pri Marxu prevladuje struktura proizvodnje in ima ideologija le vlogo nadstavbe, pa je Schumpeter, podobno kakor Weber, dopuščal sovpliv gospodarskih, družbenih in vrednotnih dejavnikov. Nasprotno razumevanje osnov je vodilo k nasprotnim sklepom o posamičnostih. Marx je imperializem videl kot naravno posledico boja kapitalistov za trge, Schumpeter pa je nastajanje trgov razumel kot vzpostavljanje območja skupnih interesov, kar bolj spodbuja mir kot agresijo. Marxovo razumevanje razredov je izhajalo iz delitve med kapitalom in delom, med katerima ni bilo nobenega prehajanja, Schumpeter pa je oblikovanje razreda videl kot zbiranje okrog spreminjajočih se elit, ki si prizadevajo za doseg o posameznega cilja in katerih sestava ni stalna. Medtem ko je Goldscheid grajal nesposobnost delovanja močne države v kapitalističnem okolju, je bila za Schumpetra minimalna država logična spremljevalka kapitalističnega reda. Toda kljub vsem razlikam med obema pogledoma je podobnost med nasprotjema očitna. Pri obeh so čiste strukture izpeljane iz skrajnosti, četudi na škodo realizma, ki zahteva mešane, čeprav manj drzne poglede.

Plodna tla je zanimanju mladega Schumpetra za naravo družboslovja ponudila tudi razprava o metodologiji, slavni “Methodenstreit”, ki je zaposloval nemško družboslovje ob koncu stoletja in v prvem desetletju novega. Na eni strani je bilo stališče Schmollerja in zgodovinske šole, ki

je vztrajala, da mora biti podrobno zgodovinsko opazovanje predhodnica oblikovanju splošnih zakonov. Na drugi strani je bilo stališče Maxa Webra, da je treba najprej oblikovati teoretične konstrukte, s katerimi naj bi razložili in razumeli zgodovinske dogodke. Eno takšnih orodij je, da bi si moralo družboslovje vedno prizadevati "razumeti" dogodke in ne le opisovati in raziskovati dejstva kot v naravoslovju. Oblikovanje "idealnih tipov" bi nato pomagalo temu razumevanju z odražanjem občosti in skupne logike različnih zgodovinskih oblik. Takšni koncepti bi družbeni analizi služili na način, podoben uporabi teoremov v ekonomiji: "Prav tako ne more biti nobenega resnega dvoma bodisi o temeljni pomembnosti zgodovinskega raziskovanja v znanosti (ekonomiji), ki se ukvarja z zgodovinskim procesom, bodisi o nujnosti razvoja množice analitičnih orodij za rokovanje z gradivom." (*History*, str. 814) Poleg tega bi ustrezno umestili vlogo ideologije. Ne bi bila zgolj nadstavba, kot pri Marxu, marveč ena od lastnosti, ki bi opredeljevale idealni tip. Mladi Schumpeter se, morda v želji po kosanju z briljantnostjo svojega vzornika, ni povsem strinjal z Webrovo uporabo koncepta idealnega tipa (Shionoya, 1991, str. 210), vendar pa njegova zasnova davčne države povsem ustreza vzorcu idealnega tipa.

Povezanost trga in omejene države v sredini devetnajstega stoletja pomaga razumeti, zakaj sta družno nastajala iz fevdalizma, in oblikuje logično konsistenten paket. Toda, kot smo omenili, bi taka slika davčne države kot čistega tipa Schumpetrovo analizo kaj lahko vpela v preveč tog okvir. V teku zgodovine se lahko zgodi, da idealni tip, ustvarjen kot primeren za razlago določenega okolja, ne pomaga več pri razlagi naslednjega. Če se vztraja pri v bistvu statičnem konceptu, postane sprememba le vgrajeni dejavnik razkroja brez notranje moči za ustvarjanje novih oblik. V nasprotju s Schumpetrovim ključnim konceptom ustvarjalnega razdiranja v ekonomskem procesu tedaj ostane le še razdiralno razdiranje. Nobenega prostora ni več za opazovanje, kako lahko en idealni tip porodi drugega, se pravi, kako je prišlo do tega, da se je minimalna davčna država iz leta 1850 preoblikovala (ne nujno pokvarila!) v državo socialnih storitev, ki jo danes lahko najdemo v pretežnem delu zahodnega sveta.

Schumpeter je vedno znova svetoval svojim bralcem, naj njegove analize in napovedi sprejmejo le kot znanstvene ugotovitve. Če rezultat takšne analize pokaže, da kapitalistični sistem in njegova davčna država v sebi nosita seme samouničenja, je treba o tej ugotovitvi poročati ne glede na to, ali analitikove lastne vrednote odobravajo izid ali ne. Ne brez podobnosti z Webrovim konceptom *Wertfreiheit* se analizo lahko izvaja in bi se jo moralo izvajati objektivno. Na družboslovje je mogoče gledati kot na analitični aparat brez vrednostnih sodb (Shionoya, 1986, str. 730). Toda Schumpeter nikoli ni bil človek, ki bi o stvareh razmišljal na enostaven način, in je dopustil tudi vlogo ideologije. Analitikova začetna vizija oziroma, kot se je izrazil, razumevanje idealnega tipa lahko vsebuje "ideološko pristranost". Čeprav je opazovalec ne more zaznati in ne gre za zavestno goljufanje, pa lahko odraža analitikov

položaj in način, kako želi videti samega sebe (*Science*, str. 351). Kot zgled navaja Keynesovo vizijo stagnacionizma (*History*, str. 355).

Bi lahko tudi v Schumpetrovi viziji našli takšno seme ideologije? Kot je očitno iz njegovega pisanja in jasno tistim, ki smo ga osebno poznali, ga politične zadeve niso puščale hladnega. Glede na njegovo zgroženost nad New Dealom in dogodki v tridesetih in štiridesetih letih bi napovedi propada kapitalizma težko razlagali kot njegovo pobožno željo. Njegovo pristranost moramo iskati, če jo sploh lahko, na bolj subtilni ravni, namreč v njegovem togem vztrajanju pri kapitalizmu in socializmu kot edinih idealnih tipih, vrednih pozornosti. S tem je Marxov "veliki načrt" porazil na njegovem lastnem terenu. Če bi opazoval današnje razmere, bi z zadovoljstvom ugotovil, da sta kapitalizem in davčna država preživela in se še naprej ohranjata, pa čeprav v drugačni obliki, medtem ko je vizija socializma kot družbe izobilja propadla. Bil bi zadovoljen, vendar, kot smo že omenili, za ceno neizogibnega popravka svojega modela dveh tipov.

KRIZA DAVČNE DRŽAVE, VNOVIČ

Kmalu po Schumpetrovih in Goldscheidovih prispevkih je razprava v Nemčiji zapustila svoj zgodovinski okvir in dobila metodološko naravo. Osredotočila se je na vprašanje, ali naj bi področje javnih financ dopolnili s sociološkim pristopom ali pa naj bi ta širši okvir privzeli že na samem začetku. Ali naj fiskalne dejavnosti razumemo kot poseg v "gospodarske" zadeve ali pa naj gospodarstvo opredelimo tako, da bo vključevalo tudi delovanje javnega sektorja? Ali naj gospodarstvo opazujemo kot dualni sistem z ločenim zasebnim in javnim sektorjem ali pa naj oba opazujemo kot združeno celoto?¹¹ Kot sem omenil drugje (Musgrave, 1992), se je ta navdahnjena razprava razvijala v okviru bolj ali manj organskega razumevanja države. Zato ni uspela izpostaviti tistega, kar je pozneje postalo križ ekonomike javnega sektorja, namreč kako zagotoviti socialne dobrine (dобрine, ki dopuščajo netekmovalno porabo) v skladu s preferencami posameznega potrošnika. Schumpetra, pri katerem normativna teorija javnih financ ni imela nikakršnega mesta, to vprašanje ne bi pretirano zanimalo. V razpravi ni sodeloval,

¹¹ Kot sem zapisal (Musgrave, 1959), imata ekonomiki zasebnega in javnega sektorja tako skupne kot različne poudarke. Pogoji učinkovite uporabe virov so načeloma podobni, vendar se v podrobnostih razlikujejo, ker se zasebni sektor ukvarja z med seboj tekmujočimi dobrinami, javni pa s socialnimi. Zato se pogoji učinkovitosti (Samuelson, 1954) v posebnostih razlikujejo. Poleg tega se cilji področij razlikujejo, ker zasebni sektor dopušča izbiro prek trga, medtem ko javni (vključno z omejevanjem zunanjih stroškov) zahteva politični proces. Seveda pri vsem skupaj vprašanje ekonomske učinkovitosti ohranja odločilno vlogo, razlike so le v sredstvih, s katerimi jo dosežemo. Bolj temeljne razlike se pokažejo, če upoštevamo prerazdelitvene učinke davčne in izdatkovne politike. Odtod izhaja moje razlikovanje med alokacijsko in razdelitveno vejo fiskalnega procesa.

njegovi zgodnji prispevki pa so do te mere izginili izpred oči, da njegovega imena ne omenja niti Sultanov obsežni pregled fiskalne sociologije v drugi izdaji njegove *Handbuch der Finanzwissenschaft* (1955).

Izročilo Goldscheidovega in Schumpetrovega zgodovinskega pristopa k fiskalni sociologiji je bilo oživiljeno čez pol stoletja, zlasti s prispevki Združenih držav. V pretežno Marxovem duhu so razloge rasti proračuna iskali (1) v širitvi infrastrukture, potrebne za vzdrževanje monopolnega kapitala, (2) v širitvi socialnih programov zaradi zadovoljlitve političnih pritiskov in (3) v porajajočih se vojaških programih. Te širitve ni spremljalo ustrezno povečanje fiskalne zmogljivosti in ni vodilo v končni zlom (O'Connor, 1973, Heckel, 1976). Medtem ko je za Schumpetra obnašanje na fiskalnem področju tisto, ki ogroža napredek kapitalističnega gospodarstva, je bil tu neuspeh kapitalističnega gospodarstva tisti, ki je ogrožal fiskalno obnašanje. Ne glede na to pa je treba omeniti, da so ti kritiki delili Schumpetrovo skrb, da bodo zaviralni učinki obdavčitve še povečali bolehnost sistema.¹²

TEORIJA JAVNE IZBIRE

Preostane nam še razmislek o tem, kako bi se Schumpeter odzval na nastanek teorije javne izbire kot discipline, ki modelira politično-fiskalni proces. Teorija opredeli preferenčne funkcije igralcev in predpostavi, da maksimirajo svojo korist, nato pa v teh okvirih razloži politični proces. Z uporabo orodij teorije iger raziskuje izide glasovanja po demokratičnih postopkih. Z ugotavljanjem, da netekmovalna narava javnih dobrin zahteva hkratno glasovanje o davkih in izdatkih, da bi razkrili prave preference, sledi Wicksellovim stoletje starim odkritjem. Kako bi se Schumpeter, ki je model konkurenčnega ravnovesja sprejemal kot nujni prvi korak ekonomske analize, odzval na uporabo podobne metodologije na fiskalnem področju?

Kot ponavadi pri ugibanju o njegovih stališčih tudi zdaj nimamo jasnega odgovora.¹³ Po eni strani je vztrajal, da je treba delovanje države razumeti v socioloških in zgodovinskih pojmi, ne pa z abstraktnim modeliranjem kot v ekonomiji. Po drugi strani pa mu Downs (1957, str. 29) pripisuje, da je oblikoval izhodiščno predpostavko pristopa, to je tezo, da se politiki ne potegujejo za izvolitev zato, da bi izpeljali svoj program, ampak da ponujajo programe zato, da bi si zagotovili izvolitev. Tako kot samointeres v povezavi s tržno konkurenco v zasebnem sektorju služi družbeni blaginji, bi lahko samointeres v povezavi s konkurenco za glasove dosegel podoben učinek v javnem sektorju. Toda pri oblikovanju te predpostavke demokratičnega modela si Schumpeter verjetno ni mislil, da deluje v praksi. Njegovo pikro razumevanje političnega procesa kot "vladanja z lažjo" (Swedberg, 1991b, str. 93) in

¹² Uporaben pregled tovrstne literature ponuja F. Block (1981).

¹³ Pronicljivo razpravo o Schumpetrovem odnosu do teorije javne izbire ponuja W. C. Mitchell (1984).

razlikovanje med racionalno izbiro potrošnikov in "nezrelim" obnašanjem volilcev (Mitchell, 1984, str. 81) opozarjata, da je imel precej drugačno mnenje o volilni demokraciji. Prav tako se tudi njegovo vedno znova izkazano občudovanje velikih voditeljev, kot sta bila Gladstone in Pitt, še zlasti njunega uspeha pri uvedbi nepriljubljene dohodnine, ne sklada s tezo, da politiki vedno le sledijo in nikdar ne vodijo.

Glede na njegov skeptičen odnos do volilne javnosti bi bil Schumpeter verjetno bolj naklonjen kasnejšim izpeljavam teorije, ki so poudarjale nepopolnost procesa in znova opozorile na nastanek fiskalne krize. Te nepopolnosti naj bi izhajale iz vgrajenih pomanjkljivosti večinskega glasovanja ter iz moči politikov in uradnikov, ki služijo le samim sebi. Rezultat tega naj bi bila tudi potratnost in prevelika rast proračuna (Buchanan in Tullock, 1962, Buchanan, 1975, Niskanen, 1971, Borcherding, 1977).¹⁴ Ta hipoteza o Leviatanu sicer zveni schumpetrsko, vendar pa se ta najbolj "politično nekorektni" opazovalec med vsemi spet izogne razvrstitvi.¹⁵

Schumpeter, ki si niti zdaleč ni želel, da bi se krnila moč političnih voditeljev, je rešitev iskal v močni izvršni oblasti ali premieru, ki ga ne bi brez potrebe motila izvoljena telesa. Tak pogled ima gotovo korenine v njegovih bolečih izkušnjah na položaju finančnega ministra (Essays, str. 71, Capitalism, str. 287). Poleg tega je v nasprotju s to šolo in po Webrovem zgledu birokracijo pojmoval kot racionalno orodje, ki omogoča delovanje vlade, in ne kot malopridneža posebne baže. Kot pravi Mueller (1978, str. 1), je Downs v navedenem citatu morda precenil Schumpetrov vpliv na nauk javne izbire. Opazovanje politike fiskalnega procesa je zagotovo obetavno početje, vendar je po mojem mnenju treba še veliko narediti tako na empirični kot na teoretični ravni (Musgrave, 1985).

Tudi po sedmih desetletjih Schumpetrova vizija davčne države in njene krize ostaja privlačno in razburljivo področje. Po njenem oblikovanju so se zgodile velike spremembe, ki jih nihče, niti Schumpeter, ne bi mogel predvideti. Če bi pisal danes, bi njegova ocena izgledov kapitalizma in njegove združljivosti z več kot minimalno državo gotovo odražala tudi te nove izkušnje. Kot nas je učil, mora biti družboslovje zakoreninjeno v naukih zgodovine, oblikovanje modelov pa služi le za izpostavljanje bistvenih značilnosti posamezne situacije. Obleka je krojačeva stvaritev, a mora ustrezati tudi posebnostim tistega, ki jo bo nosil (Wesen, str. 527). Oblika nosilca obleke se lahko spreminja, toda Schumpetrov enkratni prispevek ostaja: namreč njegova sposobnost za združevanje strogosti ekonomske analize z razumevanjem širših družbenih procesov, v katerih ekonomija ni več kot le en del, in njegov pogum pri tem. Le po zaslugi česa drugega bi bilo

¹⁴ Kritičen pregled ponuja Musgrave (1985).

¹⁵ Kot je opazil Swedberg: "Ko Schumpeter imenuje Pareta 'Karl Marx buržoazije' in ko pravi, da 'Pareta ni mogoče stlačiti v predalček, ker se ni priklonil nobenemu -izmu', se je težko izogniti občutku, da ti opisi ustrezajo tudi Schumpetru samemu." Strinjam se, le da bi pri Schumpetru besedo 'buržoazije' zamenjal z 'elite'.

lahko pregledovanje pred več kot tri četrt stoletja napisanega eseja tako zabavno?

LITERATURA:

- BLOCK, F. (1981): "The fiscal crisis of the capitalist state, **Annual Review of Sociology**, 7:1–27.
- BORCHERDING, T. (Ur.) (1977): **Budget and bureaucrats**, Durham, Duke University Press
- BUCHANAN, J. (1975): **The limits of the liberty**, Chicago, The University of Chicago Press.
- COLM, G. (1924): "Das Mehrwertverfahren in der Produktion", v: **Weltwirtschaftliches Archiv**, XX.
- COLM, G. (1934): The ideal tax system, **Social Research**, 1.
- DOWNS, A. (1956): **The economic theory of democracy**, New York, Harpers.
- FELLNER, W. (1981): "March into socialism or viable postwar stage of capitalism", v: HEERTJE A. (Ur.) **Schumpeter's vision: capitalism, socialism and democracy after forty years**, Praeger.
- GOLDSCHIED R. (1917): *Staatssozialismus oder Kapitalismus*, 3rd ed., Wien, Anzengruber.
- GOLDSCHIED R. (1926): "Staat, öffentlicher Haushalt und Gesellschaft", In: GERLOFF W, MEISEL F. (Ur.): **Handbuch der Finanzwissenschaft**, 1st ed., vol. I, Tübingen, J.C.B. Mohr.
- HABERLER, G. (1971): *Joseph Alois Schumpeter*, v: RECKTENWALD HG (Ur.) **Geschichte der Ökonomie**, Tübingen, J.C.B. Mohr.
- HICKEL, R. (1979): **Die Finanzkrise des Steuerstaates**, Frankfurt, Suhrkamp.
- LINDAHL, E. (1919): **Gerechtigkeit des Besteuerung**, Lund.
- MITCHELL, W.C. (1984): "Schumpeter and public choice", part I., v: **Public Choice** 42: 73–88.
- MUELLER, D. (1979): **Public choice**, Cambridge University Press.
- MUSGRAVE, P.B. (1990): "International coordination problems of substituting consumption for income taxation", v: ROSE, R (Ur.) **Heidelberg Congress on Taxing Consumption**, Berlin, Springer.
- MUSGRAVE, R.A. (1958): **The theory of public finance**, New York, McGraw-Hill.
- MUSGRAVE, R.A. (1980): "Theories of fiscal crisis", v: AARON H., BOSKIN M. (Ur.) **The Economics of Taxation Brooking**, Washington DC.
- MUSGRAVE, R.A. (1985): "Excess bias and the nature of budget growth", **Journal of Public Economics**, Vol. 25, pp. 287–308.
- NISKANEN, W. (1971): **Bureaucracy and representative government**, Chicago, Aldine.
- O'CONNOR, J. (1973): **The fiscal crisis of the state**, New York, St. Martin's Press.
- PIGOU, A.C. (1928): **Public finance**, London, MacMillan.
- POHMER, R. (1981): *Germany*, v: AARON H (Ur.): **"The value added tax: Lessons from Europe"**, Brookings Institution, Washington DC.
- POPITZ, J. (1927): "Steuern vom Verbrauch", v: GERLOFF, G., MEISEL, F. (Ur.): **Handbuch der Finanzwissenschaft**, 1st ed., vol. I. Tübingen, J.C.B. Mohr.
- SAMUELSON, P.A. (1954): "The pure theory of public expenditure", **Review of economics and statistics**, pp. 386–389.
- SCHUMPETER, J.A. (1908): **Das Wesen und der Hauptinhalt der Nationalökonomie**, Leipzig, Duncker.
- SCHUMPETER, J.A. (1918): **The crisis of the tax state**, ponatisnjeno v: SWEDBERG R. 1991a.

- SCHUMPETER, J.A. (1919): **Reform Plan and Grundlinien der Finanzpolitik**, ponatisnjeno v: STOLPER W., SEIDL C. 1985.
- SCHUMPETER, J.A. (1919): **Zur Sociologie des Imperialismus**, ponatisnjeno v: SWEDBERG R. 1991a.
- SCHUMPETER, J.A. (1927): **Social classes in an ethnically homogeneous environment**, ponatisnjeno v: SWEDBERG R. 1991a.
- SCHUMPETER, J.A. (1985): **Policy essays (1926–1932)**, ponatisnjeno v: STOLPER. W., SEIDL. C.
- SCHUMPETER, J.A. (1942): **Capitalism, socialism and democracy**, 4th ed., London, Allan and Unwin.
- SCHUMPETER, J.A. (1949): "Science and ideology", **American Ecologic Review**, 199: 345–359.
- SCHUMPETER, J.A. (1954): "History of economic analysis", v: SCHUMPETER E. B. (Ur.) New York, Allan and Unwin.
- SHIONOYA, Y. (1986): "The science and ideology of Schumpeter", **Rivista Internazionale Di Economiche e Commerciali**, XXXIII: 8
- SCHUMPETER on Schmoller and Weber: A methodology of economic sociology, *History of Political Economy*, 23(1991): 193–219; v: SIEMENS, C.F. (1929): **Veredelte Umsatzsteuer**, Siemensstadt.
- STOLPER, G. (1929): "Ein Finanzplan", Berlin, Deutscher Volkswirt.
- STOLPER, W.F. (1985): "Schumpeter and the German and Austrian socialization attempts of 1918–1919", v: **Research in the history of economic thought and methology**, Vol. 3, pp. 161–185. "The theoretical basis of economic policy: the Schumpeterian perspective", v: **Evolutionary Economics**, (1991): 189–205.
- SCHUMPETER, J.A., 1883–1950, (1992): **A Scholarly and Political Life**, Princeton University Press.
- SEIDL, C. (1985): **Schumpeter J.A., Aufsätze zur Wirtschaftspolitik**, Tübingen, J.C.B Mohr.
- SULTAN II (1952): "Finanzwissenschaft und Soziologie", v: GERLOFF, W., NEUMARK F (ur.) **Handbuch der Finanzwissenschaft**, 2nd ed., Tübingen, J.C.B. Mohr.
- SWEDBERG, R. (Ur.) (1991a): Schumpeter, J.A., **The Economics and Sociology of Capitalism**, Prinston Univesity Press.
- SCHUMPETER, J.A. (Ur.) (1991b): **His Life and Work**, Polity Press, Cambridge, England.
- TISCH, C. (1928–1929): **Notes from Schumpeter's lectures of public finance** (unpublished manuscript).
- TURKER, R.C. (1972): **The Marx-Engels reader**, New York, Norton.
- WICHSELL, K. (1896): **Finanztheoretische Untersuchungen**, Jena, Fischer; glej tudi: MUSGRAVE R. A. and PEACOCK, A. (1958): **Classics in the Theory of Public Finance**, New York, MacMillan.
- WINTERBERGER, G. (1983): **Über Schumpeter's Geschichtsdeterminismus**, Tübingen, Siebeck, Walter Eucken Institut.

Prevod: S. in J. Š.

Članek je prevod članka "Schumpeter's crisis of the tax state: an essay in ficsal sociology", objavljenega v reviji **Journal of Evolutionary Economics**, Vol. II, No. 2 (1992), ki jo izdaja založba Springer – Verlag. Za dovoljenje za objavo prevoda se založniku najlepše zahvaljujemo.

Okoljska davčna reforma kot osmišljenje revolucije v učinkovitosti¹

NAJ SPREGOVORIJO CENE

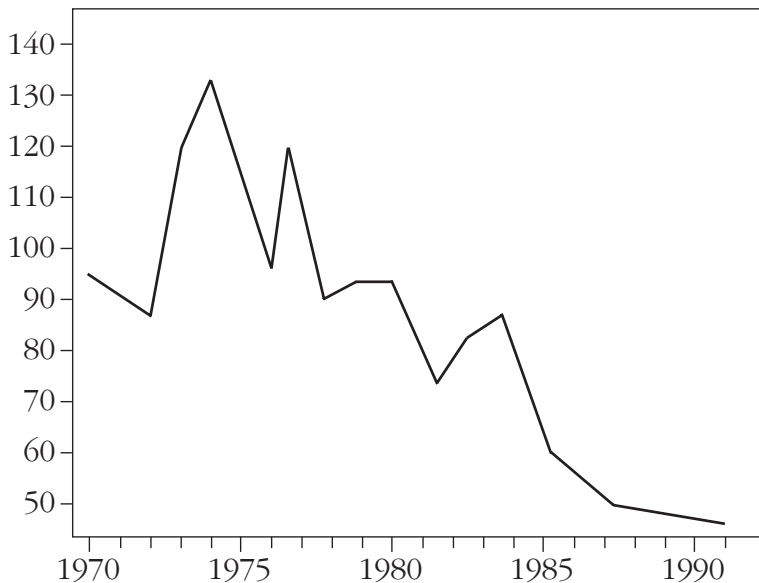
Sprijene tržne spodbude, do katerih so pripeljale birokratsko postavljene ovire na eni strani in zavzemanje ekonomistov za status quo na drugi, neverjetno otežujejo ujeti veter v jadra revolucije v učinkovitosti, ki je tehnološko tik pred nami. Te tehnološke možnosti so zanimive tako po okoljski kot po poslovni plati. Uresničitev vseh dobrih idej in možnosti pa ne sme biti preveč odvisna niti od predanosti in dobre obveščenosti podjetnikov, zakonodajalcev in aktivistov, niti od birokratov, ki bi urejali in nadzorovali njihovo realizacijo. Če realizacije najboljših rešitev ne more podpreti ustrezen sistem spodbud, bo širjenje napredka, glede na današnje potrebe in težave, prepočasno.

SLIKA 1: Cene virov so v poznih sedemdesetih letih drastično padale kljub stalnemu skupnemu povečevanju porabe virov. Razlog za to je bilo agresivno in tehnološko napredno raziskovanje in rudarjenje po naftnih šokih leta 1973 in 1978. To kaže, kako malo

¹ Prispevek je prevod 7. poglavja iz knjige **Factor 4: Doubling Wealth – Halving Resource Use. The New Report to the Club of Rome**; 1997; London: Earthscan Publications Ltd. Prispevek je priredil in naslovil urednik sklopa o Okoljski davčni reformi. Za pravico do objave se založniku najlepše zahvaljujemo.

trgi sami zase povedo o absolutni redkosti virov ali o učinkih obremenjevanja okolja.

Indeks cen blaga

Povsem drugačna kritika okoljevarstvenih instrumentov, tržnih ali birokratskih, prihaja iz okoljskega tabora. V okoljskem taboru se bojijo, da pridobitve zaradi povečanja učinkovitosti iz tehnološkega napredka, ki so ga spodbudili ti inštrumenti, ne bodo zadostne. S povečanjem učinkovitosti sicer lahko pridobimo nekaj časa, toda samo povečana učinkovitost ne bo dala signala za trajno zmanjšanje porabe virov – vse dokler bodo cene virov pripovedovale zavajajočo pravljico o neomejenih zalogah naravnih virov. Dejstvo je, da so cene virov bile neverjetno stabilne v zadnjih 150-tih letih. Delež izdatkov, ki je bil neposredno ali posredno namenjen za naravne vire, se ni povečal vse do skoka cen nafte 1973. in 1978. leta. V osemdesetih letih pa so se cene blaga spet vrnile na raven pred letom 1973 (glej sliko 1). Šele v zadnjem času, od leta 1994 naprej, so cene blaga ponovno začele naraščati, tokrat zaradi povečanega povpraševanja hitro rastočih azijskih gospodarstev.

Ker se bo tehnološki razvoj v iskanju in rudarjenju verjetno nadaljeval, in bodo naravni viri vse ceneje dostopni, bodo tržne cene še naprej pripovedovale neresnično zgodbo – namreč da za isti denar lahko dobite vse več naravnih virov. Ko bodo viri, ali, bolj verjetno, absorpcijska kapaciteta okolja skoraj izčrpani in bodo cene začele odsevati tudi relativno redkost (to je glede na povpraševanje), bo verjetno že prepozno. Revolucija Faktorja štiri, ki znižuje povpraševanje po naravnih virih na enoto končnega izdelka, ne

zadošča. Tudi če bo revolucija Faktorja štiri dramatično zmanjšala uporabo naravnih virov na enoto produkta, skupna poraba še vedno z ničemer ni omejena. Rečeno drugače, revolucija Faktorja štiri bo uporabljena in izčrpana samo za početverjenje porabe blaga in storitev, nič pa ne bo ostalo za zmanjšanje skupne porabe virov.

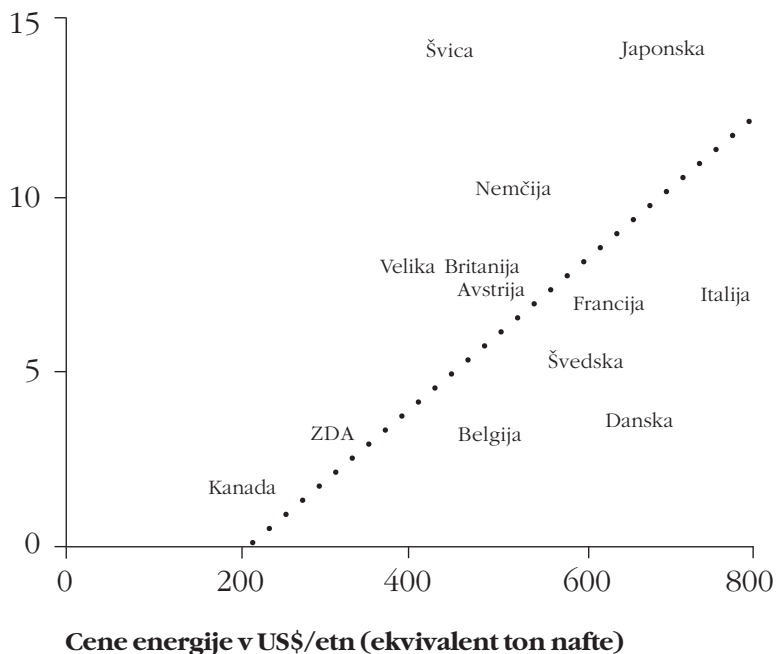
Imperativ trajnostnega razvoja iz Ria de Janeira zahteva zlasti odločno zmanjšanje celotne količine porabe virov. Uspešna vzpostavitev učinkovitih trgov pravzaprav ni bila namenjena zmanjšanju skupne porabe energije in surovin, čeprav je zavidljivo povečala učinkovitost in je s tem preprečila še večje prihodnje povečanje porabe virov. Dolgoročna absolutna redkost naravnih virov in omejena absorpcijska kapaciteta okolja sta močna razloga za umetno dviganje cen virov. V jeziku ekonomistov: "eksterni" stroški se morajo internalizirati. Uporabnik virov mora plačati polno ceno, ki poleg vseh zasebnih (internih) stroškov vključuje tudi stroške družbe, okolja in prihodnjih generacij (eksterne stroške). Seveda pa določitev zunanjih (eksternih) stroškov ni lahka. Ocene baselskega svetovalnega podjetja Prognos (Masuhr *et al.*, 1995), narejene za nemško Ministrstvo za gospodarske odnose, so pokazale, da se cene eksternih stroškov samo za energijo sučejo v višini okoli 5 odstotkov nemškega bruto domačega proizvoda. Barbir *et al.* (1990) gredo celo dlje in ocenjujejo eksterne stroške v višini 14 odstotkov svetovnega bruto domačega proizvoda samo za fosilna goriva. Podobne številke o degradaciji okolja so predstavljene za dežele v razvoju v publikaciji Worldwatch Institute z naslovom Zemlja 1995 (Brown *et al.*, str. 12).

Z umetnimi in predvidljivimi posegi je veliko lažje reševati probleme kot z urgentnimi in izsiljenimi ukrepi, do katerih privedejo nepredvidljiva dogajanja na svetovnih trgih in v svetovni politiki, kot so to bili naftni šoki v sedemdesetih. Nekateri pomembni poslovneži se sami zavzemajo za postopno, umetno in od zunaj vsiljeno internalizacijo eksternih stroškov kot učinkovitega orodja za preventivni napredek v okoljski učinkovitosti (DeAndraca in McCready, 1994, za Poslovni svet za trajnostni razvoj – *Business Council for Sustainable Development* – od združitve leta 1995 se imenujejo *World Business Council for Sustainable Development*).

Internalizacija eksternih stroškov bi morala pripeljati do povečanja bogastva posameznikov in držav, ne revnejše, kot pravi Arthur Cecil Pigou v svojem še danes, zlasti pri teh vprašanjih zelo upoštevanem učbeniku ekonomije iz leta 1920. In kaj vidimo, če na stvar pogledamo z empiričnega vidika? Švicarski ekonomist Rudolf Rechsteiner (1993) je proučeval gospodarske dosežke držav OECD od srede sedemdesetih let naprej (t.j. od takrat naprej, ko so cene energije poskočile) in ugotovil, da so njihovi gospodarski dosežki pozitivno, ne negativno, povezani s cenami energije (slika 2). Japonska se je najbolje odrezala, saj se je osredotočila na proizvodnjo, ki je zahtevala dosti več znanja in manj energije oziroma surovin, težko, staromodno industrijo pa pustila, da je odšla drugam.

SLIKA 2: Med gospodarskimi dosežki (ki jih merimo s kombinacijo tradicionalnih pokazateljev za rast, in še nekaterih drugih pokazateljev, ki odsevajo spremembe v kvaliteti: blagovna menjava, patenti in podobno) in povprečnimi cenami energije v državah OECD je pozitivna povezava.

Gospodarski dosežki

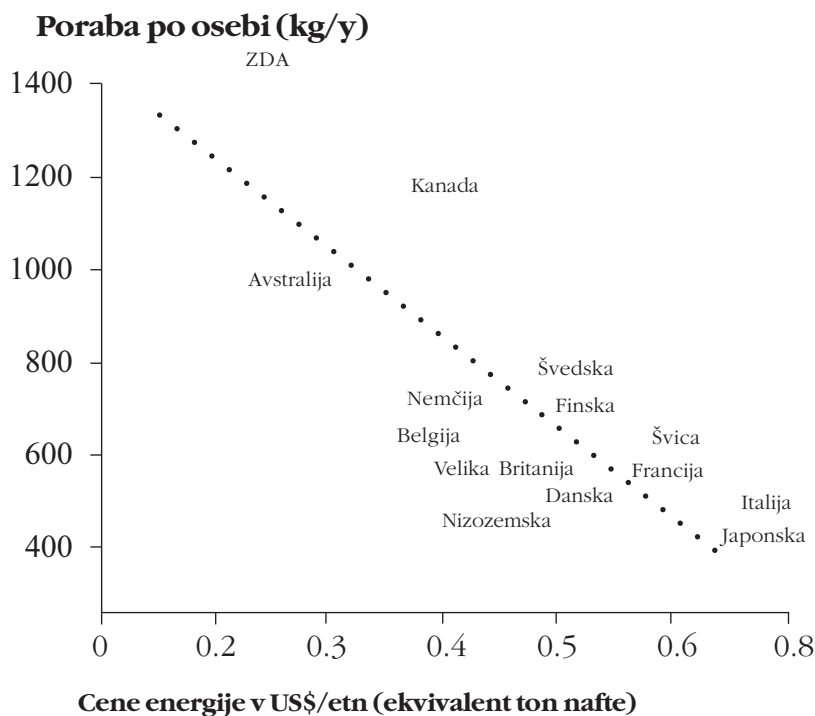

Bivše komunistične države, ki niso vključene v Rechsteinerjev graf zaradi pomanjkanja zanesljivih podatkov, so imele nižje cene energije, a so tudi njihovi gospodarski dosežki bili bolj skromni kot v državah OECD. Cene energije v komunističnih deželah so porabnikom energije dajale vtis, da je energija prosta dobrina, kar je vodilo k energetsko neverjetno potratni gospodarski strukturi v vseh teh državah. Kakorkoli že, Rechsteinerjeva korelacija pove, da bi se ne smeli bati končnih učinkov naraščajočih cen virov.

Zdi se, da neko drugo opažanje okoljevarstveno gledano tudi podpira uporabo cenovne politike kot signala za varčevanje z naravnimi viri. Jochen Jesinghaus (Weizsäcker in Jesinghaus, 1992) je odkril močno negativno korelacijo med cenami bencina in porabo bencina na prebivalca. Slika 3 kaže ta rezultat. Deset let po uveljavitvi tehnoloških standardov, namenjenih znižanju porabe

goriv v ameriških avtomobilih (imenovanih *Corporate Average Fuel Economy* – CAFE), je ta država, kljub temu, da je občudovanja vredno zmanjšala zaostanek v porabi bencina za Evropo, ostala država z največjo porabo bencina na prebivalca in najnižjo ceno. Povedano z drugimi besedami: v pogojih nizkih cen je CAFE sporočala voznikom avtomobilov: “Sedaj se za svoj denar lahko vozite več kilometrov “. To so tudi storili. Izboljšana tehnološka učinkovitost je znižala porabo goriva na prevožen kilometer, zaradi nižjega stroška za gorivo pa se je povečala celotna poraba. Torej, poleg porabe goriv na km (učinkovitosti) bi bilo treba, vsaj kar se okolja tiče, povišati tudi strošek prevoza (cene goriv).

SLIKA 3: V bogatih državah obstaja močna negativna povezava med cenami bencina in porabo bencina na prebivalca. Graf prikazuje skoraj popolno cenovno elastičnost porabe bencina: za kolikor odstotkov se gorivo podraži, za toliko odstotkov se na dolgi rok zmanjša njegova poraba. (Iz Weizsäcker in Jesinghaus, 1992)

Podrobna statistična analiza pokaže, da so cene bencina daleč najbolj pomemben faktor, ki vpliva na potrošnjo bencina na prebivalca. Faktorji z bolj obrobim pomenom pa so še povprečno bogastvo in skupna gostota prebivalstva.

Sedaj imamo štiri dokaze:

- cene bencina so negativno povezane s porabo bencina (opazimo visoko dolgoročno elastičnost porabe bencina glede na cene bencina);
- izgleda, da so cene energije pozitivno povezane z gospodarsko uspešnostjo, ne pa negativno kot trdi industrijski lobi; gospodarstva s poceni energijo so bolj potratna in nekonkurenčna, medtem ko so gospodarstva z drago energijo bolj inovativna in zelo konkurenčna;
- visoke cene naravnih virov so upravičene kot način internaliziranja eksternih stroškov;
- štirikratno povečanje produktivnosti uporabe virov je tehnološko dostopno in pogosto cenejše od obstoječih praks, tako da se zaradi povečanja cen virov ni bati izgube blaginje.

Ti štirje razlogi bi morali zadoščati, da bi pobude za strateško povečanje cen virov postale tudi politično sprejemljive.

Tehnično bi lahko cene virov povečali z omejitvijo dostopa – uvedbo in prodajo kvot naravnih virov (količinski pristop) ali z neposrednim zaračunavanjem porabe (cenovni pristop). Ostajamo popolnoma odprti za oba pristopa, količinskega in cenovnega. Toda industrijo velja opozoriti, da lahko instrument, ki ga zagovarjajo ekonomisti (količinski pristop), postane zelo brutalen in nepredvidljiv. Predstavljajte si, koliko bi moral Sever plačati Jugu, če bi bile kvote za rabo naravnih virov porazdeljene glede na število prebivalstva v revnih in bogatih državah. In predstavljajte si, koliko bi se povišale cene kvot za naravne vire, če bi samo 5 let zapored na Kitajskem dosegali 10-odstotno letno gospodarsko rast. Končno, poznavanje in praktičnost cenovnega pristopa lahko neposredno zaračunavanje uporabe naravnih virov naredita za bolj zaželen instrument. Toda če vzamemo v obzir izjemno politično občutljivost davkov (cenovni pristop), moramo strogo omejiti naše predloge na dohodkovno nevtralno davčno reformo. Država se z revolucijo v učinkovitosti ne sme odebeliti, da bi tisti udeleženci, ki izkoriščajo možnosti, dane z revolucijo v učinkovitosti, imeli možnost zadovoljiti znaten del svoje lakomnosti.

NAJMANJ BIROKRATSKI, NAJMANJ VSILJUJOČ IN DOKAZANO NAJMOČNEJŠI INSTRUMENT

Ideja o okoljski davčni reformi (ODR) je pravzaprav zelo stara. Njene korenine segajo nazaj vse do britanskega ekonomista Arthurja Cecila Pigoua (1920), ki je opazil, da bi bilo za gospodarstvo dobro, če bi se za porabo skupnih dobrin plačevale primerne cene, tako kot za porabo zasebno ponujenih dobrin. Davki bi po njegovem mnenju pomagali primerno prilagoditi cene. V današnjih časih se Pigoujevo

klasično delo pogosto uporablja za opravičevanje davkov na uporabo okoljskih dobrin.

Eno od najbolj vznemirjajočih, na Pigoujevi tradiciji slonečih sodobnih pobud za okoljsko domišljeno reformiranje davčnih sistemov so dali Bob Repetto, Roger Dower in njuni kolegi na washingtonskem *World Resource Institute*. V njihovi študiji "Zelene dajatve" pravijo takole: "Če bi zmanjšali davke na 'dobre' stvari, na primer delo, zato pa uvedli davke na 'slabe', takšne kot onesnaževanje okolja, se dohodki državnih blagajn ne bi nič zmanjšali, skupne možne koristi takšne preusmeritve v obdavčenju pa bi znašale od 0,45 dolarja do 0,80 dolarja na vsak dolar preusmerjene obdavčitve" (Repetto *et al.*, 1992, str. 11). Pobudo so izpeljali iz študije Charlesa Ballarda in Stevena Medema (1992) iz *Michigan State University*. Preučevala sta škodo, ki jo našim gospodarstvom naredijo obstoječi – po njunem ju lahko upravičeno imenujemo "perverzni" – davki. Takšni kot so zelo jasno kaznujejo (obdavčujejo) 'dobre', namreč človeško delo in uspešno uporabo kapitala. V Evropi še posebej izrazito, saj končne izdelke obdavčujejo z davkom na dodano vrednost (v ZDA v ta namen za osnovo uporabljajo prodajno ceno). Tako res ne moremo biti optimisti, če od zmanjšanja perverznych davkov pričakujemo ugodne končne gospodarske učinke. Pa tudi država ne bi ostala praznih žepov, če bi začela zbirati svoje javnofinančne prihodke z obdavčevanjem po osnovah, ki so 'slabe' (razvrednotenje okolja), namesto po tistih, ki so 'dobre' (delo).

ODR ni ne preprost, še manj pa enoznačen koncept. Brez dvoma obstaja na stotine načinov, kako jo izvesti zelo slabo in s tem škodovati gospodarstvu ter še bolj omajati javni ugled davčne službe. Po letih razpravljanj, predvsem v Evropi, smo oblikovali osnovni predlog, ki se ga sicer da, pač glede na gospodarske okoliščine in politično vzdušje, še vedno spremeniti. Predlagamo s stališča javnofinančnih prihodkov nevtralen, počasi napredujoč dolgoročen davčni premik. Za prvo orientacijo smeri in obsega sprememb navedimo, da naj bi se po tem predlogu cene energije in primarnih virov za končnega uporabnika povečevale za okoli 5 odstotkov letno v obdobju najmanj 20-tih let, če je le mogoče celo v obdobju 40-tih let ali več. Poviševanje cene naj bi prizadelo končne uporabnike, vendar ne vse enako, upošteva zelo različne ravni cen energije, ki jih plačujejo različne skupine končnih uporabnikov. Na primer industrija plačuje približno 2 USD na gigajoule energije, gospodinjstvi pa približno 6 USD na gigajoule, bencina za avtomobile se plačuje po približno 15 USD na gigajoule energije, elektrika pa približno po 20–25 USD na gigajoule energije. Velja razmisliti tudi o obremenitvah, ki so v nekaterih primerih drugačne. Celo o začasni ničelni stopnji davka velja razmisliti, da se najbolj izpostavljeni zavezanci, na primer industrija, na novost pripravijo. V vsakem primeru pa mora biti letno povečanje končnih cen tako majhno, da ne bi naredilo nobene večje škode, a tudi dovolj visoko, da odtehta znižanje

izdatkov končnih uporabnikov za energijo in vire. Kot smo pokazali, povečevanje produktivnosti uporabe virov zaradi tehnološkega napredka pri istem obsegu uporabe znižuje izdatke končnih potrošnikov za energijo in naravne vire. Z ODR bi zagotovili, da bi ostali tudi povprečni izdatki končnih uporabnikov za energijo in naravne vire dolgoročno vsaj nespremenjeni.

Tudi če bi cene virov s časom naraščale nekoliko hitreje kot učinkovitost, se ni bati negativnih posledic ODR, niti s stališča končnih uporabnikov, niti za proračun države. Če bi se povprečna letna učinkovitost povečala (t.j. davčna osnova zmanjšala) za 3 odstotne točke, medtem ko bi se cene virov zaradi povišanja davčnih stopenj povečale za 5 odstotnih točk, bi se izdatki končnih uporabnikov povečali le za razliko. Za družino, ki za energijo porabi manj kot 5 odstotkov družinskega proračuna, bi povečanje cene energije za vsako odstotno točko pomenilo manj kot pol desetinke odstotka družinskega proračuna. Istočasno pa bi drugi končni izdelki storitve, še posebej tiste, v katere je vgrajeno veliko ročnega dela, na primer zelo iskane osebne storitve, postale bolj dostopne, saj ODR znižuje davčno obremenitev dela. Signal, ki bi ga dala dobro načrtovana ODR, bi torej bil socialno sprejemljiv.

Ta isti signal bi bil izjemno močan tudi za tehnološki razvoj. Za inženirje in managerje bi dejstvo, da se bodo cene virov in energije povečevale po 5 odstotkov letno skozi daljše časovno obdobje, pomenilo izjemno motivacijo za izboljšanje učinkovitosti, ki bi bila nagrajena z nižjo davčno obremenitvijo končnega izdelka.

NARAŠČAJOČA PODPORA

ODR dobiva vse večjo podporo zelo širokega kroga akterjev. Ekonomisti začenjajo ceniti njen potencial, saj spreminja sprijene tržne spodbude, zmanjšuje nezaželene davke in podpira okoljsko deregulacijo. Če bi cene začele odsevati okoljske stroške, potem do okolja nemarna podjetja in njihovi proizvodi ne bi imeli več konkurenčne prednosti, kot je to danes pogosto primer. Z besedami Paula Hawkena: "Konkurenca na trgu ne sme biti med podjetjem, ki negativno deluje na okolje, in podjetjem, ki ga skuša ohranjati. Podjetja morajo tekMOVATI v tem, kdo bo naredil najboljše delo pri ohranjanju in obnavljanju okolja" (Hawken, 1994, str. 90).

Naslednja skupina, ki podpira ODR, so družbeni akterji, ki jih skrbi visoka nezaposlenost. Za Evropsko komisijo so delovna mesta najpomembnejša. V *Beli knjigi o rasti, konkurenčnosti in nezaposlenosti* (1993) bivšega predsednika Komisije Jacquesa Delorsa so okoljski davki prikazani kot zelo pomembno orodje v prizadevanjih za znižanje brezposelnosti. Delorsov naslednik Jacques Santer in njegova komisarka za okolje Ritta Bjerregaard gradita politiko na istem prepričanju.

Načrtovalci prometa so prav tako odkrili elegantnost zelenih davščin. V Veliki Britaniji je že konservativna vlada vpeljala davek na bencin, ki se bo nedoločeno število let povečeval po 5% stopnji, da bi s tem obvladali zloglasne prometne zamaške na jugu Anglije.

Okoljevarstvenike skoraj ni potrebno omenjati med pristaše ODR, čeprav je njihovo navdušenje nad zelenimi davki prav presenetljivo zapoznalo. Na začetku je bil njihov najbolj priljubljen pristop ukazujin-nadziraj, kajti bali so se, da bi z ODR "bogati svoje okoljske obveznosti zlahka odkupili, medtem ko bi se revni morali prilagoditi."

Toda medtem so spoznali, da cenovni signal deluje tudi na "bogate", najbolj preko tehnološke revolucije, ker je zanjo glavna spodbuda.

Tudi razsvetljeni poslovneži, kot je Švicar Stephan Schmidheiny, ki je ustanovil in vodil Poslovni svet za trajnostni razvoj, podpirajo ODR. Schmidheinyjev koncept "okoljske učinkovitosti" je soroden filozofiji Faktorja 4. Poslovnežem je pri ODR tudi pomembno, da s sabo nosi potencial za nadaljnjo deregulacijo. Če začnejo cene pripovedovati okoljsko resnico, zakaj bi potem najemali odvetnike in birokrate, da bi povedali isto v bolj zapletenem jeziku? Nekega dne bodo na ODR gledali kot na strateško metodo za ustvarjanje "anti-birokratov". Na ODR lahko gledamo kot na najmanj birokratsko, najmanj vsiljujočo metodo vodenja gospodarstva v željeno smer.

Naslednja večja skupina pristašev ODR bodo inženirji po vsem svetu, ki vidijo tehnološki domet revolucije v učinkovitosti in komaj čakajo, da bodo tudi ostali odkrili ta nov kontinent. Če bo signal dovolj zanesljiv, se bo kapital množično selil v raziskave in razvoj za stotine in tisoče novih, danes komaj dojemljivih tehnologij, ki učinkovito izrabljajo naravne vire.

Razmislek o eksternih stroških, če sledimo smernicam Arthurja Pigouja, je pravzaprav ekonomski razlog za ODR. Če so ocene, ki smo jih navedli zgoraj, zanesljive, bodo zeleni davki, ki bi dosegali tudi 10 odstotkov bruto domačega proizvoda, opravičljivi in naj bi izboljšali gospodarsko učinkovitost na narodnogospodarski ravni. Za gospodarstvo ZDA 5 odstotkov bruto domačega proizvoda pomeni 300 tisoč milijonov dolarjev letno. Ekonomsko upravičeni bi bili celo še višji zeleni davki v tistih državah, kjer so davčne sistemske motnje še višje. Toda ta prispevek ni namenjen utemeljevanju predlogov, niti razpravi o ODR.

Zanimive možnosti ponuja ideja nediskriminatorne carine na "sivo energijo", t.j., energijo, vsebovano v materialih kot so aluminij, jeklo ali klor. Če bi bila nediskriminatorna, tujih ponudnikov ne bi postavljala v slabši položaj kot domačih, zato ukrep ne bi smel biti velik problem za Svetovno trgovinsko organizacijo, ki se ukvarja z zagotavljanjem predpogojev za odpravo trgovinskih ovir. Toda obenem bi štela domače proizvajalce pred tistimi iz tujine, katerih konkurenčna prednost sloni na poceni energijskih vložkih zaradi

zanemarjanja okolja. V Bruslju se trenutno razpravlja o podobnih idejah, kot sta to npr. davek na dodano energijo, ki bi bil analogen sedanjemu davku na dodano vrednost, in uvedba zvišane stopnje davka na dodano vrednost za uporabljeno energijo in surovine.

ŠIROKO PODROČJE ZA MEDNARODNO USKLAJEVANJE

Vsekakor mora ODR dobiti močno podporo mednarodno delujočih, poslovnežev in vseh drugih. Za podjetja v ZDA in Evropi je težko upoštevati visoke okoljske standarde, saj jih njihovim konkurentom drugod po svetu ni treba. Resda se v določeni meri visoki standardi sprejemajo prostovoljno, zaradi vzpostavljanja všečne podobe podjetja pri strankah ter zato, da ostanejo v koraku z najnaprednejšim razvojem. Nekaj okoljsko zaščitnih ukrepov je tudi takšnih, kot je opisano zgoraj, ne da bi se postavljala pod vprašaj že uveljavljena načela svobodnega trgovanja, dogovorjena v okviru Svetovne trgovinske organizacije. Kljub vsemu temu bi vsem, tako v poslovnem svetu kot v okoljskem taboru odleglo, če bi okoljevarstveni standardi in pravila tudi bili mednarodno usklajeni.

ODR je lahko najboljša strategija ravno zato. Če država ne postane revnejša, ampak bogatejša, potem ko je vpeljala ODR, ni nobenih razlogov, da je ne bi vpeljala tudi revna država. Prvi korak bi v vsakem primeru bil prenehanje subvencioniranja uporabe virov. Je sploh kdo, ki lahko temu nasprotuje (razen tistih, ki želijo obdržati svoje subvencije)?

Kritika, ki izhaja iz zasledovanja socialne enakosti, seveda trdi, da se od revnih ne sme pobirati davkov za uporabo energije samo zato, da bi zavarovali prihodke bogatih. To seveda ni ne namen ne posledica. V državah v razvoju (za razliko od držav OECD) bogati porabijo proporcionalno veliko več energije kot revni. Oni so tisti, ki uporabljajo letala (pogosto privatna), posedujejo celo floto avtomobilov, imajo vile in pisarne opremljene s klimatskimi napravami in jedo hrano, ki je prepotovala velike razdalje. Če nekomercialni obnovljivi viri energije, kot so bioplín, biomasa ali pa pridobivanje energije s pomočjo sonca, vode ali vetra, niso obdavčeni in če država subvencionira merjenje porabe elektrike ali varčno rabo majhnih količin nafte na enoto časa, potem ne bo nastal noben socialni problem.

Toda najmočnejši argument za vpeljavo ODR v državah v razvoju, še posebej v tistih s hitro razvijajočo industrijo v Aziji in Latinski Ameriki, ima opraviti z glavnim sporočilom tega zapisa. Za to skupino držav je revolucija v učinkovitosti še bolj pomembna kot pa za že industrializirane države OECD.

ZDA, Japonska ali Francija so teoretično dovolj bogate, da si lahko privoščijo in porabijo veliko energije in surovin. To je sicer zelo neumno, nikakor pa ni katastrofalno. Toda za Indijo, Egipt ali Ko-

lumbijo to pomeni tragedijo. Kapitala imajo malo, energije še manj, delovne sile pa več kot dovolj. Zakaj bi se te države osredotočile na porabo kapitala (tudi če gre za ugodna posojila Svetovne banke) za agresivno izkoriščanje virov, obenem pa pozabile na priložnosti, ki jim jih ponuja revolucija Faktorja štiri? Zakaj bi posnemali robotiko XX. stoletja in zanemarjali tudi z okoljskega stališča učinkovite tehnologije, ki bodo verjetno imele glavno besedo na trgih XXI. stoletja in so veliko bolj prilagojene njihovim dejanskim potrebam?

Karkoli je že World Resources Institute rekel za ZDA o koristih ODR, velja še bolj za Kitajsko ali Indijo, kjer je kaznovanje kapitala ali dela in podcenjevanje redke energije še bolj nevarno kot pa v razvitih državah.

Nekatere države bodo ODR seveda nasprotovale. Države proizvajalke nafte, članice OPEC, so jasno proti. Če želi kdo povišati cene nafte, potem bi bilo po njihovo prav, da gre ta denar v države proizvajalke nafte. Tu imajo članice OPECa prav. S pogajanjem bi lahko prišli do nekaterih kompromisov ter s tem utrdili mednarodno razumevanje in občutek medsebojnega zaupanja in enakopravnosti. Toda na končni stopnji so suverene države tiste, ki se bodo same odločile, ali uvesti davek na nezaželeno 'dobrine' (ali onesnaževalce, ki so s temi 'dobrinami' povezani) ali ne.

Države izvoznice surovin morajo nujno spoznati, da se doba pomanjkanja virov, o kateri so vse sanjale v sedemdesetih letih, nikoli ne bo začela. Napredek v učinkovitosti bo verjetno pospešil in končno tudi prehitel vse potencialne širitve trgov. Za države izvoznice surovin bo bolj pametno, če bodo temu sledile in se vključile v revolucijo v učinkovitosti. Svetovna banka in ostale posojilne institucije pa morajo takoj prenehati z uničujočimi načrti za nadaljnje izkoriščanje virov, kar povzroča padec cen teh dobrin na svetovnih trgih. Takšen mehanizem je bolj po godu Severu kot pa Jugu, kateremu so dobrobiti teh ugodnih posojil pravzaprav namenjene.

Sporočilo iz Ria de Janeira o trajnostnem razvoju bo prisililo svet, da preneha preveč izkoriščati vire in premalo uporabljati delovno silo. Je sploh kdo, ki hoče zamuditi ta vlak? Med Severom in Jugom, pa tudi znotraj Severa, poteka tekma za to, kdo bo konkurenčnejši z vidika učinkovitosti uporabe naravnih virov. In ODR lahko postane najbolj priljubljeno orodje tako na Severu kot na Jugu za čim bolj gladek in human prehod.

Skandinavske države in Nizozemska so že začele uveljavljati ODR. Tudi Danska je že uvedla davek na CO₂ in tudi na energijo, ki sicer iz obdavčenja izvzema energijo, porabljeno v industriji. Nizozemska z ODR, uveden 1996. leta, ne obdavčuje osnovnih energetskih potreb revnejših gospodinjstev. Belgija, Nemčija, Avstrija in ostale so tudi že vpeljale zelene davčne obremenitve na nekatere izdelke. Velika Britanija je uvedla naraščajoč bencinski davek in davek na odlaganje odpadkov. Nemčija je vpeljala veliko podrobnih

² Na katero se avtorji sklicujejo.

obremenitev in davčnih diferenciacij, da bi spodbudila okolju prijazen razvoj (toda obotavljala se je pri vpeljavi kakršnekoli oblike davka na energijo). Evropska unija bo v vsakem primeru podprla idejo. Zdi se, da je vendarle prišel čas za nekakšen mednarodni dogovor tudi o teh stvareh.

LITERATURA:²

- BALLARD, C. L., MEDEM, S. (1992): **The Marginal Efficiency Effects of Taxes and Subsidies in the Presence of Externalities: A Computational General Equilibrium Approach**, East Lansing MI, Michigan State University.
- BARBIR, F T N VERZIROGLU, at al. (1990): **Environmental Damage Due to Fossil Fuel Use**, Int J Hydrogen Energy, 15, pp 739–749. Bela knjiga o rasti, konkurenčnosti in nezaposlenosti. (1993).
- BROWN, L. et al. (1995): **State of the World 1995**, London, Earthscan.
- DEANDRACA, R. (1994): **Internalizing Environmental Costs to Promote Eco-Efficiency**, Stockholm, Tomorrow Publications Greenpeace (ed) (1995): **Der Preis der Energie-Plädoyer für eine Ökologische Steuerreform**, Munich, Beck.
- HAWKEN, P. (1994): **The Ecology of Commerce: A Declaration of Sustainability**, New York, Harper Business.
- MASUHR, K. P. et al. (1995): **Energieverbrauch: Kostwahrheit ohne staat Die externen der Energieversorgung und Internalisierung**, Stuttgart, Metzlen Poeschel.
- PIGOU, A. C.: (1920) **The Economics of Welfare**, London, Macmillan.
- RECHSTEINER, R. (1993): **Sind hohe Energiepreise volkswirtschaftlich ungesund?** Gaia 2, pp 310–327.
- REPETTO, R. et al. (1992): **Green Fees: How a Tax Shift Can Work for the Environment and the Economy**, Washington, D.C., World Resources Institute.
- WEISZÄCKER E. U. von, JESINGHAUS, T.J. (1992): **Ecological Tax Reform**, London, Zed Books.
- WEISZÄCKER E. U. von (1994): **Earth Politics**, Zed Books.

Prevedel: Jernej Pikalo

Institucionalne spremembe za varstvo okolja

UVOD

Obremenjevanje okolja je danes eden večjih družbeno-razvojnih problemov. Vzroki zanj so tesno povezani z institucionalnim sistemom, ki si ga oblikuje in v katerem deluje sodobna družba. Dejstvo je, da bodo morale institucionalne spremembe za varstvo okolja temeljito spremeniti porazdelitev ekonomske in politične moči. Zato je varstvo okolja, hkrati s tem, ko je sicer priznано kot ena izmed temeljnih družbenih vrednot, tudi predmet ostrih političnih, gospodarskih in socialnih spopadov.

Privrženci nekaterih novejših ekonomskih šol ugotavljajo, da varstva okolja kot razmeroma novega področja družbenih konfliktov, ni mogoče uspešno reševati v okviru obstoječega institucionalnega sistema. Varstvo okolja presega okvire, znotraj katerih delujejo obstoječe institucije gospodarskega in političnega sistema. Te institucije zato ne morejo zaznati tveganj, ki jih pogosto same povzročajo. Rešitve okoljskih problemov torej ne moremo iskati v učinkovitejšem delovanju danega institucionalnega sistema; tu je na voljo le del neposrednih rešitev. Ključni problem varstva okolja je, da prihaja do problemov tudi takrat, ko obstoječe institucije sorazmerno dobro opravljajo svoje naloge. Povedano drugače, sodobni okoljski problemi niso samo posledica napak gospodarsko-političnega sistema, marveč tudi uspešnega delovanja tega sistema in njegovih institucij v okviru danih postavk.

Reševanje okoljskih problemov z neposrednim interveniranjem države z regulativo (standardi, licenciranje, ipd.) kot doslej najpomembnejšim načinom obvladovanja okoljskih problemov je doseglo prag svoje uspešnosti (OECD, 1989, str. 7). Praviloma se država odzove prepozno in preskromno, da bi lahko zaustavila kopičenje okoljskih problemov. Zato so ekonomisti, ki se ukvarjajo z varstvom okolja, najprej iskali možnosti, ki jih ponuja trg. Z uvajanjem ekonomskih instrumentov varstva okolja (okoljski davki, onesnaževalna dovoljenja, koncesije ipd.) naj bi ustvarili razmere za tržno reševanje nekaterih okoljskih problemov.

Pomemben korak za doseglo učinkovitejše okoljske politike je bilo vsekakor že samo spoznanje, da sta neposredna regulacija in trg dopolnjujoči se sestavini okoljevarstvene politike. Tak pristop je ekonomske instrumente postavil v institucionalni kontekst. Vendar to ni moglo odpraviti počasnosti in neuspešnosti države pri uvajanju institucij, ki naj bi bodisi narekovale bodisi spodbujale delovanje, prijazno do okolja. Uspeh obeh, trga in države, je omejen in odvisen zlasti od učinkovitejšega uveljavljanja potrebnih sprememb obstoječih institucij. Skladno s tem se danes okoljevarstveniki osredotočajo na vprašanje, kako v danem gospodarsko-političnem sistemu institucionalno zaščititi okoljske vrednote ter dejavnike splošne družbene blaginje.

V prispevku ugotavljamo, da po napotkih sodobne politične ekonomije in nove institucionalne ekonomike (Frey, 1992, str. 209–220) v ospredju zanimanja za institucionalne spremembe ne sme biti država, za katero je tradicionalno veljalo, da mora poskrbeti za zaščito človekovih vrednot in optimalno razdelitev tržnih dobrin. Vloga države je endogena, kar pomeni, da država zgolj omogoči posameznikom in interesnim skupinam kot glavnim akterjem institucionalnih sprememb uveljavitev in izvajanje institucionalnih sprememb za varstvo okolja. Vodilo tem spremembam pa so v prvi vrsti spreminjajoče se družbene vrednote in preference. Dejstvo je, da se bo za prepoznavanje okoljskih vrednot treba odmakniti tako od tržne kot tudi od regulativne optike in izpostaviti institucionalni vidik problema varstva okolja. Nekateri procesi kažejo, da se to že dogaja. Na primer, prav okoljska politika je med vse večjimi podporniki krepitve institucij neposredne demokracije. Okoljevarstvo se je pokazalo kot zelo primerno za oblikovanje nove zavesti javnosti o tem, kako zelo lahko vpliva na odločanje o zadevah splošnega pomena. Kapital ni bil neposredno zainteresiran za to, saj ga ni mogoče dobičkonosno organizirati, država pa mu tudi dolgo ni pripisovala večje vloge, vsaj sodeč po deležu bruto domačega proizvoda, ki ga letno porabi v ta namen. Okoljska politika se torej že precej obrača k posameznikom in interesnim, nevladnim združenjem, ki naj bi jim omogočili, da se neposredno in dejavno vključijo v odločanje o institucionalnih rešitvah glede varstva okolja.

V prispevku se ukvarjamo tudi z vprašanjem, kakšne vrste institucionalnih sprememb se v obstoječem gospodarsko-političnem sistemu uspejo uveljaviti. Ugotavljamo, da predvsem tiste, ki jih zahtevajo akterji, katerih interes je povečati gospodarsko učinkovitost, pridobiti ekonomske privilegije ali prerazdeliti dohodek v njihovo korist. Vsekakor so to trije tradicionalno prepoznani motivi za institucionalne spremembe – v prispevku pa nas zanima, zakaj ne morejo pripeljati do sonaravnega razvoja. Poleg tega bomo skušali opredeliti tip institucionalnih sprememb za uspešnejše varstvo okolja ter akterja, ki bi bil najbolj zainteresiran za njihovo uveljavitev. Z razčlenbo predmeta javne politike in narave institucionalnih sprememb želimo pokazati, da je prihodnost okoljske politike zlasti v krepitvi tretjega sektorja, to je neformalnih skupnosti, nevladnih organizacij in sorodnih institucij, ki združujejo interese posameznikov in javnosti. Na koncu bomo poskusili odkriti, kakšne so možnosti za oblikovanje strateškega “partnerstva za okolje”, tj. okoljsko utemeljene povezave tretjega sektorja s ‘prvima dvema’, z državo in gospodarstvom.

INSTITUCIONALNE SPREMEMBE: POJEM IN OKOLJEVARSTVENI KONTEKST

Pod pojmom *institucije* razumemo pravila, ki jasno in s predvidenimi sankcijami določajo možnosti delovanja posameznikov ter vzorce vedenja in dogovore, ki vnašajo red in predvidljivost v človeške odnose. Institucije (Bromley, 1991, str. 39) zagotavljajo minimalno urejenost ravnanja posameznikov in skupin, kar je temeljni pogoj za vse blagovne in institucionalne transakcije¹.

Ker so institucije kolektivna pravila, ki definirajo družbeno sprejemljivo vedenje, so vedno “nizi dvojnih pričakovanj”. Vsaka institucija je vzajemna in dvojna (Bromley, 1991, str. 44). V vsakdanjem življenju je večji del pozornosti namenjen omejevalni naravi institucij, vendar njihova recipročnost zagotavlja, da je prisila nekoga vedno osvoboditev nekoga drugega. Na primer: prepoved kajenja v javnih prostorih pomeni za kadilce prisilo, hkrati pa nekadilcem priznava pravico do čistega zraka.

Najpomembnejša kategorija institucionalnih dogovorov so *lastninski dogovori* (Bromley, 1991, str. 185). Nanašajo se na pravice in dolžnosti, ki izhajajo iz lastnine. Pri varstvu okolja je prav vprašanje lastnine naravnih virov ključno. Lastninski dogovor namreč pomeni več kot le institucionalni dogovor o tem, kdo uporablja ali nadzoruje uporabo neke dobrine in kdo ima od tega koristi. Lastninski dogovor tudi opredeli, katere stroške, ki spremljajo posamezno gospodarsko dejavnost, je moč legalno prezreti, kar hkrati pomeni zakonito možnost prenosa teh stroškov na druge (ali na družbo). Dana lastninska razmerja torej določajo, katere stroške morajo upoštevati

¹ Izraz *transakcija* se v ekonomiji uporablja predvsem v povezavi z blagovnimi transakcijami. Pomeni dvo- ali večstranski pretok ekonomskih dobrin. Na primer nakup blaga: v eno smer, od prodajalca h kupcu, gre blago, v nasprotno smer, od kupca k prodajalcu, pa denar. Tudi pojem *institucionalna transakcija* pomeni, da gre za dvo- ali večstranski prenos, na primer privilegija ali pravice do uporabe neke javne dobrine.

posamezni ekonomski akterji (Bromley, 1991, str. 206). Med tistimi, ki stroške povzročajo, in tistimi, na katere so preneseni, namreč prihaja do trenj. Prav to je bistvo okoljsko ekonomskega konflikta v vsaki družbi in tudi iztočnica za iskanje institucionalnih sprememb, ki bi bile prijazne do okolja.

Kadar se ljudje pritožujejo nad sprejetjem novih pravil in zakonov, gre predvsem za to, da morajo nositi nekatere stroške, ki so jih prej lahko prezrli. Zaščita tistih, ki pred institucionalno spremembo niso imeli pravice, na katero bi se sklicevali v obrambi pred vsiljevanjem tujih stroškov, pomeni oviro za tiste, ki so imeli privilegij, da so stroške prevalili na druge, nove institucije pa jim tega na dopuščajo več. Če je dovoljeno kajenje v javnih prostorih, bodo zahteve in prizadevanja po spremembi tega vedenja za kadičnice kratenje njihove domnevne pravice do kajenja (Bromley, 1991, str. 38). Zadosti dolgo časa dopuščeno ravnanje – na primer ustaljeno vedenje – sčasoma pridobi sijaj pravičnosti, ne glede na to, ali je bilo prej sankcionirano ali ne. Zato institucionalna sprememba praviloma naleti na ugovore zaradi “kršenja” dotedanjih pravic. Problemi, ki zadevajo institucije in jih preučuje nova institucionalna ekonomika, torej ne zadevajo toliko samega obstoja in delovanja institucij, ampak predvsem njihovo preoblikovanje in spreminjanje.

Skladno z zadnjo ugotovitvijo postavimo izhodiščno vprašanje še enkrat! Ali so motivi ekonomskih akterjev za institucionalne spremembe, namenjene varovanju okolja, ustrezni in bi lahko pričakovali, da bo okolje varovano ‘samo po sebi’? Ali v ekonomski sferi sploh so akterji, ki svoje ekonomske motive že v osnovi vežejo na uspešnost varovanja okolja? In še prej, kako se institucionalne spremembe sploh uveljavljajo in kateri motivi jih vodijo?

VPLIV EKONOMSKE TEORIJE IN JAVNE POLITIKE NA INSTITUCIONALNE SPREMEMBE ZA VARSTVO OKOLJA

Ekonomska teorija je temelj ekonomski politiki in zato ključno vpliva na javno politiko, v okviru katere si posamezniki in interesne skupine prizadevajo uveljaviti svoje zahteve o institucionalni ureditvi oziroma njenih spremembah. V današnji ekonomski politiki ima še vedno osrednjo vlogo konvencionalna ekonomska teorija, čeprav – kot pravi Frey (1992, str. 210) – “ni sposobna zadovoljiti potrebe po uspešni analizi problemov, s katerimi se spoprijema sodobna družba”.

Konvencionalni ekonomski teoretiki, ki jim je sicer uspelo oblikovati napotke za zagotovitev statičnega ravnovesja, namreč v svoj model niso uspeli vključiti institucionalne dinamike. Razlog je po eni strani v ideološko pogojenem preziranju institucij kot dejavnika povečevanja učinkovitosti in gospodarske rasti, predvsem pa v predpostavki, da je institucionalni sistem za ekonomske akterje eksogeno določen (Bromley, 1991, str. 11). Razlikovali so med

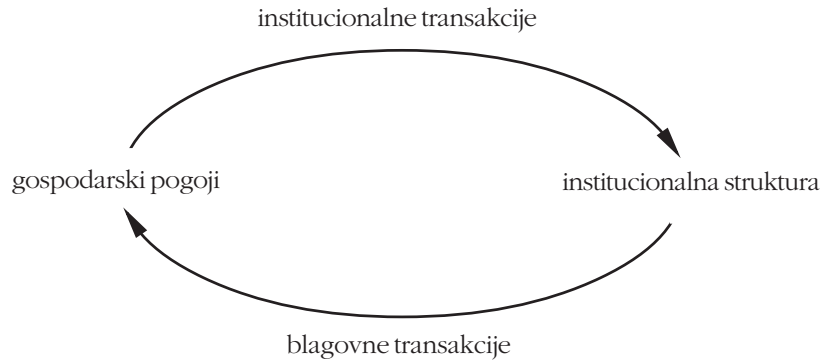
dvema vrstama institucionalnih sprememb: za povečanje produkcijske učinkovitosti (poudarili so, da je za to nujen trg in zasebne lastninske pravice) in za prerazdelitev ustvarjenega dohodka (z državnim poseganjem).

K teoriji institucionalnih sprememb je pomembno prispevala institucionalna ekonomska šola, ki predpostavlja, da so institucije proizvod človeka in se spreminjajo, zato naj bi bila neoklasična predpostavka eksogeno dane institucionalne strukture zgrešena. Središče ekonomske dejavnosti je po mnenju institucionalistov socialni ali celovit človek, katerega motiv ni le dobiček in kar največja korist. Pravijo, da je vedno treba preučiti tudi neekonomske motive, da bi dobili povsem ustrezno razlago ekonomskih procesov in zakonov, ki te procese uravnavajo (Witte, 1988, str. 31).

Kot nadgradnja institucionalne ekonomske šole je danes v ekonomski znanosti čedalje pomembnejša nova institucionalna ekonomika. Po mnenju institucionalistov je družbeni sistem, tudi ekonomski, ureditev, s katero skušajo ljudje uresničiti svoje želje. Da bi jih lahko bolje preučili, so uvedli pojem **institucionalne transakcije**. Ta je ključen tako pri snovanju zamisli o dveh ravneh družbene izbire (na ravni blagovnih in na ravni institucionalnih transakcij) kakor tudi pri vprašanju oblikovanja družbenih ciljev kot osrednjega problema, s katerim se ukvarja teorija družbene izbire.

Z zahtevami po določeni institucionalni transakciji naj bi posamezniki dali prednost tistim dobrinam in storitvam, ki jih ni na blagovnem trgu, torej t. i. javnim dobrinam. Na primer: posameznik, ki ima rad naravo, bo zahteval sprejem zakona o njenem ohranjanju. Njegova pravica do določene uporabe okolja (recimo lepega razgleda, sončne energije ipd.) bo s sprejemom zakona zaščitena glede na vse druge možne uporabe te, sicer javne dobrine. Institucionalne transakcije preoblikujejo in na novo določijo možnosti delovanja posameznikov in celotne družbe ter oblikujejo gospodarstvo kot niz na novo urejenih odnosov. Zato lahko institucionalne transakcije razumemo tudi kot drugo področje gospodarske dejavnosti, poleg tako imenovanih blagovnih transakcij (Bromley, 1991, str. 49). Področje ekonomiziranja tako dojemamo precej širše – ne nanaša se le na blagovne transakcije, ampak tudi na institucionalne.

Vodilo institucionalnim transakcijam so nasprotujoče si družbene vrednote in interesi ter njihovo medsebojno vplivanje. Spremenjene gospodarske in družbene razmere ustvarjajo potrebo po novi institucionalni strukturi, nova institucionalna struktura pa potem ustvari nove gospodarske priložnosti, izzove nove blagovne transakcije (Bromley, 1991, str. 50).

Slika 1: Krožna povezanost institucionalnih in blagovnih transakcij

*Vir: D. W. Bromley, **Economic Interests and Institutions**, 1991, str. 110.*

Zamisel o krožni povezanosti med gospodarskimi razmerami in institucionalno strukturo (slika 1) dopušča dinamično pojmovanje gospodarstva. V tem modelu institucije niso več eksogene, gospodarstvu dane in "odtujene" (kar je predpostavka konvencionalne ekonomske teorije). Model kaže, da sta v gospodarstvu dejansko dve ravni družbene izbire. Pri prvi gre za odločitve o delovanju v okviru omejitev, ki jih določajo dane institucije, pri drugi ravni pa se družbena izbira nanaša na spremembe teh institucij oziroma spremembe institucionalne strukture (Bromley, 1991, str. 111).

Tudi ta pogled je v skladu s tem, da ne obravnavamo na eni strani trga in na drugi države, oziroma menimo, da je stališče, ki še danes velja v javni politiki, "pusti pri miru, ali pa uporabi vladne ukrepe", neustrezno. Če gospodarstvo deluje znotraj institucionalne strukture, ki jo oblikuje in zahteva družba, zakaj naj bi potem govorili o tržni napaki in vladni intervenciji? Dejansko gre le za družbeno izbiro med različnimi oblikami delovanja gospodarstva znotraj različnih institucionalnih struktur.

PROBLEM JAVNE POLITIKE IN OBLIKOVANJA DRUŽBENIH CILJEV

Vprašanje, ki v javni politiki ostaja nerešeno, je, kako na osnovi preferenc posameznikov **oblikovati družbeni cilj**, ki naj bi ga institucionalne spremembe upoštevale. Če bi želeli presoјati o družbeni učinkovitosti zahtevane institucionalne transakcije, bi namreč morali poznati družbeni cilj. Če bi bil, recimo, edini družbeni cilj večja gospodarska rast, bi bili institucionalni dogovori, ki bi npr. dovoljevali prosto odvajanje industrijskih odpadkov v vodo, učinkoviti. Po drugi strani

pa, če je naš cilj čisto okolje in sonaravna gospodarska rast, bo učinkovita drugačna institucionalna struktura – takšna, ki bo, recimo, od tovarne zahtevala namestitev čistilne naprave. Prepoznavanje glavnih vrednostnih postavk družbe je torej predpogoj za določitev 'pravih' družbenih ciljev in uveljavitev ustreznih institucionalnih sprememb.

Javna politika pa se ob zelo splošni ugotovitvi, da je cilj družbe vzpostavitev takšne institucionalne strukture, ki bi zagotavljala kar največjo družbeno blaginjo, opira na enostavno predpostavko, da v prid kar največje družbene blaginje deluje vlada in je zato cilj vlade enak cilju družbe. Ob tem sta spregledana oba bistvena problema: to, da ni nobenega soglasja o tem, kako naj bi razumeli in maksimirali družbeno blaginjo², in pa vprašanje, zakaj naj bi verjeli in zaupali ljudem v vladi, da jo zares maksimirajo.

² S tem problemom se ukvarja teorija družbene izbire.

ŠTIRI VRSTE INSTITUCIONALNIH TRANSAKCIJ Z VIDIKA VARSTVA OKOLJA

Ekonomisti imajo v javni politiki zgolj pasivno vlogo – analizirajo, kakšna institucionalna transakcija bi bila glede na politično oblikovani cilj učinkovita. Tudi ko so rešitve državne uprave popolnoma uspešne in učinkovite za doseg zastavljenega cilja, žal ni rečeno, da bodo uresničile tako ekonomsko kot tudi družbeno smotrni cilj.

Glede na to torej, da bi v javni politiki potrebovali drugačno analizo, bi se po Bromleyevem mnenju morali osredotočiti na motive ekonomskih akterjev, ki posamezno institucionalno transakcijo izzovejo. Razlikovali naj bi štiri vrste motivov za institucionalne transakcije: i) za povečanje produkcijske učinkovitosti, ii) za preraždelitev dohodka, iii) za prerazporeditev ekonomskih priložnosti in iv) za preraždelitev ekonomskih privilegijev. Za vsako izmed institucionalnih transakcij nas zanima, kako vpliva na gospodarsko rast in družbeno blaginjo, ter katera izmed njih je bistvena za institucionalizacijo varstva okolja.

INSTITUCIONALNE TRANSAKCIJE ZA POVEČANJE PRODUKCIJSKE UČINKOVITOSTI

V to skupino institucionalnih transakcij spadajo vse tiste prilagoditve, s katerimi je mogoče povečati ekonomsko učinkovitost in preraždeliti blaginjo tako, da ena skupina ekonomskih akterjev pridobi, ne da bi se poslabšal položaj katerikoli drugi skupini. Ekonomski akterji, ki si želijo doseči institucionalno transakcijo, da bi s tem izboljšali produkcijsko učinkovitost, navadno nimajo večjih težav pri uveljavljanju svojih zahtev. Večja produkcijska učinkovitost namreč pomeni tudi povečanje agregatnih koristi, kar ima javna politika za splošni družbeni cilj.

Po drugi strani pa se lahko produkcijska učinkovitost povečuje na škodo tistih dejavnikov družbene blaginje, ki niso vključeni v optimizacijo posameznih ekonomskih akterjev. V tem primeru se povečujejo družbeni negativni zunanji učinki in zmanjšuje splošna blaginja družbe. To pomeni, da je treba povečanje produkcijske učinkovitosti razumeti kot povečanje zasebne, ne pa nujno tudi družbene učinkovitosti. V preteklosti je zamisel o gospodarski rasti, tudi s povečevanjem produkcijske učinkovitosti, spravila v pogon večino energij družbe (IER, 1990, str. 224), negativni vplivi na naravno in socialno okolje pa so pogosta posledica te vrste institucionalnih transakcij.

Po Bromleyevem mnenju so konvencionalni modeli institucionalnih sprememb, po katerih je gonilo sprememb stremenje k večji ekonomski učinkovitosti, tavnološki. Ravno institucionalna ureditev namreč določa, kaj je za koga strošek, oziroma kaj je učinkovito in za koga. To pomeni, da ni pomembno le prizadevanje za večjo učinkovitost (v Paretovem smislu), temveč predvsem, za koga je neka institucionalna struktura učinkovita in kaj je zanj učinkovito. Z drugimi besedami: ni pomembno le, da je po institucionalni spremembi **vsaj en** ekonomski subjekt na boljšem, ampak je pomembno zlasti, **kdo je** na boljšem in **zakaj**. S tem, ko je vprašanje učinkovitosti navezal na motive posameznih ekonomskih akterjev, se je Bromley znašel na robu druge vrste institucionalnih transakcij – tistih, ki so namenjene prerazdelitvi dohodka.

INSTITUCIONALNE TRANSAKCIJE ZA PRERAZDELITEV DOHODKA

Poudarili smo že, da so gibalno institucionalnih sprememb preference ekonomskih akterjev. Institucionalne spremembe pa utrjujejo nove vrednote in s tem spreminjajo družbene preference, ki spet zahtevajo nove institucionalne spremembe. Zato je pri iskanju okoljevarstvenih rešitev treba preučiti ne le to, kakšne spremembe je treba uveljaviti, ampak tudi, za koga in kako bo to vplivalo na položaj vseh drugih – treba je upoštevati družbeni kontekst sprememb, ki naj podprejo okoljevarstvo.

Institucionalnih transakcij za povečanje učinkovitosti ne izzovejo nove preference ekonomskih akterjev. Povzroči jih obstoječi motiv po večji produkcijski učinkovitosti. Zahteve po spremembah porazdelitve ustvarjenega dohodka, h katerim so usmerjene institucionalne spremembe za prerazdelitev dohodka, pa so posledica prav spremenjenih vrednot in preferenc. Porazdelitev dohodka je nenehno predmet vrednostnih presoj. Ekonomski subjekti namreč niso brezbržni do vprašanja porazdelitve ustvarjenega dohodka med posameznike ali namene. To se nanaša tako na **višino sredstev**, ki naj bi komu/čemu 'pripadla' (glede na njegove stroške, oško-

dovanost ipd.), kot tudi na **položaj** nasproti drugim (konkurenčnim) posameznikom ali namenom. Transakcije za prerazdelitev dohodka naj bi upoštevale spremenjene vrednote prejemnikov dohodkov in tako minimizirale družbene stroške povečevanja produkcijske učinkovitosti.

Tudi čisto okolje je javna dobrina in kot taka je obsojena na prekomerno rabo (tj. dokler ni zadovoljen zasebni optimum) in prešibak interes vsakega posameznika, da bi ga zaščitil (t. i. freeriderstvo ali zastonjkarstvo). Hkrati je čisto okolje tudi vse pomembnejša vrednota sodobne družbe, za katero se zahteva čedalje večji delež ustvarjenega bogastva. Prerazdelitve, ki bi jih zahtevalo okoljevarstvo, pa so zelo obsežne. Tok naj bi tekkel od onesnaževalcev k žrtvam onesnaževanja, od splošnih namenov k okoljevarstvenim namenom in tudi med okoljevarstvenimi problemi različne prednostne ravni.

Dohodek bi bilo najlažje prerazdeliti v podporo okoljevarstvu, če bi se tistim, ki bi bili po prerazdelitvi razmeroma na slabšem, dohodki vendarle v absolutnem znesku povečevali. Čim manjše je povečanje dohodkov, tem težje je izvesti prerazdelitev, saj je očitnejša in bolj boleča. Z zniževanjem stopenj gospodarske rasti v tradicionalnih tržnih gospodarstvih z zelo razvejenim sistemom prerazdeljevanja dohodka, na primer za posamezne dele gospodarstva, zlasti promet, kmetijstvo, energetiko, postajajo nove in nove prerazdelitve vse težje in dražje, četudi bi bile namenjene za nove družbeno priznane cilje, tudi za varstvo okolja.

Vprašanje je, ali zgolj prerazdeljevanje dohodka sploh lahko pomembno pripomore k rešitvi okoljske krize (Radej, 1998, str. 42). Velik del današnjih transakcij za prerazdelitev dohodka ima namreč dokaj jasno prepoznavne negativne okoljske učinke: subvencije za kmetijstvo spodbujajo intenzivno pridelavo hrane, kar povzroča nesmotrno rabo vode, erozijo, presežke hrane itd., subvencioniranje prometa z nizkimi cenami bencina in uporabo cest povečuje emisije v zrak in duši konkurenčno sposobnost nadomestnih načinov prevoza, spodbude energetiki so tudi vir številnih okoljskih in makroekonomskih problemov.

Pri obravnavi prve vrste transakcij smo podvomili o tem, da bi tržni akterji pri poskusih uveljavitve zakonske zaščite dejavnikov povečevanja učinkovitosti poslovanja upoštevali družbeni kontekst svojih prizadevanj. Enako se moramo pri obravnavanju institucionalnih transakcij za prerazdelitev dohodkov vprašati, ali je država sposobna prepoznati nacionalno zaželene prerazdelitve od prerazdelitev, ki jih nenehno zagovarjajo posamezne družbene skupine. Prerazdelitve so nepotrebne povsod tam, kjer bi lahko cenovni sistem in primarno delitev dohodka preuredili tako, da bi ekonomskim akterjem dajala prave informacije o relativni redkosti in produktivnosti produkcijskih tvorcev. Prav neustrezne cene produkcijskih tvorcev in faktorska cenovna razmerja so jedro vzrokov za siste-

matično obremenjevanje okolja (Radej, 1998, str.42). Prerazdelitve v korist varstva okolja po eni strani sicer uresničujejo okoljevarstvena prizadevanja, v resnici pa hkrati odlagajo potrebo po spremembi obstoječih cenovnih razmerij, ki so povzročila prekomerno rabo okoljskih sredstev in storitev.

Konvencionalni ekonomski teoretiki so napačno predvidevali, da bo s prerazdeljevanjem dohodka v korist naravnih virov mogoče nevtralizirati tudi nesorazmerja v relativnih cenah produkcijskih tvorcev (ki se kaže zlasti v prenizki ceni naravnih virov). Ker so prerazdelitve vse težje tudi že za vzdrževanje dosežene ravni družbene blaginje, bo problem okolja rešljiv šele z uveljavitvijo institucionalnih transakcij, ki bistveno vplivajo na razpoložljivost produkcijskih tvorcev. Te vrste institucionalne transakcije Bromley opisuje kot tiste, ki prerazporedijo ekonomske priložnosti v prid okolja.

INSTITUCIONALNE TRANSAKCIJE ZA PRERAZPOREDITEV EKONOMSKIH PRILOŽNOSTI

Konvencionalna ekonomska teorija enači institucionalne transakcije za prerazporeditev ekonomskih priložnosti s tistimi, ki prerazdelijo ustvarjeni dohodek. Poudarimo, da je pomembna razlika v tem, da te vrste institucionalnih transakcij ne le prerazdelijo ustvarjeni dohodek, temveč lahko vplivajo tudi na produkcijsko učinkovitost, da bi se poleg zasebnega dosegel tudi želeni družbeni cilj (Bromley, 1991, str. 38).

Kljub temu da bi s tovrstno institucionalno spremembo izpolnili prevladujoči družbeni interes, dosegli družbeno učinkovitejšo produkcijo in večjo splošno družbeno blaginjo, pa je kratkoročno negativni vpliv te vrste institucionalnih transakcij na zasebno izmerjeno produkcijsko učinkovitost in posledično na gospodarsko rast in BDP vzrok, da so politično najteže sprejemljive.

Ni izključeno, da se okoljevarstvo utegne tudi izplačati, kljub temu pa okoljevarstvenih transakcij za prerazdelitev ekonomskih priložnosti navadno ne spodbuja želja po dobičku. Okoljevarstvene transakcije so tiste, ki bi jih ne bilo, ko bi ne bilo želje po čistejšem okolju, potrebe ali morda celo od zunaj vsiljene nuje za bolj okoljevarstveno ravnanje. Zato bomo institucionalne transakcije v prid varstvu okolja tudi takrat, ko povečujejo produkcijsko učinkovitost, razumeli kot drugačno vrsto institucionalnih transakcij.

Pri okoljevarstvenih transakcijah pritiski za spremembo pravne osnove lastnine in za institucionalne spremembe izhajajo iz neekonomskih motivov gospodarskih akterjev. Da bi prišlo do institucionalne spremembe, ki bi prerazporedila ekonomske priložnosti, tako da bi izboljšala stanje okolja z vplivanjem na razpoložljivost produkcijskih tvorcev in zmanjšala podcenjenost okoljskega kapitala, pa mora biti nova institucionalna struktura potrjena v političnem

procesu. Pri politični odločitvi gre za vprašanje, čigavi interesi štejejo, oziroma čigave zahteve je pomembneje zadovoljiti. Ker ni metode, ki bi omogočala iz zasebnih izpeljati družbene prednosti, se odločitev opira na problematično predpostavko, ki smo jo že omenili – da je namreč cilj vlade enak cilju družbe, oziroma da vlada maksimira družbeno blaginjo. Kot vemo, so politično izbrani cilji praviloma usmerjeni v povečanje splošne blaginje družbe le, če so hkrati in predvsem naravnani tudi h gospodarski rasti in rasti BDP. Institucionalne transakcije za prerazporeditev ekonomskih priložnosti, ki so med vsemi najpomembnejše za uveljavitev institucionalnih sprememb za varstvo okolja, torej zelo težko dobijo potrebno politično podporo. To pa razkrije razloge za kopičenje okoljskih problemov celo še potem, ko so že uveljavljeni številni ukrepi za varstvo okolja. Če so naravnani predvsem bodisi k povečanju učinkovitosti bodisi k prerazdelitvi dohodkov, ne pa tudi k prerazdelitvi ekonomskih priložnosti, potem institucionalna transakcija ni (prvenstveno) okoljevarstvena. Kot institucionalne transakcije za varstvo okolja obravnavamo le tiste, ki ekonomske priložnosti prerazdeljujejo v prid okoljevarstva.

INSTITUCIONALNE TRANSAKCIJE ZA PRERAZDELITEV EKONOMSKIH PRIVILEGIJEV

Bistveni vidik institucionalnih transakcij za prerazdelitev ekonomskih privilegijev je prerazdelitev koristi, ki ni pogojena niti s povečanjem produkcijske učinkovitosti niti ne popravlja primarne delitve dohodka. S transakcijami za povečanje produkcijske učinkovitosti so prerazdelitve takšne, da po njih ni nihče na slabšem, po transakcijah za prerazdelitev dohodka se zmanjšanje koristi pri enih vsaj odtehta z zvečanjem koristi pri drugih. S to, zadnjo vrsto transakcij pa je skupnost na slabšem, zato da so lahko nekateri posamezniki na boljšem.

Institucionalne transakcije, ki prerazdelijo ekonomske privilegije, se nanašajo na primer, ko do spremembe pride mimo kakršnekoli vizije o tehtnem družbenem cilju, ko ni nikakršnih novih preferenc ali zahtev po drugačni strukturi razpoložljivih dobrin in storitev. Za razliko od prvih treh vrst institucionalnih transakcij, od katerih lahko vsaka prispeva k družbeni blaginji, institucionalne transakcije za prerazdelitev ekonomskih privilegijev v najboljšem primeru blaginje le na novo razporejajo, praviloma pa jo zmanjšujejo. Tudi teh institucionalnih transakcij, ki so v gospodarstvu in družbi zelo pogoste, konvencionalna ekonomska teorija ne obravnava, oziroma jih ima skupaj z drugo in tretjo vrsto institucionalnih transakcij za “prerazdelitvene” (Bromley, 1991, str. 143).

Poseben in pomemben zgled te vrste institucionalnih transakcij je t. i. “potegovanje za rento” (*rent-seeking*) (Bromley, 1991, str. 145).

Kot navaja Šušteršič (1991, str. 43), je opredeljeno kot “poraba realnih sredstev v tekmovanju za pridobitev umetno ustvarjenih transferjev, ne da bi tako zapravljena sredstva kakorkoli prispevala k povečanju družbene blaginje”. Gre torej za neproduktivne dejavnosti, katerih edini cilj je priti do denarnih dobičkov, ne da bi vlagali v proizvodnjo blaga ali storitev. Sem sodijo na primer potegovanje za uvozna in izvozna dovoljenja, lobiranje za doseg uvoznih prepovedi, zahteve za določitev raznih taks ali izogibanje taksam in podobno. Zgled potegovanja za rento je tudi, če, recimo, gospodarskemu lobiju kljub zahtevam družbe po varovanju okolja uspe preklicati sprejetje ustreznih ukrepov. To pomeni, da so uspeli obdržati ekonomski privilegij. Vse te “dejavnosti” sicer prinašajo dobiček posameznim interesnim skupinam, vendar je njihov prispevek k razpoložljivim dobrinam in storitvam, ki vstopajo v družbeno funkcijo koristnosti, nič. Ker zaradi vlaganja sredstev v te neproduktivne dejavnosti pride tudi do zmanjšanja produkcije blaga in storitev, “potegovanje za rento” dejansko zmanjšuje tako produkcijsko učinkovitost kot tudi celotno družbeno blaginjo.

Institucionalne transakcije za povečanje produkcijske učinkovitosti, za preraždelitev dohodka in za prerazporeditev ekonomskih priložnosti vplivajo na rast BDP, družbene blaginje ali obojega. Za institucionalne transakcije, ki prerazdelijo ekonomske privilegije, pa velja, da praviloma ne vplivajo blagodejno niti na gospodarsko rast niti na splošno blaginjo družbe, zato jih izločamo kot možno vrsto institucionalnih transakcij za podporo varstvu okolja.

INSTITUCIONALNE TRANSAKCIJE ZA VARSTVO OKOLJA

Za prvo od opisanih institucionalnih transakcij smo ugotovili, da povečuje produkcijsko učinkovitost, povečuje BDP, blaginjo družbe pa lahko poveča ali zmanjša. To pomeni, da se produkcijska učinkovitost (in BDP) lahko povečuje tudi zaradi povečevanja negativnih zunanjih učinkov. Zvišana produkcijska učinkovitost se potemtakem nanaša le na zasebno in ne nujno tudi na družbeno učinkovitost. Povečevanje zasebne učinkovitosti na škodo družbene zastruje konflikt med tistimi člani družbe, ki lahko svojo blaginjo izboljšajo s povečanjem produkcijske učinkovitosti, in tistimi, ki tega ne morejo. Zato slednji zahtevajo:

- institucionalne transakcije, ki bi prerazdelile ustvarjeni dohodek, ker je obstoječa porazdelitev neustrezna zaradi eksternaliziranja dela zasebnih stroškov;

- institucionalne transakcije, ki bi prerazporedile ekonomske priložnosti od tistih, ki svojo glavno priložnost vidijo v eksternalizaciji stroškov, k tistim, ki s svojo dejavnostjo ne bi ogrozili dosežene ravni družbene blaginje.

Če bi bilo mogoče s tema dvema vrstama institucionalnih transakcij (prerazdelitvijo in prerazporeditvijo) odvzeti vse dohodke, izsiljene z eksternalijami, bi ekonomskim subjektom odvzeli motiv za povečevanje produkcijske učinkovitosti iz eksternaliziranja dela njihovih stroškov. S tem bi zapolnili vrzel med povečevanjem dohodkov kot posledico gospodarske rasti (povečanja BDP) in povečevanjem družbene blaginje. To bi hkrati pomenilo, da smo uspeli nevtralizirati posledice:

- neustrezne lastninske strukture, ki se kaže v neopredeljenih lastninskih pravicah nad vsemi sestavinami proizvodne funkcije (javne dobrine in dobrine v skupni lasti);

- neustreznih razmerij cen produkcijskih tvorcev, ki se kaže v podcenjenosti okoljskega kapitala in pretirani rabi tega kapitala.

Obstajajo resni zadržki, zaradi katerih dvomimo o uspešnosti institucionalnih transakcij, ki v imenu povečevanja družbene blaginje prerazdelijo dohodek na družbeno bolj zaželen način (druga opisana vrsta institucionalnih transakcij). Če so namreč neustrezne tako cene produkcijskih tvorcev kot tudi opredelitev lastninskih pravic, ni mogoče pričakovati, da bo prerazdelitev dohodka ustrezna. Težava je v tem, da pri načrtovanju prerazdelitve ni mogoče računati na objektivne informacije, ki jih praviloma sicer preskrbuje trg, drugih informacij, ki ne bi bile pristranske zaradi motivov potencialnih prejemnikov prerazdeljenih sredstev, pa ni. Prerazdelitev ne more biti popolnoma uspešna, ker ne poznamo velikosti negativnih zunanjih učinkov, kaj šele njihovo razporeditev med prizadete ekonomske subjekte, prejemnike sredstev. Po prevladujočem prepričanju (Growth, Competitiveness, Employment, 1993, str. 145) je temeljni problem prerazdeljevanja dohodka v neustreznem razmerju cen produkcijskih tvorcev: namreč v relativno (glede na presežno ponudbo) previsoki ceni dela in prenizki ceni okoljskega kapitala kljub njegovemu pomanjkanju. Ker vemo le, da napaka obstaja, ne pa tudi, kolikšna je, je malo verjetno, da bi bila korekcija (prerazdelitev) lahko ustrezna.

Predvidevamo lahko, da druga vrsta institucionalnih transakcij, če je usmerjena k izboljšanju relativnega položaja podcenjenega produkcijskega tvorca (okoljskega kapitala), praviloma sicer vsaj delno izboljša družbeno učinkovitost. Vendar moramo opozoriti, da je posledica neustreznega razmerja cen produkcijskih tvorcev lahko (poleg njihove napačne alokacije) tudi napačna korekcija s prerazdelitvijo dohodka. To pomeni, da institucionalne transakcije, ki prerazdeljujejo dohodek na družbeno bolj želen način, lahko celo spodbudijo dodatno onesnaževanje okolja, podobno, kakor smo ugotovili za prvo institucionalno transakcijo, ki dopušča prevaliti zasebne stroške na skupnost.

Očitno bodo za vzpostavitev z okoljem trajno uravnoteženega razvoja potrebne ne le prerazdelitve dohodka, temveč zlasti prerazporeditve ekonomskih priložnosti. Torej institucionalne tran-

³ Politika "tretjega sektorja" so vse oblike sodelovanja in vplivanja posameznikov in javnosti na politično odločanje. Te oblike so lahko bodisi neformalne (demonstracije) bodisi formalne, pravno organizirane institucije, kot so nevladne organizacije in skupnosti krajanov.

sakcije, ki bistveno vplivajo na razpoložljivost produkcijskih faktorjev (npr. določitev mej še dopustnega onesnaževanja, onesnaževalnih kvot, prerazporeditev lastninskih pravic, uvedba prenosnih onesnaževalnih dovoljenj ipd.).

NAMESTO KONCA

Institucionalizacija varstva okolja se je začela z oblikovanjem zakonodaje varstva okolja, nadaljevala s sektorskimi ukrepi (tehničnimi ali ekonomskimi), v devetdesetih pa s čedalje več uspešnimi poskusi preureditve ekonomskih sistemov tako, da bi to imelo očitne blagodejne učinke na okolje in narodno gospodarstvo (zlasti na zmanjšanje brezposelnosti). Med drugim si okoljevarstveniki prizadevajo spremeniti proračun (prihodke in izdatke) v podporo okoljevarstvu.

Okoljski davki imajo okoljsko selektiven vpliv na cene blaga. Če vplivajo le na cene končnih izdelkov, je ta prispevek dokaj šibek in posreden, prek spremenjenega vedenja porabnikov sicer lahko vplivajo na spremenjeno ponudbo, tj. na spremembo uporabe okoljskih storitev v gospodarstvu. Kadar pa so obdavčeni produkcijski faktorji, na primer okoljski kapital ali delo, je vpliv na izbiro produkcijskih faktorjev takojšen. Še okrepljen pa bi bil hkraten učinek povečanja obdavčenja enega produkcijskega faktorja (na primer okoljskega kapitala) in znižanja obdavčenja drugega faktorja (na primer dela). Taka sprememba bi bila makroekonomska znamenje, da se ekonomske priložnosti spreminjajo v korist tistih, ki lahko proizvajajo z relativno večjo porabo dela in relativno manjšo porabo okoljskega kapitala.

Z razčlenbo problema institucionalnih sprememb in javne politike smo pokazali, da je ključna težava pri institucionalizaciji varstva okolja, kako spodbuditi institucionalne transakcije za prerazporeditev ekonomskih priložnosti v korist okolja in kako jih uveljaviti.

Poudarili smo, da država tradicionalno velja za akterja, ki mora poskrbeti za prerazdelitev dohodka in prerazporeditev ekonomskih priložnosti. Še najboljši mehanizem, ki naj bi ji omogočal opraviti tiste prerazdelitve in prerazporeditve, ki jih dejansko želi družba, naj bi bil sistem parlamentarne demokracije. Po eni strani je ta sistem razmeroma utečen pri prerazdeljevanju že ustvarjenega dohodka (za vzdrževanje države blaginje). Po drugi strani pa se je pokazalo, da so prerazdelitve vse težje, zato imajo tudi ustaljeni načini odločanja vse ožji prostor za svoja poseganja v porazdelitev dohodka.

Teoretiki sodobne politične ekonomije (Frey, 1992, str. 210) menijo, da moramo pri iskanju rešitev tega problema obravnavati državo kot endogenega akterja politično-ekonomskega sistema. Ključno vlogo vplivanja na institucionalne spremembe naj bi imeli posamezniki in javnost. Poudarjajo, da je naloga države (le) omo-

gočiti posameznikom, da uresničijo in uveljavijo svoje preference in zahteve po spremembah.

Čedalje večji pomen se pripisuje pobudam javnosti in nevladnim organizacijam, ki omogočajo posameznikom, da brez političnega posredovanja strank delujejo v družbeno korist. Perspektiva naj bi bili mehanizmi neposredne demokracije, decentralizacija odločanja in širša podpora politiki tretjega sektorja³. Slednji naj ne bi nadomeščal ali izrinjal koordinativne vloge trga ali države, nasprotno, šele partnerstvo vseh treh naj bi tretjemu sektorju omogočilo spodbuditi ustrezne institucionalne spremembe za razvoj, trajno uravnotežen z okoljem. Dejstvo je (Zemlja, 1996, str. 158), da do čezmernega obremenjevanja okolja ni prišlo le zaradi želje po dobičku ali nedejavnosti državne uprave, temveč tudi zato, ker prizadeti posamezniki nimajo zadostnega vpliva, da bi to preprečili in uveljavili svojo temeljno pravico⁴ do zdravih življenjskih razmer.

Države podpisnice (tudi Slovenija) mednarodno pomembnih dokumentov o okolju, kot sta Agenda 21 in Program okoljskih aktivnosti za Vzhodno in Srednjo Evropo, so se zavezale k izvajanju dejavnejše politike tretjega sektorja zlasti prek različnih oblik udeležbe javnosti pri sprejemanju odločitev, ki zadevajo varovanje okolja. Najpomembnejši instrumenti so: javne obravnave, svetovalni komiteji, okoljevarstveni informacijski centri, referendum, civilna pobuda. Navedene instrumente naj bi posamezniki lažje in učinkoviteje uporabili prek organiziranega delovanja v okviru NVO, ki se vedno bolj uveljavljajo kot ključni akter varstva okolja. Čedalje nujnejši pa se zdi tudi naslednji korak, ki je v usmeritvah mednarodnih organizacij zapisan kot pogoj za uveljavitev razvoja, trajno uravnoteženega z okoljem, namreč povezava NVO z državo in gospodarstvom v t. i. "partnerstvo za okolje". To naj bi po vzoru socialnega partnerstva omogočilo političnemu sistemu izvajati učinkovitejšo okoljsko politiko.

"Partnerstvo za okolje" daje možnost, da se del okoljske problematike iz pristojnosti države vrne k posameznikom in javnosti. S tem bi reševanje vprašanja varstva okolja postalo zares družbeno in ne samo politično in gospodarsko. Obenem pa naj bi se zgodilo tudi nasprotno in bi nekatera temeljna ekonomska vprašanja, na primer davčna ureditev, bolj kot kdaj prej postala tudi predmet neposrednega javnega vpliva.

⁴ Ta pravica ni potrjena samo v večini ustav, v zakonodaji o urejanju poslovnih razmerij in v zakonodaji s področja civilnega in kazenskega prava ter upravnih postopkov, ampak jo najdemo tudi v številnih deklaracijah in neobvezujočih dokumentih, ki jih podpisujejo države ali mednarodne skupnosti (Zemlja, 1996, str. 158).

LITERATURA:

- "Agenda 21 za Slovenijo – prispevek nevladnih organizacij" (1995), Umanotera, Slovenska fundacija za trajnostni razvoj, Ljubljana, 43 str.
 BROMLEY, D. W. (1991): "The Conceptual Foundations of Public Policy", **Economic Interests and Institutions**, 2. izdaja, Oxford, Basil Blackwell Ltd, 294 str.

- FELDMAN, A. (1991): **Welfare Economics and Social Choice Theory**; Boston, Martinus Nijhoff Publishers, 398 str.
- FREY, B. S. (1992): "Efficiency and Democratic Political Organisation; The Case for the Referendum", **Journal of Public Policy**, Cambridge, 3, str. 209–222.
- "Growth, Competitiveness, Employment" (1993), White Paper, Luxembourg, Office for Official Publication of the European Communities, 6, 150 str.
- International Environment Reporter** (1990), Washington, The Bureau of National Affairs, str. 224–225.
- LUKŠIČ, A. (1995): "Nevladne organizacije ali prekrščena društva: teze za razmislek", **The Bulletin – Bilten, Slovenija, REC – Regional Environmental Center for Central and Eastern Europe**, Ljubljana, Slovenija, str. 5–6.
- LUKŠIČ, A. (1994): "Socialno partnerstvo – kako naprej?", **Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo**, Ljubljana, 168–169, str. 11–24.
- OECD, (1989), "Economic Instruments for Environmental Protection", Pariz, 133 str.
- Priročnik o udeležbi javnosti v postopkih sprejemanja odločitev na področju varstva okolja (1994), Slovensko predstavništvo Regionalnega okoljskega centra za Srednjo in Vzhodno Evropo, 175 str. Ljubljana.
- RADEJ, B. (1998): Poglavlja iz ekonomike okolja – zapiski predavanj pri predmetu Ekonomika okolja na Ekonomski fakulteti v Ljubljani; v pripravi
- RADEJ, B. (1995): "Partnerstvo za okoljsko sprejemljiv gospodarski razvoj", **The Bulletin Bilten Slovenija**, posebna izdaja, Ljubljana, str. 1–7.
- ŠUŠTERŠIČ, J. (1991): "Okolju prijazna" javna izbira? ", **Časopis za kritiko znanosti**, Ljubljana, 142–143, str. 35–54.
- ŠUŠTERŠIČ, J. (1991): "Institucionalne omejitve planiranja v tržni družbi", IB – revija, Ljubljana, 11–12, str. 50–55.
- WITTE, E. E. (1988): "Institutional Economics as Seen by an Institutional Economist; Samuels Warren J. ", **Institutional Economics I**, Hants: Edward Elgar Publishing Ltd., str. 28–37.
- Zemlja (1996): Radovljica, Radovljica Medium, 1996, 288 str.
- ZVER, E. H. (1996): "Varstvo okolja in institucionalne spremembe", **Diplomsko delo**, Ljubljana, Ekonomska fakulteta, 49 str.

Obdavčevanje energije v Evropski uniji ¹

V zgodnjih devetdesetih letih se je na ravni EU razvnela razprava o uvedbi energetskega davka ali/in davka na CO₂ (EC 1991). Vodstvo Evropske unije je menilo, da je ta davek ustrezno in učinkovito sredstvo v boju proti učinkom tople grede, da bo spodbujal inovativnost in usmerjal proizvodne procese ter potrošniške vzorce družbe na splošno k večji skrbi za okolje.

Nekaterim državam se je zdelo, da pogajanja na ravni Unije napredujejo prepočasi, zato so poleg vseh običajnih davkov na mineralna goriva Finska (1990), Švedska (1991), Danska (1992), Norveška in Nizozemska (1996) same uvedle še posebne energetske davke, neodvisno od dogovora o skupnem nastopu vseh držav EU na tem področju. Kljub temu bi celo za te države ne mogli trditi, da sistematično obdavčujejo vso porabo energije.

Evropska komisija je konkreten predlog za uvedbo davka EU pripravila pred konferenco o okolju in razvoju. Ta je bila leta 1992 v Riu de Janeiru (EC 1992). Predlog je bil na majavih nogah, saj je bilo jasno, da bi ga bila EU pripravljena uveljaviti le skupaj z drugimi državami OECD (na primer z ZDA in Japonsko), poleg tega pa za predlog EU ni dobila soglasja niti doma. In če bi bil davek kljub temu uveden, je bilo zaradi velikega vpliva industrijskega lobija pričakovati, da bodo energetske intenzivne industrijske panoge oproščene plačevanja davka.

Energetski davki so le eden od mnogih okoljevarstvenih instrumentov. Evropska komisija je leta 1991 izdelala načrt strategije za omejevanje emisij CO₂ ter za izboljšanje energetske učinkovitosti

¹ Sodelavec Wuppertalskega inštituta: Oddelek za politiko do podnebnih sprememb. K nastanku tega besedila so prispevali še Harald Dutzler, Silke Jurrat, Hans-Jochen Luhmann, Stefan Niemann. Prispevek je bil pripravljen za neformalni strateški sestanek strokovnjakov Evropske unije za okoljske in energetske davke, ki je bil septembra 1998 v Bruslju in ga je organizirala fundacija Heinrich-Böll. Po tem sestanku je bilo besedilo dopolnjeno, tako da sedaj zajema tudi nekatere ugotovitve, do katerih je privedla razprava, ter upošteva politična dogajanja, ki so sledila.

(*Community Strategy to limit carbon dioxide emissions and improve energy efficiency* – EC 1991). V njem se zavezuje, da bo do leta 2000 na ozemlju Unije, ki je takrat obsegala 12 držav, stabilizirala oddajanje CO₂ na raven iz leta 1990. Leta 1992 je bila na svetovni konferenci o okolju in razvoju sprejeta in pozneje ratificirana okvirna konvencija o podnebnih spremembah (*Framework Convention on Climate Change* – FCCC). Pridružila se ji je tudi Evropska unija in države članice. Leta 1993 je bil pripravljen sveženj ukrepov, namenjenih učinkovitemu varčevanju z energijo:

- ALTENER: namen programa je spodbujati večjo rabo obnovljivih energetskega virov: vetra, vode, sončne energije, biomase in geotermalne energije;
- JOULE: podpira raziskave in razvoj novih tehnologij v energetiki;
- SAVE: spodbuja učinkovito izrabo energije;
- THERMIE: spodbuja tehnologije, ki zmanjšujejo emisije CO₂;
- predlog energetskega davka ali/in davka na CO₂.

Medtem ko so bili vsi drugi ukrepi izvedeni kolikor toliko uspešno, pa osrednji del strategije Evropske komisije, predlog energetskega davka ali/in davka na emisijo CO₂, še ni bil uresničen. Okoljske cilje celotne Evropske unije bo mogoče doseči le z višjimi energetskega davki, saj šele ti zagotovijo stroškovno najučinkovitejši pristop in finančna sredstva, potrebna za financiranje drugih ukrepov. Pred časom je Evropska komisija spet objavila, da bo financirala 236 projektov v okviru programa THERMIE o nejedrski energiji (1994–98) z donacijo Evropske unije v znesku 110,5 mio ekujev (European Report 1998). Vse to pa je, na žalost, le kaplja v morje.

Potreba po novih pristopih in večji raznovrstnosti instrumentov, ki naj zajemajo tudi davčne mehanizme, ter potreba po integraciji okoljskih problemov v druge strategije sta sestavni del petega programa okoljskih aktivnosti EU (EAP). Ta je bil sprejet leta 1993. To pa ni zadoščalo za odločilen premik pri izvedbi predloga vlade EU o uveljavitvi energetskega davka ali/in davka na CO₂. Po treh letih pogajanj, ki niso dala vidnih rezultatov, je Komisija izdelala nov predlog za uveljavitev energetskega ali/in davka na CO₂. Predlog je bil v primerjavi s prejšnjim bolj prožen (EC 1995a, o podrobnejši in poglobljeni predstavitvi zgodovine predloga energetskega davka in/ali davka na emisije CO₂ ter drugih ukrepov, povezanih z učinkom tople grede, glej Jachtenfuchs 1996), saj dovoljuje posameznim državam, da izdelajo svoje časovne načrte za uvedbo davka ter same določijo davčne stopnje. Vendar pa bi se moral v vseh državah članicah začeti pobirati najpozneje do leta 2000. Tudi ta predlog je naletel na številna neodobranja, saj bi bila tudi po tej različici uvedba davka kot takega obvezna. Prav zaradi teh nasprotovanj Evropski svet predloga še vedno ni odobril.

Najnovejši poskus Evropske komisije, da bi pospešila pogajanja in

uvedbo energetskega davka ali davka na CO₂, je predlog za obdavčenje s trošarinami vseh energentov, ne le mineralnih goriv (razen obnovljivih virov energije), ter za zvišanje minimalnih stopenj trošarin, in sicer v treh korakih, leta 1998, 2000 in 2002 (EC 1997). Komisija je v utemeljitvi svojega zadnjega predloga ugotovila, da države članice minimalnih trošarin v nekaterih primerih niso prilagajale niti stopnji inflacije, kar pa bi z uveljavitvijo predloga postalo obvezno. Evropski svet doslej ni odobril niti tega mnogo milejšega predloga, čeprav je dobil veliko podporo Evropskega parlamenta.

Da bi bolje razumeli odpor nekaterih držav članic do predloga, si lahko ogledamo, katere države članice bi morale zvišati svoje davčne stopnje na različna goriva in do kdaj (preglednica 1).

Če število davkov, ki bi jih države članice morale povišati ali na novo uvedti, razumemo kot preprost kazalec njihovega odpora do predloga Komisije, pridemo do zanimivih ugotovitev. V nasprotju s splošnim prepričanjem se z najvišjim številom povečanj v svojem sistemu energetskega obdavčevanja ne soočajo države z obrobja EU (Španija, Portugalska, Grčija in Irska), ampak visoko razvite države, kot sta Luksemburg in Belgija, čeprav slednji predlogu Komisije ne nasprotujeta pretirano. Presenetljivo pa je, da stanje v Nemčiji, ki jo imamo v okoljski politiki za napredno, spominja prej na države z obrobja EU ter da Nemčija po tem zaostaja tudi za Francijo. Po drugi strani pa skandinavskim državam in Nizozemski, pa tudi Italiji, Veliki Britaniji in Avstriji, ni treba povišati stopenj za kar precejšnje število davkov. Kar zadeva uvajanje visokih energetskega davka, bi Italija nasploh lahko postala zgled drugim južnoevropskim državam.

Preglednica 1: Časovni okvir, v katerem bi države članice morale povišati stopnje davka v skladu s predlogom Evropske komisije iz leta 1997

Država (število povečanj ali novih uvedb davkov)	Pod trenutnimi minimalnimi stopnjami	Osnove, po katerih bi morali v posameznem letu začeti obdavčevati (energente, energijo ali emisije)		
		1998	2000	2002
Avstrija (4)		premog dizelsko gorivo neosvinčeni bencin		osvinčeni bencin
Belgija (11)	mazut plinsko olje za ogrevanje	premog dizelsko gorivo elektrika ^{industrija} plinsko olje ^{ogrevanje+ind.} kerozin ^{ogrevanje}	elektrika ^{gospodinjstva} zemeljski plin	neosvinčeni bencin
Danska (2)		dizelsko gorivo	neosvinčeni bencin	
Finska (3)		dizelsko gorivo	zemeljski plin	elektrika ^{ind.}

Francija (6)		premog elektrika ^{ind.}	mazut zemeljski plin	dizelsko gorivo kerozin ^{ogr.}
Nemčija (7)		premog elektrika ^{ind+gosp.} mazut* kerozin ^{ogr.}	dizelsko gorivo	neosvinčeni bencin
Grčija (7)		premog dizelsko gorivo elektrika ^{ind+gosp.} osvinčeni bencin neosvinčeni bencin zemeljski plin		
Irska (8)		premog elektrika ^{ind+gosp.} mazut neosvinčeni bencin zemeljski plin	dizelsko gorivo	osvinčeni bencin
Italija (3)		premog kerozin ^{ogr.}		dizelsko gorivo
Luksemburg (12)	mazut plinsko olje za ogrevanje	premog dizelsko gorivo elektrika ^{ind+gosp.} plinsko olje ^{ogr+ind.} osvinčeni bencin neosvinčeni bencin zemeljski plin		kerozin ^{ogr.}
Nizozemska (3)		mazut	premog dizelsko gorivo	
Portugalska (7)	mazut	premog dizelsko gorivo elektrika ^{ind+gosp.} zemeljski plin		neosvinčeni bencin
Španija (8)		premog dizelsko gorivo elektrika ^{ind.} mazut osvinčeni bencin neosvinčeni bencin	elektrika zemeljski plin	
Švedska (2)		elektrika ^{ind.}	dizelsko gorivo	
Velika Britanija (4)		premog zemeljski plin	elektrika ^{ind.}	elektrika ^{gosp.}

Vir: EC (1997a in 1997b). **Opomba:** * ni še jasno, ali naj se davek obračunava po davčnih stopnjah, ki so nižje od zahtevanega minimuma, če le-te pomenijo manjšo škodo za okolje.

Razlika med severnimi in južnimi kot bolj in manj naprednimi državami torej ni tako jasna, kakor bi pričakovali. Belgija in Luksemburg, državi, ki ležita v samem osrčju EU, najmanj ustrezata možnim prihodnjim standardom. Državi obdavčujeta mineralna goriva po stopnjah, ki so nižje od minimalnih tako pri trošarinah kakor

pri davku na dodano vrednost. Poleg tega še posebej Luksemburg gradi precejšen del svojega obstoja na nenaravni davčni konkurenci. Luksemburg v središču EU, obdan z mnogimi državami članicami, izvaja davčno politiko, ki bi jo lahko po pravici označili za nepravilno in škodljivo, saj ovira kar nekaj držav članic v njihovih poskusih uvajanja fiskalnih struktur, trajnejših v socialnem, ekonomskem in okoljskem smislu.

Doslej je bilo na to temo organiziranih kar nekaj razprav, vendar niso dale vidnejših rezultatov. Skupina držav članic poskuša spraviti pogajanja v EU z mrtve točke, vendar je, kakor kaže, zaenkrat njihovo edino orožje povečan politični pritisk na druge države članice. Da bi skupaj poiskali rešitev za problem energetskega obdavčenja in obdavčenja CO₂, so se julija 1998 svetovalci finančnih ministrov držav članic sestali s komisarjem Mariom Montijem (komisar XXI. generalnega direktorata za carino in posredne davke) ter z njim razpravljali o treh možnih rešitvah:

1. Sprejeti okvirne direktive s pozitivnimi minimalnimi davčnimi stopnjami za vse energente, toda z razumnimi omejitvami, oprostitvami ali zakasnitvami pri uvedbi za vsako državo članico, ki bi jih potrebovala.

2. Sprejeti okvirne direktive z ničnimi minimalnimi stopnjami za obdavčitev električne energije in tistih energentov, ki jih ne pokriva direktiva o obdavčitvi nafte in naftnih derivatov (EC 1991a in EC 1992a).

3. Doseči notranji dogovor o spremembah obstoječih trošarin na naftne derivate. V tem primeru bi druge sestavine predloga obdelali nekoliko pozneje.

Na sestanku s komisarjem Mariom Montijem so predstavniki držav članic razkrili svoja stališča. Prvo možnost je v celoti podprlo devet držav članic (domnevno Avstrija, Belgija, Nemčija, Danska, Francija, Finska, Italija, Nizozemska in Švedska), morda bi jo podprle še tri države (Grčija, Luksemburg in Velika Britanija), a je bila povsem nesprejemljiva za druge tri države (Irska, Portugalska, Španija). Drugo možnost je v celoti podprla le ena država članica, vsaj 12 drugih članic bi jo sprejelo le v skrajnem primeru. Tretja možnost se je pokazala sprejemljiva za tri države članice, a ni bila sprejemljiva za drugih devet. Očitno je, da bi bila druga možnost rešitev le v skrajnem primeru, medtem ko pomeni prva najbolj ambiciozno, a hkrati tudi najbolj realistično možnost.

Predstavitev stališč držav članic je pokazala, da so države z obrobja EU najbolj nenaklonjene sprejetju predloga. Vseeno pa je bilo v celotni skupini čutili željo po kompromisu, ki bi ga lahko dosegli v prvi polovici leta 1999, ko bo EU predsedovala Nemčija.

Predlog, ki ga je Komisija predstavila leta 1997, sta podprla Ekonomsko socialni svet (ECOSOC) in Evropski parlament, ki se zavzema za uvedbo energetskega obdavčevanja v vseh državah

članicah. Leta 1996 so se na pobudo parlamenta začeli tudi pogovori o tem, kako izboljšati okoljsko sestavino proračuna EU. Ta skupna pobuda komiteja za okolje in komiteja za finančne zadeve je od komisarjev generalnih direktoratsv zahtevala, naj dokažejo, da finančna sredstva, ki so jim dodeljena, porabljajo v skladu z načeli trajnega razvoja in torej v skladu z Maastrichtsko in Amsterdamsko pogodbo. Med diskusijo je bilo največ pozornosti namenjene kmetijski politiki in strukturnim skladom, ker sredstva iz teh dveh naslovov zavzemajo približno 80 % celotnega proračuna EU (EP 1997a, 1997b).

Julija 1998 je Evropski parlament odobril t. i. Olssonovo poročilo in s tem še enkrat pokazal, da se zavzema za uvedbo energetskih davkov v vsej EU. Člani Evropskega parlamenta so s 419 glasovi za, 80 glasovi proti in 19 vzdržanimi izglasovali resolucijo o uvedbi davka in Komisijo zadolžili, naj izdela podroben predlog tretje, višje stopnje davka na dodano vrednost (DDV) kot davčne stopnje, po kateri bi se obračunaval energetski davek. V skladu z izglasovano resolucijo naj bi se spremenila tudi pravila glasovanja o ukrepih, povezanih z energetskim davkom, saj naj bi za izglasovanje ne bilo več potrebno soglasno mnenje, ampak bi zadoščala že kvalificirana večina.

Želja Evropske komisije po zagotavljanju novih delovnih mest je razvidna tudi iz predloga, naj znižana stopnja DDV velja za delovno intenzivne storitve in proizvode (EC 1997d) ter naj se izpad dobička, če je to mogoče, financira iz višjih dajatev na energente (EC 1997c, str. 22 – glej 3.5.). Čeprav je bil predlog predstavljen že leta 1997, o njem Evropski svet še vedno ni odločil.

Na nedavnem neformalnem sestanku sveta ECOFIN septembra 1998 je bilo v pripravljalnih zapiskih predsedujočega avstrijskega predstavnika mogoče prebrati: "Neformalni sestanek sveta ECOFIN nam daje priložnost, da preverimo, v katerih sektorjih je treba določiti obvezne minimalne davčne stopnje (...) Razmisliti bi veljalo tudi o možnostih, da se minimalne davčne stopnje za osebno potrošnjo uvedejo nekoliko pozneje kakor davčne stopnje za industrijsko potrošnjo." Reuters je posredoval izjavo nizozemskega finančnega ministra, da je odpor Grčije do sprejetja energetskega davka popustil ter da se le Španija in Portugalska še vedno upirata njegovi uvedbi. Hkrati je minister omenil, da bi bili obe državi morda pripravljene podpreti kompromisno rešitev, ki bi jima dovoljevala, da davek doma uvedeta s precejšnjim časovnim zamikom. Prav mogoče je, da se Španija noče vdati še iz nekega drugega razloga. Španska vlada namreč želi biti popolnoma prepričana, da v novih finančnih načrtih za obdobje 2000–2006 (Agenda 2000) ne bo izgubila niti ene pezete sredstev, ki jih sedaj dobiva iz strukturnega sklada. Edini dogovor s tega neformalnega sestanka pa je bila odločitev o pripravi faznega poročila, ki naj do decembrskega sestanka sveta ECOFIN razjasni odprta vprašanja.

Nizozemska je junija 1998 v podporo predlogu o energetske obdavčenju in obdavčenju CO₂ sprožila dodaten pritisk, ko je oznanila, da je porazdelitev bremena v zvezi z izpolnjevanjem ciljev iz Kiota o potrebnem zmanjšanju emisij CO₂ zanjo sprejemljiva le, če bo EU energetske davek in davek na CO₂ uvedla do leta 2002. Mogoče je, da bodo to stališče podprle tudi nekatere druge države in s tem povečale pritisk na druge. V skrajnem primeru bi morala EU med državami članicami prerazdeliti obveznost zmanjšanja emisij CO₂. Prerazdelitev bi bila za nasprotnice energetskega davka in davka na CO₂ v EU neugodna, saj bi nanje odpadla večja obveznost zniževanja emisij, kot je dogovorjeno zdaj.

Če upoštevamo rezultate nedavnih volitev in spremembo orientacije vlade v Nemčiji proti rdeče-zeleni koaliciji, ki je za razliko od prejšnje vlade naklonjena okoljski davčni reformi, lahko upamo, da bo med nemškim predsedovanjem v prvi polovici leta 1999 Evropski svet predlog sprejel. V drugi polovici leta 1999 bo Nemčijo nasledila Finska. To je po mnenju mnogih za nekaj časa tudi zadnja možnost za sprejetje predloga, kajti Finska bo predsedovanje predala Portugalski in ta Franciji (tej pa bodo sledile Švedska, Belgija, Španija, Danska in Grčija v prvi polovici leta 2003).

V nadaljevanju je na kratko predstavljen in deloma analiziran napredek in načrti za pobiranje energetske davke in drugih okoljskih davkov v nekaterih državah članicah EU.

Avstrija

Avstrija, ki na splošno odobrava višje energetske davke, je že leta 1996 uvedla davek na zemeljski plin in električno energijo. Ker pa je prihodek iz tega vira država porabila izključno za kritje proračunskega primanjkljaja, je to vsemu skupaj dalo rahlo negativen predznak. Splošen vtis je popravilo avstrijsko ministrstvo za finance, ki je ustanovilo nekaj komisij. Njihova naloga je med drugim pregledati obdavčenje naravnih virov. Prve predloge za izboljšave naj bi pripravile do konca leta 1998. Predloge naj bi uveljavili najpozneje do leta 2000/2001. Podrobnemu pregledu bodo izpostavljene tudi subvencije. Rezultat vseh teh dejavnosti bo najbrž uvedba davkov na rabo energije. Prihodek od njih bo država porabila za zniževanje stroškov dela ter za financiranje učinkovite izrabe energetske virov. Potekajo tudi pogovori o davku na letalske polete ter o davku za izrabo vodnih virov in davku na odpadni material.

Med svojim predsednikovanjem EU v drugi polovici leta 1998 je poskušala Avstrija pospešiti pogovore o okoljskih davkih. Po kar sedmih letih pogajanj, med nemškim predsedovanjem EU, v prvi polovici letošnjega leta konsenz ni nedosegljiv.

Danska

Danska, ki je med okoljsko najbolj zreliimi državami članicami EU, je leta 1996 svoj sistem energetske davke in davka na emisije CO₂

za industrijo prilagodila. Od takrat se davčne stopnje na emisije CO₂ razlikujejo glede na energetska intenzivnost tehnologije in so odvisne od tega, ali podjetja pristanejo na energetska revizija. Danska pozna tudi druge okoljske davke, kot so davek na odpadni material, davek na emisije SO₂, davek na PVC – pakiranje itd. Da bi okoljska davčna reforma ne vplivala na povečanje skupne davčne obremenitve, je Danska znižala dohodnino (o podrobnostih glej Schlegelmilch 1998). 1. junija 1998 se je povečala razlika v višini trošarine na naftne derivate. Razlikovanje po novem zakonu upošteva tudi vsebnost benzena v gorivih. Država namerava uvesti nadaljnja povišanja, vendar bodo ta delno odvisna tudi od nemške davčne politike. Poleg omenjenih je Danska v duhu svoje zelene davčne reforme uvedla ali dopolnila še več okoljskih davkov.

Finska

Leta 1990 je bila Finska prva država, ki je sprejela davek na emisijo CO₂ s skoraj ničnimi davčnimi oprostitvami. Od leta 1997 izvaja spremenjen sistem energetskih davkov in davka na emisijo CO₂. V sklopu reforme leta 1997 je bila opuščena delitev osnove za davka na fosilna goriva na osnovo, ki se določa glede na energetska vrednost goriva, in osnovo, ki se diferencira glede na potencialne emisije CO₂ različnih goriv. Davčno stopnjo zdaj določa samo vsebnost CO₂.

Francija

Ko je leta 1997 na oblast prišla nova francoska vlada, se je nekoliko spremenil tudi odnos Francije do okoljskih obdavčitev. Nekaj okoljskih sestavin je sicer že vgrajenih v francoski fiskalni sistem, vendar zdaj država bolj konstruktivno obravnava tudi predlog EU o energetskih davkih. Še več, v nedavnem predlogu proračuna za leto 1999 je francoska vlada predlagala zvišanje davka na naftne derivate za dizelsko gorivo, in sicer letno za 0,01 ECU v naslednjih sedmih letih (skupaj torej 0,07 ECU/l). Kar 25 % porabljenega dizelskega goriva mora Francija namreč uvažati. Poleg tega razlika v ceni med dizelskim gorivom in bencinom z okoljskega stališča ni upravičena. Načrt obdavčevanja, ki že sam po sebi ni preveč ambiciozen, še nadalje slabi sistem davčnih oprostitev, ki so v veljavi za transport na velike razdalje.

Irska

Čeprav je država ustanovila nekakšno notranjo in skoraj skrivno komisijo za t. i. "zeleno" obdavčenje, konkretnih učinkov njenega delovanja še ni videti. Okoljski problemi se v fiskalnem sistemu komaj odražajo (Barrett/Lawlor/Scott 1997).

Italija

Italijanska vlada je visoke davke na energijo uvedla iz različnih razlogov. Sistem posrednega obdavčenja je namreč mnogo eno-

stavnejši s stališča pobiranja davkov, kar je v Italiji pomembno, če upoštevamo visoko število davčnih kršitev in utaj, s katerimi se soočajo predvsem v južnem delu države. Poleg tega se Italijani tradicionalno vozijo z majhnimi avtomobili in poraba energije za ogrevanje zaradi geografskega položaja ni posebej velika.

V predlogu proračuna za leto 1998 je italijanska vlada predlagala, naj se v sklopu programa za znižanje emisij toplogrednih plinov trošarine za bencin, dizelsko gorivo, premog, nafto in naftne derivate v naslednjih petih letih vsako leto zvišajo. Če bo italijanski parlament odobril povišanje davka na goriva, bo Italija postala prva država v južnem delu EU, ki bi se z energetskega davki bojevala proti spremembi podnebja (druga taka južna država je Slovenija, ki je podoben zakon uvedla leta 1997). Prihodke iz tega vira, ki naj bi letos znašali 1,5 milijarde ekujev, Italija namerava porabiti za boj proti nezaposlenosti v južni Italiji ter za financiranje okoljevarstvenih programov.

Luksemburg

Davčna politika Luksemburga, po kateri so tako raba energije kot tudi potrošnja tobaka in alkohola subvencionirane z davčnimi stopnjami, ki so mnogo nižje od davčnih stopenj sosednjih držav, na te države zelo slabo vpliva. V prihodnosti pa bo energetske davke vsaj nekoliko povečal tudi Luksemburg, da bi tako zagotovil finančna sredstva za nov sistem zdravstvenega zavarovanja. Ta je v ustanavljanju. Kljub temu da po politični volji višji davki ne smejo vplivati na koristi, ki jih ima država od bencinskega turizma, se stvari vsaj začenjajo premikati in to je, konec koncev, dobra novica.

Nizozemska

Po uvedbi nekaterih manjših okoljskih davkov je Nizozemska leta 1996 sprejela tudi energetske davek. Odločili so se, da mora biti davek zasnovan tako, da ne bo kvarno vplival niti v socialnem pogledu niti na konkurenčnost industrije, zato so uvedli oprostitev davka tako za minimum porabe kot tudi za porabo energije, ki presega določeno raven. Kot je bilo nedavno sklenjeno, se bodo davčne stopnje v naslednjih štirih letih podvojile, in sicer v treh korakih. Treba je omeniti, da so, še posebej kar zadeva davek na motorna goriva, načrti precej odvisni od nemške davčne politike, ker se Nizozemska že sooča s problemom "negativnega" bencinskega turizma. Zaenkrat se je Nizozemska odločila, da bo v treh letih izplačala denarno pomoč v znesku do 100.000 ekujev vsem bencinskim črpalkam blizu nemške meje – višina podpore bo odvisna od oddaljenosti od meje – in tako pokrila vsak izpad dobička, do katerega bi prišlo zaradi nižjih cen goriva v Nemčiji.

Za ukrep, ki je v skladu s pravili enotnega trga, se je Nizozemska odločila, potem ko njene osnovne zamisli o uvedbi regionalnih razlik v trošarini na nafto in naftne derivate Evropska komisija ni odobrila.

Država se je tako morala zadovoljiti z manj elegantnim subvencioniranjem, ki pa vseeno predstavlja eno od možnosti, kako napredovati, četudi sam.

Švedska

Švedska je ena prvih držav, ki so začele uporabljati energetske davke. Davek na emisije CO₂ je uvedla že leta 1991, da bi tako pospešila inovacije v industriji, še preden bi podoben davek uvedla celotna EU. Ker pa EU ni ukrepala, je Švedska davčno stopnjo za industrijo znižala na četrtno tiste, po kateri plačujejo davek gospodinjstva. Tako znižani davki so privedli do večje rabe energije v industriji, zato so sredi leta 1997 davčno stopnjo za emisije CO₂ v industriji zvišali na 50 % splošne davčne stopnje. Po znižani stopnji se še vedno obračunava davek za energetske intenzivne industrijske panoge. Poleg davka na emisijo CO₂ Švedska pozna tudi davek na emisije žvepla in dušikovih oksidov. Leta 1997 je švedska zelena davčna komisija predlagala državi, naj nadaljuje z energetskim obdavčevanjem.

Velika Britanija

Med vladavino konservativne vlade je Velika Britanija nasprotovala kar nekaj pobudam Evropske komisije, ki bi lahko prizadele tudi njo samo. Ko so na oblast sredi leta 1997 prišli laburisti, je država postala nekoliko bolj naklonjena ukrepom EU, torej tudi energetskemu obdavčevanju.

Kot glavni argument za svoj odklonilni odnos do obdavčenja rabe energije, kot jo predlaga EU, Velika Britanija navaja svoj davek na gorivo, katerega stopnja se že nekaj let zvišuje. Velika Britanija je davek uveljavila že leta 1993, da bi se tako bojevala proti spremembi podnebja in obenem povečala davčne prihodke. Davek, ki ga v drugih državah po večini ne poznajo, se zdi skoraj revolucionaren. Novembra 1993 je Velika Britanija namreč sprejela odločitev, da se davek na goriva lahko letno zviša za nedoločeno stopnjo, vse do pet odstotnih točk više od inflacije. Velika Britanija je po cenah goriva, celo če davka na gorivo ne upoštevamo, skupaj z Norveško še danes na samem vrhu v EU. Potem ko je Velika Britanija uspešno uvedla ta davek, zdaj meni, da različne trošarine na nafto in naftne derivate ne ustrezajo njenemu davčnemu sistemu ter da tudi niso potrebne.

Stališče Velike Britanije ni popolnoma neutemeljeno. Leta 1995 je Velika Britanija namreč poskušala povečati splošno stopnjo davka na dodano vrednost (DDV) za lahka kurilna olja s tedanjih 8 na 17 odstotkov (za gospodinjstva), kar je bilo v skladu z zahtevami EU. Poskus pa je naletel na močan odpor predvsem zaradi pričakovanih regresivnih učinkov, ki naj bi jih imel. Ozadje neuspeha lahko iščemo v nizkih standardih, ki v Veliki Britaniji veljajo za izolacije zasebnih hiš. Če poleg tega upoštevamo še britanske vremenske razmere (vetrovno, deževno in mrzlo vreme), lahko sklepamo, da bi davek

močno povečal stroške energije predvsem porabniških skupin z nizkimi dohodki. Do lani se je stopnja DDV za zasebno rabo energije za ogrevanje z 8 odstotkov znižala na 5 odstotkov, kar je najnižja stopnja, ki jo EU še dovoljuje (čeprav ostaja nejasno, ali se po tej stopnji lahko obračunava tudi davek na gorivo, ker je tak ukrep, vsaj navidezno, v nasprotju z zakonodajo EU o DDV in določili 2. člena kiotskega protokola). Obdavčenje rabe energije za ogrevanje gospodinjstev bi zato lahko bilo ovira na poti do sprejetja predloga Komisije.

Lani novembra je bila končana študija, ki preverja možnosti in načine za nadaljnje zmanjšanje emisij. Pred tem datumom je bilo vsako odločitev težko sprejeti. Vseeno je že predlog proračuna za lansko leto spremljal dokument o nameri sprejetja sistema okoljskih davkov. Njegov namen je "reformirati davčni sistem in s povišanjem spodbud znižati neugodne učinke na okolje. Tako se bo davčno breme prevalilo z 'dobrih' na 'slabe' izdelke, sistem okoljskih davkov pa bo spodbujal tudi inovativnost pri doseganju višjih okoljskih standardov ter posledično prispeval k bolj dinamični ekonomiji in čistejšemu okolju."

Lani spomladi je britansko finančno ministrstvo ustanovilo posebno vladno skupino za industrijsko rabo energije, ki je poleti istega leta pripravila poročilo o ekonomskih instrumentih in gospodarski rabi energije ter zaprosila za odzive. Energetsko obdavčevanje in trgovanje z emisijami sta dve možnosti, ki ju poročilo obravnava. Uvedbo ene ali druge je pričakovati še letos, kar je brez dvoma pomemben korak naprej.

Kar zadeva proračun, je vlada objavila, da se bo vključila v razpravo o davku na naravne vire (taksa za pridobivanje grušča, peska in drugih rudnin) ter o dajatvah za onesnaževanje vode ter pripravila ustrezne predloge še pred pogajanjem o proračunu za letošnje leto. Kljub temu pa predlog letošnjega proračuna tem temam posveča komaj kaj pozornosti. Vseeno opozarja, da je z reformami treba nadaljevati. Lani so znižali davek na vlačilce in avtobuse z nizko emisijo tudi do 500 funtov. Vnovič so obravnavali tudi davek na odlaganje odpadnega materiala. Od letošnjega aprila se bo splošna davčna stopnja tako s 7 povečala na 10 funtov na tono, znižana stopnja za odpadke iz gradbeništva bo ostala na 2 funtih na tono. Neaktivni odpadki, uporabljeni za posodobitev deponij, bodo od letošnjega oktobra oproščeni davka.

Nemčija

27. septembra lani je prebivalstvo Zvezne republike Nemčije volilo proti zdaj že nekdanji vladi, ki sta jo sestavljali krščansko-demokratska in liberalna stranka. Nova koalicijska pogodba med socialnimi demokrati in zeleno stranko je pokazala, da imata vladajoči stranki podobno stališče do kar nekaj postavk okoljske davčne reforme (dokument z dne 20. oktobra 1998 je samo v nemščini na

voljo v internetu²) ter da bodo na tem področju v naslednjih štirih letih predvidoma izvedeni naslednji ukrepi:

- Prispevki za socialno varnost, ki zdaj znašajo 42,3 odstotka bruto plače, se bodo znižali na manj kakor 40 odstotkov. Kako natanko bo vlada to dosegla, zaenkrat še ni znano. Jasno pa je, da se bodo hkrati znižali prispevki za socialno varnost tako delodajalcev kot delojemalcev.
- Okoljska davčna reforma (ETR) bo oblikovana tako, da bo sprejemljiva s socialnega in ekonomskega vidika in bo upoštevala, da so gospodinjstva po splošni davčni reformi in nekaterih drugih reformah v primerjavi z industrijo manj obremenjena.
- Okoljska davčna reforma bo alokacijsko nevtralna.

Prispevki za socialno varnost se bodo zmanjšali na manj kakor 40 odstotkov v treh korakih:

1. Letos se bodo prispevki za socialno varnost zmanjšali za 0,8 odstotne točke. V ta namen se bo davek na naftne derivate za bencin in dizelsko gorivo povečal za 0,06 DEM/l, davek na kurilno olje za 0,04 DEM/l, davek na plin (čeprav merila EU o minimalnih stopnjah tega davka ne določajo za obveznega, ga Nemčija izvaja od leta 1988) se bo povišal za 0,0032 DEM/kWh. Poleg tega bo država oblikovala novo osnovno davčno stopnjo za elektriko (najbrž v okviru obstoječih davkov na nafto in naftne derivate). Obdavčena bo po stopnji 0,02 DEM/kWh. Fosilna goriva, uporabljena kot surovine v industriji, bodo oproščena davka. V skladu z zahtevami po harmonizaciji evropskih energetske davkov energetska intenzivna industrija v tej prvi fazi ne bo dodatno obremenjena z davki na nafto, plin in elektriko. Davka bo prav tako oproščena raba obnovljivih virov energije. Država bo oblikovala sistem posebnih ekonomskih spodbud za visoko učinkovito proizvodnjo električne energije.

2. Sama zasnova davka je v skladu s predlogom z dne 12. marca 1997 (COM(97) 30 – *Restructuring the Community Framework for the Taxation of Energy Products*), ki je trenutno v obravnavi v EU. Sprejem tega predloga bo nova vlada postavila visoko na dnevni red med svojim predsedovanjem EU v prvi polovici letošnjega leta. Zato je pričakovati, da bodo ti predlogi z okoljskega vidika še izboljšani. Nemška vlada bo svoje predsedstvo uporabila za podporo evropski pobudi. Ta zahteva ukinitve oprostitve davkov na letalsko gorivo in gorivo za ladje ter opustitev t. i. privilegija proizvajalca (po katerem npr. poraba energije v rafinerijah ni obdavčena) tudi na mednarodni ravni.

3. Odločitve o naslednjih dveh fazah okoljske davčne reforme (ETR) ni mogoče sprejeti pred sredino letošnjega leta, ko bodo vidni tudi že prvi rezultati nemškega predsedovanja EU. Pri podrobnem oblikovanju nadaljnjih ukrepov je treba upoštevati ekonomski razvoj in razvoj cen na energetskih trgih.

Pričakovati je, da se bo iz naslova energetskih davkov letos nateklo okrog 12 milijard DEM. Naslednji dve fazi okoljske davčne

reformne morata doseči podoben obseg, vendar odločitev, koliko povišati davke na posamezna goriva, zaenkrat še ni bila sprejeta.

Nemčija se je vendarle znašla v skupini držav, ki so že jasno izrazile svojo podporo okoljski davčni reformi (ETR), in sicer po mnogih letih nasprotovanja pod nekdanjo vlado. Njene faze so oblikovane pravilno, čeprav bi davčne stopnje lahko bile višje. To še posebej velja za transportni sektor – zaradi slabega odziva, na katerega so zeleni naleteli s svojim predlogom za zvišanje cen bencina na 5 DEM/l leta 2005, je stranka postala bolj previdna, njen cilj pa je okrepiti zaupanje volivcev. Cena dizelskega goriva in bencina se bo z reformo povišala zgolj za 4–5 odstotke, kar je le prvi korak, ki pa najverjetneje ne bo imel nobenega vpliva na okolje. Celo prejšnja vlada je namreč leta 1994 cene teh derivatov povišala za 0,16 DEM, vendar si ni drznila povišanju pripisati okoljskega pomena. Ukrepi naslednjih dveh faz bodo morali poslati močnejši signal porabnikom in izdelovalcem avtomobilov. Treba jih bo izdelati čim prej, saj bodo gospodarstvo in gospodinjstva le tako dobili bolj oprijemljive smernice za svoja vlaganja.

Čeprav je dodatna davčna obremenitev zanemarljiva, bodo vseeno gospodinjstva tista, ki bodo morala prevzeti najtežje breme reforme. Dodatno, skoraj 10-odstotno povišanje davka na kurilno olje bo znatno vplivalo na povišanje cen. Višja obdavčitev bo podražila elektriko za okrog 7–8 odstotkov, cene plina pa za nekoliko manj, za 6–7 odstotkov. Prvi izračuni kažejo, da bodo gospodinjstva po uvedbi reforme letno plačevala v povprečju 80–100 DEM več.

Ravno nasprotno pa se bodo neto stroški v industriji znižali za okrog 6 milijard DEM, ker bodo prispevki za socialno varnost nižji, za davke na nafto in naftne derivate pa industrija ne bo plačevala toliko več. Letos bodo ti znašali okrog 0,4 celotnih stroškov za plače. Ker bo energetska intenzivna industrija oproščena plačevanja davka, bo gospodarstvo brez dvoma imelo korist od tako oblikovane okoljske davčne reforme (ETR). V prvem letu naj bi zato poskušali najti visoko razvito rešitev za izkoriščanje potencialov varčevanja z energijo, ne da bi pri tem ogrozili konkurenčnost podjetij. Pristop, ki sta ga izbrali Danska (diferenciacija CO₂ davka glede na energetska intenziteta procesov) in Nizozemska (obdavčenje le nizke, delno tudi srednje porabe energije) lahko rabita kot zgled. Posebej ustrezen se zdi danski model, ki ga je, potem ko je uveljavljen, tudi lahko nadzorovati in nadalje diferencirati.

Med koalicijskimi pogajanjmi je postalo jasno, da Zeleni lahko pospešijo sprejetje pomembnih delov reforme (ETR). Prve reakcije o reformi in načrtih za njeno izvedbo namreč niso preveč spodbudne, prej nasprotno. Tisk, pa tudi industrija sama, se še ne zavedata blagodejnih učinkov reforme. Po drugi strani pa se pritožujejo gospodinjstva, še posebej upokojeanci. Socialno nadomestilo resda še ni dokončno oblikovano, vendar bo po vsej verjetnosti šlo za kombinacijo povišanja stanovanjske podpore, do katere so upravičena

skoraj vsa gospodinjstva z nizkimi dohodki, in povišane denarne pomoči za študente. Nekatera okoljsko naprednejša podjetja so se pritožila, da so ukrepi države v prvi fazi reforme preveč previdni, zato bodo končni rezultati morda zanemarljivo majhni. Po drugi strani pa kar nekaj znanih industrijskih lobijev v reformi vidi grožnjo Nemčiji kot industrijski deželi.

Pričakovati je, da bodo sosednje države, ki so tako dolgo čakale na potezo Nemčije, zdaj tudi same nadaljevale z uvajanjem višjih energetskega davkov. To bo hkrati lahko spodbudilo nadaljnje redno zviševanje davkov. Po podatkih iz leta 1996 so bile cene bencina v vseh nemških sosedah – razen v Luksemburgu – višje kakor v Nemčiji, zato so te države trpele za “bencinskim turizmom”.

Najsi bodo prvi koraki uresničevanja okoljske davčne reforme (ETR) še tako previdni, vseeno pomenijo preobrat. Državam EU, pa tudi ZDA in Japonski, dajejo jasen zgled. Zdi se, da je uvajanje okoljske davčne reforme (ETR) enkratna priložnost za harmonizacijo zakonov in povišanje energetskega obdavčevanja v celotni EU. Vsem pridruženim članicam, še posebej državam srednje in vzhodne Evrope (CEE), daje znamenje, ki ga ne bi smele spregledati. Pravilno izvedena okoljska davčna reforma lahko namreč pomaga znižati stroške pridruževanja. Pridruževanje zaenkrat še vedno temelji predvsem na dragih tehnologijah, ki pa se ne spopadajo z odstranjevanjem vzrokov, ampak zgolj učinkov onesnaževanja. Z reformo bi te države vstopile v samoiniciativen proces, ki bi spodbujal skrb za okolje in preventivno okoljsko politiko.

Politike in instrumenti varstva okolja v Sloveniji ter okoljska davčna reforma

UVOD

Optimalna alokacija produkcijskih faktorjev, dela, kapitala, narave in njihova najboljša kombinacija zagotavljata kar največjo blaginjo v narodnem gospodarstvu. Ob upoštevanju dveh osrednjih problemov današnjega časa, tj. nezaposlenosti in čezmernega onesnaževanja okolja/porabe virov, je zgrešena alokacija očitna. Ker so cene osnovno znamenje alokaciji produkcijskih faktorjev in ker predstavljajo davki pomemben del cene, je jasno, da lahko spremembe v obdavčitvah izboljšajo alokacijo in s tem tudi blaginjo.

Okoljski davki so le eno od sredstev za doseg učinkovitejšega delovanja nacionalnih gospodarstev in trajni razvoj, a zelo pomembno. Z okoljsko davčno reformo, ki predvideva zniževanje obdavčitve dela in povečevanje davkov na razvrdenje okolja, bi namreč lahko dosegli dve koristi hkrati, zato se s tem v zvezi govori tudi o učinku "dvojne dividende". O okoljskih davkih je razmišljal že Pigou pred več kot sedemdesetimi leti, vendar so ekonomski instrumenti varovanja okolja pritegnili večjo pozornost šele ob koncu 80. let. Razloga sta najverjetneje predvsem dva. Prvi so davčne reforme v številnih razvitih državah s poudarkom na večji učinkovitosti davčnih sistemov, drugi pa vse večja zaskrbljenost zaradi distorzijskih učinkov konvencionalnih davkov na nacionalnih ravneh, pa tudi na mednarodni ravni.

Vse od začetkov tranzicijskih procesov v državah srednje in vzhodne Evrope so bila pričakovanja, predvsem med okoljevarst-

veniki v razvitih državah, o širši uporabi ekonomskih instrumentov varovanja okolja v državah na prehodu precejšnja. Po njihovem prevladujočem prepričanju namreč tranzicija prinaša institucionalne spremembe, ki zagotavljajo edinstvene možnosti za večjo uporabo instrumentov varovanja okolja z integralnimi, ekonomskimi in okoljskimi učinki. Kljub določenim pozitivnim premikom pa o večjih spremembah v tej smeri na splošno še ni mogoče govoriti. Ali je Slovenija pri tem izjema in kolikšna je ob obstoječem davčnem sistemu "potreba" po uvajanju sestavin okoljske davčne reforme?

Potrebo po EDR utemeljujemo z alokacijskimi distorzijami, ki jih povzroča obstoječi davčni sistem: delo je zaposleno premalo, okolje pa preveč. Slovenski davčni sistem lahko s tega stališča na grobo diagnosticiramo tako, da slovensko strukturo javnofinančnih prihodkov, mednje spadajo davki, primerjamo s strukturo javnofinančnih prihodkov v državah, ki imajo jasnejše predstave o škodljivih alokacijskih učinkih njihovega davčnega sistema.

Davčno obremenjenost produkcijskih faktorjev v Sloveniji in s tem tudi sliko o tem, kako "zelen" je proračun države, prikazuje tabela 1. Razvrstitev je narejena upoštevajoč naslednjega merila. Večino davčnih prihodkov lahko razvrstimo po tem, kateri produkcijski faktor posamezen davek bremeni. Davek je mogoče pripisati določenemu produkcijskemu faktorju le, če je ta uporabljen v produkcijskem procesu. Prispevki za socialno varnost morajo tako biti plačani le, če je zaposlen faktor delo. Davek, ki ga ni mogoče z gotovostjo pripisati določenemu produkcijskemu faktorju, označimo za nevtralni.

Tabela 1: Davčno breme produkcijskih faktorjev dela, kapitala in narave v Sloveniji

V %	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Delo	61	60	57	55	55	61
Kapital	4	4	6	5	5	4
Narava	9	10	11	11	12	9
Nevtralno	26	26	27	29	29	26
Skupaj %	100	100	100	100	100	100

Vir: Markovič Hribernik, Schlegelmilch, 1998, str. 307–308.

Tabela 1 je že sama po sebi dovolj zgovorna in kaže na eni strani na veliko obremenjenost faktorja delo in na drugi strani na majhno obremenjenost narave in kapitala. Slika pravzaprav ne odstopa dosti od tistega, kar je značilno tudi za druge države. Za primerjavo prikazuje tabela 2 podatke za Nemčijo (podobno pa je tudi v drugih državah).

Tabela 2: Delež davkov na posamezni produkcijski faktor v vseh davčnih prihodkih v letih 1970–1996 v Nemčiji

V %	1970	1975	1980	1985	1990	1993	1996
Delo	45	50	50	51	51	62	63
Kapital	17	16	16	17	16	11	10
Narava	12	10	9	8	9	9	8
Nevtralno	26	24	25	24	24	18	19
Skupaj %	100	100	100	100	100	100	100

Vir: Markovič Hribernik, Schlegelmilch, 1998, str. 309.

Okoljska davčna reforma, ki meri na povečanje okoljskih (med njimi še posebej energetskih) davkov ob hkratnem zmanjševanju drugih, bolj alokacijsko "motečih" obdavčitev, kot je obdavčitev dela, naj bi torej odpravila prav to neustrezno strukturo proračunskih prihodkov.

O okoljski davčni reformi zaenkrat v Sloveniji še ne moremo govoriti, čeprav sta slovenska okoljevarstvena in davčna politika uporabili ukrep, ki je prepoznavni znak okoljske davčne reforme: leta 1997 sta uvedli davek na CO₂, kar sta pojasnili z izpadom prihodkov zaradi znižanja prispevkov za socialno varnost v letu 1996. Da bi lahko govorili o okoljski davčni reformi, bi morala vlada to tudi oznaniti – ker tega ni, slovenskih ukrepov še ne prištevamo med zglede okoljske davčne reforme. Naša okoljevarstvena zakonodaja temelji na normativnih določbah. Ekonomsko obarvanih dajatev, namenjenih varovanju okolja (okoljskih dajatev) – predstavljene so v nadaljevanju – pa imamo dokaj malo celo v primerjavi z manj razvitimi gospodarstvi na prehodu.

OKOLJSKE DAJATVE V SLOVENIJI

Prva okoljska dajatev je bila v Sloveniji uvedena leta 1990. To je bil ekološki davek, ki so ga plačevali vsi porabniki električne energije, katerih poraba je presegala 100 kWh mesečno. Ob sprejemu zakona je bila dajatev določena v višini 0,04 din od vsake porabljene kWh električne energije, s sprejemom zakona o varstvu okolja leta 1993 pa je bila ukinjena. Zakon je predpisoval tudi plačevanje povračila za onesnaževanje zraka, vode in za posebne odpadke, ki ogrožajo okolje (Zakon o zagotavljanju in uporabi sredstev za varstvo okolja, 1990, str.170). V samostojni Sloveniji smo z uvajanjem okoljskih dajatev začeli leta 1995, ko je bila uvedena taksa na obremenjevanje voda. Od 1. septembra 1995 jo plačujemo na kemijsko potrebo po kisiku, od 1. januarja 1997 za enote obremenitve z živim srebrom, kadmijem, kromom, nikljem, svincem in bakrom ter spojinami teh elementov, po letu 2000 pa bodo one-

snaževalci plačevali tudi za enote obremenitve z organskimi halogenskimi spojinami in po letu 2003 še za obremenitve s fosforjem in dušikom (Uredba o taksi za obremenjevanje vode, 1995, str. 3215–3218). Ker je osnova za pobiranje takse na obremenjevanje voda letno presežena količina in koncentracija določenih snovi v vodi, je mogoče sklepati, da osnovna vloga te dajatve ni internalizacija vseh, ampak samo dela eksternih stroškov (Markovič Hribernik, Schlegelmilch, 1998, str. 35).

Osnova za plačilo omenjene takse so enote obremenitve v koledarskem letu. Enote obremenitve se izračunavajo na osnovi količine in onesnaženosti porabljene vode. Ob uvedbi je taksa znašala 640,00 SIT na enoto obremenitve, nato se je v letu 1996 povečala na 800,00 SIT in s 1. januarjem 1997 na 1200 SIT, lani pa na 2100 SIT. Letos naj bi plačevali takso v višini 3400 SIT za enoto obremenitve. Iz podatkov je razvidno, da se dajatev realno visoko povečuje, enakomerna rast pa naj bi se nadaljevala tja do leta 2007 (Predlog uredbe o taksi za obremenjevanje voda z obrazložitvijo, 14. maj 1995). Takso za obremenjevanje vode plačuje v Sloveniji okoli 900 industrijskih podjetij in gospodinjstva (od njih jo pobira okoli 60 komunalnih podjetij), plačevanja pa so oproščeni onesnaževalci, ki znesek svoje obveznosti iz naslova plačila takse porabijo za gradnjo čistilnih naprav ali postopka, ki bo zmanjšal onesnaževanje voda (Uredba o taksi za obremenjevanje vode, 1995, str. 3215–3218). Medtem ko veliki porabniki (več kakor 4000 m³ porabljene vode na leto) takso plačujejo neposredno v državni proračun, so za zbiranje takse od manjših porabnikov, gospodinjstev, zadolžena lokalna komunalna podjetja, ta pa ali zaprosijo za oprostitev zaradi bodočega vlaganja ali pa mesečno nakazujejo izkupiček v proračun. Dejstvo, da so plačila takse državi oproščeni tisti, ki sredstva vložijo v izgradnjo čistilnih naprav ali financiranje postopkov, ki zmanjšujejo onesnaževanje, je s stališča okolja vsekakor mogoče šteti za dobro. Zaradi omenjenega ta taksa ni bistveno povečala proračunskih prihodkov, ker večina zavezancev uspešno uveljavlja olajšave iz naslova izgradnje čistilnih naprav. V letu 1996 je bilo teh oprostitev za okoli 16 % vseh nacionalnih okoljevarstvenih naložb ali, povedano nekoliko drugače, naložbe v varstvo površinskih voda so bile za samo 14 % večje od investicijskih namer, ki so jih leta 1996 v svojih vlogah za olajšave ministrstvu za okolje prijavili zavezanci za plačilo takse na obremenjevanje voda (Analiza gospodarskih gibanj v letu 1998 s ciljno projekcijo razvoja do leta 2002; Pomladansko poročilo 1998, 1998, str. 37).

V Sloveniji se plačujejo tudi vodna povračila za izkoriščanje energetskega potenciala voda, od uporabljene in pitne vode ter izkoriščanja naplavin mivke in gramoza (Uredba o vodnih povračilih, 1995, str. 3214), vendar je njihova višina leta 1996 in 1997 nominalno ostala na ravni iz leta 1995, kar seveda pomeni, da so se realno zmanjšala.

S 1. januarjem 1997 je bila v Sloveniji uvedena taksa za obremenjevanje zraka s CO₂, ki se plačuje na vsebnost ogljika v tekočih, plinastih in trdih gorivih; izvzet je bil premog, ki se uporablja za proizvodnjo električne energije. Cena za enoto obremenitve je ob uvedbi znašala 1,00 SIT (1998 se je cena povečala za trikrat), višina davka, ki obremenjuje posamezni energetski vir, pa je odvisna od njegove okoljske oporečnosti. S 1. januarjem 1998 se je začelo zaračunavati takso tudi na sežiganje gorljivih organskih snovi, uporaba premoga za proizvodnjo električne energije pa naj bi bila s takso obremenjena šele leta 2004 (Uredba o taksi za obremenjevanje zraka z emisijo ogljikovega dioksida, 1996, str. 5874–5875). Slednje je s stališča okolja vsekakor sporno, saj je proizvodnja električne energije v termoelektrarnah ena najbolj umazanih. Leta 1997 se je z naslova takse na CO₂ v proračun nateklo 8076,7 mio SIT. V drugi polovici lanskega leta pa je vlada sprejela uredbo o spremembah in dopolnitvah uredbe o taksi za obremenjevanje zraka z emisijo CO₂. Ta takso v sistemskem smislu nadgrajuje z uvajanjem sestavin t. i. "onesnaževalnih dovoljenj" (več o tem glej v prispevku Tomšič).

Poleg zgoraj obravnavanih moramo kot neposredno okoljsko naslovljena omeniti še naslednja okoljska plačila v Sloveniji:

1) nadomestila za spremembo namembnosti kmetijskih zemljišč, ki jih obravnavamo v nadaljevanju,

2) okoljske dajatve in plačila, ki jih pobirajo občine, vendar teh zaradi krajevne obarvanosti v nadaljevanju ne obravnavamo,

3) vse bolj pa tudi prihodki od koncesij, podeljenih za uporabo naravnih virov ali opravljanje storitev javnih služb s strani države ali občin,

4) nekatera okoljska plačila so začela uvajati podjetja sama, na primer Helios (plačajo ga kupci nekaterih njihovih izdelkov za čiščenje divjih odlagališč odpadkov v kraških jamah, kar je namenjeno zaščiti podtalnice za izboljšanje kakovosti voda); Avtohiša Real (okoljski prispevek plačajo lastniki avtomobilov za financiranje stroškov okoljsko ustreznega odlaganja odpadkov). Tovrstna plačila nas v nadaljevanju ne zanimajo, saj ne gre za plačila v okviru davčnega sistema.

Leta 1997 sta propadla dva poskusa uvedbe davka na avtomobile. Prvi predlog je pripravilo ministrstvo za finance. Bil je zavrnjen, ker ni upošteval okoljskega vidika, saj ni predvidel obdavčitve starih avtomobilov. Glede na predlagano besedilo zakona pa bi, če bi bil sprejet, rabil bolj fiskalnim kot okoljevarstvenim ciljem, saj bi stari avtomobili, ki onesnažujejo okolje bolj kakor novi, ostali neobdavčeni (Predlog zakona o posebnem davku od cestnih motornih vozil, 1997, str. 39–41). Drugi predlog obdavčitve avtomobilov je predlagala opozicija v državnem zboru. Davek naj bi se plačeval ob vsakoletni registraciji avtomobilov, vendar je bil zavrnjen iz političnih razlogov.

PREOSTALI DAVČNI IN DRUGI PREDPISI S POSREDNIMI ALI MOREBITNIMI UČINKI NA OKOLJE

Med drugimi davčnimi predpisi, ki posredno učinkujejo na okolje, velja glede na delež davčnih prihodkov, ki se z njim ustvari, najprej omeniti prometne davke. Splošna stopnja prometnega davka v Sloveniji je za blago 20 %, za storitve 6,5 %, obstaja pa vrsta zvišanj oziroma znižanj davčne stopnje za posamezne proizvode, od katerih lahko nekatere ocenimo tudi s stališča okolja. Kot primerne je tako mogoče razumeti (Zakon o prometnem davku, 1996):

- znižano, desetodstotno davčno stopnjo za peči za centralno ogrevanje in za ogrevanje sanitarne vode na tekoče in plinasto gorivo,
- nižje, tj. desetodstotno obdavčenje pralnih praškov brez fosfatov,
- petodstotno davčno stopnjo za sončne grelnike, zbiralnike, toplotne črpalke in druge toplotne naprave za neposredno in posredno izrabo sončne energije, za naprave za pridobivanje električne energije iz vetra in za fluorescenčne žarnice,
- petodstotno obdavčenje steklene embalaže in embalaže, izdelane iz polimerov, prijaznih do narave,
- petodstotno obdavčenje drv, zemeljskega in mestnega plina,
- petodstotno davčno stopnjo za industrijske in druge odpadke (npr. staro železo, steklo, odpadni in rabljeni papir, karton in lepenko),
- petodstotno davčno stopnjo za vodne turbine in opremo za male hidroelektrarne na potokih in rečicah, ki jih kupujejo fizične osebe,
- zvišano, to je 32-odstotno, davčno stopnjo na parfumerijske in kozmetične izdelke (npr. razne kreme, maske, odstranjevalce lakov za nohte, utrjevalce za lase itd.),
- zvišano, to je 32-odstotno davčno stopnjo za motorna vozila s prostornino motorja več kot 1,8 litra (motorno gorivo) in več kot 1,9 litra (dizelsko gorivo),
- povišano obdavčitev cigaret in drugih tobačnih izdelkov, za katere velja 45-odstotna stopnja prometnega davka, ob nakupu pa se plača še posebni prometni davek v višini 30 SIT za škatlo in fiksna dajatev na zavojček 20 cigaret, odvisna od razreda cigaret – za uvožene in licenčne cigarete znaša 35 SIT, za ekstra domače cigarete 18 SIT, za druge vrste cigaret kakovostnih skupin I do IV pa 9 SIT za škatlo.

Med določbami zakona z resnimi škodljivimi vplivi na okolje pa velja posebej izpostaviti relativno znižano:

- desetodstotno obdavčitev elektrike,
- desetodstotno obdavčitev premoga, lignita,
- desetodstotno davčno stopnjo za ekstra lahko kurilno olje,
- petodstotno obdavčitev organskih in mineralnih gnojil in sredstev za varstvo rastlin.

Znižana davčna stopnja pri premogu ni redka niti v državah Evropske unije. Razlog je nedobičkonosno izkoriščanje rudnikov,

zato se države ne nagibajo k njihovem dodatnemu obremenjevanju. Vendar je nižja obdavčitev premoga slaba za okolje iz dveh razlogov:

- zaradi znižane davčne stopnje je poraba premoga večja,
- spodbuja rabo premoga kot nadomestka. Ker je med vsemi viri energije premog najbolj obremenjujoč za okolje, je mogoče to s stališča okolja označiti za slabo.

Za okolje slaba je znižana davčna stopnja za mineralna gnojila – s tem se spodbuja njihovo uporabo, hkrati pa to pomeni tudi izgubo potencialnih davčnih prihodkov države. Če bi bila mineralna gnojila obdavčena s splošno, 20 % davčno stopnjo (namesto znižane, pet odstotne) in če bi upoštevali podatke o porabi mineralnih gnojil, bi lahko ocenili izgubo proračunskih prihodkov v višini 514 milijonov SIT (Markovič Hribernik, Schlegelmilch, 1998). Poleg fiskalne je to izguba tudi s stališča varstva okolja, saj teh prihodkov ni bilo mogoče uporabiti niti za okoljevarstvo.

Nižjo obdavčitev električne energije lahko s stališča okolja označimo kot slabo, vendar je cena električne energije, ki je pomemben usmerjevalec njene porabe, rezultat tudi drugih davčnih vplivov (npr. vodna povračila, prispevek za zaprtje nuklearne elektrarne Krško, dohodnine), ne le prometnega davka.

Električna energija se v Sloveniji sicer stalno draži, vendar še vseeno zaostaja za povprečnimi cenami električne energije v državah EU. Za mednarodno primerjavo cen električne energije smo uporabili podatke o cenah v državah EU (1. januar 1998). Tipični domači gospodinjiski porabnik plačuje za 10,9 % nižjo, izbrani industrijski pa za 6,6 % višjo ceno električne energije brez davka kakor primerljivi porabnik v EU (Ekonomsko ogledalo, 1998, str. 23).

Posebno pozornost zasluži obdavčitev naftnih derivatov. Maja 1997 so bile maloprodajne cene naftnih derivatov 37 % pod povprečjem držav EU, cene brez upoštevanja davkov pa le 2 %. Medtem ko je bilo v Sloveniji povprečno davčno breme 113 % cene, je v EU okoli 233 % (Ekonomsko ogledalo, 4/97, str. 23). S stališča okolja so s takšnimi cenami potrošnikom in investitorjem dana napačna znamenja, ki ne odsevajo vseh stroškov spodbujenega dodatnega obremenjevanja okolja.

Vendar se je stanje leta 1998 popravilo ne le zaradi Slovenije, temveč tudi zaradi zaščitnih ukrepov v Italiji, ki regionalno diferencirajo ceno derivatov v obmejnem pasu. Slovenska vlada je v drugi polovici lanskega leta liberalizirala cene mazuta, plinskega in kurilnega olja. Če vzamemo za zgled samo neosvinčeni 95-oktanski motorni bencin, pa je lani maloprodajno ceno skupno povečala za 9,6 %. Pri tem je petkrat povečala delež davka v ceni tega bencina (Ekonomsko ogledalo, št. 11/98). Tako pomeni pri tej vrsti bencina v EU davek 76 %, pri nas pa okoli 70 % maloprodajne cene. Maloprodajna cena neosvinčenega bencina je ob teh spremembah še vedno za 30,7 % nižja od povprečne v EU.

Pri raziskovanju okoljskih značilnosti slovenskega davčnega sistema se je treba pomuditi tudi pri zakonu o dohodnini (Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o dohodnini, 1995, str. 718–720). Za okoljevarstveno primerno je mogoče šteti, da pomeni dohodninsko olajšavo nakup izdelkov z manjšo porabo pitne vode in električne energije oziroma izdelkov, ki so tudi sicer prijaznejši do okolja in imajo potrdilo pooblaščenih ustanov o okoljski primernosti (gre za hladilnike, pralne, pomivalne in sušilne stroje, sesalnike, vrata, okna itd.). Določba vzpodbuja kupce k nakupu varčnih in do okolja prijaznih aparatov, kar je zaradi posledično manjše rabe energije in vode blagodejno za okolje. K ustreznemu gospodarjenju z gozdovi, kar je s stališča skrbi za okolje tudi dobro, spodbuja določba, po kateri je ob vlaganju v lastne gozdove kmetom dovoljeno znižati katastrski dohodek v višini 25 % vrednosti vloženih sredstev za dobo 4 let, za dobo 20 let pa so plačila davka od dohodkov oproščeni tudi vsi lastniki pogozdenih zemljišč (Zakon o dohodnini, Davek od dohodka iz kmetijstva, 1993, str. 3730).

Poleg davčnih veljajo v naši zakonodaji še drugi predpisi, ki se posredno dotikajo varstva okolja. Tako je po zakonu o kmetijskih zemljiščih (Uradni list, 1996, str. 5135) ob spremembi namembnosti zemljišča treba plačati odškodnino, katere višina je odvisna od lege in kakovosti zemljišča, katerega namembnost se spreminja. S stališča okolja gotovo primeren ukrep, saj kmetijske površine ščiti pred pretiranimi pozidavami in drugimi posegi in s tem prispeva k varovanju narave. Za okolje je dobro tudi določilo, da se del tako zbranih sredstev namenja za sofinanciranje izvedbe sanacijskih programov za onesnažena in drugače poškodovana zemljišča ter za podporo sonaravnemu kmetovanju.

EKOLOŠKO RAZVOJNI SKLAD

V skladu s slovensko ureditvijo Ekološko razvojni sklad sicer ni del javnofinančnega sistema, je pa del javnega sektorja za opravljanje nalog, ki bi jih sicer imel državni proračun – spodbuja in podpira okoljevarstvene naložbe v poslovnem sektorju in gospodinjstvih. Gre za institucionalno rešitev, ki je značilna za države z gospodarstvi na prehodu. Namenjena je koncentraciji sredstev za podporo odpravljanju nekaterih podedovanih okoljskih problemov. Ko bodo ti problemi v glavnem rešeni na ravni, primerljivi z glavnimi trgovinskimi partnericami Slovenije, bo dejavnost podpiranja okoljevarstvenih naložb morala dobiti obliko, združljivo s sistemom dodeljevanja državnih pomoči v EU.

Ekološko razvojni sklad Republike Slovenije je bil ustanovljen 1993, delovati pa je začel leta 1994. Namenjen je kreditiranju naložb za varstvo okolja pod ugodnimi pogoji.

Delovanje omenjene organizacije se je v štirih letih, odkar obstaja,

že izkazalo za uspešno in koristno za okolje; z dodeljevanjem ugodnih kreditov je namreč marsikom omogočila zamenjati okolju škodljiv način ogrevanja s prijaznejšim in je tako pripomogla k zmanjšanju onesnaženosti zraka v mnogih slovenskih mestih. S kreditiranjem naložb v infrastrukturo za oskrbo s pitno vodo, odvajanje in čiščenje odpadnih voda ter ravnanje s komunalnimi odpadki želi sklad izboljšati kakovost slovenskih voda, del razpoložljivih sredstev pa namenja tudi gospodarskim družbam za izboljšanje ravnanja z odpadki (Tavčar, 1996, str. 4–5).

Vloga Ekološko razvojnega sklada je nedvomno pozitivna, čeprav najpogosteje financira projekte, ki skušajo zmanjšati onesnaževanje na izhodu "end of pipe technologies". Poleg tega je mogoče iz strukture naložb sklada razbrati, da pomemben delež obstoječih posojil sklada ni bil podeljen za varovanje okolja, ampak za povečanje preskrbe pitne vode¹, za kratkoročne finančne naložbe ipd. Slednje nakazuje, da ima Ekološko razvojni sklad težave pri plasiranju prostih sredstev za ugodno kreditiranje okoljevarstvenih naložb, kar bi lahko pomenilo, da obstajajo še druge, nefinančne ovire za povečevanje okoljevarstvenih naložb, ki jih še s tako ugodnimi pogoji kreditiranja niso mogli obvladati (Radej, 1997, str.7).

CENE KOMUNALNIH STORITEV

Sklenimo pregled ekonomskega okoljevarstvenega instrumentarija v Sloveniji s predpisi, ki urejajo področje cen komunalnih storitev. Niti pri urejanju cen osnovnih komunalnih storitev ne gre za sestavino davčnega sistema. Kljub temu pa je ureditev tega področja pomembna, ker:

- 1) o spreminjanju cen teh storitev odloča država. Kadar cene niso zadosti visoke za pokrivanje stroškov preskrbe z osnovnimi komunalnimi storitvami, tako kakor v marsikaterem komunalnem podjetju v Sloveniji, naj bi izvajalci dobili primerno nadomestilo iz proračuna.
- 2) poleg tega se precejšen del naložb tega sektorja, zlasti pa naložbe v infrastrukturo, proračunsko financira, saj je infrastruktura za opravljanje komunalnih dejavnosti last občin.
- 3) so osnovne komunalne storitve predmet dodatnega obdavčenja v nekaterih državah, ki so uvedle okoljsko davčno reformo. Tako je na primer Velika Britanija obdavčila lastnike odlagališč odpadkov.

Cene proizvodnje in distribucije vode, odvajanja in prečiščevanja odplak ter odvažanja in odlaganja odpadkov v Sloveniji nadzira vlada in omejuje njihovo rast. Zato ne odražajo dejanskih stroškov, povezanih z opravljanjem zgoraj omenjenih storitev. Taka politika je v marsičem slaba za okolje, saj se niža raven oskrbe, zmanjšuje se vzdrževanje oskrbovalnih sistemov, ni finančnih virov za nove

¹ V konkretnih primerih je šlo za naložbo v preskrbo pitne vode, ki je bila prej ogrožena zaradi razvrednotenja okolja.

naložbe in uvajanje novih, do okolja prijaznejših tehnologij, z naravnimi viri se gospodari neracionalno in drugo. Po drugi strani pa je res, da je za državni nadzor cen na tem področju krivo pomanjkanje ustreznih mehanizmov na krajevnih ravneh za oblikovanje cen komunalnih storitev, ki bi upoštevali tako stroške ponudbe kot tudi plačilno sposobnost vseh porabnikov oziroma gospodarske ter okoljske učinke izvajanja osnovnih komunalnih storitev.

V prihodnje bo treba oblikovati in vzdrževati takšne cene osnovnih komunalnih storitev, ki bodo razbremenile proračun subvencij, ki so sicer okoljsko ugodne, v sistemskem pogledu pa neprimerne zaradi neustreznega pokrivanja stroškov teh dejavnosti (davkoplačevalci namesto porabniki). Omenjena politika zahteva, da vsak porabnik pokriva dejanske stroške preskrbe s storitvami, ki jih opravljajo osnovne komunalne dejavnosti. Potrebne subvencije bi bile precej manjše že, če bi bile namenjene samo izjemam od tega pravila.

Z zahtevo po upoštevanju polne cene, ki bi odražala vse stroške preskrbe z osnovnimi komunalnimi storitvami, pa je povezan tudi interes morebitnih zasebnih vlagateljev za zagotavljanje osnovnih komunalnih storitev. Privatizacija služb, povezanih z zagotavljanjem omenjenih storitev, bi pripomogla k temu, da bi storitve postale učinkovitejše, z večjimi možnostmi za uvajanje najsodobnejše tehnologije. S privatizacijo izvajanja osnovnih komunalnih storitev bi se izdatki javnih financ za namene varstva okolja kar najbolj znižali, ne da bi to prizadelo kakovost ali obseg storitev. Tako bi se proračunsko financiranje okoljevarstvenih projektov preusmerilo tja, kjer so sistemske možnosti za financiranje okoljevarstvenih naložb slabše kakor možnosti financiranja naložb iz cene osnovnih komunalnih storitev.

Na tem zgledu se vidi, kako neposredno sta povezana dva problema, ki ju dosedanje okoljske davčne reforme večinoma še ločujejo: prihodkovna in odhodkovna stran proračuna oziroma prihodkovni (cene, davki) in odhodkovni vidik (subvencije, investicije) okoljevarstvene politike. To povezanost je za čiščenje odpadnih voda prikazal Andersen (1994). Primerjal je učinkovitost in uspešnost istega instrumenta varstva okolja v štirih državah: na Nizozemskem, v Nemčiji, Franciji in na Danskem. Države so se v glavnem razlikovale le po dvojem: v institucionalnih praksah in v tem, kolikšen del prihodkov iz pobranih okoljevarstveno motiviranih komunalnih prispevkov so v obliki naložb preusmerile v komunalno. Najboljši rezultati so bili po ugotovitvi Andersena doseženi takrat, ko je bila stopnja 'reciklaže' prispevkov največja. Zato je pri pregledu ekonomskih vidikov varstva okolja treba upoštevati obe plati medalje, prihodke proračunov države in občin iz uvedenih okoljskih prispevkov in davkov varstva ter proračunske okoljevarstvene izdatke države in občin. Poskus takšne obravnave okoljevarstvene politike, ki sicer presega ustaljeno razmišljanje o okoljski davčni reformi, je na zgledu Slovenije orisan v nadaljevanju.

VARSTVO OKOLJA V SLOVENSКИH JAVNIH FINANCAH

Gospodarske izgube in drugi stroški onesnaževanja okolja dosegajo v Sloveniji 4–6 % BDP na leto, okoljsko razvite države pa za okoljevarstvo v zadnjih dvajsetih letih porabijo komaj okoli 1,5 % BDP. Niti tega v Sloveniji še zdaleč ne dosegamo (Strategija gospodarskega razvoja Slovenije, 1995). Velikost okoljevarstvenih izdatkov v Sloveniji v letih 1993 in 1996 ter ocenjeno v letu 1998 prikazuje tabela 3 (podatki zajemajo le proračunske izdatke), hkrati pa je za omenjena leta podana tudi struktura prihodkov od plačil iz naslova razvrednotenja okolja.

Tabela 3: Izdatki proračuna (ožja država, občine) za varstvo okolja (VO) v letih 1993, 1996 in 1998

v mio SIT, tekoče cene		1993	1996	1998	
A	Prihodki od plačil z naslova razvrednotenja okolja I	A=B+G	1,719	4,930	19,556
B	Vplačila v državni proračun B=C+...+F		1,463	2,145	16,095
C	Ekološki davek		0
Č	Vodna povračila		1,130	1,148	1,550
D	Odškodnine za spremembo namembnosti kmetijskih zemljišč		332	800	880
E	Taksa na obremenjevanje voda		...	198	445
F	Taksa na obremenjevanje zraka s CO ₂		13,220
G	Vplačila v občin. proračune	G=H+...+K	256	2,785	3,461
H	Odškodnine za spremembo namembnosti kmetijskih zemljišč		137	1,099	1,039
I	Nadomestila za črpanje naravnih virov		...	100	124
J	Prihodki od koncesij		...	9	11
K	Občinske takse na obremenjevanje okolja		120	1,576	2,287
a	Proračunsko financirani izdatki za VO	VO a=b+e	2,386	4,565	8,139
b	Odhodki državnega proračuna za VO	VO b=c+c	180	302	501
c	Okoljevarstvene naložbe države		16	30	90
č	Tekoča poraba države za VO		164	272	411
d	Proračunski transferi za VO, skupaj	d=e+...+i	2,206	4,264	7,638
e	Iz državnega proračuna v tujino		21	25	8
f	Iz državnega v občinske proračune		n.p.	n.p.	n.p.
g	Iz državnega proračuna v Ekološko razvojni sklad		200
h	Del kupnin za ERS		...	851	n.p.
i	Transferi za VO k onesnaževalcem	i=j+k	2,185	3,387	7,430
j	Iz državnega proračuna, od tega za izgradnjo CN1		1,881	2,917	6,987
			...	1,420	5,250
k	Iz občinskih proračunov		304	470	443

Vir: Analiza gospodarskih gibanj v letu 1998 s ciljno projekcijo razvoja do leta 2002, Pomladansko poročilo 1998, 1998, str. 38. Opomba: 1 Oprostitve plačila takse na onesnaževanje vode zaradi izgradnje ČN. Pomen oznak: ... = ni pojava; n.p. = ni podatka; 0 = manjši od 0,1. ČN – čistilne naprave; VO – varstvo okolja; ERS – Ekološko razvojni sklad.

V letih 1991–1993 je bilo varstvu okolja iz javnofinančnih virov namenjenih več sredstev, kot se jih je iz naslova obremenjevanja okolja steklo v proračune države in občin, predvsem zato, ker so bili v tem obdobju prihodki od okoljskih dajatev še zelo majhni (glej tabelo 3). V letih 1995 in 1996 so bili javnofinančni prihodki od plačil iz naslova obremenjevanja okolja približno tako veliki kakor proračunsko financirani izdatki za varovanje okolja, v zadnjih dveh letih pa po zaslugi na novo uvedene takse na CO₂ oblikuje »precejšen« presežek prihodkov nad odhodki. Ker izdatki za okoljevarstvene namene niso uspeli slediti prihodkom s tega naslova, so se sredstva od okoljevarstvenih prelivala k drugim namenom (Analiza gospodarskih gibanj v letu 1998 s ciljno projekcijo razvoja do leta 2002, 1998, str. 37–39). Obseg javnofinančnih izdatkov za varovanje okolja torej ni odvisen le od razpoložljivosti javnofinančnih sredstev. Za prihodnje večje okoljevarstvene izdatke bo zato treba med drugim odpraviti tudi institucionalne ovire za okoljevarstvo, na primer okrepiti zmogljivosti občinskih uprav za vodenje samostojne razvojne politike, dograditi okoljevarstveni normativni sistem in razrešiti lastninsko-pravna vprašanja pri izvajalcih osnovnih komunalnih storitev (obveznih javnih služb).

Kje smo pri izdatkih za varstvo okolja v primerjavi z nekaterimi razvitimi državami in kako daleč smo od cilja, ki smo si ga zadali v Strategiji gospodarskega razvoja Slovenije, pa lepo ponazarja tudi slika 1 (podatki so tu prikazani tako za javno financirane izdatke kot tudi za izdatke, financirane iz drugih virov, razen gospodinjstev).

Nacionalna poraba za VO (brez gospodinjstev), kot % od BDP

	Javno financirana poraba za VO, v % od BDP	Drugi viri financiranja VO, v % od BDP	
Nizozemska	0,98	0,92	0,92
Finska	0,8	0,6	0,6
Švica	0,91	1,19	1,19
Avstrija	0,9	0,8	0,8
Nemcija	1,18	0,32	0,32
Francija	0,78	0,42	0,42
Portugalska	0,45	0,25	0,25
Cilj SGRS	0,91	0,6	1,5
Švedska	0,62	0,58	0,58
Velika Britanija	0,36	1,04	1,04
Slovenija 1996	0,38	0,12	0,5
Slovenija 1994	0,25	0,55	0,8

Vir podatkov: SURS, MF, ERS, ocene ZMAR

Slika 1: Nacionalni izdatki za varstvo okolja (brez gospodinjstev) kot % od bruto domačega proizvoda

Vir: Analiza gospodarskih gibanj v letu 1998 s ciljno projekcijo razvoja do leta 2002; Pomladansko poročilo, 1998, str. 37

Opomba: SGRS – Strategija gospodarskega razvoja Slovenije

NAMESTO KONCA

Davki, subvencije in državni izdatki omejujejo, spodbujajo ali kako drugače usmerjajo gospodarsko dejavnost. Dejstvo je, da imajo vse gospodarske odločitve posledice za okolje, prav tako kot imajo vse okoljske odločitve gospodarske posledice. Delovanje gospodarske politike je danes še marsikje v nasprotju s širšim ciljem dolgoročnega trajnega razvoja, ki bi zadosti upošteval tudi okolje. Na splošno velja, da mora biti upoštevanje okolja vključeno v vsa področja ekonomske politike. Kmetijska, transportna, energetska in druge politike imajo pogosto mnogo večji vpliv na okolje kakor sama okoljska politika. Ta največkrat poskuša odpraviti le škodo, ki nastane z delovanjem drugih politik. Okoljska politika je torej lahko uspešna le, če druga področja ekonomske politike ne izničijo njenih blagodejnih učinkov na okolje.

Eno izmed pomembnih spoznanj je, da lahko imajo obstoječi davki mnogo večji učinek na okolje kakor sami okoljski davki (zglede prometnega davka, ki po drugi strani še izdatno polni državni proračun). Pred uvajanjem povsem novih okoljskih davkov se je morda zato smiselno najprej osredotočiti na preoblikovanje obstoječih davkov.

Okoljska davčna oziroma širše zelena javnofinančna reforma je še precej nedorečen projekt: postavlja več vprašanj, kakor daje odgovorov. To je povsem razumljivo, če upoštevamo, da so si takšne reforme v zadnjem desetletju komaj utrle pot v omembe vrednem številu držav. Izbira in vpeljevanje ekonomskih instrumentov varovanja okolja mora upoštevati izredno občutljivost javnofinančnega instrumentarija, posebnosti institucionalne zgradbe in okoliščin v različnih državah, zato nosilci ekonomske politike ne morejo javnofinančnega sistema preoblikovati velikopotezno, četudi bi reformo utemeljili na (tujih) izkušnjah. Le zato, ker je bila kombinacija ekonomskih instrumentov in regulacij v eni državi uspešna, še ne pomeni, da jo je mogoče uvesti tudi v drugi državi v povsem enaki obliki. Ključno za uspeh reforme je upoštevati različne institucionalne razmere v vsaki državi posebej.

Iz izkušenj drugih držav se je kljub temu mogoče marsikaj naučiti. Ena od izkušenj, značilnih za to vrsto vprašanj, je, da je treba okoljsko davčno reformo izpeljati v sodelovanju z raznimi deli izvršilne oblasti. Integrativni pristop je upravičen, ker so probleme, reševane z okoljsko davčno reformo, povzročile temeljne pomanjkljivosti delovanja družbene ureditve. Še več, prav zaradi institucionalne vsebine nezaposlenosti in prekomerno razvrednotenega okolja je treba okoljsko davčno reformo, sodeč po izkušnjah drugih, izpeljati ob visoki ravni sodelovanja vseh akterjev: predstavnikov različnih delov izvršilne oblasti, strokovnjakov in/ali predstavnikov vseh drugih, ki naj bi pomembneje sodelovali pri izvedbi okoljske davčne oziroma celo zelene javnofinančne reforme.

Tudi v okviru razmišljanj o slovenski okoljski davčni reformi bi bilo smiselno izpostaviti potrebo po ustanovitvi posebne komisije za okoljsko davčno reformo. Ta bi se ukvarjala z vprašanjem uvedbe novih okoljskih davkov, z vprašanjem zmanjševanja okoljsko škodljivih subvencij in drugimi fiskalnimi ukrepi in celo z nefiskalnimi ukrepi. Njena naloga bi bila spodbujati javne razprave, pomagati iskati zadostno podporo za izvedbo reforme. Komisije oziroma podobna telesa so znana v Belgiji, Kanadi, na Danskem, Irskem, Japonskem, Nizozemskem, Norveškem, Švedskem in v ZDA. Izkušnje iz teh držav kažejo, da lahko komisija pripomore k hitrejši izvedbi okoljske davčne reforme.

LITERATURA:

- ANDERSEN, M. S. (1994): **Governance By Green Taxes, Making Pollution Prevention Pay**, Manchester University Press.
- MARKOVIČ HRIBERNIK, T., SCHLEGELMILCH, K. (1999): "Green Budget Reform in Slovenia; Case Study", v: SCHLEGELMILCH, K.: **Green Budget Reform in Europe; Countries at the Forefront**, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg, str.291–443.
- POROČEVALEC DRŽAVNEGA ZBORA REPUBLIKE SLOVENIJE (1997): *Predlog zakona o posebnem davku od cestnih motornih vozil*, št. 8/97.
- PREDLOG UREDBE O TAKSI ZA OBREMENJEVANJE VODA Z OBRAZLOŽITVIJO, GRADIVO MOP, (1995).
- RADEJ, B. (1997): "Economic Instruments for Environmental Protection – Case of Slovenia", UN-ECE/OECD Workshop on the Role of Economic Instruments in Integrating Environmental Policy with Sectoral Policies, *Pruhonice*.
- TAVČAR, A. (1996): "Gospodarjenje z odpadki", Ekološko razvojni sklad Republike Slovenije – *ponudnik ugodnih kreditov za ekološke investicije*, Ljubljana, št. 18.
- URAD REPUBLIKE SLOVENIJE ZA MAKROEKONOMSKE ANALIZE IN RAZVOJ (1998): Analiza gospodarskih gibanj v letu 1998 s ciljno projekcijo razvoja do leta 2002; Pomladansko poročilo 1998, Ljubljana, 1998.
- URAD REPUBLIKE SLOVENIJE ZA MAKROEKONOMSKE ANALIZE IN RAZVOJ (1995): Strategija gospodarskega razvoja Slovenije: Približevanje Evropi: rast, konkurenčnost, integracija, Ljubljana.
- URAD REPUBLIKE SLOVENIJE ZA MAKROEKONOMSKE ANALIZE IN RAZVOJ, (1997): Ekonomsko ogledalo št. 4, Ljubljana.
- URAD REPUBLIKE SLOVENIJE ZA MAKROEKONOMSKE ANALIZE IN RAZVOJ, (1998): Ekonomsko ogledalo št. 7, Ljubljana.
- URAD REPUBLIKE SLOVENIJE ZA MAKROEKONOMSKE ANALIZE IN RAZVOJ, (1998/a): Ekonomsko ogledalo št. 11, Ljubljana.
- URADNI LIST REPUBLIKE SLOVENIJE (1993): Zakon o dohodnini, Davek od dohodka iz kmetijstva, št. 71/93.
- URADNI LIST REPUBLIKE SLOVENIJE (1995): Uredba o vodnih povračilih, št. 41/95.
- URADNI LIST REPUBLIKE SLOVENIJE (1995): Uredba o vodnih povračilih, št.41/95.
- URADNI LIST REPUBLIKE SLOVENIJE (1995): Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o dohodnini, št. 7/95.
- URADNI LIST REPUBLIKE SLOVENIJE (1995): Uredba o taksi za obremenjevanje vode, 1995, št. 41/95.
- URADNI LIST REPUBLIKE SLOVENIJE (1996): Uredba o taksi za obremenjevanje zraka z emisijo ogljikovega dioksida, št. 68/96.
- URADNI LIST REPUBLIKE SLOVENIJE (1996): Zakon o kmetijskih zemljiščih, št. 59/96.
- URADNI LIST SOCIALISTIČNE REPUBLIKE SLOVENIJE (1990): Zakon o zagotavljanju in uporabi sredstev za varstvo okolja, št. 2/90.
- ZVEZA RAČUNOVODIJ, FINANČNIKOV IN REVIZORJEV SLOVENIJE (1996): Zakon o prometnem davku, Zbirka predpisov o prometnem davku 1996, Ljubljana.

Taksa na emisije ogljikovega dioksida v Sloveniji – Uredba iz leta 1998

OBREMENJEVANJE OKOLJA, DAVKI IN TAKSE

Dovoljeno onesnaževanje: po katerem načelu?

Obremenjevanje okolja z dejavnostmi, ki ne prinašajo nobenih koristi, lahko preprosto prepovemo, tako kot je marsikje prepovedano kaditi na javnih krajih. Pri obremenjevanju okolja z gospodarskimi dejavnostmi pa je treba poiskati kompromis med koristnostjo onesnažujoče dejavnosti in škodo, ki jo povzroča. Klasični način omejevanja onesnaževanja je prepoved izpustov, ki koncentracijo škodljive snovi povečajo nad določeno vrednost. To je uporabno, kadar gre za onesnaževanje z omejenimi, krajevnimi posledicami. Poleg še dovoljene koncentracije je predpisana tudi višina dimnika, tako da je koncentracija škodljive snovi tam, kjer se dim dotakne tal, zaradi razpršitve že manjšokodljiva. V predpisu o največji dovoljeni koncentraciji je izrecno navedena tudi predpostavka o sorazmernosti med celotnim izpustom škodljivih snovi in koristnostjo dejavnosti. Večja količina izpusta, denimo dimnih plinov, pri isti koncentraciji lahko pomeni večjo celotno količino sproščene škodljive snovi, vendar je to opravičljivo, če je pričakovana korist sorazmerna s količino izpusta.

Omejevanje koncentracije je normativni način varovanja okolja, ki odpove, ko se škodljive snovi v prostoru kopičijo in ko je celotno onesnaževanje že tolikšno, da ogroža vse območje. Ko onesnaževalci niso več dovolj daleč vsaksebi in ko se škodljive snovi iz okolja

¹ Avtor je prepričan, da je trg mehanizem, ki ga je izumilo človeštvo, in da ga marsikdaj koristno uporablja. Uporaba tržnega mehanizma ni vedno zavestna, zato se pojavljajo sintagme kot na primer "podivjana tržna logika", bodisi kot posledica nerazumevanja omejene uporabnosti tržnih mehanizmov ali kot pomanjkanje spoznanja, da trg deluje le v kontekstu civilizacije, ki ga podpira z zavestnimi in drugimi družbenimi instrumenti v okviru delujočega sistema oblasti.

² Tomšič M., Klemenc A.: Globalni trendi v sodobni energetiki, K novemu samorazumevanju energetike, Časopis za kritiko znanosti (ČKZ 1996, no. 180–181), 79–121.

³ Pravočasen in berljiv uvod v tržne mehanizme pri varovanju okolja je priskrbel B. Radej z izdajo knjige "Onesnaževanje naprodaj", 1994, glej reference na koncu.

⁴ Radej, B.: Onesnaženje naprodaj, Zavod RS za makroekonomske analize in razvoj, Ljubljana, 1994.

⁵ Market-Based Instruments in Development Policy in Developing Countries, 402/95 – 12 e PVI, (39 strani), Eschborn 1995.

⁶ Zakon o varstvu okolja (ZVO, Ur. l. 32/93) v Sloveniji predvideva različne dajatve v zvezi z obremenjevanjem okolja, med drugim na splošno "ekološki davek" (10. člen). Podrobneje je v 80. členu predvidena uvedba takse na obremenjevanje vode, tal, zraka in ustvarjanje

ne izločajo dovolj hitro, moramo omejiti celotno količino izpuščanja škodljivih snovi, ne glede na koncentracijo posamičnega izpusta.

Kadar hočemo omejiti celotno količino škodljivih snovi, se znajdemo pred novimi dvomi. Odločiti se moramo, kdo bo še smel onesnaževati in koliko škodljive snovi bo smel izpuščati. Odločitev pogosto temelji na "zgodovini": kdor je onesnaževal prej, lahko onesnažuje tudi v prihodnje. Tako načelo pa ni zadovoljivo, saj je lahko povsem v nasprotju z gospodarsko učinkovitostjo. Onesnaževanje se ohranja kot privilegij starih dejavnosti. V skrajnem primeru bi bilo celo nemogoče nadomestiti stare dejavnosti z novimi, četudi bi prinašale večje blagostanje in bi manj onesnaževale okolje.

Večino dejavnosti v sodobnih družbah urejajo tržni mehanizmi¹ (glej tudi [2]). Te mehanizme je mogoče uporabiti tudi pri onesnaževanju, vendar je treba pri tem razumeti, da ne gre za "trgovanje s smrtjo", kot se je zapisalo senzacionalističnemu novinarju, ampak za mehanizem, s katerim lahko natančneje poiščemo ravnovesje med škodljivostjo in koristnostjo³ [4, 5].

Tržni mehanizmi implicirajo tudi decentralizirano optimizacijo namesto centraliziranega in v praksi pogosto arbitrarnega odločanja.

Takse: koliko zbranega denarja naj se povrne za varovanje okolja?

Takso⁶ na onesnaževanje okolja lahko uporabimo na dva načina: za nabiranje sredstev, potrebnih za odstranjevanje posledic onesnaževanja⁷, ali kot instrument, s katerim decentralizirano, prek odločitev subjektov, ki se ravna po ekonomski logiki, zmanjšamo onesnaževanje na sprejemljiv obseg. Kateri izmed obeh vidikov delovanja takse bo pomembnejši, je odvisno od narave problema. Če so na voljo primerni ukrepi za odstranjevanje ali kompenzacijo posledic onesnaževanja, ki jih je najbolje spodbujati s proračunskimi intervencijami, je primerno, da se sredstva zberejo in namensko uporabijo.

Številni zgledi onesnaževanja so taki, da se za proračunske kompenzacijske ukrepe ne odločimo, ker bi bili preveč razpršeni in administrativno neučinkoviti. Značilno je onesnaževanje zraka z žveplom in drugimi sestavinami dimnih plinov. Škodo, na primer zdravstvene motnje zaradi foto-smoga ali pospešeno korozijo, oškodovancem praviloma ne povrnemo, še manj smiselno pa bi bilo sredstva, zbrana s taksami, vračati onesnaževalcem. Funkcija takse v takem primeru ne more biti zbiranje denarja za nadomestila, saj jih ni. Taksa naj bi neposredno odvrčala onesnaževalce od škodljivega početja. Namensko vračanje zbranega denarja za okoljevarstvene namene je lahko upravičeno, vendar ga logika delovanja takse ne zahteva v vsakem primeru.

Subvencioniranje zmanjšanja onesnaževanja pri onesnaževalcih je v protislovju z okoljsko takso kot ukrepom za uravnavanje obsega

onesnaževanja, oziroma v enakem razmerju kakor sta si “korenček” in “palica”. Pristopa sta nasprotna, saj s takso od onesnaževalcev zbiramo denar, pri drugem pa onesnaževalcem denar dajemo, da bi zmanjšali onesnaževanje. Čeprav sta oba mehanizma skoraj vedno uporabljena hkrati, nas ne sme zavesti, da bi ju nujno povezovali v (namišljeno) dilemo: “Kolikšen del denarja, zbranega s taksami na onesnaževanje, se vrača za ukrepe varovanja okolja?” Dejansko sta to mehanizma z zelo različno logiko delovanja, bolj po naključju kot po pravilu se bosta oba denarna tokova ujemala.

Zahteva, naj se večina denarja, zbranega z obdavčenjem onesnaževanja, iz proračuna vrne za namene varovanja okolja, je tudi v nasprotju s predlogi o “zeleni davčni reformi”. Osnovna zamisel zelene davčne reforme je veliko širša od zbiranja denarja za okoljske namene, pa tudi mehanizmi in učinki, na katerih temelji, so povsem drugačni od proračunske logike razdeljevanja denarja za okoljske namene⁸ [9]. Okoljska taksa kot samostojni mehanizem bo, če naj izdatno deluje na onesnaževalce, davčni instrument, s katerim se bo zbralo veliko denarja. Sodobna država ne pobira več le “desetine”, ampak v evropski tradiciji že kar več kot 40 % nove vrednosti (domačega proizvoda). Okoljske takse bodo v tem pogledu dobrodošel prispevek k različnim načinom zbiranja denarja.

Ena ključnih protislovij okoljske davčne reforme je, kako dovolj obremeniti onesnaževalce in hkrati ne preveč prizadeti konkurenčnost proizvodnje. Struktura uredbe o taksi na emisije CO₂ v Sloveniji iz leta 1998 uresničuje enega izmed možnih pristopov reševanja omenjene težave: oprostivte, predvsem za gospodarske dejavnosti.

Taksa ali trgovanje z dovoljenji za onesnaženje?

Taksa na onesnaževanje je ekonomski instrument, ker računa, da se bodo onesnaževalci odzvali na osnovi ekonomske logike¹⁰. Vendar višino takse določa oblast (vlada), v najboljšem primeru na osnovi analize o potrebni višini takse za določen odziv. Ne moremo pa trditi, da je taksa sama tržni instrument, saj se višina takse ne prilagaja samodejno razmeram na “trgu” onesnaževanja.

V praksi je že bil preskušen tudi tržni način uravnavanja onesnaževanja [4, 5]. Na trgu onesnaževalci nastopajo z dovoljenji za onesnaževanje, ki jim ceno določa ponudba in povpraševanje. Prve take poskuse so opravili v ZDA in Čilu in jih štejejo za uspešne.¹¹ Trgovanje z onesnaženjem se bistveno razlikuje od trgovanja z drugim blagom: povpraševanje po čistem okolju se vedno oblikuje posredno. Največkrat nastopa država v imenu varstva okolja, kot “čistega okolja”.

odpadkov. Sicer je v mednarodni praksi bolj uveljavljena uporaba pojma “davek” (tax).

⁷ *Ali izravnavanje posledic onesnaževanja, na primer estetsko urejanje okolja.*

⁸ *FÖS, Fördergesellschaft Ökologische Steuerreform, Hamburg; <http://www.umwelt.de/foes>*

⁹ *Stimulating Innovations, Competitiveness and Jobs, The New Way to an Ecological Tax Reform in Germany and Europe, 1998, Förderverein Ökologische Steuerreform, Hamburg, DE.*

¹⁰ *Ekonomsko se odzivajo subjekti, ki sicer tekmujejo na enem ali več trgih in ki morajo za svoj obstoj ali uspešnost na teh trgih izkazovati nizke stroške. Taksa ne bo delovala na subjekte, ki se ne odzivajo ekonomsko; predvsem gre za subjekte, ki stroške lahko prenesejo na koga drugega, na primer proračunski porabniki v upravi, šolstvu, vojski itd., in za “politične tovarne”, ki ne delujejo po ekonomski logiki.*

¹¹ *Eden izmed problemov, na katerih so zamisel preizkusili, je bilo zmanjševanje vsebnosti svinca v bencinu. Rafinerije niso bile v enakem položaju: nekatere so bile sposobne hitro preiti na izdelavo visoko oktanskih goriv z zmanjšano vsebnostjo svinca, druge pa ne. S prenosnimi dovoljenji za vsebnost svinca v bencinu se je v medsebojnem pogajanju rafinerijskih podjetij našla “optimalna” pot do zmanjšanja celot-*

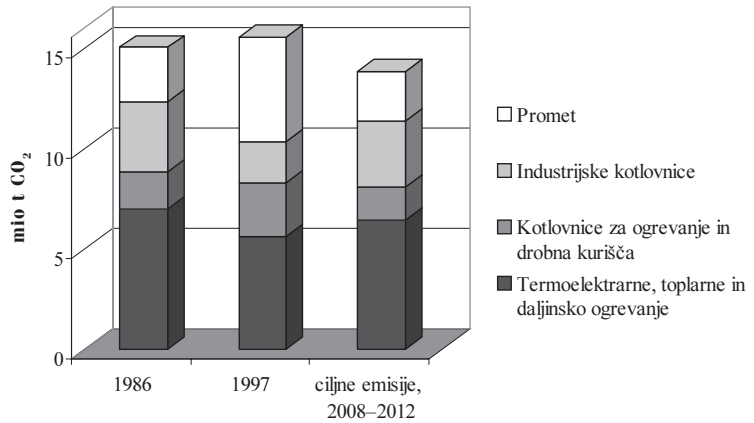
nih emisij. Opazovalce tega zgleđa včasih moti, da je država odigrala pomembno vlogo pri nadzoru "avtonomnega" tržnega procesa, morda zato, ker prezrejo, da je trgovanje mogoče le v navzočnosti avtoritete, civilizacijske (osnovna pravila poštenega trgovanja) ali pa bolj očitne, kot je tržni red, ki ga vzdržuje bodisi splošna državna oblast ali pa dogovorjena avtoriteta, npr. borzna hiša.

¹² Ocenjujejo, da emisije CO₂ glede na toplogredni učinek predstavljajo okoli 70 % TGP.

¹³ Tržna postavitev problema je omenjena kot možni ideal le v tem smislu, da obeta dosega nje cilja z minimalnimi stroški.

¹⁴ Letnica je bila izbrana naknadno, ko je bilo ugotovljeno, da so bile v tem letu emisije največje.

¹⁵ Obdobje pet let okoli leta 2010 je določeno zaradi vremenskih in statističnih vplivov, ki za posamezno leto lahko povzročijo nekajodstotne premike.

Slika 1: Grafčni prikaz dejanskih in ciljnih emisij CO₂

Razdelitev emisij v ciljnem letu: linearno zmanjšanje emisij izhodiščnega leta.

Pri emisijah toplogrednih plinov (TGP) oziroma posebej CO₂, ki je najbolj množični TGP¹², so okoliščine primerne za tržno uravnavanje. Znana je celotna količina CO₂, ki jo smejo emitirati subjekti v Sloveniji glede na obveznosti, sprejete v Kiotu decembra 1997 (glej sliko 1). Idealno tržno postavitev problema¹³ pa onemogoča prav zapletenost razmer, tako zaradi težav prilagajanja subjektov v kratkem času kakor tudi zato, ker se velik del subjektov ne vede po ekonomski logiki; najbolj pa verjetno zaradi pomanjkanja razumevanja pomena tržnega uravnavanja vedenja.

PROBLEM EMISIJ CO₂ V SLOVENIJI

Slovenija je podpisnica protokola iz Kiota. V okviru Aneksa I se je obvezala, da bo v primerjavi z letom 1986¹⁴ v obdobju 2008–2012¹⁵ zmanjšala emisije TGP za 8 %. Kako zahtevna je ta obveza, ponazarjata Tabela 1 in slika 1. Celotne emisije so se od leta 1986 do leta 1997 povečale za 3 %, tako da bi se od leta 1997 do ciljnega obdobja morale zmanjšati za 11 %. Sedaj (1998/1999) še prevladuje povečanje emisij v večini sektorjev.

Tabela 1: Podatki o emisijah CO₂ iz porabe fosilnih goriv za izhodiščno leto 1986, leto 1997 ter ciljne emisije za zadostitev obvez iz Kiotskega protokola

	emisije 1996	emisije 1997	Ciljne emisije v obdobju 2008/2012
		1000 ton	
Termoelektrarne, toplarne in daljinsko ogrevanje	6.987	5.615	6.428
Kotlovnice za ogrevanje in drobna kurišča	1.846	2.676	1.698
Industrijske kotlovnice	3.543	2.081	3.260
Promet	2.678	5.202	2.464
SKUPAJ	15.054	15.475	13.850

Vir: Bilten Okolje&prostor, Ministrstvo za okolje in prostor, št. 44, december 1998,

Tabela 1 in slika 1 podajata tudi približek ciljnih emisij po sektorjih v obdobju 2008–2012. Predvideno je linearno zmanjšanje za 8 % za vsak sektor. Ta izhodiščni predlog ministrstva za okolje in prostor se bo gotovo spremenil med nadaljnjo obdelavo operativnega načrta za izpolnitev obveze iz Kiota.

Malo verjetno je, da bo mogoče in smiselno zmanjšati porabo goriv v prometu kar za polovico, čeprav je del hitrega povečevanja porabe goriv mogoče pripisati nakupom goriva za vozila v tranzitu oziroma "bencinskemu turizmu".

Tabela 2 podaja letno povečanje emisij po sektorjih. Sektorji so v tej tabeli nekoliko drugače razvrščeni v skupine kakor v prejšnji. Celotno obdobje med letoma 1986 in 1997 moramo seveda ločiti na dve podobdobji. Do leta 1991 je splošno zmanjševanje gospodarske dejavnosti povzročilo tudi zmanjševanje emisij, v povprečju za 3,3 % na leto, od tega najbolj v industriji (za 8,2 % na leto), v prometu pa kljub vsemu zaznamo povečevanje emisij CO₂ (2,1 % na leto). Po obratu leta 1991 se emisije v povprečju zopet povečujejo, razen v industriji, kjer se zmanjšuje kurjenje fosilnih goriv in s tem emisij CO₂ tako neposredno za tehnološke namene (– 2 % na leto) kakor tudi v industrijski energetiki (– 1,7 % na leto).

Prav skokovito pa se povečuje poraba goriv v prometu, v celotnem obdobju se je povečala za kar 9,4 % na leto. V tej tabeli so pod "Energetiko*" skupaj prikazane emisije iz osrednjega sistema oskrbe z energijo (elektroenergetika itd.), krajevnih sistemov in posamična raba goriv za ogrevanje in podobno, kar tabela 1 prikazuje ločeno v dveh skupinah. Emisije iz širše opredeljene energetike so se v prvem obdobju zmanjšale za 3,5 % na leto, v drugem obdobju pa so

se povečale za 2 % na leto, vendar so bile v celoti leta 1997 za 6 % manjše kakor leta 1986. Torej je po proporcionalni delitvi ciljev v tej širši skupini treba doseči še znižanje za 2 %.

Tabela 2: Emisije v letih 1986, 1991 in 1997 in povprečno povečevanje emisij CO₂ na leto v obdobjih, po sektorjih

	Emisije CO ₂ na leto tisoči t			Povprečna letna rast (%)	
	1986	1991	1997	1986 -1991	1991 -1997
Energetika*	8833	7376	8291	-3,5	2,0
Promet	2678	2968	5102	2,1	9,4
Industrijska energetika	3543	2310	2081	-8,2	-1,7
Tehnološki procesi	608	600	530	-0,3	-2,0
SKUPAJ	15.662	13.254	16.004	-3,3	3,2

*Termoelektrarne, toplarne, kotlovnice za ogrevanje in drobna kurišča

Vir: podatkov o emisijah: Okvirna strategija izpolnjevanja obveznosti, izhajajočih iz Kiotskega protokola, MOP, Ljubljana, 7. septembra 1998. Vsota emisij CO₂ za leto 1997 se znatno razlikuje od podatka v tabeli 1. Razlika je verjetno v oceni emisij iz industrijske energetike, vendar je kljub poizvedbam ostala nepojasnjena.

Ocena težavnosti doseganja obveze o zmanjšanju emisij CO₂ iz fosilnih goriv je kvalitativno po sektorjih naslednja: emisije iz energetske porabe goriv – za ogrevanje, tehnološke potrebe in proizvodnjo električne energije – se zmanjšujejo. Pri podsektorjih se povečujejo le emisije iz kotlovnice za ogrevanje in z individualnih kurišč ter v storitveni dejavnosti. Te spremembe so zmerne. V energetiki brez prometa je na splošno odzivnost na cenovne vplive precejšnja, zato je tu mogoče računati na izdaten vpliv ekonomskih instrumentov, kot je taksa na emisije.

Poraba goriv v prometu se je v zadnjem obdobju skokovito povečevala, nekoliko se je umirila le na prehodu z leta 1996 na 1997, vendar se je leta 1997 v primerjavi z letom 1986 v celoti povečala kar za dvakrat. Zmanjšanje porabe goriv v prometu in s tem zmanjšanje emisij v okvir zastavljenega cilja bi zahtevalo odločne ukrepe, ki verjetno niso smotrni. Že omejitev rasti in delno zmanjšanje bo zahtevalo zahteven in zapleten program. Obsegal bo dodatno obdajanje goriv, ki bo moralo biti precej večje kakor v ožji energetiki, vendar bo to le eden od dejavnikov; verjetno bo treba korenito spremeniti prometno politiko, zlasti v mestih, in zagotoviti bistveno učinkovitejšo rabo vozil, verjetno na ravni povprečne porabe 4–5 litrov goriva na 100 km (današnje povprečje je okoli 10 litrov na 100 km).

UREDBA O TAKSI NA EMISIJE CO₂ IZ LETA 1996

Slovenska vlada je na osnovi pooblastila, ki ji ga daje zakon o varstvu okolja¹⁶ glede uvedbe taks na onesnaževanje, novembra 1996 sprejela "Uredbo o taksi za obremenitev zraka z emisijo ogljikovega dioksida" (Uredba 1996). Ta je začela veljati 1. januarja 1997¹⁷. Uredba iz leta 1996 je bila dvakrat dopolnjena s popravki¹⁸. To povečanje takse je povzročilo zahteve po korenitih spremembah uredbe, kar bomo opisali v nadaljevanju. Uredba iz leta 1996, hkrati s povišanjem stopnje leta 1998, je v strokovni literaturi opisana in komentirana [¹⁹]²⁰.

Osnovna višina takse v citirani uredbi iz leta 1996 je bila določena na 1 tolar na enoto onesnaženja. Enota onesnaženja je 1 kg/CO₂, torej je bila višina takse okoli 5,5 EUR/t CO₂. V uredbi je priložena tabela, ki opredeljuje onesnaženje glede na količino goriva²¹. Obdavčena je lahko količina porabljenega goriva, torej obdavčenje temelji na običajni predpostavki, da se celotna količina ogljika iz goriva sprosti v ozračje v obliki ogljikovega dioksida.

Uredbo kvalitativno opredeljujejo tudi naslednja določila:

II. Neobdavčeno je kurjenje lesa in vseh drugih oblik biomase.

III. Takso za porabo premoga v elektrarnah naj bi začeli plačevati 1. januarja 2004 (sedem let po uveljavitvi uredbe).

V primerjavi z izhodiščno stopnjo (100 %), ki velja na splošno za goriva in sežiganje vseh drugih organskih snovi, so predvidene naslednje izjeme:

XII. Taksa se je plačevala v višini 30 % od osnove za premoge, ki so se uporabljali za sproizvodnjo toplotne in električne energije, če je bil skupni izkoristek večji od 55 %, oziroma po stopnji 50 % od osnove, če je bil skupni izkoristek večji od 33 %.

XIII. Na sosežig organskih spojin in sežig v sežigalnicah odpadkov se je plačevala taksa v višini 50 % od osnovne višine.

Uvedbe in uporabe takse v javnosti ni pospremila opaznejša propagandna akcija. Tudi obveznosti za zmanjševanje emisij TGP v tistem času še niso bile določene, vendar so bile pričakovane glede na stališča, ki so prevladovala v Evropski uniji.

Pomen uredbe iz leta 1996 je:

– pionirska uvedba takse na emisije CO₂, in

– zagotovitev proračunskega vira, ki je povezan z okoljsko problematiko.

Glede na način zbiranja gre za davčni vir, saj je za zbiranje pristojno ministrstvo za finance, vendar ministrstvo za okolje in prostor opravlja administrativna dela pri pobiranju takse.

Markovičeva in Schlegelmilch [19, str. 326] sta mnenja, da je bila taksa namenjena predvsem zagotovitvi proračunskega vira za nekatere ekološke sanacije, saj višina takse ni mogla pomembneje

¹⁶ Zakon o varstvu okolja, ZVO, Ur. l. št. 32/93 in 1/96, 80. člen.

¹⁷ Uredba o taksi za obremenjevanje zraka z emisijo ogljikovega dioksida, Ur. l. št. 68/96, str. 5874–5875.

¹⁸ Spremembe uredbe o taksi ... (CO₂), Ur. l. št. 2/97, str. 193, in 5/97, str. 493.

¹⁹ Markovič-Hribernik T. in K. Schlegelmilch: "Green Budget Reform in Slovenia, Case Study", str. 291–445 v "Green Budget Reform in Europe", K. Schlegelmilch (ed.), Springer, 1999.

²⁰ V citiranem delu so uredbi o taksi na CO₂ posvečene strani 317–326.

²¹ V tabeli je napaka: usebnost ogljika v zemeljskem plinu je podcenjena za 30 %. V uredbi iz lanskega leta je tabela brez te napake, vendar je plinom (zemeljski in TNP) priznan splošni popust v višini 30 %.

²² *Sprememba uredbe o ... CO₂, Ur. l. 24/98, str. 1571, uveljavljena naslednji dan po objavi v Uradnem listu, 28. 3. 1998.*

²³ *Uredba o spremembah in dopolnitvah uredbe o taksi za obremenjevanje zraka z emisijo ogljikovega dioksida, Ur. l. 65/98, str. 4935–4937.*

²⁴ *Državni sekretar na ministrstvu za okolje in prostor, mag. Radovan Tavzes, je v objavljeni izjavi za tisk (Intervju državnega sekretarja mag. Radovan Tavzesa za Gospodarski vestnik (F. Dovč), julij 1998) potrdil, da je pri ukrepu povečanja takse šlo predvsem za fiskalni motiv.*

vplivati na obseg ali strukturo porabe. Prihodki od te takse sicer niso bili namensko izločeni iz celovitega proračuna, vendar je samostojni davčni vir pomemben argument v proračunskih pogajanjih med ministrstvi.

K NOVI UREDBI O EMISIJAH CO₂ LETA 1998

Povečanje takse marca 1998

S kratko uredbo²², ki je le spremenila višino takse za enoto obremenitve nominalno za trikrat v primerjavi z uredbo 1996 (na 3 SIT/kg CO₂, okoli 16,1 EUR/t CO₂) je vlada sprožila proces temeljite prenove uredbe 1996. S spreminjevalnimi določili²³ je dejansko spremenjen celotni mehanizem delovanja takse.

Podrobni vzroki za trikratno povečanje takse niso znani, verjetno pa je šlo za kombinacijo naslednjega:

- želje po večjem prilivu v proračun in
- spoznanja, da je bila dotedanja raven takse nezadostna, da bi dosegla potrebne učinke.

Verjetno sta ministrstvo za finance in ministrstvo za okolje in prostor brez težav dosegla soglasje²⁴. Za ministrstvo za okolje je večji proračunski priliv zaželen, saj je posredni argument za proračunsko porabo za okoljske namene. Poleg tega je bil nekaj mesecev prej, decembra 1997, parafiran protokol v Kiotu. Na konferenci v Kiotu je gotovo prevladovala ocena, kot povprečna ocena številnih študij, da bodo znašali stroški za zmanjševanje emisij CO₂ na zahtevano raven v povprečju okoli 10 do 20 EUR/t CO₂. Čeprav za Slovenijo še ni bila izdelana natančna študija, je verjetno, da je tudi pri nas potrebna spodbuda te velikosti. Predlagana višina 3 SIT/kg CO₂ (16,1 EUR/t CO₂) je v območju pričakovanega razpona.

Tabela 3 podaja stanje cen in davkov ob začetku meseca uveljavitve nove uredbe, z upoštevanjem takso 3 SIT/kg CO₂. Ne dosti drugačne cene so veljale tudi takoj po trikratnem povečanju takse marca istega leta.

Tabela 3: Cene energije z davki v Sloveniji leta 1998, tekoče cene
1. septembra 1998

	Cena brez davka	Prometni davek	CO ₂ taksa	Prodajna cena	Prometni davek v prodajni ceni	CO ₂ taksa v prodajni ceni	CO ₂ taksa
	SIT/GJ	SIT/GJ	SIT/GJ	SIT/GJ	%	%	SIT/kWh
Motorna goriva							
Bencin, neosvinčen (NMB 95)	1138	1985	213	3336	59,5	6,4	0,77
Bencin, osvinčen (MB 98)	1125	2523	213	3861	75,6	5,5	0,77
Dieselsko gorivo (D-2)	855	1699	215	2769	50,9	7,8	0,77
Goriva za gospodinjstvo							
Zemeljski plin, gospodinjstva	1208	60	117	1385	4,3	8,4	0,42
Kurilno olje, EL	824	338	216	1378	24,5	15,7	0,78
Rjavi premog, gospodinjstva	1126	225	293	1644	13,7	17,8	1,05
Lignit, gospodinjstva	942	188	245	1375	13,7	17,8	0,88
Goriva za gospodarstvo							
Zemeljski plin, gospodarstvo	672	34	117	823	4,1	14,2	0,42
Kurilno olje, EL	824	338	216	1378	24,5	15,7	0,78
Težko kurilno olje	498	224	233	955	23,5	24,4	0,84
Utekočinjen naftni plin	717	36	132	885	4,1	14,9	0,48
Rjavi premog, gospodarstvo	806	0	293	1099	0,0	26,7	1,05
Lignit, gospodarstvo	710	0	245	955	0,0	25,7	0,88

Vir: Potenciali zmanjševanja emisij toplogrednih plinov za IPCC sektor energetika – pregled in analiza ukrepov, A. Urbančič in drugi, IJS-DP-7953, december 1998.

Pri motornih gorivih je delež takse v končni ceni le od 6,4 do 7,8%, predvsem pa je CO₂ taksa znatno nižja od prometnega davka (akcize). CO₂ taksa je za bencin znašala okoli 6,6 SIT/l pri prodajni ceni 103 (neosvinčeni) oziroma 119 SIT/l (osvinčeni bencin), pri čemer pa je bil znesek prometnega davka od 46 do 63 SIT/l. Ker ima vlada pooblastilo, da poveča ali zmanjša prometni davek za polovico, je lahko že pred uveljavitvijo (povečane) CO₂ takse ali po njej vlada z vsakokratno odločitvijo o višini prometnega davka mnogo bolj vplivala na končno ceno motornih goriv, kot na to ceno vpliva s CO₂ takso.

Taksa na emisije CO₂ pri motornih gorivih ni bistvena sestavina davčne politike, celo ni zaznavna. Zato v nadaljnjem vpliva takse na CO₂ v prometu ni treba podrobno obravnavati.

Pri gorivih za gospodinjstva in gospodarstvo so razmere drugačne. Taksa je izdatna, do 24,4 % za težko kurilno olje, in tudi precej diferencirana. V gospodinjstvu je opazno izboljšanje konkurenčnosti za zemeljski plin v primerjavi s kurilnim oljem (za 7,3 %). V gospodarstvu je bil že prej zemeljski plin bistveno ugodnejše gorivo od

²⁵ MOP je prvi osnutek večjih sprememb pripravilo junija 1998 in jih neformalno dalo na vpogled zainteresirani javnosti. Podoben mehanizem za preusmeritev sredstev za plačilo takse v sanacijske ukrepe v podjetju je uveljavljen pri onesnaževanju voda z Uredbo o taksi za obre-menjevanje vode (Uradni list RS, št. 41/95, 44/95, 8/96). Ta uredba je dala nekatere pozitivne rezultate. Slabosti navedenega načina so predvsem v tem, da oprostitev takse ni količinsko povezana z učinki ukrepov, ampak le z odstotkom predračunske vsote, ki ga lahko predstavlja oprostitev takse.

²⁶ Center za energetska učinkovitost IJS, vodja mag. Boris Selan, vodja skupine za sistemske študije prof. dr. Mihael-Gabrijel Tomšič, vodilna strokovna sodelavka za strategije CO₂ mag. Andreja Urbančič in drugi.

²⁷ Ukrep deluje enakomerno, če vsak zavezanec občuti enako ceno za spremembo emisij

ekstra lahkega kurilnega olja. Še pomembneje se je spremenilo razmerje med zemeljskim plinom in težkim kurilnim oljem, najpomembnejšima konkurenčnima gorivoma za industrijo.

Alternative ob povišanju takse

S trikratnim povečanjem takse je uredba 1996 dobila povsem nove razsežnosti. Prej je delovala predvsem kot (manjši) dodatni proračunski vir, ki je posredno utemeljeval izdatke za varstvo okolja. S tolikšnim povečanjem pa je prizadela predvsem industrijske porabnike z visokim deležem stroškov goriv v celotni dodani vrednosti (papirništvo, industrija gradbenega materiala, bazna kemija), pa tudi gospodarnost proizvodnje električne energije iz soproizvodnje elektrike in toplote. Za soproizvodnjo se je znatno povečala cena goriv, vrednost proizvedene električne energije pa se ni spremenila. V elektrogospodarstvu zaradi splošne oprostitve (v uredbi 1996 do leta 2004) proizvodnja zaradi emisij CO₂ namreč ni obremenjena s takso, niti se ni ustrezno povečalo obdavčenje električne energije.

Povečanje takse za trikrat je pri odjemalcih povzročilo precejšnje nezadovoljstvo. Posebej kritično je bilo vodstvo podjetja Termo Škofja Loka. To podjetje namreč kot energent uporablja uvoženi antracit, proizvod, mineralna volna za izolacijo, pa ima energetska- varčevalni pomen tudi v Sloveniji, čeprav veliko večino proizvodnje izvozijo.

Na ministrstvu za okolje in prostor so v teh razmerah predvideli spremembe uredbe. V zainteresirani javnosti, predvsem v krogu industrijskih porabnikov, je bilo slišati tudi zahteve, naj se višina takse zniža vsaj na prejšnjo mero (1 SIT/kg CO₂). Z vrnitvijo višine takse na prejšnjo raven bi se izničili pričakovani učinki glede zmanjševanja emisij, ki jih je mogoče doseči predvsem:

- s povečanjem učinkovitosti rabe energije ali
- z zamenjavo goriv s takimi, ki vsebujejo manj ogljika (npr. plinasta in tekoča goriva namesto premoga).

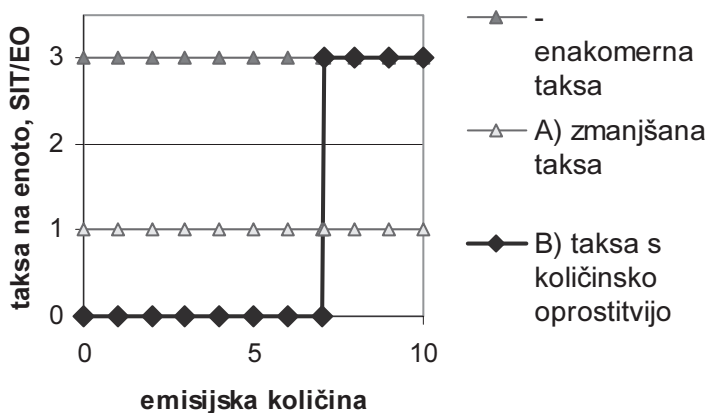
Priprave za spremembo uredbe na ministrstvu za okolje in prostor so predvidevale diferencirana znižanja stopnje takse glede na vrsto dejavnosti in gorivo ter možnosti izrabe bremena takse za sanacijo v proizvodnji²⁵. Strokovna skupina na Inštitutu "Jožef Stefan", ki projektno obdeluje vprašanja strategij za omejevanje emisij CO₂ v Sloveniji²⁶, je pripravila nekaj predlogov za drugačno reševanje razmer. Skupna misel teh predlogov je bila, naj bi se čim bolj ohranil usmerjevalni učinek takse, v negativnem (preprečevalnem) in pozitivnem (spodbujevalnem) delu, pri tem pa naj taksa deluje na vse subjekte čim bolj enakomerno. Le enakomerno delovanje ekonomskega ukrepa na vse subjekte prispeva k iskanju skupnega, nacionalnega optimuma²⁷.

Na nastajanje uredbe 1998 so pomembno vplivala tudi številna posvetovanja, nekaj je bilo tudi širših, med ministrstvom za okolje in

prostor (državni sekretar mag. R. Tavzes) in predstavniki iz gospodarstva neposredno ali v Gospodarski zbornici Slovenije.

Količinska dovoljenja za oprostitve takse ali proporcionalno zmanjševanje takse

Problem, ki naj bi ga rešila sprememba uredbe, je, kako ohraniti usmerjevalni učinek takse, hkrati pa zmanjšati fiskalno obremenitev prizadetih odjemalcev, predvsem podjetij z visokim deležem energije v stroških poslovanja. Rešitev in ena izmed ključnih značilnosti uredbe 1998 so količinska dovoljenja za nakup (porabo) goriva, ki ni obremenjeno s takso²⁸, tako za goriva, ki jih uporabljajo v tehnološke namene v gospodarstvu kot tudi za proizvodnjo električne energije in toplote.

Slika 2: Prikaz učinka dveh različic zmanjšanja fiskalnega bremena takse

Slika 2 prikazuje primerjavo dveh načinov zmanjšanja bremena: A) proporcionalno zmanjšanje takse (s 3 SIT/kg CO₂ na 1 SIT/kg CO₂) in B) nezmanjšano višino takse, toda s količinsko oprostitvijo. Fiskalno oziroma stroškovni učinek obeh sprememb je enak, če je količinska oprostitve enaka (100 – x), pri čemer je x proporcionalno zmanjšani delež takse. V prikazanem in realno upoštevanem zgledu je stroškovni učinek pri zavezancih za plačilo takse enak, če se zniža takse na 33 % prvotne stopnje (3 SIT/kg CO₂) ali če se uveljavi količinsko oprostitve za 67 % porabljenega goriva.

Obe različici se razlikujeta po usmerjevalnih učinkih – različno vplivata na odločitve porabnikov energije o izboljšavah. Če uporabimo različico ukrepa z zmanjšanjem plačila za enoto emisij CO₂ (različica A), bo tehnična izboljšava (na primer izboljšanje zgorevanja), ki zmanjša porabo goriva za enoto (1 kg emisije CO₂), prinesla prihranek 1 tolar. Če pride do količinske oprostitve (varianta B), pa bo ista izboljšava prinesla prihranek 3 tolarje. Porabnik je v različici A) z zmanjšanjem stopnje takse manj motiviran za ukrepanje.

²⁸ Izhodiščna zasnova količinskega namesto proporcionalne oprostitve je bila razvita v korespondenci oziroma na delovnih srečanjih med ministrstvom za okolje in prostor (državni sekretar mag. R. Tavzes s sodelavci) in IJS/CEU (M. Tomšič in sodelavci) junija in avgusta lani. V citiranem intervjuju državnega sekretarja so bile konec julija 1998 napovedane naslednje spremembe uredbe o taksi:

- določanje količine goriva, za katerega se ne plačuje taksa;
- zmanjšanje osnove za plačilo takse za proizvajalce elektrike v elektrogospodarstvu in zunaj elektrogospodarstva;
- zmanjšanje obveznosti za plačilo takse za izvedbo sanacijskih programov za zmanjšanje emisij.

Omenjena je bila tudi možnost prenosa dovoljenj za nakup goriva med posameznimi uporabniki.

²⁹ Taka vezava je pri proizvodnji električne energije, pri kateri je določena oprostitvev za 0,4 oziroma 0,44 kg CO₂ na 1 kWh proizvodnje električne energije.

Različica s količinskimi oprostitvami omogoča tudi različne stroškovne obremenitve za posamezne namene ali gospodarske sektorje ob enakem usmerjevalnem učinku. Če bi posamezne skupine porabnikov želeli različno obremeniti s takso, bi pri različici z zmanjšanjem stopnje takse porabniki goriv občutili različne usmerjevalne učinke. Tisti, ki bi jim takso znižali na 50 % izhodiščne višine (na primer na 1,5 SIT/kg CO₂), bi občutil večjo spodbudo za zmanjšanje emisij kakor tisti, ki bi jim takso znižali na 33 % (na 1 SIT/kg CO₂). Načeloma bi se obe skupini porabnikov različno odločali o ukrepih za zmanjšanje emisij: ukrep, ki bi se prvemu uporabniku (z 1,5 SIT/kg CO₂) zdel gospodaren, se bo drugemu uporabniku (z 1 SIT/kg CO₂) zdel negospodaren. Tako bi se uporabniki iz prve skupine odločali tudi za dražje ukrepe, uporabniki iz druge skupine pa le za cenejše ukrepe. Ker se vsi uporabniki ne bodo odzivali enako, bo tudi celotni učinek različen od optimalnega.

Kako določiti količinske oprostitve?

Formulacija takse s količinskimi oprostitvami rešuje problem ohranitve konkurenčnosti proizvodnih podjetij, ki morajo tekMOVATI s proizvajalci v drugih državah, v katerih na primer ni takse na CO₂, saj je lahko celotno stroškovno breme za posameznega porabnika goriv sorazmerno majhno, usmerjevalni učinek pa velik. Spoprijeti pa se moramo s problemom, kako določiti količinske oprostitve.

Trivialna rešitev bi bila, da bi bil od vsake količine nabavljenega goriva neki del goriva neobdavčen. S tem bi se dejansko vrnili na proporcionalno zmanjšanje. Količinska oprostitvev mora biti neka konstanta, ki ni togo vezana na porabljeno količino goriva. Organizirati je treba delitev količinskih dovoljenj za oprostitvev.

Možni so različni načini delitve dovoljenj za oprostitvev. Dovoljenja za oprostitvev takse imajo finančno vrednost, zato mora biti način delitve količinskih pravic transparenten in nearbitraren. Praktični razmisleki takoj napeljejo na določanje pravice do dovoljenj na osnovi zgodovinskega načela. Tako določanje pravic je praktično preprosto in sorazmerno lahko izvedljivo, vendar se postavlja vrsta vprašanj:

– kaj je z novimi dejavnostmi, ki nimajo “zgodovinske pravice do onesnaževanja”, in

– kako vnovič določati količinske oprostitvev in kako pogosto, saj sčasoma prvotna zgodovinska izhodišča ne bodo več ustrezala.

Premislek pokaže, da ima vsaka avtoreferenčna povezava, povezava s stanjem pri istem porabniku, nekatere slabosti proporcionalnega znižanja – da se namreč usmerjevalni učinek zmanjšuje. Če bi na primer vsako leto vnovič delili dovoljenja kot neki odstotek porabe v preteklem letu, bi bilo najustreznejše vezati obseg dovoljenj na zunanje pokazatelje, na primer na neki zunanji normativ²⁹.

Primerjava s “price cap” regulacijo cen monopolnih dejavnosti

Tu se lahko navežemo na razmisleke o administrativnem nadzoru cen v monopolnih dejavnostih, na primer v energetiki. Zelo primerno je uravnati rast cen monopolnega proizvajalca upošteva zunanjo referenco, na primer dobro vzdrževani blagovni borzni indeks. Dosti manj ustrezna, a velikokrat uporabljena pa je neposredna metoda nadzora cen, pri kateri skuša nadzorni upravni organ z neposrednim vpogledom določiti dopustne stroške monopolnega proizvajalca. Stroškom dodajo še dopustni dobiček, kar izražajo “cost plus”, strošek plus (profit), oziroma “rate-of-return” regulacija, t. j. regulacija stopnje donosnosti. Največkrat je to zelo neenakopravna igra, saj je na strani monopolista daleč več strokovne moči, pa tudi veliko možnosti za vsakoletno napihnjeno prikazovanje stroškov, saj upravni organ večinoma nima možnosti neposredno zajemati podatkov. Stanje je tudi sicer neustvarjalno, saj bo največji trud monopolista veljal dokazovanju visokih proizvodnih stroškov, manj pa se bo posvečal zniževanju stroškov.

Sorazmerna novost v praksi upravnega nadzora cen je “price cap” regulacija (omejitev cene; [30]), ki skuša proizvajalce bolj motivirati za zmanjšanje stroškov, dodatna prednost pa je manjša pogostnost upravnega določanja cen. Za tak sistem uravnavanja je značilno določanje gibanja cen za daljše obdobje, največkrat za pet let ali več. V tem času upravni nadzor pušča monopolistu proste roke, da se posveti izboljšanju poslovanja. Ob začetku takega obdobja določijo ceno in postopek prilagajanja v tem obdobju; v Angliji je znana formula $(RPI - X)$, pri čemer je RPI relativni indeks cen, X pa pričakovano znižanje cene na leto zaradi izboljšanja poslovanja. S formulo je zajeta zunanja negotovost (inflacija) in ocena možnosti racionalizacij pri monopolnem prodajalcu. V obdobju med dvema nadzoroma monopolistu dopustimo, da izboljša poslovanje in tudi poveča dobiček, morda celo nad sicer predvideno stopnjo donosnosti. Računamo na to, da so obdobja med upravnim določanjem cene dovolj dolga, da se bo monopolist raje ozrl po možnostih za znižanje stroškov, ker bo medtem vnovčil prihranke. Šele po koncu obdobja bo upravni nadzornik določil novo ceno in formulo spreminjanja cene za naslednje obdobje. V tem trenutku se postopek ne bo dosti razlikoval od nadzora “cost plus”, le da bo temeljil na daljšem obdobju, v katerem je bil monopolist dohodkovno zainteresiran za izboljšanje poslovanja.

Podoben razmislek velja tudi za določanje količinskih oprostitev. Na novo naj bi se določale po obdobju, ki ne bi bilo krajše od pet let, morda tudi s formulo, po kateri bi se nato vsako leto oprostitev zmanjševala, kar bi ohranjalo pritisk na zmanjševanje emisij. Vsekakor bo porabnik goriv med na primer petletnim obdobjem dohodkovno zainteresiran za zmanjšanje porabe oziroma emisij,

³⁰ *European Electricity System in Transition, A comparative Analysis of Policy and Regulation in Western Europe*, A. Midttun (ed.), Elsevier, 1993.

³¹ V novih akumulacijskih jezerih prihaja do anaerobnega gnitja potopljenih rastlin, pri čemer se sprošča veliko metana, ki je zelo učinkovit toplogredni plin.

³² Predloženo v sprejem državnemu zboru, 13 poslancev iz vseh parlamentarnih strank, julij 1998. ZLNPEE, EPA 555 – II, objavljeno v Poročevalcu 51/98 z dne 4. avgust 1998.

posebej v začetnih letih, saj bo vsak poseg za zmanjšanje emisij nabiral "rento" v preostalem delu obdobja, preden mu upravni nadzornik z novo določitvijo količinske oprostitve rento odvzame.

Količinske oprostitve za proizvodnjo električne energije

Zgled možnosti za zunanjo referenco količinske oprostitve takse je proizvodnja električne energije. Zanj je na voljo dobra referenčna vrednost: najboljše stanje tehnike z ekološko najustreznejšim gorivom. Zemeljski plin je tisto množično in tudi cenovno konkurenčno gorivo, ki povzroča najmanjše emisije CO₂, stanje tehnike pa je tako, da so v elektrarnah dosegljivi že tudi izkoristki, večji od 50 %. Ta dva podatka nam skupaj ponujata referenčno vrednost za proizvedeno električno energijo: dopustna emisija je okoli 0,4 kg CO₂ na 1 kWh proizvedene električne energije. Ta normativ dopušča proizvodnjo električne energije v kakovostnih napravah brez plačila takse. Za proizvodnjo pri nizki napetosti, pri kateri upoštevamo še izgube prenosa in distribucije za primerjalno elektrarno, je z uredbo 1998 določen normativ oprostitve 0,44 kg CO₂/kWh.

Drugi načini proizvodnje električne energije se po emisijah CO₂ precej razlikujejo. Vodne in jedrske elektrarne ne izpuščajo v zrak praktično ničesar.³¹ Pri termoelektarnah na premog, ki pri nas dosegajo izkoristek od 30 do 35 %, se sprošča precej več CO₂, do 1,1 kg CO₂/kWh. Ker je mogoče z drugačno proizvodnjo električne energije nadomestiti proizvodnjo elektrike iz premoga, bi bilo upravičeno vsaki drugi proizvodnji električne energije priznati celo vsako izboljšavo v primerjavi z marginalno vrednostjo (emisijami iz najmanj ugodne elektrarne), to je do 1,1 kg CO₂/kWh, če pa upoštevamo izgube v prenosnem in distribucijskem omrežju, pa je marginalni na mestu porabe do 1,2 kg CO₂/kWh.

Pri višini takse 3 SIT/kg CO₂ znaša oprostitev takse na gorivo za male proizvajalce 1,32 SIT/kWh, kar bistveno poveča rentabilnost krajevnih proizvajalcev električne energije, saj je predvidena prodajna cena električne energije okoli 11 do 13 SIT/kWh. Upoštevajmo najmanj ugodno proizvodnjo sistemskih elektrarn (premogovne elektrarne), pa je upravičena še večja stopnja spodbujanja učinkovite proizvodnje. V predlogu zakona o krajevnih neodvisnih proizvajalcih električne energije³², ki bi bil ustrezen spodbujevalni zakon za to področje, so predvidene dodatne spodbude za proizvodnjo električne energije z visokim izkoristkom (kvalificirana proizvodnja).

Prenosljivost dovoljenj

Ena izmed zamisli, ki bi lahko prispevale k ekonomsko učinkovitejšemu zmanjševanju emisij CO₂, je možnost, da posamezni porabnik odda del svojega dovoljenja za nakup goriva brez takse

drugemu porabniku goriv. Tu ne bi šlo za pravi trg, ker je pri taki transakciji cena praktično že določena. Razen provizije za manipulativne stroške bi bila cena takega dovoljenja enaka taksi, ki bi se ji kupec izognil. To, da bi porabnik ne potreboval celotne možne oprostitve, je praktično mogoče, če bi na primer zmanjšal porabo in prešel na gorivo, ki manj obremenjuje ozračje z emisijami CO₂.

V uredbi 1998 je možnost prenosa dovoljenja zelo omejena, na primere, ko se spremeni lastništvo neke kurilne naprave. Zelo verjetno pa bo podjetje, ki ima možnost za nakup goriva brez takse (dovoljenje za to?), tak nakup dejansko opravilo in gorivo porabilo za dodatne energetske storitve (na primer prodajo toplote sosedom, dodatno proizvodnjo električne energije).

ZNAČILNOSTI UREDBE 1998

Z uredbo 1998 je dosežena sprememba, ki je kompromis med okoljevarstvenim učinkovanjem takse, ki ga zagotavlja nespremenjena višina takse (3 SIT/kg CO₂), in problemom nenadoma povečanih stroškov v energetsko intenzivnih dejavnostih, ki bi se zaradi CO₂ takse znašale v konkurenčno slabšem položaju.

Proporcionalne olajšave

Po spremembah uredbe so proporcionalne olajšave določene le za sežig ali sosežig odpadkov in za plinasta goriva, in sicer se taksa plačuje v višini (novi 4. člen):

- 10 %, 25 % oziroma 50 % od osnove za sežig nevarnih organskih odpadkov, za dodatno kurjenje v dogorevalnih napravah dimnih plinov oziroma za sosežig organskih odpadkov v pečeh ali v posebnih sežigalnih napravah;

- 70 % od osnove za utekočinjeni naftni plin ali za zemeljski plin, za vsa druga goriva in namene pa velja polna višina takse.

Za promet in mala kurišča (na primer v gospodinjstvu in v drobnem gospodarstvu) niso predvidene nikakršne olajšave. Kot je omenjeno zgoraj, pri teh namenih dejansko prevladujejo druge davščine, tako da je taksa na CO₂ le manjši del obdavčitve, ki ima predvsem fiskalno logiko.

Manjša osnova za plinasta goriva je opravičljiva le kot del splošnega spodbujanja plinifikacije. Zmanjšanje osnove sicer ne bi bilo upravičeno, saj je glede na kemijsko sestavo plinov določena že manjša osnova, izražena kot število EO (enot obremenitve = kg CO₂) na količino plina (1,9 EO/Sm³ za zemeljski plin).

Količinske oprostitve takse za kurilne naprave

Oprostitve so vezane na posamezne kurilne naprave ali skupine kurilnih naprav oziroma tehnoloških procesov in jih je mogoče z

³³ V tem primeru se ne šteje koledarsko leto, ampak obratovanje v zadnjih 12 mesecih.

³⁴ Določilo rešuje predvsem podjetje Termo Škofja Loka, ki porablja za proizvodnjo izolacijske mineralne volne antracit, ki je skoraj čisti ogljik.

dovoljenjem ministrstva za okolje prenesti tudi na drugo (novo) napravo. Zanimivo pa je, da uredba 1998 predvideva oprostitev samo za gospodarske družbe in samostojne podjetnike. S tem je izključen javni sektor, ki je polno obremenjen s takso.

V uredbi so najprej navedene oprostitev za nove naprave (členi 6a. do 6f.), pozneje pa za obstoječe naprave (členi od 19a. do 19c.).

Za obstoječe naprave (obratujoče na dan uveljavitve, t. j. 1. oktobra 1998) z vsaj 10 t letne emisije CO₂ lastnik izbere referenčno leto, od leta 1986 do vključno 1998³³. Na osnovi predpisane dokumentacije pristojno ministrstvo za okolje in prostor izda trajno dovoljenje, in sicer tako, da je največja količina, ki jo porabnik lahko kupi brez plačila takse, na leto v primerjavi s količino v referenčnem letu:

– 100 % obremenitve za naprave za proizvodnjo toplotno-izolacijskih materialov³⁴,

– 92 % za elektrarne v visokonapetostnem omrežju (sistemske elektrarne) in za porabo goriva v plinovodnem sistemu, na železnicah, pri javnih letalskih prevoznikih,

– 50 % za naprave za javno oskrbovanje naselij s toploto in

– 67 % za druge kurilne naprave.

S tem seznamom oprostitev je, poleg splošne količinske oprostitev, ki velja za vsakogar, razen za proizvodnjo toplote za daljinsko ogrevanje (50 % oprostitev), določena tudi posebej visoka stopnja oprostitev za elektrarne in nekatere druge porabnike. Odstotek (92 %) spominja na obveznost iz Kiota. Taka opredelitev temelji na političnem pragmatizmu, saj gre za močne posamične interese, pa tudi na upravičeni podmeni, da navedeni sektorji ne poslujejo v celoti po ekonomskih načelih, tako da bo zmanjševanje emisij TGP iz teh sektorjev treba omejevati z neekonomskimi instrumenti.

Med kurilnimi napravami so navedene tudi naprave za soproizvodnjo, in sicer tako, da lahko uveljavljajo količinsko oprostitev za tisti del goriva, ki je bil porabljen za proizvodnjo toplote. Ta oprostitev je kumulativna, saj se odobri dodatno poleg oprostitev, ki jo proizvajalec električne energije dobi po normativu 0,4 EO/kWh za oddajo v visokonapetostno omrežje, oziroma 0,44 EO/kWh za oddajo v nizkonapetostno omrežje.

Za nove kurilne naprave je predvidena enotna količinska oprostitev v višini do 67 %. Členi predvidevajo za nove naprave presojo učinkovitosti in tudi možnost manjše količinske oprostitev, verjetno za primer, če bi naprava ne ustrezala merilu "najboljše v praksi preizkušene in na trgu dostopne tehnologije" (čl. 6b.). Referenčno leto je potemtakem lahko prvo leto obratovanja ali kako poznejše leto. Dovoljenje velja tri leta, nato pa se postopek ponovi na osnovi novega referenčnega leta.

Posebnost pri novih kurilnih napravah je, da ni predvidena nikakršna oprostitev za proizvodnjo toplote za daljinsko ogrevanje, prav tako pa je izvzeta tudi poraba goriv za ogrevanja prostorov samega lastnika kurilne naprave. Verjetno to temelji na predpostavki,

da bo vsa nova proizvodnja toplote za ogrevanje temeljila na soproizvodnji električne energije in toplote, pri kateri se uveljavlja oprostitvev na osnovi proizvodnje električne energije.

Proizvodnja električne energije

Za proizvodnjo električne energije so predvidene oprostitve, opisane že pod točko Količinske oprostitve za proizvodnjo električne energije.

Oprostitve za izboljšave

Oprostitvev za izboljšave lahko pridobi gospodarska družba ali samostojni podjetnik (ne pa tudi zavodi), pri izboljšavah stavb pa je dobitnik lastnik stavbe (“oseba” na splošno).

V uredbi 1998 so predvidene spodbude za izboljšave pri rabi energije oziroma izboljšave energetske naprave, ki neposredno zmanjšajo emisije pri enakem energetskem učinku. Tisti, ki izvede izboljšavo, je oproščen plačila takse po opravljeni izboljšavi. Oprostitvev mora izkoristiti v naslednjih treh letih, oziroma za izboljšave na stavbah v petih letih.

Ob logičnem predlogu, da bi med izboljšave, za katere je predvidena spodbuda, uvrstili tudi zmanjšanje toplotnih izgub stavb, se je pojavil dvom: “Kako opredeliti izboljšave? Kako opredeliti izhodišče in kako cilj izboljšave?” Ena izmed predlaganih izbir je bila, da bi se nagrajevali posebni dosežki, na primer na ravni sedaj neobveznih (zahtevnejših) priporočil³⁵. Druga možnost je, da bi nagrajevali vsako izboljšavo stavbe v primerjavi z obstoječim stanjem.

Lastnik stavbe bi dobil dovolilnico, če bi dosegel priporočeni nadstandard oziroma pri starejših stavbah (pred letom 1980) sedaj obvezno raven toplotne izolacije. Formulacija uredbe 1998 sedaj predvideva proporcionalnost, in sicer za vsak dosežek, ki je izboljšava v primerjavi z obveznim tehničnim predpisom (za nove ali novejše stavbe) oziroma pri starejših stavbah za vsak dosežek predpisom, ki je veljal pred letom 1980. Tako ni posebej spodbujeno doseganje “rekordov”, saj morda niso gospodarsko upravičeni, niti ni spodbujeno izboljšanje do obveznega predpisa med gradnjo stavbe.

Pred letom 1970 je bil tehnični predpis še manj zahteven. Po predpisih, veljavnih v letih 1945–1970, ko je bila gradnja najmanj energijsko varčna, so bile toplotne izgube za 50–70 % večje kakor pri stavbah, zgrajenih po sedaj veljavnem predpisu iz leta 1979. Ni predvideno spodbujanje osnovne izboljšave stavbe, če bi bila ta na primer v zelo slabem stanju, ampak šele izboljšave pod ravnijo obveznega tehničnega predpisa. V tej formulaciji je izrecno zapisano, da se izboljšave do predpisane ravni izolacije izplačajo za lastnika brez dodatnih spodbud. Šele nadaljnje izboljšave je smiselno

³⁵ *Pravilnik o dopustnih toplotnih izgubah zgradb, Ur. l. SRS 12–593/1979.*

³⁶ *Strokovne osnove s področja predpisov o toplotnih izgubah stavb je prispeval prof. dr. Peter Novak, konceptualno razporeditev spodbud pa skupina IJS/CEU (prof. dr. M. Tomšič).*

spodbujati zaradi narodno-gospodarskih oziroma okoljskih razlogov, vendar le proporcionalno izboljšavi, ne pa kot lov na rekorde³⁶.

Tabela 4 podaja kratek povzetek predvidenih vrst spodbud in obseg oprostitev.

Tabela 4: Oprostitve takse kot spodbuda za izboljšave

Točka čl. 6h. uredbe 1998 in vrsta ukrepa	Oprostitvev
1. Izboljšava kurilne naprave ali naprav, ki porabljajo energijo.	1 EO za vsak kg CO ₂ v obdobju sedmih let.
2. Izboljšava naprav za izvajanje javne službe oskrbe naselij s toploto ali plinom	Enako kakor zgoraj.
3. Izboljšava industrijske naprave, ki potrebuje tudi elektriko.	0,4 EO za vsako kWh v obdobju deset let.
Zmanjšanje toplotnih izgub stavb:	0,2 EO za vsako kWh med referenčno (po standardu) in dejansko potrebno energijo za ogrevanje v petnajstih letih.
1. Nove stavbe ali izboljšanje stavbe, zgrajene po letu 1980	1. Izboljšave pod tehnični predpis, veljaven po letu 1980.
2. Stavbe, zgrajene pred letom 1980	2. Izboljšave pod tehnični predpis, veljaven do leta 1980.

Opombe: "izboljšava" povsod beri: rekonstrukcija ali nadomestitev, EO je enota obremenitve in je enaka 1 kg CO₂, vrednostno pa je to od aprila 1998: 3 SIT.

Značilno je, da se prvi dve točki sklicujeta na zmanjšanje emisij CO₂, torej ju je mogoče izpolniti tudi s spremembo goriva. Po okvirnih ocenah so spodbude dokaj izdatne, vendar zaenkrat ni podrobnih analiz, koliko lahko vplivajo na odločitve za energetske izboljšave oziroma zmanjšanje emisij. Okvirne ocene, ki so bile opravljene tudi med pripravami uredbe 1998, pa kažejo, da se donosnost izboljšav precej poveča. Pri zmanjšanju toplotnih izgub stavb je na primer učinkovito zmanjšanje naložb, ki so tudi sicer rentabilne, okoli 15–20 %.

Pri zmanjšanju toplotnih izgub stavb je opazna pomanjkljivost uredbe 1998 v tem, da ima pravico do dovoljenja za oprostitev od takse na gorivo le lastnik stavbe. Ker dovoljenje ni prenosno (razen na drugega lastnika stavbe), spodbude niso mogoče, če je stavba ogrevana z daljinsko toploto.

Ugodnejše razmere za zemeljski plin

Ena izmed posebnosti uredbe 1998 je ugodnejša obravnava plinastih goriv (zemeljski plin in tekoči naftni plin), saj je osnova za takso, ki izhaja iz kemične sestave goriva, dodatno zmanjšana za 30 % (glej točko Proporcionalne olajšave).

Količinska oprostitev za proizvodnjo električne energije (0,4 EO/kWh za elektrarne v visokonapetostnem omrežju in 0,44 EO/kWh za druge elektrarne ali toplarne) je tudi določena za zemeljski plin kot gorivo.

Postavlja se vprašanje, ali niso s temi določbami diskriminirani porabniki, ki nimajo možnosti prehoda na zemeljski plin, saj se gospodarska javna služba oskrbe z zemeljskim plinom ne izvaja povsod, niti to ne bi bilo smiselno. Tu bi bilo smiselno spodbujati izrabo biomase, sončne energije in drugih obnovljivih virov, hkrati z možnimi povezavami s tehnologijami, kot je soproizvodnja v kombinaciji s toplotno črpalko. Spodbude bi bile lahko enako vezane na možnost nakupa goriva brez takse, saj so v vseh sistemih potrebna tudi goriva, vsaj kot dopolnitev.

Pričakovani fiskalni učinki takse na CO₂

Tabela 5 podaja oceno finančnih učinkov uredbe 1998.

Upoštevana je vrsta podrobnosti v zvezi z razmerami ob njenem uvajanju. V zadnjih treh kolonah je prikazana primerjava učinka sprememb. Ena od predpostavk je, da bodo spremembe uveljavljene s 1. septembrom, dejansko pa so bile uveljavljena šele s 1. oktobrom. Pričakovani lanski proračunski priliv ni bistveno odstopal od tistega, kar so pričakovali na finančnem ministrstvu.

Izdatnost takse na emisije CO₂ v fiskalnem smislu naj bi bila letos okoli 26 milijard tolarjev. Tu se spomnimo razprave [19, str. 306], v kateri skušajo primerjati proračunske prihodke na osnovi posameznih dejavnikov: delo, kapital, okolje in nevtralne. V proračun prištevajo po metodologiji Jarass/Obermair/Schlegelmilch tudi zbiranje sredstev za socialno varnost. Ta je v Sloveniji organizirana v posebni blagajni. V letih 1992 do 1997 se je delež prihodkov iz obdavčenja narave gibal od 9,2 do 11, % (najmanj leta 1997 in največ leta 1996!). Ob pričakovanem letošnjem celotnem prihodku obeh blagajn (državnega proračuna in socialne blagajne) okoli 1500 milijard tolarjev bo predstavljala taksa na CO₂ v višini okoli 26 milijard približno 1,7 %. Tu je mogoče opaziti dvoje: delež okoljskega obdavčenja je bil v Sloveniji že pred uvedbo takse na CO₂ na podobni ravni ali celo višji kakor v zahodnoevropskih deželah – na primer v Nemčiji je bil v letih 1985–1996 od 8 do 9 % [19, str. 309]. Z uvedbo takse na CO₂ se bo delež okoljskih davkov v Sloveniji povečal. Ne moremo pa predpostaviti, da se bo povečal za polnih 1,7 %, saj bo del te takse verjetno izravnal z zmanjšanjem drugih davkov na goriva, ki jih po navedeni metodologiji tudi uvrščajo med okoljske davke.

Tabela 5: Finančni učinki dopolnitev in sprememb uredbe

	emisija CO ₂ na leto* (mrd SIT)	delež letne emisije (%)	letna plačila pri polnem taksiranju (mrd SIT)	plačilo takse leta 1998 brez dopolnit- ev uredbe** (mrd SIT)	plačilo takse leta 1998 z dopolnit- vami uredbe in začetkom veljavnosti septembra (mrd SIT)	plačilo takse leta 1999 z dopolnitvami uredbe *** (mrd SIT)
Proizvodnja elektrike	4984	32,8	14,9	0	0	0
Daljinsko ogrevanje	770	5,1	2,3	1,91	1,1	1,15
Kurilne naprave za ogrevanje prostorov	2745	18	8,2	6,83	6,83	7,9
Industrijske peči in ind. kurilne naprave	1546	10,2	4,63	3,85	2,3	1,5
Javni zračni in železniški promet	100	0,6	0,3	0,25	0,15	0,03
Preostali promet	5061	33,3	15,2	12,67	12,67	15,2
SKUPAJ	15.206	100	45,6	25,51	23,05	25,88

* Podatki o emisijah CO₂ temeljijo na podatkih o rabi goriv za leto 1996 ter napovedi o rabi goriv za leto 1998.

** Pri lanski oceni plačil za takso je upoštevano dejstvo, da se je višina takse ob koncu prvega četrletja z 1 tolarja za EO povečala na 3 tolarje za EO.

*** Pri letošnji oceni plačil za takso so upošteevane tudi oprostitve, ki jo bodo uveljavljali proizvajalci elektrike v napravah za soproizvodnjo toplote in elektrike ter tisti končni porabniki goriv, ki bodo začeli uresničevati ukrepe učinkovite izrabe energije.

Vir: Uredba o spremembah in dopolnitvah uredbe o taksi za obremenjevanje zraka z emisijo ogljikovega dioksida z obrazložitvijo (1998), http://www.sigov.si/cgi-bin/wpl/mop/vsebina/zakoni/okolje/varstvo/u_ogliko.

UREDBA 1998 V PRAKSI

Administrativna uveljavitev

Uredba 1998 je bila uveljavljena s 1. oktobrom. Praktično zelo pomembno določilo spreminjevalne uredbe je omogočilo, da so podjetja uveljavila oprostitve za vse koledarsko leto 1998, čeprav bodo oprostitve izkoristile šele letos (dopustno je izrabiti oprostitve

še 10 mesecev po koncu koledarskega leta). To določilo je praktično uveljavilo uredbo s 1. januarjem, vsaj glede oprostitev. S tem pa je bilo precej ustrezno industrijskim porabnikom goriv, ki so se spoprijemali z velikim in nenadnim finančnim bremenom po povečanju takse marca 1998.

Uspešno so stekli tudi upravni postopki v zvezi z oprostitevami. V dobrem poldrugem mesecu (od 1. oktobra do 19. novembra) je republiška uprava za varstvo narave prejela 278 vlog zavezancev za znižanje plačila takse in oprostitev plačevanja takse. Izdali so 236 odločb za znižanje in oprostitev plačila takse, 28 vlog še niso rešili, 2 vloge so zavrnili, 12 vlog pa do navedenega datuma še ni bilo popolnih. Skupna količina emisij ogljikovega dioksida, ki so jo ti zavezanci proizvedli v letu 1997, znaša dva milijona ton. Skupaj so uveljavili znižanje in oprostitev plačila takse za 1,4 milijona ton emisij ogljikovega dioksida v vrednosti 4,3 milijarde tolarjev³⁷. Verjetno v tej statistiki ni zajeta oprostitev za elektroenergetiko in druge dejavnosti, ki imajo zelo veliko oprostitev (92 %).

³⁷ Vir: bilten *Okolje&Prostor*, št. 44, december 1998, Tanja Dolenc, Uprava RS za varstvo narave, http://www.sigov.si/cgi-bin/wpl/mop/vsebinsa/bilteni/b12_98.html.

Vpliv na obseg emisij CO₂

Učinki ekonomskih instrumentov so opazni po znatnem zamiku. Pri taksi na CO₂ pričakujemo odzive v tekočem vedenju, predvsem pa investicijske odločitve. Prav investicijske odločitve so dolgoročne. Že vključitev razmisleka o taksi na CO₂ v nove ali obstoječe študije izvedljivosti bo trajala vsaj eno leto. Čeprav se vlagatelji največkrat odločajo na osnovi sedanjih ali celo preteklih razmer, je mnenje o stabilnosti cenovne in davčne ureditve v prihodnosti ključnega pomena.

SKLEP

Dosežek

Uredba o spremembah in dopolnitvah uredbe o taksi za obremenjevanje zraka z emisijo ogljikovega dioksida iz leta 1998 je instrument, prilagojen slovenskim razmeram in potrebam po omejevanju emisij ogljikovega dioksida kot najpomembnejšega toplogrednega plina. Delovanje te uredbe bo pospešilo opuščanje slabših goriv (premog), predvsem pa bo vzpodbudilo operativne in investicijske ukrepe za učinkovitejšo izrabo energije.

Ekonomski instrumenti za varovanje okolja so v razvitih državah eno ključnih zakonodajnih področij. Slovenija se z uredbo 1998, ki uveljavlja inovativne pristope, pridružuje svetovnim prizadevanjem za razvoj učinkovitih prijemov za varovanje okolja. Pričakujemo, da bo podobno kakor uredba 1996 tudi obnovljena uredba deležna znatne mednarodne pozornosti. V pregledni brošuri [9, str. 33] je zapisano:

“Slovenija je kot prva srednje- in vzhodneevropska država leta 1997 uvedla takso na CO₂. Leta 1998 so stopnjo takse celo potrojili. V državah srednje in vzhodne Evrope imajo kar nekaj izkušenj z ekotaksami, na katerih je mogoče graditi (citirana literatura: [19]).”

Dejansko izkušnje šele sedaj nabiramo. Uspeh lanskih sprememb uredbe je že v tem, da je ministrstvo za okolje in prostor (odgovorna oseba je bil državni sekretar mag. Radovan Tavzes) s številnimi posvetovanji in na osnovi več osnutkov zagotovilo sprejemljivost uredbe v gospodarstvu. Dovolj operativna je tudi zamisel, da je evidenca vezana na kurilne naprave, in ne, kakor bi bilo tudi mogoče, na podjetja.

Pričakujemo, da bo vpliv uredbe 1998 na operativne in investicijske odločitve mogoče oceniti v nekaj letih. Poleg vplivov na rabo energije in na emisije bo eden izmed koristnih stranskih učinkov uredbe tudi to, da bo upravni organ utrdil poznavanje problematike emisij CO₂ in na osnovi emisijskih dovoljenj vzpostavil datoteko emisij. Ta je namreč nujna za nadaljnji razvoj tega in drugih instrumentov za omejevanje obremenjevanja okolja.

Nadaljnji koraki

Po uspešni uveljavitvi uredbe 1998 bo najprej treba vsaj eno leto počakati za osnovno oceno delovanja. Čim prej po prvem poskusnem obdobju bo treba utrditi dolgoročno veljavnost, na primer z jasnimi programsko-političnimi opredelitvami in z rokovnikom dolgoročnega prilagajanja uredbe, na primer z določitvijo rokov za prilagajanje količinskih oprostitev. To bo, poleg vprašanja takse na električno energijo, ki ga odpiramo spodaj, prva potrebna dopolnitev uredbe, ki jo lahko predvidimo. To prilagoditev je treba izvesti v nekako treh letih (glej točko Primerjava s “price cap” regulacijo cen monopolnih dejavnosti). V tem času se bo taksa na emisije CO₂ lahko uveljavila kot dolgoročni instrument in s tem tudi polno zaživela.

CO₂ taksa za električno energijo

V uredbi pogrešamo primerno takso na emisije iz elektroenergetike, saj 92 % oprostitev dejansko pomeni, da emisije iz termoelektrarn ne bodo obremenjene s takso. Poraba elektrike, ki je posredno največji onesnaževalec s CO₂, je iz delovanja uredbe praktično izključena.

Zaradi dragega domačega premoga in posledične nizke konkurenčnosti premogovnih termoelektrarn v Sloveniji bo takso v proizvodnji elektrike težko uveljaviti. Smiselno in izvedljivo je taksiranje porabe električne energije. Glede na povprečne emisije, ki so v Sloveniji okoli 0,5 kg CO₂/kWh, bi bila smiselna višina takse okoli 0,5 EO/kWh. Za industrijo bi bila to prevelika obremenitev, saj bi pri sedanji višini 3 SIT/EO to zneslo 1,5 SIT/kWh oziroma okoli 15 %

pribitka na ceno električne energije. Za industrijo bi lahko določili nižji odstotek takse.

V dopolnilni uredbi o taksi na posredne emisije CO₂ zaradi porabe električne energije bi lahko predvideli tudi oprostitve za izboljšave, ki sedaj niso zajete (sončna energija, pridobivanje toplote iz okolja s toplotnimi črpalkami). Del takse, ki bi jo zbirala elektro-distribucijska podjetja, bi bil lahko namenjen programom ukrepov učinkovite izrabe električne energije, ki bi jih opravljala ta podjetja. Druga namembnost zbrane takse na ravni distribucijskih podjetij, pred vključitvijo v proračun, pa bi bil proračun spodbud, ki so predvidene za krajevne proizvajalce električne energije v predlogu zakona o lokalnih neodvisnih proizvajalcih električne energije (glej opombo³²).

Zaradi precejšnjih sprememb cen električne energije letošnje leto ni posebej primerno za uvedbo takse na posredne emisije zaradi porabe električne energije, vendar bi bilo to mogoče izvesti v prvem dovolilnem letu, leta 2001.

IZBOR LITERATURE O OKOLJSKIH DAVKIH IN OKOLJSKI DAVČNI REFORMI¹

1. *Amended Proposal for a Council Directive Introducing a Tax on Carbon Dioxide Emission and Energy*, COM (95) 172, Brussels, (1995), 43 str. Naročilo: EU-Commission, Directorate-General XXI (Indirect Taxes), Rue de Luxembourg 46, B-1049 Brussels, Tel.: +32-2-295-1111, Fax: -2950140

2. KÖPPL, A. (1995): *Makroökonomische und sektorale Auswirkungen einer umweltorientierten Energiebesteuerung in Österreich*, WiFo-Study, Vienna. 211 str. Naročilo: WiFo, PO 91, A-1103 Vienna, Tel.: +43-1-7982601-0, Fax: -7989386, ISBN 3-901305-26-2, ATS 600

3. BENKERT, W.; BUNDE, J.; BERND, H. (Ur.) (1995): *Wo bleiben die Umweltabgaben? Erfahrungen, Hindernisse und neue Ansätze*. 260 str. Naročilo: Metropolis-Verlag, Postfach 1748, D-35007 Marburg, Tel.: +49-6421-67377, Fax: -681918, ISBN 3-89518-024-6, DEM/CHF 36,80

4. BINSWANGER, M. (1995): *Beschäftigungswirksamer ökologischer Strukturwandel in der Schweizer Wirtschaft: Die Bedeutung einer Energiesteuer*. IWÖ Discussion Paper N° 22, St. Gallen, 61 str., Institut für Wirtschaft und Ökologie (IWÖ) – Hochschule St. Gallen (IWÖ-HSG), CH-9000 St. Gallen, Tigerbergstr. 2, Tel.: +41-71-302584, Fax: -229379 ISBN 3-906502-21-X, CHF 15

5. BISCHOF, R. (1996): *Verschiedene Kosten der Stromerzeugung aus erneuerbaren Energien*, in: *Solarzeitschrift*, str. 5-13. Naročilo: Europäische Sonnenenergie-Vereinigung e.V., Sektion Deutschland (Eurosolar e.V.), Pittersdorferstrasse 103, 53173 Bonn, Nemčija, DEM 9, tel. +49-228-362373, fax -361279

6. BIZER, K. (1994): *Flächenbesteuerung mit ökologischen Lenkungswirkungen – Zum Mythos der Grundsteuer und den Möglichkeiten einer ökologischen Flächensteuer*, *Finanzwissenschaftliche Diskussionsbeiträge* N°. 94-4, 20 str., Cologne: FiFo, DEM 10. FiFo c/o University of Cologne, P.O. Box 420520, D-50899 Cologne, Tel.: +49-221-426979, Fax: -422352, ISBN 3-923342-38-1, ISSN 0945-490X

7. BÖHRINGER, F.; HENKE, M. (1997): *Fixeabgaben statt Arbeitslosigkeit ('Insurance Premiums Instead of Unemployment')*. IIsfeld: Böhrringer-IIsfeld-Team für Politikfolgenabschätzung, 113 strani. Naročilo: Böhrringer-IIsfeld-Team für Politikfolgenabschätzung, Strombergerstraße 14, 74360 IIsfeld, Nemčija, tel. +49-7062-9505-0, fax -55, E-mail: boehrringer.team@t-online.de, DEM 20

8. BRESSLER, G. (1994): *Betriebliche Wärmenutzungskonzepte als Instrument eines integrierten Umweltschutzes, Teilbericht 3: Wärmenutzungsverordnung und CO₂-Energie-Steuer - ökonomische Auswirkungen auf 6 Industriebetriebe*, (UBA-Text N°. 41/94), Berlin June 1994, 108 str. Naročilo: Helmut Kaschenz, UBA, FG II 1.3, PO

330022, D-14191 Berlin, Tel.: +49-30-8903-2078,
Fax: -2285. ISSN 0722-186X, DEM 15

9. BUNDESAMT FÜR ENERGIEWIRTSCHAFT (Ur.) (1995):
*Wirtschaftliche Auswirkungen und Verteilungseffekte verschiedener
CO₂-/Energieabgabe-Szenarien*, Bern, 168 S. Naročilo: ENET, Postfach
142, CH-3000 Bern 6, Tel.: +41-31-3521900, Fax: -447756. CHF 35

10. BUNDESVERBAND DER DEUTSCHEN INDUSTRIE – BDI
(1995): *Klimaschutz statt Öko-Steuern. Fakten und Argumente*,
Köln: BDI, 14 pages, zastonj. In BDI: *Umweltsteuern: die Position
der Industrie. Mehr Umweltschutz durch weniger Steuern*, Köln:
BDI, 26 str., zastonj. Naročilo: BDI, Gustav-Heinemann-Ufer 84-88,
D-50968 Köln, Tel.: +49-221-3708-00, Fax: -730

11. Bundesverfassungsgerichtsentscheidung vom 7. November
1995 in den verbundenen Verfahren BvR 413/88 und 2 BvR 1300/
93; in Mitteilung der Pressestelle des Bundesverfassungsgerichts Nr.
8/96, Karlsruhe 15.2.1996. Naročilo: Bundesverfassungsgericht, P.O.
Box: 1771, D-76006 Karlsruhe, Tel.: +721-9101-0, Fax: -382. Iz
vsebine: Ali so koristi iz uporabe naravnih virov, kot na primer 'vodni
fenig', lahko obdavčene?

12. (1995): BUNDESWIRTSCHAFTSMINISTERIUM – BMWi, IG
Chemie-Papier-Keramik, VCI: Gemeinsames Positionspapier –
Effizienzsteigerung bei der Nutzung von Energie und Rohstoffen,
Bonn, 8 str. Naročilo: BMWi, Postfach 140260, D-53057 Bonn, Tel.:
+49-228-615-1, 5–4436. zastonj, tudi v angleščini

13. Bündnis 90/Die Grünen, Arbeitsgruppe ökologisch-soziale
Steuerreform: Eckpunktepapier Anpassungshilfe für energieintensive
Branchen und Regionen, 2nd version, (1996), 40 strani, Bonn.
Naročilo: Bundeshaus, 53115 Bonn, Nemčija, tel. +49-228-16-81668,
fax -86302, email: 101457@compuserve.de, http://www.gruune-
bt.de; ali http://www.gruune.de zastonj

14. Bündnis 90/Die Grünen: Računalniška igra "Energiesteuer-
Simulator", 3 diskete in priročnik, DEM 50. Naročilo: Bundestags-
fraktion BÜNDNIS 90/Die GRÜNEN, Fraktionsgeschäftsführung,
Bundeshaus HT, D-53090 Bonn, Tel.: +49-228-16-45518, 5,
fax. -46552

15. CAMBRIDGE ECONOMETRICS AND FORUM FOR THE
FUTURE (Publishers): *A Prospective Assessment of the Landfill Tax*.
A Joint Response to the Consultation paper: »Landfill Tax«,
Cambridge/Gloucestershire 1995, 29 str. Naročilo: HM Customs and
Excise, Michael Lyttle, Budget & Central Unit 5 (Landfill Tax Team),
7th Floor East, New King's Beam House, 22 Upper Ground,
GB-London SE1 9PJ, Tel.: +44-171-865-5063,
Fax: -5005/-5039 GBP 50

16. CARRARO, C./SINISCALCO, D. (Ur.) (1996): *Environmental
Fiscal Reform and Unemployment*, Dordrecht: Kluwer Academic
Publishers 272 strani. Naročilo: Kluwer Academic Publishers Group,
Customer Service, P.O. Box 322, NL-3300 AH Dordrecht, Phone:

+31-78-6392392, Fax: -654674, e-mail: services@wkap.nl, ISBN 0-7923-3750-6, NLG 145

17. COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES:

Environmental Taxes and Charges in the single market, COM(97) 9 final., p. 14. Objavljeno v *Official Journal of the European Communities* 97/C 224/04). Naročilo: Office for Official Publications of the EC, 2, rue Mercier, L-2985, Luxembourg, http://europa.eu.int/en/comm/opoce/_en/index.htm, ISBN 92-78-15310-9. 40 ECU

18. COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES: Proposal for a Council Directive: *Restructuring the Community Framework for the Taxation of Energy Products*, COM(97)30 final, 19 strani. Naročilo: Office for Official Publications of the EC, 2, rue Mercier, L-2985 Luxembourg, DEM 74

19. COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES (1997): Proposal for a Council Directive: *Restructuring the Community Framework for the Taxation on Energy Products.*, COM (97) 30 final, p. 32. 40 ECU.

20. De MOOR, A./CALAMAI, P.: *Subsidizing Unsustainable Development. Undermining the Earth with public funds*, 1997, 66 strani, ISBN 0-9681844-0-5, USD 7.50. Earth Council Institute of Canada, Stephanie Foster, Tel.: +1-416-203-8601, Fax: -2047837, email: ecfoster@web.net

21. Den Aufschwung sichern-Arbeitsplätze schaffen: Annual Report 1994/95. Metzler-Poeschel: Stuttgart, (1994), 441 str., naročniška številka: 7700000-95700. Naročilo: Bundesanzeiger Verlagsgesellschaft mbH Südstr, 119, D-53175 Bonn, Tel: +49-228-3820-80, Fax: -4436 DEM 44 ISBN: 3-8246-0458-2

22. DEUTSCHE BANK RESEARCH (DBR): *Ökologische Steuerreform – Patentrezept oder Mogelpackung?* Special Report, 6., Frankfurt, (1995), 31 str., Art.-N°. 73-040/00. DBR, Rainer Muench and Barbara Boettcher, D-60325 Frankfurt/M., Guillettstrasse 48, Tel.: +49-69-71007-117/-206, Fax: -430/327. 75 DEM

23. DEUTSCHE GESELLSCHAFT FÜR TECHNISCHE ZUSAMMENARBEIT (GTZ): *Financing Road Maintenance*, Eschborn: GTZ 1996, 206 strani + priloga. Naročilo: GTZ, Energy and Transport Division, P.O. Box 5180, D-65726 Eschborn, Tel.: +49-6196-79-0, Fax: -1115, zastonj

24. DICKERTMANN, D.(1994): *Ökosteuern und-abgaben: Wirksame Instrumente des Umweltschutzes?* Zur Entwicklung und Bewertung einer wichtigen Idee in umweltprogrammatischen Aussagen der Gewerkschaften, (Working Paper N°. 33), Trier, August, 48 str. Naročilo: University of Trier, Faculty IV, D-54286 Trier, Tel.: +49-651-201-2717, Fax: -3968. ISBN 3-925851-43-7, DEM 9

25. DIHT – DEUTSCHE INDUSTRIE- UND HANDELSKAMMER (1995): *Klimaschutzpolitik. Globale Strategien und nationale Anstrengungen zur Verminderung der CO₂-Emissionen*, Bonn: DIHT, 17 str. Naročilo: DIHT, Adenauerallee 148, D-53113 Bonn, Tel.: +49-228-1043-00, Fax: -12 zastonj

26. DRI in dr.(1994): *Potential Benefits of Integration of Environmental and Economic Policies*. London: 431 str. Naročilo: Graham & Trotman Limited, Sterling House 66, Wilton Road, UK-London SW1V 1DE, Tel.: +44-171-8211123, Fax: -6305229. ISBN 1-85966-108-4, GBP 65

27. E5 - EUROPEAN BUSINESS COUNCIL FOR A SUSTAINABLE ENERGY FUTURE, c/o Head Office, Dr. Paul Metz, INTEGeR... consult, Stalen Enk 45, 6881 BN Velp, Nizozemska, tel. +31-26-362-0450, fax -361-3654, email: 101520.3365@compuserve.com Informacije Evropske sindikalne konfederacije o Okoljski davčni reformi - The European Trade Union Confederation (ETUC), Boulevard Emile Jacmain 155, B-1210 Bruxelles, Tel.: +32-2-224-04-11, Fax: -54.

28. ENERGIESTEUER – *Die Industrie wird vom Standort Deutschland verdrängt*. Der Umwelt wird nicht geholfen. Naročilo: Wirtschaftsvereinigung Stahl P.O. Box 105464, D-40045 Düsseldorf Tel: +49-211-829-0, Fax: -231

29. EUROPEAN COMMISSION (1995): *A Community Strategy for the Reduction of CO₂ Emissions by Automobiles and the Reduction of Average Fuel Consumption*, COM(95)689endg., Bruselj, ISBN 92-77-98634-4, ISSN 0256-2382, 22 strani

30. EUROPEAN COMMISSION (1996): Communication to the Council and the European Parliament: *Trade and the Environment*, COM(95)54endg., Bruselj

31. EUROPEAN COMMISSION (1995): *Fair and Efficient Prices for Traffic. Policy Concepts for Internalising the External Costs of Traffic in the European Union*, COM(95)691F, Bruselj, 61 strani (+21 strani prilog)

32. EUROPEAN COMMISSION (1995): *Green Paper on Innovation*, COM(95)688endg., Bruselj, ISBN 92-77-99295-6, ISSN 0256-2383, 65 strani (plus 38 strani prilog)

33. EUROPEAN CONFERENCE OF MINISTERS OF TRANSPORT. ROUND TABLE 98 - *Interurban Transport Costs*, Pariz: ECMT 1995, 118 str., ISBN 92-821-1198-0, DEM 47. Organisation Internationale Des Constructeurs D'Automobiles (OICA), 4 rue de Barry, F-75008 Pariz, Tel.: +33-1-43590013, Fax: -45638441

34. EUROPEAN CONFERENCE OF MINISTERS OF TRANSPORT. *Urban Travel and Sustainable Development*, Pariz: ECMT 1995, 238 str., ISBN 92-64-14370-X, DEM 79. Organisation Internationale Des Constructeurs D'Automobiles (OICA), 4 rue de Barry, F-75008 Pariz, Tel.: +33-1-43590013, Fax: -45638441

35. EUROPEAN FEDERATION FOR TRANSPORT AND ENVIRONMENT (1993): *Getting the Prices Right. A European Scheme for Making Transport Pay its True Costs*, T&E 93/7, Bruselj, 200 strani, BEF 625; nakazati na Banque Bruxelles Lambert, Parvais St. Gilles, 1000 Bruselj, številka računa: 310 105 3931-15, pripišite svoj naslov

-
36. FERGUSSON, M./TAYLOR, D. (1996): *Greening Vehicle Excise Duties*. London: Institute for European Environmental Policy. 15 strani. Naročilo: Institute for European Environmental Policy, Dean Bradley House, 52 Horseferry Road, London SW1P 2AG; Tel.: +44-171-799 2244; Fax: -2600
37. FRIENDS OF THE EARTH (FoE): *Green Scissors Campaign of Citizens United to Terminate Subsidies (CUT\$): The Green Scissors Report – Cutting Wasteful and Environmentally Harmful Spending and Subsidies*, Washington, USD 10, FoE, Dawn Erlandson, USA-1025 Vermont Avenue, N.W., Suite 300, Washington, D.C. 20005, Tel.: +1-202-783-7400, Fax: -0444, E-mail: foedc@igr.apc.org.
38. FRIENDS OF THE EARTH (1995): *Dirty Little Secrets – Polluters Save While People Pay: Exposing 15 of the Tax Code's most Unfair Tax Breaks*, Washington, 22 str., ISBN 0-913890-92-8, USD 10, E-mail: foedc@igr.apc.org.
39. GALE, R. J.P. (Ur.): *Environmental Taxation and Accounting*. Volume 1, Issue 1. London: Cameron May Ltd. 1996. 64 strani, Naročilo: Cameron May LTD, 69-71 Bondway, UK-London SW8 1SQ, United Kingdom, Tel.: +44-171-5827567, Fax: -793 8353, email: 100615.1547@Compuserve.com ISSN 1361-0104, GBP 310
40. GAWEL, E. (1995): *Zur politischen Ökonomie von Umweltabgaben*, Tübingen: 88 strani, ISBN 3-16-146508-3, DEM 58. Verlag J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Wilhelmstr. 18, D-72074 Tübingen, 3 +49-7071-9230, 5 -51104, email: mohr-siebeck@t-online.de
41. GERLACH, I./KONEGEN, N./SANDHÖVEL, A. (1996): *Der verzagte Staat - Policy-Analysen Sozialpolitik*, Staatsfinanzen, Umwelt, Opladen: Leske + Budrich, 242 strani. Naročilo: Verlag Leske + Budrich, Postfach 300 551, D-51334 Leverkusen, Tel.: +49-2171-2079, Fax.: -41209. ISBN 3-8100-1448-6, DEM 29,80
42. GÖRRES, A.; EHRINGHAUS, H.; WEIZSÄCKER, E. U. von (1994): *Der Weg zur ökologischen Steuerreform. Das Memorandum des Fördervereins ökologische Steuerreform (FÖS)*, München: Olzog, 174 str. Naročilo: FÖS, c/o ökom GmbH, Waltherstr. 29, D-80337 Munich, Tel: +49-89-544184-0, Fax: -99, ISBN 3-7892-9200-1, DEM 32.
43. *Greening the Tax System -Summary of Two Report by the Dutch Green Tax Commission*, Haag, (1996), 11 strani, Dutch Green Tax Commission. Naročilo: Finance Ministry, Postbus 20201, 2500 EE Haag, Nizozemska, tel. +31-70-342-7542, fax -7937 zastonj
44. HELM, C.(1995): *Sind Freihandel und Umweltschutz vereinbar?* Ökologischer Reformbedarf des GATT/WTO-Regimes, Berlin Science Centre for Social Research, Edition Sigma, Berlin, 180 str., ISBN 92-64-14319-X, DEM 29.80.
45. IFO INSTITUT FÜR WIRTSCHAFTSFORSCHUNG (1994): *Das deutsche Steuer- und Abgabensystem aus umweltpolitischer Sicht*. Naročilo: "Ifo-Studien zur Umweltökonomie", N°. 18, 562 str., Munich, DEM 110, ifo Institut, Poschingerstr, 5, D-81679 Munich, Tel: +49-89-9224-367/-335/-428, Fax: +49-89-985369
-

46. IISD (1995): *Green Budget Reform, an International Casebook of Leading Practices*, London: Earthscan, 368 str., 1-85383-246-4 hb, GBP 29.95. Naročilo: Earthscan Publications, 120 Pentonville Road, GB-London NI 9JN, Tel.: +44-171-2780433, Fax: -8376348

47. INTERNATIONAL INSTITUTE FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT, *Making Budget Green, Leading Practices in Taxation and Subsidy Reform*, 1994, 52 str. Naročilo: IISD, 161 Portage Avenue East – 6th Floor, Winnipeg, Manitoba, Canada R3B 0Y4, Tel.: +1-204-958-7700, Fax: -7710, E-Mail: reception@iisdpost.iisd.ca. ISBN 1-895536-32-4, CAD 20

48. IW – INSTITUT DER DEUTSCHEN WIRTSCHAFT (1995): *Ökosteuern. Über die schwierige Umsetzung einer guter Idee*, Köln: IW, 27 str. Naročilo: IW, Postfach 51 06 70, D-50942 Köln, Tel.: +49-221-3708-00, Fax: -194, zastonj

49. JARASS, L.; OBERMAIR, G. (1994): *More Jobs Less Pollution: A Tax Policy for an Improved Use of Production Sectors* Wiesbaden, 310 str. Naročilo: ATW-Research Gustav-Adolf-Str. 5, D-65195 Wiesbaden, Tel.: +49-611-598555, Fax: -5990185, DEM 30

50. KEIL, T.: *Allphasen-Ökosteuer. Rahmenbedingungen für eine wirksame und standortverträgliche ökologische Steuerreform*, 340 str., Naročilo: Eberhard Brottner Verlag, Postfach 11 04, D-65232 Taunusstein; Tel.: +49-6128-23600; Fax: -21180, ISBN 3-89367-070-X, DEM 125

51. KEIL, T. (1996): *Mehrwertsteuersystem und ökologische Steuerreform - Versuch einer konzeptionellen Verbindung*, 'Umsatzsteuerrundschau' journal, Vol. 45. Naročilo: Verlag Dr. Otto Schmidt, str. 247-256, DEM 17.75. Dr. Otto Schmidt, Unter den Ulmen 96-98, 50968 Köln, Nemčija, tel. +49-221-93738-464/5, fax -943

52. KREBS, C./REICHE, D. T. (1996): *Der mühsame Weg zu einer "Ökologischen Steuerreform". Ein Beitrag zur Systematisierung der Debatte*, Frankfurt a.M.: Peter Lang Verlag, 191 str. Naročilo: Verlag Peter Lang, Postfach 940 225, D-60460 Frankfurt/M, Tel.: +49-69-7807050, Fax: -785893, ISBN 3-631-30394-7, DEM 65

53. MAJOCCHI, A. (1996): *Green Fiscal Reform and Employment: A Survey*, in: *Environmental and Resource Economics* 8, str. 375-397. Naročilo: Kluwer Academic Publishers Group, Customer Service, P.O. Box 322, NL-3300 AH Dordrecht, Phone: +31-78-6392392, Fax: -654674, e-mail: services@wkap.nl ISSN 0924-6460, NLG 92,50

54. MAUCH, S. et. al. (1995): *Studies by INFRAS of the Paper and Cement Industries, Ökologische Steuerreform. Wettbewerbsfähigkeit, Beschäftigung und Umwelt*, Zürich, 180 strani. Naročilo: INFRAS, Rieterstr. 18, CH-8002 Zürich, Švica, Tel ++41-1-202-9314, Fax -3365. E-mail: zuerich@infras.ch ISBN 3-9520824-2-2, CHF. 43

55. McMORRAN, R. T./NELLOR, D. C.L. (1994): "Tax Policy and the Environment", *Theory and Practice, Working Paper of the Internatioanal Monetary Fund* WP/94/106, Washington: IMF, 41 str.. Naročilo: IMF, 700, 19th Street NW, Washington DC 20431, USA,

Tel.: +1-202-623-7000, Fax: -4002, E-Mail: Email:

rncmorran@imf.org, zastonj

56. NELLOR, D. C.L. (1994): "Energy Taxes and Macroeconomic Policy Objectives", *Working Paper of the International Monetary Fund* PPA, Washington: IMF, 21 str. Naročilo: IMF, 700, 19th Street NW, Washington DC 20431, USA, Tel.: +1-202-623-7000,

Fax: -4002, E-Mail: rncmorran@imf.org zastonj

57. OCDE (1994): *La Fiscalité et l'Environnement, le Cas de la France*. Pariz: OCDE, 106 str. Naročilo: OECD Publications Service 2, Rue André-Pascal, F-75775 Pariz Cedex 16, Tel.: +33-1-45248200, Fax: -49104276. ISBN 92-64-24062-4, FRF 90

58. OECD (1996): *Subsidies and Environment. Exploring the Linkages*, Pariz: OECD, 218 str. Naročilo: OECD, 2, rue André-Pascal, F-75775 Pariz Cedex 16, Tel.: +33-1-4524-8200, Fax: -49104276, email: Compte.PUBSINQ@oecd.org, ISBN 92-64-14822-1, DEM 49.

59. ORGANISATION INTERNATIONALE DES CONSTRUCTEURS D'AUTOMOBILES (OICA), European Conference of Ministers of Transport (ECMT). *The External Costs of the Motor Vehicle*, OICA (Publishers) 56 str., ISBN 3-602-14389, OICA, 4 rue de Barry, F-75008 Pariz, Tel.: +33-1-43590013, Fax: -45638441, zastonj

60. OTTO, J. L., (Ur.) (1995): "Graham & Trotman Limited: *The Taxation of Mineral Enterprises*", London u.a.: 419 str. Naročilo: Graham & Trotman Limited, Sterling House, 66 Wilton Road, UK-London SW1V 1DE, United Kingdom, Tel.: +44-171-8211123, Fax: -6305229, ISBN 1-85966-105-X, GBP 75

61. RECP (1994): *Transport and the Environment*, 325 str. Naročilo: HMSO Publications Centre 51 Nine Elms Lane, UK-London SW8 5DR, Tel: +44-171-8739090, Fax: -8738200, ISBN 0101267428, GBP 25.60

62. ROODMANN, D.M. (1996): *Paying the Piper: Subsidies. Politics and the Environment* (Worldwatch Paper N°. 133), Washington: Worldwatch Institute, 80 str. Naročilo: Worldwatch Institute, 1776 Massachusetts Avenue, N.W., Washington D.C. 20036-1904, USA, Tel.: +1-202-4521999, Fax: -2967365, email: wwpub@worldwatch.org, ISBN 1-878071-35-1, USD 5

63. STEERING COMMITTEE ON REGULATING ENERGY TAXES (Wolfson-Commission) (1992): Report of the independent research into the administrative possibilities as well as the energy and economic impacts of the introducing of regulating energy taxes, Den Haag. Naročilo: Ministry of Housing, Spatial Planning and the Environment, Energy Division, 8 Rijnstraat, NL-2500 GX Den Haag, Tel.: +31-70-339-3939, Fax: -1304.

64. DEUTSCHES INSTITUT FÜR WIRTSCHAFTSFORSCHUNG (DIW)/INSTITUT FÜR ÖKOLOGISCHE WIRTSCHAFTSFORSCHUNG (IÖW). (1996): *Steuern und Abgaben als Instrumente der Umweltpolitik. Ein Vergleich der ökologische, einzel- und gesamtwirtschaftlichen Wirkungen, insbesondere für kleine und mittlere Unternehmen*, IÖW publications series 109/96, Berlin 1996, 176 str. Naročilo: IÖW,

Giesebrechtstr. 13, D-10629 Berlin, Tel.: +49-30-88-45940,
Fax: -25439, E-mail: mailbox@ioew.b.eunet.de, ISBN 3-932092-03-1,
DEM 35

65. AXELSSON, S. (1996): 'Ecological Tax Reform. Tax Shift - a Tool to Reduce Unemployment and Improve the Environment': Report 96/9080; Stockholm, 24 strani, zastonj. Naročilo: Naturskyddsförningen, Box 4625, Aasögaten 115, 11691 Stockholm, Sweden, tel. +46-8-702-6500, fax -0855, email: svante_axelsson@snf.se, ISBN 91558 58716

66. *Tax Provisions with a Potential Impact on Environmental Protection*, Moret Ernst & Young, Bruselj 1996, c. 280 strani ('Final Report'). Naročilo: EU Commission, Directorate General for the Environment, Jos Delbeke, 200 Rue de la Loi, BU-5 4/185, 1040 Bruselj, Belgija, tel. +32-2-296-8804, fax -9559, posamezne kopije so zastonj

67. THE COMMISSION ON GLOBAL GOVERNANCE (1995): *Taxing Artificially-Generated Electromagnetic Radiation*, Oxford University Press, 310 str. Naročilo: The Commission on Global Governance, P.O. Box 184, CH-1211 Geneve 28, Tel.: +41-22-798-2713, Fax: -0147, ISBN 0-19-827998-1, GBP 6.99

68. THE GENERAL WORKERS UNION IN DENMARK (SiD) (1997): *Green Taxes and Duties*, a way towards a better environment and increased employment, Copenhagen, 122 str. Naročilo: SiD, Kampmannsgade 4, Postboks 392, DK-1790 Copenhagen, Tel.: +45-33-142140, Fax: -972460, zastonj

69. TINDALE, S./HOLTHAM, G.: *Green Tax Reform. Pollution Payments and Labour Tax Cuts*, London: IPPR 1996, 126 str. Institute For Public Policy Research (IPPR), 30-32 Southampton Street, UK-London WC2E 7RA, United Kingdom, Tel.: +44-171-47061-00, Fax: -11, Email: ippr@easynet.co.uk, ISBN 1 86030 036 7, GBP 7.50

70. TRIEBSWETTER, URSULA; FRANKE, ANGELA; SPRENGER, R.U. (1994): *Ansatzpunkte für eine ökologische Steuerreform: Überlegungen zum Abbau umweltpolitisch kontraproduktiver Einzelregelungen im deutschen Steuerrecht.* (ifo studien zur Umweltökonomie 21.) Munich: ifo, 124 str. Naročilo: ifo Institut für Wirtschaftsforschung Poschingerstraße 5, D-81679 Munich, Tel: +49-89-9224-335/-376/-428, Fax: +49-89-985369, ISBN 3-88512-239-1 ISSN 0445-0736, DEM 50.

71. VCI-Stellungnahme zum DIW-Gutachten "Wirtschaftliche Auswirkungen einer ökologischen Steuerreform". Naročilo: Verband der Chemischen Industrie (VCI) PO Box 111943, D-60054 Frankfurt, Tel: +49-69-2556-0, Fax: -1471

72. VDEW – Vereinigung der Deutschen Elektrizitäts-Werke (1995): *Positionspapier der deutschen Elektrizitätswirtschaft zu Vorschlägen für die Einführung von Energie/Ökosteuern*, Frankfurt, 8 str. Naročilo: VDEW, Stresemannallee 23, D-60596 Frankfurt, Tel.: +49-69-6304-205, Fax: -289, zastonj

-
73. VERBAND DER CHEMISCHEN INDUSTRIE – VCI. (1995): *Positionspapier des VCI zur Ökologisierung des Steuersystems*, 12 str. Naročilo: VCI, Postfach 111943, D-60054 Frankfurt, Tel.: +49-69-2556-0, Fax: -1471, zastonj
74. VEREIN DEUTSCHER ZEMENTWERKE. (bl): *Ökologische Steuerreform' – Auswirkungen auf die Zementindustrie Deutschlands*. Naročilo: Verein Deutscher Zementwerke e.V. Düsseldorf Tannenstr. 2, D-40476 Düsseldorf, PO Box 301063 D-40410 Düsseldorf
Tel: +49-211-4578-1 Fax: -269
75. VEREINIGUNG DEUTSCHER ELEKTRIZITÄTWERKE. (bl): Die Folgen einer ökologischen Steuerreform' in Deutschland sind unabsehbar. Naročilo: Vereinigung Deutscher Elektrizitätswerke e.V. (VDEW), Stresemannallee 23, D-60596 Frankfurt,
Tel: +49-69-6304-205, Fax: -289
76. VIK (ur.): *Ökologische Steuerreform. Auswirkungen auf den Produktionsfaktor Energie*, (VIK-Berichte Heft No. 206), Essen: VIK 1995, 126 str., DEM 30. Naročilo: VIK, Richard-Wagner-Strasse 41, D-45128 Essen, Tel.: +49-201-81084-0, Fax: -30
77. VIK: *Stellungnahme des VIK zur Ökologischen Steuerreform*, Essen 1994. Naročilo: VIK, Richard-Wagner-Str. 41, D-45128 Essen,
Tel: +49-201-81084-0, Fax: -30
78. WIT, G. de (1994): *The Effects on Employment of a Shift in Taxation from Labour to the Environment* (CE-Studie.), Delft, 50 str., NLG 30. Naročilo: Milieubook, Plantaga Myddellaan 2 h NL-1018 DD Amsterdam, Tel.: +31-20-62-44989, Fax: -66091.
79. ZIMMERMANN, H., M./HANSJÜRGENS, B. (1996): *Umwelt-abgaben und Innovation* (Angewandte Umweltforschung, Bd. 5), Analytica, 128 str. Naročilo: Analytica Verlagsgesellschaft mbH - Berlin, Vertrieb, Postfach 1183, D-58461 Lüdenscheid,
Tel.: +49-2351-4588-90, Fax: - 95, ISBN 3-929342-19-7, DEM 54
80. ANSTALT SOLIDARFONDS ABFALLRÜCKFÜHRUNG (ASA). Zusammenstellung der rechtlichen Grundlagen mit erläuterndem Text, UBA-Texte. (1996). Naročilo: Anstalt Solidarfonds Abfallrückführung (ASA), c/o Deutsche Ausgleichbank, Wielandstraße 8, 53173 Bonn, Nemčija, tel. +49-228-831-2483, ISSN 0722-186x, 20 DEM
81. ZVEZNO MINISTRSTVO ZA FINANCE: Zusammenfassung der Änderungen des Kraftfahrzeugsteueränderungsgesetz 1997 mit Gegenüberstellung der derzeitigen und der ab 1. Juli 1997 geltenden Steuersätze, in: Finanznachrichten 16/97, 5. Juni 1997, 4 str. Naročilo: Federal Ministry of Finance, Press, Graurheindorfer Strasse 108, P.O.Box 1308, D-53003 Bonn, Nemčija, Tel.: +49-228-682-424-1, Fax: -4248/-1367, zastonj

REVIJE NA TEMO OKOLJSKIH DAVKOV IN DAVČNE REFORME:

1. Ecological Budget Reform, monthly, ISSN (TBA), USD 399 p.a.
Naročilo: Ecological Economics International, Robert J.P. Gale, 42
Prince Rupert Avenue, Toronto, Canada M6P »A7,
Tel.: +1-416-533-9138, Fax: -588-1611, E-Mail: rgale@web.apc.org.
2. Wuppertal Buletin on Ecological Tax Reform. Naročilo:
Wuppertal Institute for Climate, Environment and Energy, P.O. Box
100408, D-42004 Wuppertal, Nemčija, tel.: +49 202 24 920,
Fax.: -108, Email: wuppertal_bulletin@mail.wupperinst.org,
ISSN 0947-9651

Pretežno izbrano iz doslej objavljenih številčk Wuppertalskega biltena, 1995-1998; cene so navedene brez morebitne poštnine in drugih stroškov (carin, ipd.).

INDEKSI GESEL ZA ISKANJE PO GRADIVIH O OKOLJSKIH DAVKIH IN OKOLJSKI DAVČNI REFORMI

I. GESLA po državah/skupnostih

- Avstrija 2
 - WiFo inštitut 2
- Danska 68
- EU 16, 27, 36, 53
- Norme 1, 17, 18, 19, 29-32, 34, 35
- Pregled po državah 5, 26, 66
- Evropska komisija 17-19, 29-32
- Evropska konfederacija sindikatov 27
- Evropska Konferenca Ministrov za transport 59
- Evropska Zveza za Promet in okolje 35
- Evropsko združenje poslovnežev za sonaravno energetiko 27
- Institute for European Environmental Policy 36
- Francija 57
- Kanada
 - Earth Council Institute of Canada 20
 - IISD 47
- Nemčija 3, 7-8, 10, 13, 14, 21, 23, 25, 28, 40-42, 49-52, 71-75,
77, 79-80
 - DBR 22
 - DIW 64
 - IÖW 64
 - IW 48
 - Ifo 70, 45
 - Univerza Koeln 6
 - Univerza Trier 24
 - Ustavno sodišče 11
 - Zvezno gospodarsko ministrstvo 12
 - Zvezno ministrstvo za finance 81
 - Zvezni urad za energetiko 9
- Nizozemska 78
- Norme 63
- Ministrstvo za finance 43
- Ministrstvo za okolje 63
- OECD 58
- Splošno 20, 33, 39, 44, 47, 55, 56, 59, 60, 62, 67, 69, 76
- Pregled 46
- Švedska 65
- Švica 4, 9, 54
- Velika Britanija 15, 61
- ZDA 37, 38
 - Worldwatch Institute 62
 - Internationaly Monetary Fund 55, 56

II. GESLA po akterjih okoljske davčne reforme

Država 21
Gospodarska ministrstva 58
Ministrstvo za energetiko 5
Ministrstvo za finance 1, 5, 6, 9, 13, 15, 17–19, 36, 46, 47, 51, 55,
60, 63, 66, 69, 81
Ministrstvo za gospodarske dejavnosti 60
Ministrstvo za promet 33, 34
Ministrstvo za znanost 32
Promet 29, 31, 35
Trgovina 30
Gospodarska združenja 10, 25, 27, 28, 48, 77,
Elektroindustrija 72, 75
Industrija keramike 12
Industrija cementa 74
Kemijska industrija 12, 71, 73
Papirna industrija 12
Gospodarstvo 3, 65
Banke 22
Brezposelnost 7
Industrija
Elektrogospodarstvo 8
Energetika 56, 76
Industrija krmil 70
Papirna 54
Izvozniki 50, 80
Mala podjetja 64
Promet 23, 59, 61
Trgovina 4, 44
Nevladne organizacije 20, 37, 38, 62, 67
Politika 3, 14, 40–43, 52
Sindikati 27, 68
Stroka 2, 3, 16, 26, 39–41, 45, 49, 52, 53, 57, 60, 69, 79
Ustavno sodišče 11

III. GESLA po tematikah

Cene 35
CO₂ davek 1
Davčna nevtralnost 50
Davčna ureditev 55, 64, 66
Davek
na rudarjenje 60
na dodano vrednost 51
na odlaganje odpadkov 15
obdavčenje naravnih virov 11

za pomladitev voznega parka 81, 36
zemljiški 6
Dvojna dividenda 49, 53, 65, 69
makroekonomski učinki 1, 16, 21
zaposlovanje 68
Ekonomska okoljska integracija 26, 56, 57, 78
inovacije 32
trgovina 30
Elektromagnetno sevanje 67
Emisije CO₂ 29
Energetski davki 1, 8, 14, 17, 18, 19
makroekonomski učinki 2
Financiranje vzdrževanja cest 23
Inovacije 79
Internalizacija stroškov 31, 59
medmestni promet 33
Konkurenčnost 4, 54
Mejna davčna izravnava 44
Mestni promet 34
Odpadki 80
Okoljska davčna reforma 3, 22, 40, 41
davčna reforma 45
energetski davki 63
indirektni davki 51
pregled razprav 52
učinki 2, 10, 12, 25, 28, 46, 48, 63, 71–75, 77
davek na dodano vrednost 13
distribucijski učinki 9
institucije 42, 63
pregled okoljskih davkov 47
Okoljski davki 17, 39, 61, 79
Okoljsko računovodstvo 39
Olajšave
pri energetskih davkih 70
za obnovljive energetske vire 5
Raba energije 76
Sonaravni razvoj – Energetika 27
Subvencije 20, 37, 38, 58, 62
Varčevanje z viri 43
Zaposlenost 4, 53
Zavarovanje za primer brezposelnosti 7

Naslovi izbranih domačih strani o okoljski davčni reformi

RAZISKOVALNE USTANOVE

- <http://www.wuppertal-forum.de/wuppertal-bulletin>;
Wuppertalski inštitut: zadnje številke biltena o okoljski davčni reformi, v angleščini in nemščini.
- <http://www.rwi.essen.de>: **Rheinisch-Westfälisches Institut für Wirtschaftsforschung (RWT)** je inštitut, ki je pripravil številne študije v zvezi z uvedbo okoljskih davkov.
- <http://www.ippr.org.uk/env>: **Institute for Public Policy Research (IPPR)** je del mreže, namenjene razpravljanju o okoljskem obdavčenju. Vsebuje informacije o tovrstnih pobudah iz cele EU.

DRŽAVNI ORGANI

- <http://www.minfin.nl/taxation/taxation.htm>: **Ministrstvo za finance, Nizozemska**. Kratki, a dobri opisi okoljskih politik, vključno z nedavno uvedenimi ukrepi okoljske davčne reforme: davek na gorivo, davek na odpadke, na uporabo vode, CO₂ davek, energetske davek.
- <http://www.stollfuss.de>: **Zvezno ministrstvo za finance, Nemčija**.
- <http://www.eea.dk>: **Evropska agencija za okolje**, poročilo o okoljskih davkih.

NEVLADNE ORGANIZACIJE

- <http://www.taxpayer.net/RoadRuin>: **Taxpayers for Common Sense, ZDA**.
- <http://www.dnr.de/oekosteuer>: **Deutscher Naturschutzring, Nemčija**.
- <http://solstice.crest.org/sustainable/etp>: **Simulacijski program** v Microsoftovi preglednici Excel z možnostjo simuliranja uvedbe ogljikovega davka v okoliščinah, ki prikazujejo dejanske razmere v nekaterih državah. Program se da brez problemov sneti in si ga spraviti.
- <http://www.foe.org>: **Friends of the Earth**, poročilo o okoljsko škodljivih subvencijah.
- <http://www.me3.org/projects/greentax>: **Minnesotans for an Energy-Efficient Economy**. Opisuje številne dejavnosti za uvedbo okoljske davčne reforme.

POSEBNI STREŽNIKI

- Strežnik **Tax Move** je namenjen podpori izmenjave informacij o okoljsko zdravih davčnih praksah. Poglavlja: 'splošne novice', 'energetika/transport', 'onesnaževanje/davki', 'novice' in 'publikacije'. Za registracijo zadošča, da svoj naslov elektronske pošte

sporočite na ase@jgc.apc.org.

◦ <http://csf.colorado.edu/isee/search/EcoTax/proceedings/>;

Strežnik 'Ecotaxation' vsebuje prispevke z virtualne konference na temo okoljske davčne reforme.

DRUGE POVEZAVE

◦ Studies of the issue and links to other homestrani are listed

<http://www.peg.apc.org/jimscott.taxpolic> vsebuje študije tega področja in usmerja na druge domače strani na temo okoljske davčne reforme.

◦ <http://www.progress.org/banneker/shift>

Politične stranke v Nemčiji o Okoljski davčni reformi/ Kontaktne osebe

1. Buendnis 90/Die Gruenen, Rainer Steenblock, Bundeshaus, Rheinweg 6, D-53113 Bonn, Tel.: +49-228-19-81666, Fax: -86399.
2. CDU/CDU, Hans-Peter Reppnik, Bundeshaus, D-53113 Bonn, Tel.: +49-228-16-83542, Fax: -86253.
3. CDU/CDU, Hermann Groehe, Bundeshaus, HT 508, D-53113 Bonn, Tel.: +49-228-16-87321, Fax: -86249.
4. CSU-Fraktion im Bayerischen Landtag, Maximilianeum, D-81627 München, Tel.: +89-4126-2283, Fax: -1787.
5. FDP, Birgit Homburger, Bundeshaus, D-53113 Bonn, Tel.: +49-228-16-81209.
6. FDP, Bundestagsfraktion, Bundeshaus T9, D-53113 Bonn, Tel.: +49-228-16-42073, Fax: -46067.
7. ÖDP, Clemens-August-Str. 75a, D-53113 Bonn, Tel.: +49-228-263323, Fax: -261384.
8. PDS im Bundestag, Public Relation, Bundeshaus Bonn-Center, D-53113 Bonn, Tel.: +228-16-45803, Fax: -46919.
9. SPD, Oskar Lafontaine, Staatskanzlei, Am Ludwigsplatz 14, D-66117 Saarbruecken, Tel.: +49-681-5006-01, Fax: -159.
10. SPD, Michael Mueller, Bundeshaus, D-53113 Bonn, Tel.: +49-228-16-89032.
11. SPD, Uwe Jens, Bundeshaus, D-53113 Bonn, Tel.: +49-228-16-83759, Fax: -86260.
12. SPD, Siegmars Mosdorf, Bundeshaus, D-53113 Bonn, Tel.: +49-228-16-85247, Fax: -86391.

griyag
-jehkjueo
jbdn, .la, qdl
.v.v. f-d.
vmwq
atfluk
afd/hu09+034
cvm m., !, -kr
ifgdewer tv
adgfsčdwew
wpepeo!l, w
kele, dmv.
lklkndv.
ghv*hgvs
kslisbvncx
llwLK-4EUQ-
NBC+BVNBVNV
jhb&fk, jdi
amvmbmbk
kj. fvjhy2fy
jvrw325lkmz
m5b, hgdt
nbdk
bdifrs

članki

Q W E R T Y U I O P
A S D F G H J K L
Z X C V B N M
P O I U Y T R E W Q
A S D F G H J K L
Z X C V B N M

Naturalistični humanizem Ludwiga Feuerbacha

Ludwig Feuerbach je mislec, s katerim smo se ob preučevanju ontoloških predpostavk, ki so bile v zgodovini filozofije razvite, še preden jih je Marx uvedel v temelje svojega pogleda na svet, že srečali. Tam smo poudarili, da se je Feuerbach v svojem pojmovanju biti postavil na stališče naturalizma kot neke svojevrstne forme metafizike objektivnosti, saj je bil prepričan, da je prav to prava podlaga za odločno kritiko, kot sam pravi, celotne "stare filozofije". Pod tem pojmom je Feuerbach zajel takoimenovano "novejšo filozofijo" in njen razvoj od Descartesa in Bacona do Hegla. Njegov cilj je bil, da si skozi kritiko utre pot do neke dejanske "nove filozofije" bodočnosti.¹ Zato torej ni nenavadno, da se je v središču njegove pozornosti znašla prav Heglova filozofija absolutnega idealizma, saj je prav v okviru Heglovega sistema moderna metafizika subjektivnosti dosegla svoje skrajne konsekvence. Kritiko tako grandioznega in za epoho dominantnega sistema, kakršnega je zakoličil Hegel, je Feuerbach razumel kot nujno predpostavko kakršnega koli napredka v filozofiji in znanostih nasploh. Vstop v novo filozofijo se je zdel Feuerbachu nemogoč vse dotlej, dokler ne bi bilo mogoče predhodno preseči metafizične drže subjektivnosti v polju mišljenja: od kartezijanskega "ega" do Heglovega "absolutnega duha". Tovrsten kritični pristop do prevladujoče intelektualne matrice moderne dobe – kljub nedvomnim zaslugam in zgodovinskemu pomenu njegove misli, ki mu je omogočila preboj do samega jedra in bistva modernosti – Feuerbachu v zgodovini filozofije ni zagotovil položaja in ugleda, kakršnega bi si prav gotovo zaslužil. Za sodobnike

¹ S svojim razlikovanjem stare in nove filozofije je Feuerbach nedvomno vplival na Marxa in ga inspiriral pri njegovi razdelitvi materializma na starega in novega.

² *“Čas v katerem sem, v duhu, za zmerom velja zbogom svoji akademski karieri in živel na deželi, je bil tako žalosten in mračen, da nanjo ne bi mogel niti pomisliti. To je bil čas, ko je bilo javno življenje tako zastrupljeno in umazano, da je bilo mogoče ohraniti duhovno svobodo in zdravje le tako, da si se odrekel sleherni državni službi, sleherni javni funkciji, celo nazivu privatnega docenta; čas, ko je bilo vsako napredovanje v državni službi, vsako dovoljenje od zgoraj, celo venia docendi, možno le za ceno politične servilnosti in religioznega obskurantizma; čas, ko je bila svobodna le pisana znanstvena beseda, a svobodna le v nekem zelo omejenem smislu, ne zaradi spoštovanja do znanosti, ampak prej zaradi njenega podcenjevanja, zaradi njene – dejanske ali navidezne – nemoči in ravnodušnosti do javnega življenja. Kaj je bilo torej v takšnem času mogoče storiti drugega – še posebej, če je nekdo vedel, da so misli in pogledi, kakršne goji, v nasprotju z vladajočim režimom – kot to, da se umakne v samoto in se zateče k pisani besedi kot edinemu sredstvu, s katerim se je lahko človek – seveda ob resignaciji in samoobvladovanju – izognil brezobzirnosti despotične državne oblasti. Seveda pa to, kar me je pregnalo v samoto in obsodilo na zgolj pisano besedo, ni bil le politični gnus. Tako kot sem živel v stalni notranji opoziciji s političnimi režimi tistega časa, tako sem prekinil tudi z duhovnimi režimi,*

in filozofe, ki so mu – ne glede na siceršnjo filozofsko orientacijo – sledili, je bila Feuerbachova misel nekaj drugorazrednega. Zato je Feuerbach bil in ostal v senci velikega Hegla. Marksisti so imeli Feuerbacha za nek prehodni pojav, za nekakšno intelektualno figuro, ki je Marxu omogočila preseči spekulativni idealizem in utemeljiti nek nov materializem kot oporno točko, s katere je mogoče dejansko pojmiti konkretnost človekovega sveta. Če k vsemu temu dodamo še biografski podatek, da se je Feuerbach na vrhuncu svoje intelektualne moči zavestno umaknil iz javnosti in pobegnil na deželo, potem je toliko lažje razumeti dejstvo, da je bil v zgodovini moderne misli povsem marginaliziran. Filozof, ki se je – povsem v skladu s svojim imenom: ognjeni potok – tako brez-kompromisno zoperstavil enemu od kardinalnih stebrov zahodne civilizacije – religiji in prevladujoči filozofiji tedanjega časa, tj. Heglu, kajpak ni mogel pričakovati razumevanja in naklonjenosti v tedanji nemški javnosti. Feuerbachova veličina je prav v tem, da ni niti poskušal plavati proti toku, ampak se je zavestno umaknil v duhovni eksil, da bi nam v formi pisane besede zapustil neizbrisno sled o razlogih svoje zavrnitve kakršnekoli kolaboracije s prevladujočim meščanskim redom stvari in idej.²

Lastno filozofsko paradigmo humanizma je Feuerbach – kar je na prvi pogled morda videti paradoksalno – zgradil na naturalistični ontološki podlagi. Svojo zoperstavitev absolutnemu idealizmu je utemeljil tako, da je na ključno metafizično vprašanje o odnosu med biti in mišljenjem odgovoril s trditvijo, da je “bit subjekt in mišljenje predikat”³. S tem je Feuerbach eksplicitno zavrnil idealistično razrešitev te dileme, pri kateri je odgovor na to vprašanje, kot vemo, ravno obraten. Po Feuerbachovem mnenju “mišljenje obstaja po biti in ne bit po mišljenju”². Na podlagi celotne evropske ontologije, vključno s predsokratsko, Feuerbach izreka tezo, ki je v principu nedoumljiva za vsakršno filozofiranje, ki ostaja ujeto v okviru metafizike. Ta ontološka teza se glasi: “Bit obstaja iz sebe in na sebi – bit je dana samo po biti – bit ima svoj vzrok v sami sebi, saj je samo bit smisel, um, nujnost, resnica; skratka: vse v vsem. – Bit obstaja, ker je nebit, tj. nič, nesmisel.”³ Novoveška metafizika subjektivnosti je, po Feuerbachu, ključno napako zagrešila s tem, da je pra-vzrok, začetek in princip vsega bivajočega iskala in našla v nečem drugem in ne v biti sami. To drugo je bilo vse od Descartesovega cogita prek Kantovega transcendentalnega subjekta, Fichtejevega absolutnega Jaza do Heglovega absolutnega uma vedno le *cogitare* (mišljenje).

Feuerbach je bil prepričan, da je mogoče takšno ontološko napako (izpeljavo biti iz mišljenja) narediti le tam, kjer je “pretrgana resnična enotnost mišljenja in biti, tam, kjer sta bili biti z abstrakcijo odvzeti njena duša in njeno bistvo in tam, kjer sta smisel in temelj na sebi prazne biti položena v bistvo, odtrgano od biti same”⁴. Analogno metafizično napako je zagrešila tudi teologija, napako, ki se ji tudi z veliko večjo opreznostjo ne bi bilo mogoče in se ji še vedno ni

mogoče izogniti. Ta napaka ji je bila usojena, saj jo mora nujno narediti sleherno mišljenje, ki, tako kot religiozno mišljenje, "samovoljno razločuje bistvo sveta od sveta samega".⁵

Vtem, ko se je trudil, da ne bi postavil pod vprašaj ali celo pretrgal primordialne enotnosti biti vsega bivajočega, s tem pa tudi miselnega bitja, se je Feuerbach podal na pot iskanja bistva samega sveta. Na tej poti je naletel na neko področje biti, na katerega je prvikrat opozorila že renesančna paradigma humanizma. To področje biti je *narava*. Bistvo narave je postalo za Feuerbacha največja skrivnost filozofije. Pristop, značilen za spekulativno ali pozitivistično mišljenje, kakršnega srečujemo v zgodovini "stare filozofije", te skrivnosti ne more razrešiti. Zato je Feuerbach, izhajajoč iz že zgoraj omenjenega ontološkega načela, v katerem je dialektično vsebovana parmenidovska zastavitev biti kot Enega, ki je Vse in Vsega, ki je v Enem in v Vsem, transcendiral pojmovno-metodološki horizont moderne metafizike in prešel na področje poezije. Vse to je kajpak simptomatično za misleca, ki je, povsem v nasprotju s prevladujočim duhom svojega časa, vztrajal na tem, da je "bistvo biti kot biti bistvo narave".⁶ Takšno pojmovanje pripada poeziji. Inspiracijo za svoje mišljenje bistva narave je Feuerbach našel v Goethejevih faustovskih verzih o čudoviti zeleni paši.⁷ Odtod izvira središčna teza Feuerbachovih "Predhodnih tez za reformo filozofije" iz leta 1842. "Čudovita zelena paša", ki mami um na faustovsko popotovanje, je omogočila Feuerbachu, da se je dokopal do skrivnosti vezi sveta. Bistvo sveta temelji namreč na nerazločljivi enotnosti, katere vezni momenti so vezi med *naravo in človekom, saj "narava in človek sodita skupaj"*.¹⁰

Naloga filozofskega mišljenja se v tem sklopu zastavlja sama od sebe. Človeka in narave ni mogoče opazovati ločeno. Vsako mišljenje, ki se ni dokopalo do tega, da je narava osnova za razumevanje človeka (in da se do bistva človeka in narave ni mogoče dokopati, ne da bi ohranili njuno živo in konkretno enotnost), je po nujnosti obsojeno na regresijo v šolsko, abstraktno-prazno in idealistično-spekulativno teoretiziranje.

Slednjo pomanjkljivost odkriva Feuerbach predvsem v Heglovi filozofiji, filozofiji, ki ji glede na to, da njen celoten sistem temelji na aktu abstrakcije, ne uspe doseči *neposredne enotnosti*, neposredne očitnosti in neposredne resnice. S svojim spekulativnim abstrahiranjem ta filozofija ni mogla doseči ničesar drugega kot to, da je vzpostavila "bistvo narave zunaj narave, bistvo človeka zunaj človeka in bistvo mišljenja zunaj samega akta mišljenja,¹¹ s čimer je "človeka odtujila samemu sebi."¹²

Čeprav je Heglova filozofija na koncu vendarle spet združila tisto, kar je na začetku ločila, je to storila le na abstrakten in posreden način, s pomočjo metafizične kategorije o identičnem subjektu-objektu. Zato se do kakršnegakoli že spoznanja, ki bi želelo jasno in nazorno identificirati bistvo človeka, da bi si ustvarilo neposreden vpogled v to, kar je bilo na bistvu človeka skozi postopek abstrakcije

... s filozofskimi in religioznimi sistemi. Da bi razčistil z bistvom in vzroki te prekinitve, sem potreboval dolgočasno obdobje prostega časa. Le kje bi ga lahko našel prej, kot na deželi, kjer so človeku prihranjene vse zavedne in nezavedne zavistnosti, oziri, predsodki, zmedenosti, intrige in opravljanje mestnega življenja in kjer se človek lahko posveti le samemu sebi. Kdor verjame v tisto, v kar verjamejo drugi, kdor poučuje in misli, kot poučujejo in mislijo drugi, skratka, kdor živi z drugimi v znanstveni ali religiozni sektaški skupnosti, temu se ni treba od drugih niti telesno ločevati, saj nima potrebe po samoti; zato pa čuti takšno potrebo tisti, ki želi iti po lastni poti ali celo prekinja z vsem pobožnim svetom in hoče ta razcep tudi braniti in razločiti. Nepoznavanje človekove narave izraža vera, da je mogoče svobodno misliti in se izražati povsod, v vsakem okolju, v vseh okoliščinah in v vsakem položaju in da ni zato potrebno nič drugega kot le volja. Za neko resnično svobodno, neodvisno, izvirno miselno dejavnost – ki hoče biti plodonosna in si želi imeti določene učinke – je potrebno neko prav tako izvirno, svobodno in neodvisno življenje. Kdor se hoče duhovno dokopati do temelja človeških stvari, ta se mora tudi čutno in telesno postaviti na njihov temelj. Ta temelj pa je narava. Samo v neposrednem stiku z naravo človek ozdravi, zavrže vse tuje, nadnaravne in nenaravne predstave in funkcije."
(Ludwig Feuerbach:

Predavanja o suštini religije, *Kultura, Beograd 1955, str. 43–44*).

³ *Ludwig Feuerbach, Prethodne teze za reformu filozofije (1842), v: Ludwig Feuerbach, Izbor iz djela, Matica Hrvatska, Zagreb 1956, str. 131.*

⁴ *Ibid., str. 131.*

⁵ *Ibid., str. 131.*

⁶ *Ibid., str. 131.*

⁷ *Ibid., str. 131.*

⁸ *Ibid., str. 131.*

⁹ *Ibid., str. 131.*

¹⁰ *Ibid., str. 131 (podčrtal autor).*

¹¹ *Ibid., str. 121.*

¹² *Ibid., str. 121.*

¹³ *Ibid., str. 121.*

¹⁴ *Ibid., str. 121.*

¹⁵ *Ibid., str. 123.*

¹⁶ *Ibid., str. 123.*

¹⁷ *Prim. Ibid., str. 124.*

¹⁸ *Ibid., str. 124.*

¹⁹ *Ibid., str. 124.*

popačeno, ni mogoče dokopati po pozitivni poti v smeri absolutnega idealizma, “ampak samo z negacijo Heglove filozofije”¹³, z negacijo, ki je dojeta kot “totalna negacija spekulativne filozofije.”¹⁴ Feuerbach je torej povsem dialektično prepričan, da je vsa resnica že navzoča v Heglovi filozofiji, vendar vedno le skupaj s svojo negacijo, z nasprotji in nezadostnostjo, zato prava pot, po kateri mora kreniti nova filozofija, ni pot, ki bi zaobšla ali celo pozabila na Heglovo filozofijo, ampak pot njenega resničnega preseganja. Po tej poti bo šla kasneje tudi Marxova recepcija Hegla.

Naloge resnične filozofije Feuerbach ni pojmoval kot poskus, da bi nekaj končnega postavili v tisto, kar je neskončno. Vsak takšen poskus, da bi na nek posreden in nedoločen način spoznali in izrazili neskončnost znotraj nekega sistema, ne more pripeljati do izpolnitve naloge filozofije. Poklicanosti resnične filozofije lahko zadosti le tisto mišljenje, ki želi spoznati samo bistvo konkretnega, določenega, aktualno prisotnega v končnem bitju in ne v nekakšnem absolutu. Pravi začetek filozofije zato ni “ne bog, ne absolut in ne bitje kot predikat absoluta ali ideje.”¹⁵

Vsaka neskončnost, mišljena brez uvida v končno, je le prazna spekulativna abstrakcija. To še posebej pade v oči, kadar si skušamo zamisliti in definirati neko *kvaliteto*, ne da bi pri tem mislili na neko povsem določeno kvaliteto. Podobno je tudi z bitjem. Pravi pristop k nekemu bitju je zato možen le prek uvida v bistvo določenega, konkretnega, aktualnega bitja. Če gre filozofija po poti nekega nedoločenega bitja, ne bo nikoli prispela do resničnega spoznanja aktualnosti, tako kot tudi slepec, ki je slep že od rojstva, ne bo mogel nikoli spoznati kvalitete, kakršna je, na primer, bel sneg. “Dejanska kvaliteta predhodi zamišljeni kvaliteti. Preden neko kvaliteto misliš, jo občutiš. Mišljenju predhodi neka trpnost.”¹⁶ Povsem v duhu svoje osnovne ontološke pozicije kot metafizike objektivnosti dojema Feuerbach objektivni tok svetovnega dogajanja kot izvor svojega subjektivnega spoznanja v toku filozofije: s tega stališča je resnično samo tisto, kar je realno, dejansko, konkretno določeno; drugačno od nedejanskega, nedoločenega, absolutnega. Brez uvida v resnično in univerzalno empirijo filozofija ne more nikoli spoznati dialektične resnice, ki govori, da je vsaka neskončnost pravzaprav le resnično bistvo vsega končnega – *resnično končno*.¹⁷ Prepričanje, da je poštenost koristna povsod in tako tudi v filozofiji, je bilo Feuerbachu dokaz, da reforma filozofije, brez katere ni nikakršne resnične filozofije bodočnosti, ni možna, ne da bi filozofija v interesu svoje duhovne poštenosti in časti že poprej spoznala in priznala “končnost svoje spekulativne neskončnosti”.¹⁸ Nove filozofije torej ne more biti brez priznanja, da ni, na primer, “skrivnost narave v bogu nič drugega kot le skrivnost človekove narave, da ni noč, ki jo človekova narava polaga v boga, da bi iz nje proizvedla svetlobo zavesti, nič drugega kot njen lastni *temni* instinktivni občutek realnosti in nujnosti materije.”¹⁹ V kolikor teži filozofija k temu, da bi pravilno izpolnila

svojo nalogo in upravičila razloge svojega obstoja, mora neizbežno "spoznati stvari in bistva *takšna, kakršna so*."²⁰ Najvišji zakon in vrhovna naloga filozofskega mišljenja je resnično spoznanje tistega, kar realno obstaja tako kot obstaja. "Resnicoljubnost, enostavnost in določenost so formalne oznake realne filozofije."²¹

Svoj realizem črpa neka realna filozofija iz svojega izhodiščnega stališča, da ne obstajajo entitete, kakršne so nečasovno bistvo, večna misel, nečasovna volja in nečasoven občutek. Vse takšne pojmovne določitve so metafizične kategorije, s pomočjo katerih skuša spekulativna filozofija že vse od svojih prazadetkov v antiki obračunati s Kronosom kot principom minljivosti, propadanja, negotovosti in tako dalje. V nasprotju s tovrstno tradicijo filozofiranja odkriva Feuerbach prostor in čas kot fundamentalni formi resničnega bivanja. "*Prostor in čas* sta obliki eksistence slehernega bitja. *Eksistenca* je eksistenca le v prostoru in času."²²

Zato ne more nobena filozofska misel priti do njenega skrajnega izhodišča in s tem pripraviti duhovno podlago, s katere bi bil mogoč tudi prehod v neko novo filozofsko mišljenje, mišljenje onstran moderne. Prva naloga, ki jo je bilo treba na tej poti opraviti, je razbitje paradigme človeka kot *animal rationale*, se pravi tistega, kar je do svojevrstne kulminacije pripeljal prav razsvetljenski humanizem. Feuerbach tu brez dvoma uporablja prav izkustvo tistega načina mišljenja, ki se je uprlo moderni redukciji človeka, s tem pa tudi filozofije, na zgolj razumsko bitje in mišljenje. Kartezijanski "logiki razuma" je že Pascal zoperstavil "logiko srca". Celotna metafizika objektivnosti in empirična epistemologija sta poskušali zamajati totalitarni absolutizem subjektivnosti s tem, da sta podelili določene pravice in pomembnost tudi objektu in občutku. Feuerbach je poskušal med tema dvema poglavitnima smerema novoveškega mišljenja poiskati tretjo pot, način filozofiranja, ki bi nastopal zmerno in bi vsaki izmed njiju dal prav, kjer ima prav, ne da bi se pri tem povsem poistovetil s katerokoli od njiju. Kot dva bistvena organona zasnove in nadaljnega razvoja svoje nove filozofije je vzel Feuerbach *glavo* in *srce*. Prva je "izvor aktivnosti, svobode, metafizične neskončnosti in idealizma"²⁵, drugo pa je "izvor trpljenja, končnosti, potreb in senzualizma."²⁶ Teoretično sta bistvena organona filozofije mišljenje in opazovanje. "Mišljenje je potreba glave, zrenje, čut, potreba srca. Mišljenje je princip šole in sistema, zrenje je *princip življenja*. V zrenju sem določen s predmetom, v mišljenju pa predmet določam sam, v mišljenju sem Jaz, v zrenju ne-Jaz. Samo iz negacije mišljenja, iz *določenosti* s predmetom, iz *pasije*, iz izvora slehernega ugodja in nujnosti nastajata resnična, objektivna misel in resnična, objektivna filozofija."²⁷ Bistvo, ki je neposredno identično z eksistenco, nam lahko razkrije le opazovanje (zrenje). Bistvo, ki je posredovano z razlikovanjem, diferenciranim od eksistence, je lahko le rezultat mišljenja. Da bi odkrili resnico življenja, se moramo opreti na oboje. Le tam, kjer se združujeta bistvo in eksistenca, aktivnost in

²⁰ *Ibid.*, str. 126.

²¹ *Ibid.*, str. 125.

²² *Ibid.*, str. 125.

²³ *Ibid.*, str. 125 (podčrtal avtor).

²⁴ *Za tiste, ki bi se jim morda zdelo, da z oceno o dejanski sodobnosti Feuerbachove filozofije pretiravamo, ne bi bilo odveč, če nekoliko pobliže elaboriramo njegovo antimetafizično pojmovanje temporalnosti biti vsega bivajočega. O tem, da odkritje značaja in pomena časa in prostora kot nujnih form konkretno-realne eksistence katerekoli biti ni naključna, nereflektirana napaka ali opazka, priča njegova trditev, da je imela negacija časa v tradicionalni metafiziki škodljive posledice ne le za človekovo spoznavno-teoretsko mišljenje, ampak "ima v bistvu stvari najbolj škodljive praktične posledice" (Ibid., str. 125). Takšno zastavitev Feuerbach argumentira s tem, da ima lahko "samo tisti, ki vedno stoji na stališču časa in prostora, takt in praktični razum tudi v življenju. Prostor in čas sta prva kriterija prakse. Narod, ki čas izključuje iz svoje metafizike, ki vzpostavlja božansko večno, tj. abstraktno, od časa razločeno eksistenco, čas konsekvantno izključuje tudi iz svoje politike, vzpostavlja božanski, protipravni in protirazumni, antizgodovinski princip stabilnosti (ibid., str. 125-126). Poglavitna pomanjkljivost spekulativne filozofije, zaključuje Feuerbach, je v tem, da je ta, v kolikor želi ostati dosledna*

svojemu pristopu in postopku mišljenja, prisiljena razločiti razvojni tok svetovnega dogajanja od svoje časovne oblike (zgodovine) in ga kot atribut pripisati absolutu. "Takšno razločevanje razvoja od časa pa je pravo remek-delo spekulativne samovolje in jasen dokaz, da so spekulativni filozofi s svojim absolutom storili isto kot teologi z bogom, ki poseduje vse afekte človeka brez afektov, ki ljubi brez ljubezni in se jezi brez srda. Razvoj brez časa je isto kot razvoj brez razvoja" (ibid., str. 126). Izhajajoč iz tega je teza, da se neka bit, pa čeprav absolutna, razvija iz sebe same, v sebi sami in k sebi sami, neobranljiva. Samo bit, ki se razvija v času, bit, katere dogajanje je časovno (temporalno), je "resnična, dejanska bit. Prostor in čas sta formi razodevanja dejansko neskončnega" (ibid., str. 126). V skladu s tem je odkritje bistva in smisla časovnosti bivanja, ki ga mnogi pripisujejo Marxu kot eno izmed poglavitnih zaslug njegovega delovanja na področju filozofije, pravzaprav Feuerbachovo odkritje, saj se je po Engelsovem lastnem priznanju prav po njegovi zaslugi dovršil Marxov prehod od mladoheglovskega idealizma k novemu materializmu. Na žalost iz Engelsovega slovitega priznanja – "naenkrat sta postala feuerbachovca" – ni sledilo dovolj jasno priznanje samostojne vrednosti in pomena Feuerbachove filozofske pozicije, ki je tako ostala le pri vlogi pomožnega, prehodnega in začasnega značaja teoretičnega

pasivnost, sholastična flegma nemške metafizike in antisholastični, sangvinični princip francoskega senzualizma in materializma, z eno besedo: mišljenje in opazovanje, se je mogoče dokopati do doživetja sveta življenja in njegovega resničnega spoznanja.

V težnji, da bi izgradil svojo sliko človeka onstran tradicionalne metafizike, se je Feuerbach zelo dobro zavedel nekega fenomena, ki so ga dotlej bodisi spregledovali ali pa so mu pripisovali povsem napačno vlogo. To je fenomen *potrebe*. Kjer ni potreb, tam tudi živega človeka iz krvi in mesa ni. Še več: "eksistenca brez potreb je odvečna eksistenca."²⁸ Vsako bitje, še posebej pa človeško bitje, ki bi bilo brez vseh potreb, bi bilo s tem tudi brez svoje osnove. Bitje brez potreb je nepotrebno bitje. Če nima potreb, potem človeško bitje tudi potrebne eksistence nima. V takšnem primeru bi bilo zanj in za druge čisto vseeno, ali obstaja ali ne.

Doživetje potrebe sooča človeka z nekim bolečim spoznanjem. To je spoznanje časa, omejitev, trpljenja, nedovršenosti, nepopolnosti in nezadovoljstva. Bitje, ki je spoznalo, da je bitje potrebe, je samega sebe pravilno spoznalo le ob spoznanju, da je za zmeraj trpno bitje. "Samo tisto, kar more trpeti, si zasluži svoj obstoj."²⁹ Le tisto bitje, ki se zaveda nujnosti, ki je polno trpljenja, zanosa ljubezni, energije in duha, le takšno bitje je dejansko bitje. "Bitje brez trpljenja je bitje brez bitja."³⁰ Feuerbachov sklep je, da ne bi bilo človeško bitje, ki bi bilo ontološko konstituirano kot absolutni subjekt in kot aktivni princip vsega bivajočega, brez vsakršne pasivnosti, trpljenja, "nič drugega kot bitje *brez čutnosti* in *brez materije*."³¹ Filozofija takšnega bitja je po svoji naravi le prazna spekulacija o čisti eksistenci zunaj časa in prostora, o bivanju brez temporalnega trajanja, o kvalitetah brez občutenja, o življenju brez čutnih strasti, krvi in mesa, z eno besedo: o bitju brez bivanja. Takšna enostranska filozofija mora po nujnosti zaiti v nepomirljivo nasprotje s tistim, kar je a priori odvrгла s palube: s konkretno dejanskostjo življenja. Empirija se zanjo pojavlja le kot neobvladljiva protislovnost. Empirija je bila vedno kost v grlu spekulativne metafizike, ki je ni prevladalo niti lucidno podvzetje Spinoze. Slednji je materijo, v nasprotju z Descartesom, pojmoval kot atribut substance. Vendar pa, kot zapaža Feuerbach, tudi tako smelo podvzetje, kakršnega se je lotil Spinoza, ni uspelo preseči področja spekulativne metafizike, saj ni prispelo do točke, ko bi materijo določilo kot princip trpnosti, saj je Spinozina materija materija, ki ne trpi ničesar, "saj je edina nedeljiva in neskončna, ker poseduje isto določilo, kot njej *zoperstavljeni* atribut mišljenja; ker je, skratka, *abstraktna* materija, materija *brez materije*, podobno kot je tudi bistvo Heglove logike bistvo narave in človeka brez bistva, narave in človeka."³² Takšen tipično metafizični dualizem je mogoče razrešiti le v okviru nove filozofije bodočnosti, ki mora, povsem dialektično, "začeti ne *s sabo*, ampak s svojo antitezo, z ne-filozofijo."³³ V tekst filozofije mora vstopiti ne neko kategorialno izmišljeno čtivo, ampak tkivo živega človeka, "ki *ne* filozofira, ki nastopa celo *proti*

filozofiji, ki *oponira* abstraktnemu mišljenju, tisto torej, kar je pri Heglu ponižano v zgolj neko pripombo.³⁴ Filozof, za katerega življenje ni več le prazen primer, privid ali izjema, marginalizirano že zato, ker je asimilirano v nek znanstveni sistem, mora po Feuerbachu začeti s principom senzualizma, ki daje prioriteto *čutnosti*, prioriteto glede na vse drugo, kar je mogoče iz nje izpeljati ali nanjo opreti. Filozofija, "ki je univerzalna, osvobojena vseh nasprotij in ki je neizpodbitna, nezadržna moč",³⁵ se lahko pojavi le kot rezultat takšnega izhodišča.

Feuerbach je kot izhodiščni princip filozofije bodočnosti izpostavil *čutnost*. S tem se je v celoti razšel s filozofijo, ki je vse od Descartesa naprej v bistvu človeka videla le neko mislečo stvar (*res cogitans*). Slika človeka, ki odtod izhaja, je zelo odločna pri svojem zatirjanju, da telo ni del človeškega bistva, saj je to lahko le neka čista, abstraktna miselna substanca. V nasprotju s tem začena Feuerbachova nova filozofija, ki ji bodo sledili Marx, Nietzsche in druge tradicije, ki se nanjo avtentično navezujejo, z naslednjim principom: "Jaz sem dejansko, aktualno, čutno bitje; telo pripada mojemu bistvu; telo v svoji totalnosti je moj jaz, samo moje bistvo."³⁶ Možnost nove filozofije je usodno odvisna od sposobnosti, da začnemo misliti pomirjeni in v skladu s človekovo čutnostjo. Resnično razumevanje sveta in človeka ni več možno v skladu s staro filozofijo, ki je preišljala v nenehnem sporu s čuti, v protislovju z občutji in ki je bila venomer pripravljena a priori zanikati istovetnost čutnih predstav, saj je bila prepričana, da je mogoče le s takšno nezaupljivostjo preprečiti nečistost abstraktnih kategorij, pojmov in shem racionalno formuliranega filozofskega sistema.

Racionalistična metafizika je celo tam, kjer je bila prisiljena priznati kako čutno bitje, to storila le *in abstracto*, kradoma, proti svoji volji in le zato, ker je morala, saj drugače v lastnih očeh ne bi bila več videti kot teorija, ki je popolnoma izven sveta.

Sodobna filozofija je prav s Feuerbachom, Marxom, Schopenhauerjem, Nietzschejem, Diltheyem, poznim Husserlom, Heideggrom, Marcuseom in drugimi (četudi vsaka na svoj način in iz različnih razlogov) z radostjo in samozavestjo priznala resnico čutnosti kot teorija, ki se človeške čutnosti ne sramuje, saj je ta doživljena kot nekaj povsem človeškega, celo kot nekaj zelo človeškega. Takšna filozofija se je konstituirala kot neka "odkrita čutna filozofija".³⁷ Na sliki sveta, ki nastaja kot njen rezultat, je fokus v srcu. Feuerbach je pripravljen brez oklevanja potrditi, da bo filozofija bodočnosti umsko potrjevala ali v umu utemeljevala prav tisto, kar vsak aktualni, živi človek nosi v srcu. Filozofija bodočnosti je "srce, privedeno do razuma."³⁸ Srce ima pred razumom to prednost, da se ne more zadovoljiti z nikakršno prazno spekulacijo ali z neko abstraktno metafizično-teološko shemo. Srce je tista ontološka instanca, ki pozna le aktualno čutne predmete in bitja. Srce izpoveduje resnico čutnosti z neomajno ljubeznijo do vsega, kar je v svetu dejansko in

"pontonskega mostu", prek katerega je bilo treba preiti, da bi z brega hipostaziranega sveta Heglovega absolutnega idealizma prešli na nasprotni breg – čvrsta tla konkretne empirične dejanskosti.

²⁵ *Ibid.*, str. 127.

²⁶ *Ibid.*, str. 127.

²⁷ *Ibid.*, str. 127.

²⁸ *Ibid.*, str. 126.

²⁹ *Ibid.*, str. 126.

³⁰ *Ibid.*, str. 126.

³¹ *Ibid.*, str. 126.

³² *Ibid.*, str. 127.

³³ *Ibid.*, str. 127.

³⁴ *Ibid.*, str. 127.

³⁵ *Ibid.*, str. 127.

³⁶ Ludwig Feuerbach: Načela filozofije bodočnosti, v: Ludwig Feuerbach, Izbor iz djela, op. cit., str. 177.

³⁷ *Ibid.*, str. 178.

³⁸ *Ibid.*, str. 177.

³⁹ *Ibid.*, str. 177.

⁴⁰ *Ibid.*, str. 177.

⁴¹ *Ibid.*, str. 177.

⁴² *Ibid.*, str. 177.

⁴³ *Takšno svojevrstno "ontologijo" srca so razvili Nietzsche kot dionizično v nasprotju z apoliničnim, Marcuse kot orfično v nasprotju s prometejskim in Freud kot princip ugodja v nasprotju s principom realnosti.*

⁴⁴ *Ibid.*, str. 176. (podčrtal avtor).

živo, zato se bo tudi nova filozofija opirala na resnico ljubezni kot resnico občutja. V tem smislu bo "do zavesti povzdignjeno bistvo občutka".³⁹ To je točka, na kateri prispe celotna stara filozofija do nekega svojevrstnega razpotja: od tu naprej ni več mogoča kot meta-fizika. Tisto, kar je dejansko višje, ni stvar mišljenja in še manj stvar sama. Še več: tu dejansko ne gre več za ontologijo kot logiko samih stvari. *Logos* ni več prvi princip in zadnji razlog *ontosa*.

Mišljenje ni infrastruktura bitja. Vrhovni kriterij aktualnosti česar-koli bivajočega je lahko poslej le ljubezen. "Kjer ni ljubezni, ni niti resnice."⁴⁰ Ljubiti in biti neko bitje je eno in isto. Kar je ljubljeno, to dejansko je. Česar ni mogoče ljubiti, ne obstaja in ne more obstajati kot resnično bitje. "In samo tisti, ki *nekaj ljubi, nekaj je; nič ljubiti in biti nič* je identično. Bolj kot nekdo obstaja, bolj tudi ljubi in obratno."⁴¹ Tu je dejansko konec ne le metafizike, ampak tudi ontologije. Če je ljubezen edini resnični dokaz obstoja nekega predmetnega ali nepredmetnega bitja zunaj človekove glave, če ni, kot trdi Feuerbach, "razen ljubezni, občutja nasploh, nobenega drugega dokaza o nekem bitju"⁴², potem mora ontologija po nujnosti postati *ontofilija*.⁴³

Feuerbachova opustitev onto-logike je zasnovana na predpostavki, da skrivnih bistev vseh bitij ni mogoče razkriti s teoretskim mišljenjem, ampak le z ljubeznijo kot občutjem, ki je edino zmožno doživeti neko "to" (Dieses), to osebo, to stvar, to konkretno, posamično bitje kot nekaj samosvojega. Končno je neskončno le v ljubezni, saj le v ljubezni tisto, kar je ljubljeno, dobi neko trajno, neuničljivo vrednost. Resnični dokaz eksistence nekega bitja nam daje le ljubezen. Ljubezen je *pathos* (Leidenschaft) v smislu strastnega delovanja na neko bitje zunaj nas samih, v katerem sta hkrati prisotna neko trpljenje in izpolnitev eksistence. Samo zato, ker nosi v sebi ta primarno dvosmerni značaj pathosa, ki k nečemu stremi in zaradi nečesa trpi, lahko ljubezen po Feuerbachu zadobi status neizpodbitnega znaka in poslednjega kriterija obstoja ali neobstoja nekega bitja.

Resnična označitev eksistence ni pojem v smislu abstraktnega mišljenja, ampak je ljubezen v smislu pathosa. Obstaja le tisto, kar je bil nekdanji, kar je aktualni in kar bo morda postal nek prihodnji objekt ljubezni. Abstraktno mišljenje, ki je po definiciji osvobojeno občutja in patosa, ukinja razliko med obstojem in neobstojem in je ravnodušno do razlike med bitjem in nebitjem. Ljubezen ni tako nič drugega kot zavest o razliki med eksistenco ali neeksistenco bitja, ki je predmet ljubezni. "Kdor ne ljubi ničesar – kateregakoli že predmeta – temu je vseeno, ali nekaj obstaja ali ne. Kot je nekemu samo s posredovanjem ljubezni, občutja nasploh, dana bit v nasprotju z nebitjo, tako je tudi le s posredovanjem ljubezni dan objekt, drugačen od mene. *Bolečina je glasen protest proti identifikaciji subjektivnega in objektivnega*. Bolečina ljubezni je, *da v dejanskosti ne obstaja, kar obstaja v predstavi*."⁴⁴ Bit je torej skrivni predmet

ljubezni prav zato, ker se le v njej srečujejo resnica, aktualnost in čutnost. Izven nje te izgubijo svojo realnost, postanejo le abstraktno-obče zamisli, prazne predstave, blede kopije originala.

S takšno spretnitvijo tradicionalne metafizike je Feuerbach postal dejanski, četudi nerazumljeni, nepriznani in pozabljeni predhodnik *sodobne fenomenologije*. Dejstvo, da je Edmund Husserl izvor fenomena *intencionalnosti* kot nujne osnove za vsako možno fenomenologijo odkril pri Brentanu in ne pri Feuerbachu, ne spremeni ničesar. Ni pomembno, ali je Heidegger mislil na Feuerbacha, ko je v *Biti in času* izrekel središčno tezo fundamentalne ontologije, ki se, kot je znano, glasi, da je danes fenomenologija edina možna ontologija, ali ne – prav to idejo najdemo formulirano že v Feuerbachovih *Predhodnih tezah za reformo filozofije*: “Biti, s katero začenja filozofija, ni mogoče ločiti od zavesti in tudi zavesti ni mogoče ločiti od biti. Tako kot je kvaliteta realnost občutenja in, obratno, občutenje realnost kvalitete, tako je tudi bit realnost zavesti in zavest realnost biti – zavest je le dejanska bit. *Realna* enotnost duha in narave je samo zavest.”⁴⁵ Po tej poti filozofija bodočnosti definitivno zapušča območje naivno-realistične zavesti, na katerem sta utemeljena zdravi razum in naravoslovna znanost. Ta zavest v principu ne more doseči točke, na kateri bi se lahko sploh šele pojavila potreba po osvetlitvi razmerja med predmetom in zavestjo, po svetlobi bitja, ki osvetljuje in je kot takšno objekt optike in objekt subjekta, ki poseduje oko. Feuerbach je predvidel potrebo po tem, da se mora filozofija fenomenološko vprašati: kaj je oko brez zavesti? Odgovor je kajpak: *nič*. Povsem vseeno je, ali nekdo vidi brez zavesti ali sploh ne vidi. “Šele zavest o gledanju je dejanskost gledanja in dejansko gledanje. Zakaj verjameš,” sprašuje Feuerbach, “da nekaj zunaj tebe sploh obstaja? Zato ker nekaj vidiš, slišiš, čutiš. Tisto nekaj je torej dejansko nekaj, dejanski objekt, šele kot objekt zavesti. Zavest je absolutna realnost ali dejanskost, mera vsakršne eksistence. Vse, kar obstaja, obstaja le kot obstoječe za zavest, kot zavestno. Šele zavestna bit je bit.”⁴⁶

Na takšni občini viziji sveta je Feuerbach gradil svoje aksiološko-antropološko stališče in si pri tem prizadeval, da bi najpoprej opredelil *diferentio specifico* človeka kot bitja v razmerju z drugimi bitji. Da bi bil človek, ki biva v skladu s svojo lastno sliko, ne sme biti človek ne bog ne žival in ne stvar. Če bi poskušal postati kaj izmed navedenega, bi človek po nujnosti ukinil samo možnost svojega specifično človeškega načina bivanja. Čeprav so vse navedene forme bivanja nevarnost zase, je po Feuerbachu, ki tu nastopa povsem v duhu radikalnega levega mladoheglovstva, *za človeka in njegovo človeškost največja nevarnost bog*. Zato kajpak ni naključje, da je Feuerbach že v prvem paragrafu *Načel filozofije bodočnosti* za kardinalno nalogo moderne dobe razglasil “postvarjenje in počlovečenje boga” ter, v istem sklopu, “preobrazbo in razrešitev teologije v antropologiji.”⁴⁷

⁴⁵ Ludwig Feuerbach, *Predhodne teze za reformo filozofije*, op. cit., str. 125.

⁴⁶ Ludwig Feuerbach, *Načela filozofije bodočnosti*, op. cit., str. 155. *Vsakdo, ki pozna vsebino Marxove in Engelsove Nemške ideologije, bo zlahka prepoznal to idejo v znamenitem stališču – Zavest ni nič drugega kot zavestno bitje.*

⁴⁷ *Ibid.*, str. 137.

Celotno paradigmo svojega humanizma je Feuerbach zgradil na predpostavki, da v svetu bog religije, teologije in cerkve ne obstaja. Prvi praktični premik v to smer je protestantizem. Ključna poteza, ki je zagotovila protestantizmu vlogo nujne postaje na zgodovinski poti od boga kot vrhovnega bitja v katolicizmu do človeka kot bitja za sebe v humaniziranem človeštvu, je neko par excellence moderno pojmovanje boga kot "človeškega boga". Protestantizem je, povsem v novoveškem duhu, že na svojem začetku priznaval le boga, ki obstaja za človeka – Kristusa. Tak program ni zato, meni Feuerbach, nikakršna teologija več. Po svojem bistvu je "dejansko čista kristologija", tj. "religiozna antropologija". Pri tem Feuerbach lucidno zapaža, da zadnja sintagma napotuje na neko notranje protislovje celotnega protestantskega projekta počlovečenja boga. Protestantizem je boga negiral v njegovi edini pravi podobi – podobi vrhovnega, nujnega, brezpogojnega, vsemogočnega, kreativnega, samostojnega, nespremenljivega, dobrega in večnega bitja na sebi – na nek izključno praktičen način, da bi ga hkrati teoretično dopustil kot nekaj, kar obstaja v smislu transcendence, kot bitje onstranstva, ki bo za religioznega človeka šele na nebu postalo predmet resničnega spoznanja. Na prav takšno stališče do religije se bo kasneje postavil tudi Marx, saj ne bo hotel razpravljati o tem, kakšen je bog na sebi, ali obstaja ali ne obstaja kot neko onstransko bitje, niti se ne bo spustil v teoretsko kritiko same možnosti neke takšne hipostazirane transcendence. Namesto, da bi se ukvarjal s takšnim teoretskim ateizmom, se bo, v skladu s svojim radikalnim humanizmom, ukvarjal izključno z njegovo tostranstvo, tj. s pomenom, ki ga ima za človekovo praktično življenje na zemlji. Če naj bo v tem sklopu potreba po bogu ukinjena, potem morajo biti ukinjeni tisti pogoji in vzroki v svetu človeških stvari in odnosov, ki proizvajajo potrebo po religioznosti in prebujajo vero v onstransko bitje. S tem bo Marx pravzaprav le do skrajnih konsekvenc prignal Feuerbachovo odkritje, da je protestantizem le neka polovična ukinitelj religije, tj., da je zgolj neka religiozna antropologija.

Paradigma človeka, kakršno izgrajuje Feuerbach, se nadaljuje prav tam, do koder je svoj čas prispela razsvetljenska antropologija. Njeno izhodišče je bil pojem polnoletnosti človeštva. Feuerbach se je na podlagi te razsvetljenske zastavitve odnosa med človekom in bogom dokopal do neke bistvene konsekvence. Samo zrel človek lahko živi brez boga, saj je prerasel obdobje svoje nepolnoletnosti, v katerem je lahko bival le v popolni odvisnosti od nekega višjega bitja. Nikakršno naključje ni, da uporablja religija sliko očeta in njegovih majhnih otrok kot svojo prvo ikono. Oče je namreč v vsakem pogledu pred in nad svojimi otroki. Pred, ker je njihov roditelj, in nad, ker je njihov prehranjevalec, vzgojitelj, zaščitnik in avtoriteta. Bog ni po Feuerbachu tako nič drugega, kot nadnaravni oče, pred katerim imajo tuzemski ljudje, kot majhni otroci, občutek, da so od njega *odvisni*. Nepolnoletni človek se je sam podredil

vodstvu svojega boga, ki ga navdaja s *strahospoštovanjem*. Zato se lahko človek osvobodi boga le tako, da preseže svoj podrejeni ontološki položaj v svetu življenja.⁴⁸ Človek mora boga povrniti z neba in ga ukiniti v naravi kot tisti podlagi, od koder je svoje čase tudi vzniknil. Zgodovina vseh religij in narodov dokazuje, da je narava prvi vzrok in poslednji razlog vseh religij.⁴⁹ To je seveda tista narava, ki z močjo svojih bitij in sil deluje zastrašujoče, ki ustrahuje s svojimi neznanimi globinami, s svojo nepredvidljivostjo, narava, zaradi katere se je moral preplašeni človek zateči k uvajanju nadnaravnih sil, ki bodo naravo prisilile v očetovski (paternalistični) odnos do človeka. Vendar pa tako, kot nihče ne ostane otrok vse življenje, tako tudi človek ne more biti človek, če je hkrati "božji otrok". Da bi bil človek, mora zrasti v polnoletno bitje, z drugimi besedami, v bitje brez boga. Človek je zares človek le tedaj, če je sposoben resnične eksistence brez božje pomoči in tutorstva. To pa se lahko, po Feuerbachu, zgodi šele tedaj, ko bo človek samemu sebi povrnil tisto, kar je nekoč od samega sebe odtujil in poklonil višjemu bitju. Gre torej za to, da lahko človek pridobi zrelost le tako, da znova pridobi nazaj vse tiste kvalitete, ki so nekoč pripadle bogu in zaradi katerih je bil lahko bog le abstraktni, samoodtujeni človek, človek pa le ne-človek, nespособno, nesamostojno, neljubljeno, neustvarjalno, z eno besedo, prezrto, ponižano in potlačeno bitje, ki kleči na kolenih. Človek lahko postane šele tisti trenutek, ko bo to bitje vstalo na lastne noge, ko bo po svetu hodilo vzravnano in z dostojanstveno vzdignjeno glavo, brez skrušenosti, ponižnosti in podrejenosti, neodvisno od kateregakoli drugega bitja, razen svoje lastne človeškosti.

Eksistirajoč v naravi kot svojem usodnem temelju in neprekorajčljivem horizontu je človek nenehno izpostavljen nevarnosti samoodtujitve: ali tako, da se divinizira (pobožanstvi), ali tako, da se animalizira (poživali), ali pa tako, da se reificira (postvari). Bežec pred svojim živalskim poreklom se je človek skušal zateči pod okrilje božje previdnosti. Poglavitni smisel svojih teoretskih naporov vidi zato Feuerbach v tem, da je treba takšno razrešitev razkrinkati kot nepopravljivo napačno, celo usodno za stvar človekove naravne, kar pravzaprav pomeni bistvene, smiselne in zdrave eksistence v naravi. Na tem mestu razvije Feuerbach argumentacijo, ki zveni neverjetno sodobno. Pravo rojstno mesto božje eksistence išče namreč na nekem področju, ki ga je (v nasprotju s celotno metafizično tradicijo Zahoda) kot kardinalni topos bistva odkrila šele filozofija dvajsetega stoletja. Gre kajpak za čas. Bogovi so izmišljena bitja, ki se lahko za svojo eksistenco, kot trdi Feuerbach, zahvalijo le človekovi napačni viziji časa. Bogovi nastanejo tedaj, ko se temporalnost svetovnega dogajanja kot nek tripartitni fenomen razbije na njene distinktivne, zasebne in razločene dimenzije: na preteklost, sedanjost in prihodnost. Bogovi so plod človekove domišljije, ki je vzknila iz razbite notranje enotnosti časa življenja. Strogo vzeto, pripominja Feuerbach, "je sedanjost brezbožna".⁵⁰ V sedanjosti ni prostora za bogove, saj je

⁴⁸ Po Feuerbachovem pojmovanju ima vsaka religija "za svojo predpostavko nasprotje ali protislovje hotenja in možnosti, želje in njene uresničitve, namere in uspeha, predstave in dejanskosti, mišljenja in biti." V hotenju, v želji, v predstavi je človek neomejen, svoboden, vsemogočen – bog; v možnosti, dosežkih, dejanskosti pa odvisen in omejen – človek – človek v smislu končnega, bogu zoperstavljenega bitja. "Človek snuje, bog odloči." "Človek zamišlja, Zeus pa to počne drugače." (Ludwig Feuerbach, Bistvo krščanstva, v: Izbor iz djela, op. cit., str. 216). Feuerbach ni gojil niti trohice iluzije, da je ukinitelj tega nasprotja v smislu prevladovanja omenjenih nasprotij prav tista tendenca, ki vodi k dovršitvi religije in je s tem ustvaril prostor za nastanek človeka kot bitja onstran ontoloških odnosov in struktur, ki zakonito reproducirajo potrebo po bogu kot njihovo navidezno, začasno razrešitev. To je, ko je bogove uvrstil v intermundije (medprostore sveta), opazil že Epikur. Feuerbach v popolnosti soglaša s takšno določitvijo mesta, kjer lahko edino eksistira bog: on se rojeva in živi "samo v praznem prostoru, v prepadu med svetom dejanskosti in svetom predstave, med zakonom in njegovim izvajanjem, med dejanjem in njegovo posledico, med sedanjostjo in bodočnostjo" (ibid., str. 240).

⁴⁹ Prim. ibid., str. 193 in 198.

⁵⁰ Ibid., str. 240 (podčrtal avtor).

⁵¹ *Ibid.*, str. 240.

⁵² *Ibid.*, str. 240.

⁵³ *Ibid.*, str. 240–41.

⁵⁴ *Ibid.*, str. 241.

dokončana in determinirana, takšna kot je, je v glavnem zelo prozaična, bizarna, izpolnjena in izključujoča. Sedanjost je sedanjost prav zato, ker je zdaj, v tem trenutku, ni več mogoče spremeniti. Predstava in aktualnost se v njej ujemata. Kjer je tako, “za bogove ni ne mesta, ne prostora,”⁵¹ kjer bi lahko prebivali. Njihove oaze so preteklost in prihodnost. Preteklost in prihodnost sta, vsaka na svoj način, od boga dani prebivališči božjega obstoja. Preteklost je tisti segment časa, ki zelo močno deluje na človekovo dušo in njegove predstave. Tu je mesto njegovih mrtvih prednikov, mesto, ki varuje njegove korenine in njegov izvor. Neznosno doživetje, da preteklosti, z vsem tistim, kar je odšlo skupaj z njo in se ne bo več vrnilo, ni več, je zibelka bogov. Ti so vzniknili prav na kultu prednikov, ki ga najdemo pri vseh narodih, primitivnih in modernih. Bogovi ohranjajo pri življenju vse tisto, kar je minilo, vse tisto, česar odsotnost je za človeka neznosna.

“Še močneje od preteklosti pa deluje na dušo *bodočnost*. Preteklost nam zapušča le tiho občutje spomina, bodočnost pa nas navdaja s strahom pred peklom in z upanjem na nebeško blaženost. Bogovi, ki vstajajo iz grobov, so sami le sence bogov; pravi, živi bogovi, gospodarji dežja in sonca, strele in groma, življenja in smrti, nebes in pekla pa eksistirajo le zaradi moči *strahu in upanja*, ki odločata o življenju in smrti in razsvetljuje bitjem predstavo o temnem breznu prihodnosti.”⁵² Bodočnost je kraljestvo neomejenih možnosti in naključnosti dogajanja. To kraljestvo je lahko takšno ali drugačno, takšno, kakršnega si želimo, ali takšno, kakršnega se bojimo. Bodočnost in tisto, kar ta prinaša seboj, še ne pripada usodi nespremenljivosti, ki je že usoda preteklosti in ki pravkar postaja usoda sedanjosti. Kar se še ni zgodilo, niha med bitjem in nebitjem nekje visoko nad trivialno dejanskostjo, daleč od čutne otipljivosti prisotno-obstoječega. Bodočnost po svoji naravi, vzeta sama zase, iztrgana iz izvorne ontološke trojnosti temporalnosti, vedno pripada nekemu drugemu, nevidnemu svetu. “Ta svet je svet bogov. *Meni* pripada sedanjost, bogovom bodočnost. Jaz obstajam zdaj, tega sedanjega časa, ki pa bo seveda takoj minil, mi bogovi ne morejo več odvzeti. Tistega, kar se je že zgodilo, tudi božanska vsemogočnost, kot so rekli stari, ne more več spremeniti v nekaj, kar se ni dogodilo.”⁵³ Toda kaj nam bo prinesel prihodnji čas? Se bo tisto, kar v mojem življenju šele prihaja, zgodilo v skladu z mojo voljo ali mimo nje? Tu je mesto naših “dobrih bogov”, na njih je, da s svojo prisotnostjo preprečijo nasilni razcep, popolni kaos in naključnost svetovnega dogajanja; na njih je, da znova povežejo tisto, kar je religiozni človek raztrgal. Bogovi so tu zato, da bi s svojo neranljivo bitjo zapolnili prepad, ki ga je človek izkopal med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo. Bogovi abstraktno povezujejo tisto, kar je človek konkretno pretrgal – pretekli čas povezujejo s prihajajočim časom prek tistega, ki pravkar poteka. “Oni posredujejo sedanjost in prihodnost.”⁵⁴ V tem smislu so, kot se je plastično izrazil Feuerbach,

“porozni bogovi”, saj posedujejo moč neprenehnega povezovanja vsega temporalno bivajočega, prav tistega, kar je ljudem dostopno le kot prekinjeno, občasno in začasno. Zato je tudi tu pot prevladovanja človekove potrebe po božji pomoči in previdnosti kristalno jasna. Nujnost božanskega je namreč obratno proporcionalna človekovi uspešnosti, da živi sredi uravnotežene trojnosti časa, ne da bi se v popolnosti podredil katerikoli od njegovih treh dimenzij.

Religija je po svojem bistvu, meni Feuerbach, ne glede na zgodovinsko formo, v kateri se pojavlja, in ne glede na to, ali je naravna ali razglašena, politeistična ali monoteistična, vedno in povsod le neka nenaravna zabloda. “Kakršne so želje ljudi, takšni so tudi njihovi bogovi.”⁵⁵ “Kakršno je tvoje srce, takšen je tudi tvoj bog.”⁵⁶ Da bi podkrepil takšno zastavitev, naredi Feuerbach komparativno analizo med pogansko (grško) in krščansko (katoliško) religijo. Njegova namera je pokazati, kako tudi hudič ni tako črn, kot je videti, če je le bližje naravi. V tem smislu so bili stari Grki, kljub veri v bogove, dosti resničnejši, tj. naravnejši ljudje od kristjanov. Grki so imeli omejene človeške želje, zato so imeli, povsem naravno, tudi omejene, popolnoma antropomorfne bogove. Živeli so človeško, kar pomeni, da jim je bila tuja želja po večnem življenju, po tistem, kar si želijo kristjani. Grki si niso želeli absolutne nesmrtnosti, ampak le to, da ne bi umrli prezgodaj, v cvetu mladosti, še preden bi dosegli vse tisto, s čimer nas je obdarila narava. Grki si niso želeli, da ne bi nikoli umrli, ampak le to, da ne bi prezgodaj ostareli, da ne bi izginili nasilno, nagle smrti, smrti zaradi bolezni ali uboja, ne da bi prej izpolnili svoje življenje s tistim, s čimer jih je obdarila narava. Kristjani pa si, nasprotno, v svojem raju življenje brez smrti zamišljajo kot vrhunec blaženosti obstoja. Želijo življenje brez smrti, kar ni naravno. Drugače kot Grki, ki so želeli le telesno in duhovno zdravo življenje, ki bi se naravno zaključilo s smrtjo brez bolečin, so kristjani trajanje brez prestanka sprejeli kot svojo najsvetejšo vrednoto. Grki so želeli življenje, ki bi bilo srečno in brez tegob, kristjanom pa takšno življenje brez odrešitve v večnem onstranstvu ni pomenilo nič. “Grki še niso vzdihovali kot kristjani, saj so bili podrejeni nujnosti narave, potrebam spolnega organa, spanca, jedače in pijače; s svojimi željami so ostajali v mejah človeške narave, niso še ustvarjali iz nič, niso spreminjali vode v vino, ampak so vodo narave le čistili in destilirali in jo po organski poti spreminjali v sok bogov; vsebine božanskega, srečnega življenja niso črpali iz čiste domišljije, ampak iz stvari obstoječega sveta; *nebo bogov so gradili na podlagi te zemlje*. Grki niso ustvarjali božanskega, tj. možnega bitja s prasliko, ciljem in mero dejanskega bitja, ampak dejansko bitje po meri možnega bitja. Tudi tedaj, ko so s posredovanjem filozofije svoje bogove naredili bolj fine in poduhovljene, so ostale njihove želje na tleh dejanskosti, človeške narave.”⁵⁷ V nasprotju s tem so kristjani vse svoje želje prenesli prek meja naravno človeškega, končnega sveta, v nek neskončni, transcendentalno nadčloveški, nadnaravni svet. “Kristjani si želijo biti

⁵⁵ *Ibid.*, str. 247.

⁵⁶ *Ibid.*, str. 247.

⁵⁷ *Ibid.*, str. 247–48 (podčrtal avtor).

⁵⁸ *Ibid.*, str. 248.

⁵⁹ *Prim. ibid.*, str. 248.

⁶⁰ *Ibid.*, str. 249.

⁶¹ Ludwig Feuerbach,
Načela filozofije budućnosti,
op. cit., str. 182.

⁶² *Kot vidimo, je že Feuerbach uporabljal filozofski pojem Dasein, ki velja ponavadi sicer za Heideggrovo odkritje. Še več: Feuerbach ga uporablja v popolnoma identičnem smislu kot Heidegger in z njim označuje obstojnost, obstanek človeškega bitja na tej strani, tu (Da, hier), in ne le onstran, kot transcendenco. Jaz obstajam tu, torej sem tu-bit. Tudi Ti obstajaš tu neke. Midva sva zato hkrati dovolj razločena in dovolj blizu drug drugega, da lahko obstajava skupaj, ne da bi se motila. Sobivava v svetu, v kolikor je v njem dovolj prostora za vsakogar med nama kot neko tu-bit. Ontološka vzpostavitev biti kot tu-bit je predpostavka vsake nadaljnje določitve. "Kjer ni mesta v prostoru, tam ni mesta za nikakršen sistem" (*ibid.*, str. 183). Celo človeški um se najpogrejšje orientira glede na mesto svoje tu-bit v prostoru. Prvo vprašanje življenjske modrosti, pravi Feuerbach, se glasi: Kje sem? Brez zastavitve takšnega vprašanja ni prebujene zavesti. Določitev lastnega mesta v prostoru in času je conditio sine qua non vsakega tu-bivanja. Diferenca mesta je prva diferenca resnično človeške eksistence.*

neskončno bolj srečni do bogov Olimpa."⁵⁸ Njihove želje so uperjene v nebo, na katerem je ukinjena sleherna omejitev, sleherna nujnost, sleherna pomanjkljivost. Nebo kristjanov je kraj, kjer je izpolnjena vsakršna želja, potreba ali upanje. Tu ni več nikakršnega trpljenja, nikakršnega boja, nikakršne strasti, nikakršne rane, nikakršne spremembe in nikakršne negotovosti, z eno besedo, ničesar od tistega, kar se dogaja na Olimpu starih Helenov. Vzvišeni predmet krščanskega verovanja skratka ni več antropomorfizirani bog z imenom Zevs, Pozejdon ali Hefest, ampak abstraktni, brezoblični bog, ki je do te mere nedoločen, da Judje ne morejo izgovarjati niti njegovega imena (Jehova), kaj šele, da bi ga upodobili. Bog tudi pri kristjanih ostaja v neki nepredirni meglici kot bog sam na sebi. Kar je zanje pomembno, je njegova vloga garanta odrešitve, prinašalca neomejenega uživanja, kreatorja neskončne, neizrekljive, neopisljive, z eno besedo, absolutne blaženosti bivanja. Odtod izhaja, da sta za kristjane blaženost in božanstvo eno in isto.⁵⁹ Če je tako, potem je mogoče utemeljiti naslednje pravilo: kolikor daleč sega zahteva blaženosti, toliko daleč proporcionalno prispe tudi predstava božanstva. Tu pa je tudi konec religioznosti. Če namreč prejšnje pravilo velja, potem iz njega nujno sledi naslednja konsekvence: "Kdor nima več nadnaravnih želje, tudi nima več nadnaravnih bitij."⁶⁰

Zdaj tudi ni več dileme o tem, kako si Feuerbach zamišlja človeka, osvobojenega nadnaravnih želja, človeka, ki se je razodtutil od vsega nadnaravnega, fantastičnega in absolutnega. Resnični človek je samo tisti človek, ki biva v skladu s svojo svojevrstno človeško naravo. To je človek, ki mu je uspelo najti pravo pot med zemljo in nebom, med možnostjo in dejanskostjo, med bitjo in ničem. To je bitje, ki ohranja svojo tu-bit na potrebni distanci od zveri in stvari. Resnični človek biva tako, da se povnanja, ne le v mislih, ampak v čutni predmetnosti naravnega sveta. Bistvena odlika njegove eksistence, eksistence človeka izven misli ali predstave je najpogrejšje čutnost, saj samo iz nje resnično spoznavamo, kaj je vsako bitje, vključno s človeškim, po svojem bistvu. Kaj je človeško bitje, lahko filozofija spozna samo iz njegovega predmetnega sveta. "Realnost človeka je odvisna samo od realnosti njegovega predmeta. Če ničesar nimaš, nisi nič."⁶¹ Za Feuerbacha je torej človek po svojem bistvu naravna, predmetna tu-bit (Dasein).⁶² Struktura narave in struktura humanuma sta torej po svojem bistvu identični. Feuerbachova formula *naturalističnega humanizma* ni torej le svojevrstna izhodiščna točka razsvetljskega humanizma, ampak celotnega zgodovinskega razvoja humanizma nasploh.

Na tem mestu se bomo še za trenutek zadržali pri preučevanju Feuerbachovega prispevka k razvoju filozofskega humanizma. Pri svojem podvzetju se Feuerbach ravna po kategoričnem imperativu, po katerem se filozofu ni treba razlikovati od človeka, dovolj je, če ni nič več kot misleči človek, tisti, ki ne misli v smislu neke posebne sposobnosti, iztrgane iz totalitete dejanske človeške biti, ampak kot

živo, aktualno bitje. Filozof je tisti misleči človek, ob katerem se lomijo oživljajoči in osvežujoči valovi svetovnega morja. Tak človek misli v eksistenci, v svetu kot njegov člen in ne v vakuumu abstrakcije kot razločena monada, kot absolutni monarh, kot ravnodušni izvensvetni bog. Šele tisti mislec, ki misli kot živo človeško bitje v svetu, lahko upa na to, da so njegove misli po meri enotnosti biti in mišljenja. Enotnost mišljenja in biti ima smisel in resnico le tedaj, če je njen temelj človek. Samo tam, kjer je človek osnovni subjekt te enotnosti, tudi misel ni razločena od biti.

Nova filozofija je naredila iz človeka, vključno z naravo kot njegovo nujno osnovo, edini univerzalni in najvišji predmet filozofije. Zato je po nujnosti utemeljila antropologijo kot prototip obelodanja resnice vsega bivajočega. Odslej se lahko resnica pojavlja "le kot totalnost človeškega življenja in biti".⁶³ V takšni totalnosti resnica ne eksistira sama zase v mišljenju, predstavljenem v formi filozofskega sistema, niti posamični človek ne poseduje bistva človeka. V *Načelih filozofije* je Feuerbach drugače, kot je to predstavljeno v Marxovi kritiki, zatrdil, da izolirani posameznik, ki bi kot kakšno bitje za sebe obstajal kot abstraktni individuuum, izvzet iz sveta, sam v sebi ne bi mogel povnanjati bistva človeka niti kot moralno, niti kot miselno bitje. To bistvo je dostopno človeku "le v skupnosti, v enotnosti človeka s človekom."⁶⁴ Bistvo človeka je v njegovi enotnosti z drugim, v enotnosti, v kateri se hkrati ohranja tudi njuna razlika. Feuerbach ve, da že od Platona dalje velja ontološki princip, po katerem *biti pomeni razlikovati*. Človek biva tako, da se hkrati razlikuje od drugega in od skupnosti; ohranjanje te razlike pa ne bi bilo mogoče brez sobivanja Jaz in Ti. Samota venomer vodi h končnosti in k omejenosti. Šele skupnost, v kateri človek sobiva z drugimi, je tista totalnost življenja, v kateri svoboda in neskončnost postaneta realno možni. Zato je najvišji, zadnji princip humanistične filozofije "enotnost človeka s človekom."⁶⁵ Naloga resnične pojasnitve in razumevanja različnih oblik, vrst in načinov te enotnosti je po Feuerbachu najnujnejša obveznost reformirane filozofije in znanosti bodočnosti.

Prevedel Saš Jovanovski

LITERATURA:

- ENGELS, FRIEDRICH (1976): **Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie**, v: Marx–Engels Ausgewählte Schriften in zwei Bänden, Band II, Dietz Verlag, Berlin.
- FEUERBACH, LUDWIG (1956): **Prethodne teze za reformu filozofije (1842.)**, v: Izbor iz djela, Matica hrvatska, Zagreb.
- FEUERBACH, LUDWIG (1955): **Predavanja o suštini religije**, Kultura, Beograd.

⁶³ *Ibid.*, str. 191.

⁶⁴ *Ibid.*, str. 191.

⁶⁵ *Ibid.*, str. 192. Po Simmlu vsaka socialna interakcija temelji na vzajemnem estetskem ugodju, ki ga posamezniki doživljajo subjektivno. Napetost med individualnim in socialno splošnostjo je večna, vsakokratna odprava te napetosti pa je le začasna. To je razlog, da so družbene formacije v neprestanem spreminjanju (str. 156). "Kar dela družbene oblike lepe in kar v njih proizvajata estetske užitke, je njihovo bogastvo variacij," izpelje iz Simmlouih primerov Gronow (str. 166). Gronow poudarja, da moderno družbo označuje naraščajoča estetizacija in da zato ne moremo razumeti moderne potrošniške družbe in pomena potrošnje, ne da bi predhodno prišli do dna samodinamičnemu družbenemu procesu – modi, ki ponuja družbeno zavezujoč ter veljaven standard okusa, in ki temelji na individualnih preferencah in izbirah okusa članov t. i. skupnosti okusa. Standardi okusa so v stanju nenehne spreminjanja, pa vseeno ustvarjajo red v večno se spreminjajoči družbi. V tem smislu so, kot pravi Jukka Gronow, le odsev določene skupnosti ali boljše: oblik družjenja. Knjiga "Sociology of Taste" je kot kamenček v mozaiku analize potrošništva pomemben prispevek k njegovi barvitosti in celovitosti. Pri posredovanju svojih idej avtor posega po tradicionalnih socioloških študijah o potrošnji, hkrati pa upošteva ugotovitve

postmodernističnih pristopov v raziskovanju potrošnje. Sam se sicer bolj nagiba k slednjim, vendar ne podcenjuje ugotovitev prvih. Čeprav delo včasih ne daje občutka tekoče povezanosti med posameznimi poglavji, je vsebinsko enotno in vsekakor vredno zbrane pozornosti. Opazi pa se posledica nesočasnega nastajanja poglavij, ki so bila predhodno že objavljena kot samostojne razprave in zato kot samostojne celote posegajo po podrobnostih, ki včasih zrahljajo vsebinske vezi knjige.

- FEUERBACH, LUDWIG (1956): Načela filozofije budućnosti*, v: Izbor iz djela, Matica hrvatska, Zagreb.
- MARX, KARL (1969): Thesen über Feuerbach (1845)*, v: Marx–Engels Werke, Band 3, Dietz Verlag, Berlin.
- MARX, KARL, ENGELS, FRIEDRICH (1969): Die deutsche Ideologie (1845–1846)*, v: Marx–Engels Werke, Band 3, Dietz Verlag, Berlin.
- MARX, KARL (1974): Ökonomisch–philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1944*, v: Marx–Engels Werke, Ergänzungsband, erster Teil, Dietz Verlag, Berlin.

Ljubezen

1. UVOD

Pričujoči esej govori o pomenu ljubezni in sploh o vsem, kar je povezano z njo – samota, resnica, dar, subjekt, bit, čas in smrt – v filozofski luči, pa tudi o nekaterih ostalih zvrsteh, ki se ukvarjajo s proučevanjem ljubezni, še zlasti biologija in literatura. V našem delu nam ne gre toliko za zastavitev in postavitve določenih ljubezenskih pojmov, kot za določitev problemskega polja, v katerem sploh lahko prepoznavamo dogajanje ljubezni, da bi šele nato poizkušali razumeti, kaj se *danes* dogaja na področju *različnih in spremenljivih odnosov v ljubezni*. Tako imamo problemske zasnove ljubezen in samota¹, ljubezen in resnica, ljubezen in dar – dar in smrt, ki vsaka zase osvetljujejo ljubezenske (hetero in homoseksualne) odnose tukaj in sedaj. Pri tem se bistveno opiram tudi na raziskovanje različnega pojmovanja odnosov skozi preteklost in kako (če) ima sploh to kakšen vpliv na omenjene današnje odnose.

¹ Omenjeni esej si lahko preberete v: *Razgledi 5, 1996* in *Razgledi 6, 1996*.

2. LJUBEZEN IN RESNICA

Začetno izhodišče pisateljice in njenih prijateljev v tej razpravi bo zastavitev problema: Kaj se dogaja z zapletenimi in spremenljivimi odnosi v spolnosti in ljubezni? Pisateljica meni, da nam le stvari, ki nas zadevajo "tukaj in sedaj", razkrijejo perečo sredino današnjega časa in pokažejo smisel filozofskega spraševanja. Denimo da se

² *Dada: Pismo neke bralke, Pandora 3, Ljubljana 1995, str. 10.*

neka ženska sprašuje: "Pravzaprav bi rada doжела, za kaj pri meni gre, ko rečem, da sem lezbijka, pa tudi da nisem lezbijka, čeprav čutim močno čustveno in spolno privlačnost do žensk, kakor tudi željo po partnerstvu, in ko prav tako rečem, da nisem heteroseksualka oz. straight, pa čeprav čutim močno spolno privlačnost do moških". Kaj to pomeni in ali je takšna trditev sploh možna? In kaj bi pomenilo, če bi to vprašala druga ženska: "Pravzaprav bi rada doжела, za kaj pri meni gre, ko rečem, da sem heteroseksualka, pa tudi da nisem heteroseksualka oz. straight, čeprav čutim močno čustveno in spolno privlačnost do moških, kakor tudi željo po partnerstvu, in ko prav tako rečem, da nisem lezbijka, pa čeprav čutim močno spolno privlačnost do žensk". In kaj bi to pomenilo, če bi isto zase vprašal moški? "Pravzaprav bi rad doжел, za kaj gre pri meni, ko rečem, da sem heteroseksualec, pa tudi da nisem heteroseksualec, čeprav čutim močno spolno in čustveno privlačnost do žensk, in ko prav tako rečem, da nisem homoseksualec, čeprav čutim močno privlačnost do moških?" Kaj to pomeni viseti kakor pajek nekje med stropom in tlemi in pahniti zakon o izključenem protislovju v nemilost?

Očitno je, da se bomo ukvarjali z dvojno naravo seksualnih ljubezenskih odnosov, s hetero- in homoseksualnostjo, naslov pa opozori še na dodaten kriterij "resnice". Ker se zdi, da nam opredelitev heteroseksualnosti in njene resničnosti ne dela prevelikih preglavic, se raje lotimo pereče homoseksualnosti.

2.1 Ljubezen, spolnost in biologija

Kdaj lahko definiramo, da je neka oseba homoseksualna? Če čuti privlačnost do osebe istega spola, torej moški do moškega, ženska do ženske? Ali se sploh zavedamo, da danes tako čuti zelo veliko žensk, ki se med seboj (lahko) celo poljubljajo, objemajo in držijo za roke, pa jih vseeno ne moremo opredeliti kot takšne. Če bi bili zato še bolj natančni, bi rekli: tiste ženske, ki imajo spolne odnose z drugo žensko. Pa obstaja možnost, da ta oznaka velja le za določen čas oz. začasno? To sprašujem, ker je v članku *Pismo neke bralke* navedeno:

"Nekatere lezbijke si namreč včasih kar premislijo." In nadalje lahko preberemo:

"Ja, obupno je. Ampak preživiš. Samo potem še enkrat premisliš, če še hočeš imeti opravke s temi ženskami, ki ženskam, ki govorijo, da so lezbijke, govorijo, da so lezbijke. Kaj neki govorijo drugim ženskam in tipom."²

Se potem ko si že enkrat lezbijka, lahko spremeniš in premisliš, in obratno, ko si straight, lahko postaneš lezbijka? Vemo, da obstaja nemalo poročenih žensk z otroki, ki so "postale" lezbijke. Toda, ali ne zveni to nekam čudno, ta in ta je "postala" lezbijka. Ali ni postati isto kot zrasti, se razviti – npr. iz deklice je postala ženska, iz skromnega grmička je zrasel grm, iz semena sadež: Iz nečesa, kar je bilo najprej zgolj kot možnost, je postalo dejanskost. Ali pri tem mislimo na

možnost, ki se ponuja npr. v obliki študija? (Rečemo: "Peter je postal pravnik" ali "Jerca je postala diplomirani sociolog") Ali govorimo celo "Peter je pravnik", "Jerca je diplomirani sociolog". Je ta možnost "postati" pravnik isto kot "biti" pravnik, to pa potem isto kot iz semena zrasti sadež? Sta to ista nivoja "nastajanja, postajanja in biti"? Kako se v to vklopi še "Jasna je postala lezbijka in ali je to isto kot iz deklice je postala ženska"?

Samo v informacijo: več žensk "postane" lezbijk v zrelih letih, kot pa mlade lezbijke kasneje prestopijo v heteroseksualne zveze. Hkrati pa lahko v literaturi, ki se ukvarja s to problematiko, preberemo, da naj bi bila lezbičnost značilna za obdobje prehoda iz deklice v žensko. Takrat naj bi se deklice spolno šele razvijale in iskale svojo spolno identiteto. Toda da ženske, ki so se spolno že našle (navsezadnje imajo kot posledico tega npr. dva otroka), postanejo lezbijke, je čudno in povsem skregano s fiziološko redukcioniistično pametjo. Kot vidimo, smo naleteli na problem, ki se nam zastavlja kot dvojen in v obliki dveh vprašanj: prvo se tiče vprašanja, ali je homoseksualnost ali heteroseksualnost biološka determinanta, določena z našim telesom in njegovimi funkcijami (možnost, ki je kot kal prisotna že v otroškem telesu in se pokaže v zreli dobi. A zakaj potem govorimo "ta in ta je postala lezbijka", če bi bilo pa s stališča biologije to popolnoma nesmiselno), in drugo, ali je posledica človeške, zgodovinsko-kulturne odločitve, na katero lahko vpliva sam človek, tako da je najprej denimo straight (dokler ne opravi svoje reproduktivne in kozmopolitske funkcije) in nato homoseksualen. Znanstveniki vedno razmišljajo redukcioniistično in prisegajo na temeljni gradnik, ki jim zagotavlja univerzalnost (narave). Primer, sojina omaka daje hrani prav tako slan okus kakor sol, vendar pa je za preživetje telesa sol esencialnega pomena, iz tega sledi, da je sol resnična/potrebna/koristna, sojina omaka pa ne oz. če to prevedemo na našo temo, heteroseksualnost je resnična/potrebna/koristna, ker omogoča preživetje človeškega rodu, homoseksualnost pa ne. Tisto, kar potrjuje npravnost in naravnost spolnega odnosa z moškim, je definirano v okviru biologije kot ohranjanje človeškega rodu. Preprosto, ali ne?! Po tej definiciji naj sploh ne bi bilo homoseksualnosti, ki je z nivoja instinktov in naravne selekcije popolna izguba časa.

O.K. Vemo, da homoseksualna zveza faktilčno ne "prinese" otrok, vendar pa ima lezbijka lahko še vedno otroka (in veliko si jih želi!), in sicer tako, da takrat spolno občuje z moškim, ali pa jo umetno oplodijo. Na ta način zagotovo ohranja človeški rod. Pa porečete, toda to ni pristno, takšno spočetje je brez srčne zavezanosti obeh, ki spočenjata otroka. Kako, prosim? O kakšni čustvenosti in ljubezni govorite, za ohranjanje rodu ne potrebujete vzajemne čustvene pripadnosti, le samca in samico, ki se sparita. Saj o tem govorijo znanstveniki, ko utemeljujejo heteroseksualnost, ali ni tako? Vse ostalo je pritanje sentimentalnosti naravi. Drugi argument

³ *Markiz de Sade: Francozi še malo se potrudite, pa boste postali republikanci, Razpol št. 4, Društvo za teoretsko psihoanalizo, Ljubljana, 1988, str. 317.*

⁴ *Ibid., str. 317.*

⁵ *Ibid., str. 318.*

⁶ *Ibid.*

(kozmpolitski, družbeni in biološki?), s katerim me hočete pobijati, pa je škodljivost odsotnosti očeta in njegove (biološke) funkcije pri vzgoji otroka ter otrokovo vključevanje v straight okolje. In še enkrat, lepo vas prosim, kakšni pa so otroci samohranilk in samohranilcev, vdovcev, invalidov in kakšni so otroci tistih žensk, ki jih umetno opolodijo zato, ker so njihovi možje neplodni in kako se oni vklaplajo v straight okolje? Morda se problem tukaj kaže kot moški, ki niso izključeni iz svoje biološke funkcije ohranjanja rodu, ampak iz vsega, kar naj bi si še ženska želela početi z moškimi, pa si ne, kajti na njegovem mestu stoji (druga) ženska.

Mislim, da je vsa zmešnjava okoli homoseksualnosti utemeljena prav v kritični dilemi, ali zanjo obstajajo kakšni biološki razlogi. V čem (ali sploh o čem?) pa se izvajanja znanstvenikov razlikujejo denimo od de Sada, ki nam prav tako postreže z argumenti narave. De Sade v svojem spisu Francozi še malo se potrudite, pa boste postali republikanci: "Ker pa takih nesmislov ni mogoče trditi, bi bil lahko edini zločin v izgubi semena. Sprašujem pa se, ali je možno, da bi bilo to seme za naravo tako dragoceno, da bi ga bilo mogoče zapraviti, ne da bi bil to zločin? Ali bi narava povzročila, da ga vsak dan toliko zgubimo, če bi bilo res tako? In ali ne pomeni, da take izgube odobrava, če jih dopušča med spanjem in pri nasladi v aktu z nosečo žensko? Ali je mogoče, da dopušča, da ljudje zatirajo svoje užitke in s tem postajajo močnejši od nje? Nezaslišano, v kakšno brezno nesmislov pademo, kadar nam luč razuma odreče svojo pomoč. Bodimo torej prepričani, da je enako preprosto uživati v ženski na tak ali drugačen način, da je popolnoma vseeno, ali se naslajamo z deklico ali dečkom, in da, kakor je ta užitek stalen, ne moremo imeti v sebi drugih nagnjenj kot tistih, ki nam jih je dala narava (...)." ³ In dalje "(...) ali ni tedaj možno sklepati, da ta razvada narave sploh ne žali, ampak služi njenim namenom, in da je naravi veliko manj do potomstva, kot si mi po neumnem sploh mislimo." ⁴ De Sade nam prav tako mogočno postreže z argumenti spolnih odnosov, ki se tičejo reprodukcije in ohranjanja človeškega rodu, kakor znanstveniki in poleg tega dodaja:

"Marcial, Katul, Tibul, Horac in Virgil so pisali moškimi, kot da bi bile njihove ljubice, in končno beremo pri Plutarju, da ženske nikakor ne smejo biti udeležene pri moški ljubezni." ⁵ In naprej: "Končno so se tudi ženske oddolžile med seboj. Njihova razvada prav gotovo ni nič manj primerna kot prva, saj je njen rezultat le to, da odklanjajo zanositev, sredstva tistih, ki hočejo, da se prebivalstvo množi, pa so dovolj močna, da jim take nasprotnice ne morejo škodovati. Tudi Grki so to žensko razvado podpirali iz javnih ozirrov." ⁶ Po de Sadu homoseksualnost nikakor ni v nasprotju niti z naravnimi niti z nravnimi, družbenimi določili, ampak jo nasprotno celo podpira, o heteroseksualnosti in njeni funkciji pa sploh ni nobenega dvoma.

Morda pa nam ravno de Sade odkriva, kako se moramo lotiti problematike različnih ljubezenskih in spolnih odnosov: ali niso

zadostni razlogi za ta ali oni odnos, ki jih iščemo v naravi, pravzaprav odraz naših razumskih principov; tistih umskih pogojev, ki bi nam narekovali, kako živeti in kako ljubiti. Ali ne iščemo v naravi zadostnih razumskih pogojev, ki bi se skladali prav z našimi pogoji razuma? Ali de Sade ne išče prav tako racionalnih temeljev in naravnih pogojev kakor znanstveniki? Pa obstajajo poleg znanstvenih in de Sadevih racionalnih argumentov še kakšni drugi racionalni argumenti homo-heteroseksualnih odnosov? Ali bi jih lahko poiskali na podlagi filozofskega pojmovanja resnice, biti, človeka-subjekta? Navsezadnje sem filozofinja in morda najdem nekatere odgovore prav v stroki, čeprav se zastavlja vprašanje, ali sta (bili) kdaj ljubezen in spolnost sploh resnični filozofski temi? So ju kdaj obravnavali filozofi in ali bom v tem kaj našla zase, pa tudi za vas, bralce? Že Sokrat je dejal, da tisti, ki ve (resnico), ve tudi, kako biti človek – ve, kako dobro in lepo živeti.

Če smo že začeli s Sokratom, pa se nekaj časa pomudimo pri Grkih in pogledjmo, kako so oni pojmovali ljubezenski odnos.

2.2 Ljubezen, spolnost in zgodovina uma

Grčija velja za začetnico zahodne civilizacije. V tem obdobju gre predvsem za odnos med naravo in človekom, človekom in družbo (polisom). Za Grke je narava predstavljala tisto grozečo, brezoblično, pasivno, brezmejno in čezmerno silo, ki jo je bilo treba obvladati – ji dati obliko in mejo. In človek si je prizadeval, da bi jo obvladal z obdelovanjem zemlje, udomačitvijo živali, izdelovanjem orodja in tudi/predvsem z obvladovanjem svojih telesnih apetitov (spolnosti, hrane in pijače) – z oblikovanjem sebe v moralni subjekt, družbeno bitje polisa. Oblikovanje sebe – obvladovanje telesnih užitek – je sovpadlo z danostjo biti družbeno bitje polisa. Nastanek polisa je bil za Grka ogromen napredek. Ker Grki še niso imeli univerzalne postave, ki bi vsem narekovala, kaj je pravilno (dobro) in napačno (slabo) početi, je za moralno veljala individualna odločitev, ali se človek pusti voditi svojim strastem (nemoralni človek je suženj svojih strasti) ali pa se obvladuje in teži k zmernosti v uživanju. Skozi obvladovanje in discipliniranje najprej samega sebe je moški pokazal svojo “moškost” kot vladajoče načelo drugih moških v polisu, ženi in naravi.

Grki so menili, da je ženska po naravi pasivna in čezmerna in zato so se moški obnašali do nje kot človek do narave. Ženska naj bi bila kot neke vrste otrok, neizobražen in nekultiviran, za katero je moral moški skrbeti – jo učiti gospodinjskih in ekonomskih del (saj so jo ponavadi zelo zgodaj poročili) in jo na splošno izobraževati. Odnos med njima je temeljil le na ekonomiki oz. skupni skrbi za hišno gospodarstvo: mož je skrbel za povečanje posestva, žena za čimboljšo vzgojo otrok; skupno jima je bilo, da imata zdravo in močno potomstvo ter čimvečje posestvo. Mož se z ženo ni družil, z njo ni

prijateljegal in čutil vzajemne čustvene in spolne pripadnosti. Nikakor se ni smel postaviti na isto raven z žensko, saj bi drugače veljal za poženščenega in bi izgubil svojo družbeno pozicijo. Prava ljubezen je veljala le med dvema moškima oz. med dečkom in moškim. Kako in zakaj?

Oglejmo si štiri načela, skozi katera je grški moški postal moralni subjekt:

Aphrodisia ali uživanje, ki nam jih nudijo spolni organi in jezik ter ustna votlina (se pravi užitki, ki nam nudijo spolnost, pijača in jedača), so morali biti zmerno odmerjeni in pravilni. Za Grka je bila spolnost mogočna naravna sila, ki si jo je moral podrediti. Tisti, ki se je hotel izoblikovati v subjekt, ki se zmerno poslužuje svojih užitkov, je moral do sebe vzpostaviti odnos nadvlade; ta je bila obenem merilo dobrega hišnega gospodarjenja in dobrega vladanja nad ostalimi svobodnimi moškimi v polisu. Odnos do samega sebe se je poistovetil z odnosom nadvlade in oblasti nad tistim, kar je po naravi pasivno in podrejeno – tj. ženska. To obvladovanje samega sebe so imenovali enkretia. Moški so šele z obvladovanjem samih sebe in s tem drugih lahko našli pravo mero, sophrosine ali zmernost v seksualnosti in uživanju. Vendar so morali pri tem (dodatno) še upoštevati chresis ali kako pravilno uživati, ki se je nanašalo predvsem na primerno starostno dobo praktikantov spolnih odnosov, letno dobo, temperaturo, vlažnost zraka, ipd., skratka dejavnike, ki vplivajo na “pravilno” spolno aktivnost in zavoljo katerih imamo zdrave in močne potomce. Toda vse to je moški lahko storil na podlagi spoznanja resnice/logosa. Oblast nad nasladami je pomenilo isto kot podrejanje razumu, resnici. Tisti, ki ima oblast nad seboj, je takšen zato, ker pozna Logos. Tako sta se želja in spolna aktivnost v Grčiji pokoravala razumu/resnici. Prav odnos do resnice pa je bil ontološki in etični predpogoj za izgrajevanje posameznika v zmernega, tj. moralnega subjekta. Ker je bil Sokrat ob primeru aferice z Alkibijadom (če morda ne veste, je bil Alkibijad mlad grški lepotec, ki je Sokrata zvalil k sebi domov zato, da bi bila sama in bi se intimno zblížala. Toda Sokrat je zaradi spoznanja v bistvo ljubezni odklonil telesni stik z Alkibijadom) nekako prvi eksemplar navedenega moralnega subjekta, je postal vzor prakticiranja prave ljubezni.

V Grčiji je tako vladala analogija med družbenimi in seksualnimi odnosi. Razmišljanje o zmernosti v spolnih odnosih je bilo vezano na izvajanje v politični sferi, ta pa na teoretsko/umno sfero. V ljubezni je šlo za vzgojni proces in odnos (umske) premoči med eratom in eremonesom: med starejšim učiteljem, filozofom (eratom) in mlajšim učencem (eremonesom). Vendar pa jim je ta odnos, odnos med starejšim svobodnim moškim in mlajšim svobodnim dečkom, hkrati delal tudi največ preglavic. Problem časti dečka je določeval, s kom se je družil in komu je popustil v ljubezni. Kajti že kot deček je moral paziti na svoj ugled in pozicijo, ki si jo bo z dejanji prislužil v prihodnji politični karieri. Tako se se Grki znašli v precepu, ko je šlo

za konkretni spolni akt: kajti če je šlo v njunem odnosu za glORIZACIJO moralnosti in resničnosti, torej aktivnosti in nadvlade, je bilo logično, da se je eden moral prepustiti (pasivnosti in uživanju), kar je bil ponavadi deček. Ker pa je moral deček kljub svoji poziciji eremonesa obvarovati svoj ugled, se ni smel prepusti uživanju, ampak je le mirno pretrpel akt (drugače bi veljal za požensčenega). Problem se je pokazal, kako iz objekta naslade narediti subjekt, ki gospodari svojim ljubezenskim užitkom. Končni cilj razmerja med erastom in eremonesom je bilo zato platonska philia ali prijateljstvo.

Že v obdobju stoe opazimo pomembne premike v etiki in morali. Fokus helenističnega oblikovanja posameznika v moralni subjekt se vrti okoli "skrbi zase". Človek je skrbel zase in postajal subjekt s postopki preizkušanja vzdržnosti (telesnih apetitivov, a ne askeze) in samo-preizpraševanja lastnih namer, dejanj. Človeku je bilo kot svobodnemu in razumnemu bitju dano, da samega sebe vzame za predmet proučevanja in izdelave. Bolj kot usmeritev k politični in državljanski aktivnosti je bila pomembna usmeritev k svoji notranjosti, duši, logosu, preko katerega lahko spoznaš božanski logos, ki je v vseh stvareh (enak) in vsemu vlada. Njemu mora biti človek podrejen.

Stoiki so bili prvi, ki so svetu dali idejo kozmopolitizma, idejo enakosti ljudi, ne glede na to, ali so moški ali ženske, svobodni ali sužnji, Heleni ali barbari, kajti vsi ljudje imajo razum – lahko uveljavljajo skrb zase in se oblikujejo v moralni subjekt. Zato je bila ženska v tem obdobju deležna tudi večje ekonomske, pravne in čustveno bonitete. Odnos med moškim in žensko je dobival čedalje večjo veljavo in počasi spodrinil moško pederastijo. Zakonska zveza med možem in ženo je v obdobju stoe veljala kot dvojno razmerje. Za stoike je bila poroka nekaj univerzalnega; dolžnost, ki jo je človeku vcepila narava. Po njihovem prepričanju smo ljudje z uvidom v božanski logos po naravi ustvarjeni za življenje v dvoje (to isto je trdil tudi Aristotel, ki je menil, da je zveza moža in žene utemeljena že v sami naravi), pa tudi za življenje v širši skupnosti, državi. Poroka kot nekaj univerzalnega pomeni, kar je v skladu z naravo in koristna za vse. Za cilj je imela ustvariti potomstvo, še bolj kot to pa ustvariti univerzalno človeško skupnost. Po drugi strani pa je bil zakon poseben etičen in ontološki odnos. V zakonskem življenju je skrb zase sovpadla s skrbjo za življenje v dvoje:

"Poroka potrebuje določeno obliko vodstva, po katerem vsak od obeh partnerjev uravnava svoje življenje v odnosu do drugega in tako skupaj ustvarjata vsakdanjo skupno eksistenco.

Za to obliko eksistence je značilna umetnost skupnega bivanja. Ko je mož zaradi službe odsoten, mora biti žena doma. A dobra zakonca si bosta želela, da bi bila ponovno skupaj in si prizadevala, da bi bila čimmanj ločena. Bližina tistega, s katerim živiš, ni predstavljena le kot dolžnost, ampak kot aspiracija, ki naj bi združevala moža in ženo. Čeprav ima lahko vsak od njiju svojo vlogo, tu ne gre

⁷ *Michael Foucault: The Care of the Self, The History of Sexuality, Volume 3, Penguin Books, London, 1990, str. 160.*

za vprašanje, da je ne bi mogel izpolnjevati vsak zase. V dobrem zakonu zakonci čutijo potrebo, da bi bili skupaj, poudari Musonius. Težko prenašanje odsotnosti vzame za kriterij njunega singularnega prijateljstva. Nobene odsotnosti ni težje vzdržati kot za moža odsotnost žene in za ženo odsotnost moža. Nobena prisotnost nima take moči, da bi zmanjšala žalost, povečala veselje, omilila nesrečo. Prisotnost zakonca je v osrčju zakonskega življenja.”⁷

Med seksualno aktivnostjo in zakonskim stanom je morala prav tako vladati simetrija: legitimni so bili samo tisti užitki, ki sta jih partnerja doživljala skupaj v zakonu, ne toliko zavoljo reprodukcije, kot predvsem zavoljo poglobljanja in utrjevanja njune zveze. Vez med zakonom in afrodisia se je vzpostavila na podlagi njihove zasnovanosti na naravi in razumu.

Tako je na začetku krščanstva zakonska zveza moškega in ženske, ki je temeljila na razumu, logosu, popolnoma spodrinila homoseksualnost. Takrat pa začnemo tudi govoriti o neki popolnoma novi seksualnosti. Prvič dobimo univerzalni zakon, Biblijo, ki ukazuje, kaj je v spolnih odnosih med zakoncema pravilno, dobro in zato nujno početi in kaj prepovedano početi. V krščanstvu tvorijo enovito celoto ljubezen-devištvoporoka, ki se oblikuje na podlagi simetričnega in vzajemnega odnosa med moškim in žensko in ki je določena po Bogu. Visoka vrednost se pripisuje obojestranskemu telesnemu devištvu, ki se konča s popolno združitvijo v zakonski zvezi.

Po krščanstvu se v renesansi in razsvetljenstvu človek želi nanovo in svobodno oblikovati. Vzor pri tem oblikovanju je antični, filozofski način eksistiranja: to pomeni, da človek samemu sebi in svojemu življenju postavlja norme iz uma, filozofije. Človek se v novem veku osvobodi od krščanske razodete gotovosti za to, da si ponudi svobodo za gotovost, v kateri je človek lahko sam po sebi gotov svoje določenosti in naloge. Ta gotovost, kot osnovna sestavina temelja, pa je slavni Descartesov stavek, ki postane filozofski aksiom, princip vseh principov novega veka, “Ego Cogito ergo Sum” ali skrajšano “(Ego) Cogito Sum”. Ego Cogito je mišljenje v smislu jasnega in razločnega spoznanja in opredeljuje bistvo resnice, ki je matematika oz. znanstveno-matematična metoda. Njen cilj je doseči najbolj preproste in elementarne elemente, ki jih spoznamo z neposredno evidenco (intuicijo). A človek je moral najprej zagotoviti sebe kot gotov temelj, da bi lahko nanj postavil oz. utemeljil ostalo bivajoče skozi matematično, kvantitativno ugotavljanje primarnih lastnosti bivajočega kot so teža, trdnost, velikost, gostota, ki so izmerljive in izračunljive. Človek je sebe zagotovil kot varni temelj tako, da je stavek Ego Cogito ergo Sum postavil za najbolj elementaren in preprost stavek, ki ga uvidimo z neposredno intuicijo.

Tudi pri Kantu je človek določen kot svoboden, moralen, avtonomen in samozakonodajen subjekt na podlagi določil čistega in praktičnega uma. Kantove opredelitve biti, človeka, resnice nas

zanimajo predvsem v nadaljnji navezavi na primer razsvetljenske ljubezni. Kant utemeljuje zakonsko zvezo med moškim in žensko na neki n(a)ravno dobri zasnovi človeka. Med moškim in žensko mora obstajati vzajemno spoštovanje, zvestoba in čustvena navezanost. Človek je po naravi dober in teži k dobremu, kajti če ne bi bil po naravi dober, si ne bi prizadeval za vedno večjo kulturnost in civiliziranost (odpoved svojim egoističnim interesom v prid družbeni celoti), ampak bi še vedno ostajal na barbarski ravni, kjer vladajo partikularni interesi.

Po drugi strani pa je takšno pojmovanje za Kanta precej nenavadno oz. celo v protislovju s filozofijo, ki jo je utemeljil. Lahko bi rekli, da je ta npravno dobra zasnova prej ostanek krščanstva kot pa razsvetljenska pridobitev.

“Volja je neke vrste kavzalnost živih bitij, kolikor so umna,” pravi Kant. “Svoboda bi bila tista posebna vrsta kavzalnosti, po kateri lahko človek deluje neodvisno od tujih vzrokov, ki bi ga določali, kot je naravna nujnost posebne kavzalnosti vseh ne-umnih bitij, katere vpliv tujih vzrokov določa njihovo delovanje.”⁸ Kantu je nova svoboda v tem, da človek samemu sebi daje zakon in izbira to zavezujoče, na katerega se veže. Tako je svoboda kot nekaj nujnega, kar nas zavezuje in hkrati utemeljuje. Sedaj dolžnost nadomešča naravno nujnost in to z nujnostjo nekega delovanja na podlagi upoštevanja moralnega zakona. “Deluj tako, da lahko velja maksima tvoje volje vedno obenem kot princip splošnega postavljanja zakonov.” Ta moralni zakon je najvišji formalni princip uma, ki ga formulira, da bi prisilil človeško voljo. Ker mora po kategoričnem imperativu maksima veljati za vse, se pravi mora biti postavljena po raz-umu, katerega odločna prednost je v nasprotju z naravo in čutnimi partikularnimi interesi prav občost in univerzalnost. A človek mora ta raz-um uporabljati “brez vodstva po kom drugem”. Tako naletimo na protislovje, ki se ga Kant še ni zavedal, kajti taka zastavitev uma in kategoričnega imperativa le-tega sprevrne v imperativ kapitalistične malomeščanske družbe: “Ljubim le tistega in toliko dolgo, dokler mi koristi.” Kajti če uporabljam raz-um brez vodstva po kom drugem (zato da me drugi, cerkev ne more voditi v nasprotju z mojimi interesi) in hkrati velja, da mora veljati princip univerzalnosti, je moja dolžnost prav maksima univerzalnega egoizma.

A ker Kant še ni prišel (ali ni hotel priti) do lastne protislovnosti, velja, da je dosledni izpolnjevalec njegovih postavk in postulatov prav de Sade, čeprav zanj velja, da univerzalnost zakonov ni izvajal iz človeškega čistega uma, ampak iz narave in njenih univerzalnih principov (ki pa jih človek tako in tako lahko ugotovi le z razumom).

De Sade je zato prvi, ki je pokazal, da ljubezen kot moralna zasnova, ki si jo je zamislil Kant, ne obstaja. Npravstvena ljubezen med moškim in žensko ne velja. Odnos med moškim in žensko je enakovreden odnosu kalkulirajočega razuma do narave, kakor človek izkorišča naravo, tako je moški eksploativen in poniževalen do

⁸ Immanuel Kant: *Osnove metafizike v Zgodovina filozofije*: Boris Kalin, Zagreb 1982, str. 310.

⁹ *Max Horkheimer in Theodor Adorno citirata Markiza de Sada v svoji knjigi Dijalektika prosvetiteljstva, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976. str. 115.*

¹⁰ *Ibid, str. 136.*

¹¹ *Markiz de Sade: Juliette in Justine, DZS, Ljubljana 1987, str. 88.*

ženske, češ da so slabotne in hočejo moškega/človeka zapeljati na raven naravne ne-umnosti. Ljubezen kot nekakšen kantovski altruizem, spoštovanje in večna pripadnost drug drugemu, je neznanstveni pojem. Še bolj zanimivo pa je opazovati situacijo ljubezni in uživanja: "Še enkrat se mi zdi, da je povsem različna stvar ljubiti in uživati, kajti občutki nežnosti izhajajo iz olikanosti in muhavosti, vsekakor pa ne iz lepote nekega vratu in lepo zaobljenega boka; tisti predmeti, ki v skladu z različnimi okusi vzbudijo živahne fizične efekte, se mi vseeno zdijo, da nimajo pravice do duhovnih efektov. Da zaključim svojo misel; Belize je grda, ima štirideset let, v celotni osebnosti ni nobene gracioznosti, nobene pravilne poteze in ljubkosti; ampak Belize ima duha; čudovit karakter, milijon stvari, ki so povezane z mojimi občutki in nagnjenji, a nikoli si ne bom želel spati z njo, pa vendar jo bom noro ljubil. Medtem ko si bom Araminto poželel, a od srca preziral, takoj ko bo prešla mrzlica poželenja. To je slabost (...), malodušje. Ko bo občutek minil, bomo analizirali boginjo, ki me je prej zaslepila."⁹

To, kar je umno in duhovno, je morda ljubezen, a nezdružljiva s telesnim; in če prevajamo še naprej: razkol ljubezni in poželenja, moškega in ženske, človeka in narave. Narava (npr. lep Venerin vrat in zaobljeni boki, ki v tebi zbudita poželenje) je tisti strašljivi zapeljivi material, ki s svojo kaotičnostjo pritiska na človekov urejeni, sistematični znanstveni um in ki ga mora človek premagati, podrediti, urediti. Moški prav zato, da bi lahko ostal subjekt, ne sme resnično ljubiti, medtem ko mora ženska nasprotno s svojo ljubeznijo (odvisnostjo) od moškega postajati objekt.

In ker subjekt svoj užitek urejuje v skladu z maksimami filozofije, se le-ta obrača k tistemu, s katerim ga najbolj izpolnjuje. Nek drug citat razkriva: "Zravnal se je, cmokal nekaj minut rablja, potem pa mi šepnil na uho: 'Samo to mi ga zares spravi pokonci.'¹⁰ Ali "'No,' me je vprašala, brž ko sem prišla k sebi, 'pa reci, če ne znam podrkati ženske? Obožujem jih: kako jih potemtakem ne bi znala razveseliti? Kaj hočeš, dragica, do konca sem sprijena! Mar sem jaz kriva, da me je narava obdarila z nagnjenji, nasprotnimi vsemu svetu? Nič ni bolj krivičnega kot pravilo, da je treba pomešati spola, če hočemo doživeti čisto naslado; kateri spol zna bolje od našega razdražiti užitke, s tem da nam vrača, kar tako rad počne, in se naslaja sam, ko nam nudi, kar nam je značilno zanj.' (...)"¹¹ V de Sadu vidimo prakso (Kantovskega) razuma, ki je z rezoniranjem spoznal resnico in mu gre samo zase, za svoje užitke in koristi, hkrati pa lepo vidimo, kako je razsvetljenstvo pripeljalo subjekt do njegove atomizacije, do njegove odtujitve od družbenih kontekstov, od soljudi in narave.

Kantova, de Sadova (in še prej Descartova, kot temelj filozofije novega veka) paradigma odnosa med moškim in žensko, ki temelji na razkolu na partikularno in obče, na duhovno in čutno, na umno in ne-razumno, se vleče še do prve polovice našega stoletja in končno pripelje do ženske revolucije, feminističnega emancipacijskega

gibanja. V dvajsetem stoletju ženski postane jasna situacija, v kateri se nahaja in (ji) jo je določil "razum". Na nek določen način je bila struktura razsvetljenske ljubezni podobna homoseksualni ljubezni med moškim in dečkom v antični Grčiji. Tudi v razsvetljenstvu je moral moški obvladati samega sebe (biti je moral podrejen umskim interesom), ženska pa tako kot deček ni imela pravice do uživanja, če naj bo enakovredna partnerica moškemu. V resnici bi morala biti zveza med moškim in žensko tudi samo (duhovno) prijateljstvo. A kakor v celotnem razsvetljenstvu tiči protislovje občega in partikularnega, tako tiči protislovje tudi v spolni in umski ljubezni. Moški, ki naj bi se združili z žensko samo v duhovnosti, se svoji spolnosti nikakor niso odpovedali in so jo izživiljali s prostitutkami, ki so nastale kot potreba njihovega libida (seveda je obstoj prostitucije znan že zelo dolgo). Medtem ko je ženska-žena doma umirala od želje po telesnem ljubljenu in posebej "lepo napravljena ter nališpana" zanj, si je moški jemal prostitutko, ponavadi lepega telesa in lepih potez, ki si je svojo eksistenco služila s prodajanjem svojega telesa (in si zato ni zaslužila in ne zasluži spoštovanja tako moških kot žensk – ženska kot popolni objekt). Malomeščanska žena pa je "služila svoj obstoj" z odpovedjo svoji telesnosti in spolnosti. A vedno več meščanskih žena v tem stoletju je bilo nezadovoljnih s svojo brezpravno telesno in spolno pozicijo v odnosu do moških, ki so si dovolili oboje (duha in spolnosti), v resnici pa se nikoli niso spustili v polni (čutno-duhovni) odnos z žensko. Zato so si ženske prizadevale za novo ovrednotenje ljubezni, v kateri bi tudi one dobile status svobodnega, integralnega in avtonomnega subjekta, ki je sam sposoben skrbeti zase in hkrati imeti pravico do lastnih užitkov. "Nova ljubezen" je ohranila pojem subjekta, a tako da sta se moški in ženska sedaj združila v spolno, čustveno, umsko in duhovno enovitost – ljubezen kot poduhovljena čutnost. Nova ljubezen je predstavila združitev moškega in ženske v simbiotično enovitost, v kateri postaneta hkrati subjekt in objekt (drug drugega). Po izvedbi takšne revolucije so ženske mislile, da bo konec prostitucije in skakanja čez plot. No, to se kljub čustveni, telesni in umski vzajemnosti ni zgodilo. Morda pa se je zgodilo nekaj drugega.

Kakor smo lahko videli na prejšnjih primerih, je ljubezen vedno povezana s pojmovanjem resnice, človeka in biti. Pri tokratni opredelitvi se bomo oprli na Heideggrovo spoznanje resnice, človeka in biti (s pomočjo Vattima). V postmoderni smo priča edinstvenim prizadevanjem za odpoved pojma subjekta v smislu avtonomne, neodvisne in enovite "substance"; to je odpoved pojma resnice kot jasne in razločne spoznave oz. večne, nadčutne adevkacije izjave s stvarmi in odpoved biti kot stalnega in stabilnega temelja, odpoved biti kot tistega, kar v celotnem postajanju ostaja nespremenljivo in trdno. Namesto tega sedaj nastopa tu-bit, ki jo bom imenovala smrtnik-ica zato, ker obstaja možnost, da ne bi več bila (se pravi, umrla). Utemeljitev tu-bitu se ujema z njeno raztemeljivitvijo (smrtjo).

¹² *Gianni Vattimo: Konec moderne, Labirinti, Ljubljana, 1997, str. 71.*

Bit pa se v tem napoveduje kot tisto, kar ima prilastitveno-razlastitveni oz. razkrivajoč-skrivajoč značaj (Ereignis) in je vedno nekaj, kar je hkrati že izginulo, odsotno, izročeno. Takšno izročilo biti je povezano s smrtnostjo tu-biti: "samo zato, ker si rodovi sledijo v ritmu rojstev in smrti, je bit izročajoča se napoved. Bit se enači z ničem, s kratkotrajnostjo eksistiranja zaprtega v mejah rojstva in smrti." Resnico pa Heidegger dojema v okviru "postavljanja resnice v umetniško delo", predvsem pesniško delo, ki pomeni postavljanje sveta in proizvajanje zemlje. "To, kar se skuša doseči s pesniškim delom, je dogajanje Lichtung, zastrte svetlobe, v kateri se resnica ne daje več na vsiljujoč način metafizične evidence."¹² V umetniškem delu imamo opravka z dogodkom resnice, ker se tu razkrivanje, utemeljevanje (sveta) dogaja tako, da ne pozablja skrivanja, raztemeljevanja, iz katerega izvira (zemlja). Heidegger namesto resnice kot trdne strukture postavi resnico kot dogodek – utemeljitev in razlastitev (Ereignis). Resnica je vsakokrat nova in različna določitev urejajočih življenjskih struktur, zapisanih v spreminjajočih se govorih človeštva.

V kolikor si postmoderna prizadeva, da bi se znebila tradicionalne navlake filozofskih pojmov "bit", "resnica" in "subjekt", in si hkrati (v luči Heideggra, pa tudi drugih avtorjev) prizadeva za šibkost (disapatnost, difuznost) biti in resnice, je omogočena heteronomija in "začasnost" ljubezenskih in spolnih odnosov. Veljavno (resnično) je toliko in takšnih ljubezenskih variant (od homoseksualnih do heteroseksualnih zvez, od bežnih homo-hetero spolnih kontaktov do cerkvene poroke, od skupnega življenja v izvenzakonski skupnosti do popolno pravno urejenih zvez), kolikor je "dogodkov", čeprav se mi zdi, da je v okviru tokratnega izvajanja postmoderne latentno imanentna preferenca do ene vrste odnosov. Morda je pretirano, celo protislovno izreči, kar bom izrekla (še zlasti na zgoraj podano izjavo), a vseeno se mi zdi, da smo v dobi, ki kot resnično še posebej anticipira naslednjo možnost: kakor smo bili dosedaj priča že različnim zgodovinskim variantam ljubezenskega odnosa glede na pojem biti in resnice (grška moška homoseksualnost, krščanska in moderna heteroseksualnost), tako se nam ponuja tudi naslednja postmoderna lezbična varianta. Po teh in predhodnih vpogledih bi veljalo, da je odnos med ženskama enako resničen in legalen kot med dvema moškima ali moškim in žensko.

Poglejmo, kako pojmovanje resnice dodatno osvetljuje Heideggrov spis o umetnosti in prostoru. Prav skozi prostorske umetnosti in njihovo dogajanje resnice pa dobi umetnost, ki je njeno postavljanje v delo, dekorativno in obrobno bistvo. Dogajanje resnice, ki je dogodek, se uresniči kot obrobnost in dekoracija, kar pomeni, da v umetniškem delu ne gre za vznikanje globoke in bistvene resnice. "To, kar je resnično, ontos on, ni središče nasproti obrobju, bistvo nasproti videzu, trajno nasproti naključnemu in spreminjajočemu se, gotovost objectuma, danega subiectumu, nasproti širnosti in nedoločenosti horizonta sveta; dogajanje biti je v heideggrovski

šibki ontologiji raje neopazen in obroben dogodek iz ozadja.”¹³

Ali ni zanimivo, da je tudi ženski pripadlo “obrobno in dekorativno bistvo”. Po tistem, ko so jo v antiki in francoski revoluciji izključili iz politike, produkcije in ustvarjanja socialnega napredka, ji je na voljo “ostalo le takoimenovano področje navideznega, očarljivega, zabavnega in spolno privlačnega – na kratko: ostala sta ji samo videz in telo”¹⁴. Ženska je bila le skozi zunanji videz, (dekorativno) lepoto in njen obstoj so povezovali z vsem, kar je plitko-zemeljsko: z vsakdanjo trivialnostjo, bleščečo površino (lepoto), spremenljivostjo in minljivostjo. Kar je skoraj identično opredelitvam naše dobe, ki jo zaznamuje zabava, igra, moda in ekonomija. Medtem ko so moški predstavljali tisto resnično, revolucionarno, idejno, večno in nadčutno. Postavlja pa se paradoksalno in pomembno vprašanje: Zakaj je moški vztrajal na tem, da je ženska lepa in naličena, saj se mu je ravno takšna upirala, da bi jo ljubil. Ravno s tem si jo je postavil v pozicijo sebi ne-enake in nadvlado nad njo. In zakaj je ženska vztrajala v tem ličenju, kičenju in lepoti, ko pa je vedela, da s tem ne bo dosegla, da jo bo moški (čutno) ljubil. Prej obratno. In zato so tudi ljubezen ženske do moškega ter ljubezen med dvema ženskama dojemali neresno, nenevarno, trivialno, neresnično in lepo. Vemo, da so ljudje manj zaprepadeni, če vidijo na cesti objeti dve ženski kot pa dva moška, čeprav vemo, da je moških homoseksualcev veliko več kot žensk, lezbijk. Morda prav zaradi omenjenega razloga, da je homoseksualna ljubezen med moškima tehtnejša (v luči grškega izvajanja). Moški so se prej konstituirali v odnosu do drugega moškega kot kdajkoli katerakoli ženska do moškega ali do ženske. Današnja pozicija privlačnosti ženske do ženske, je drugačna kakor moškega do moškega in se morda zrcali v tej resnici “kot obrobem in dekorativnem dogodku”. Pravzaprav se mi zdi, da imata bit in resnica v postmoderni res nekako dekorativen pomen, če ni že skoraj odveč. Kar je škoda, kajti ljudje ju potrebujemo.

Kakorkoli že, zdi se mi, da je problem spolnosti in ljubezni ena najbolj človeških in zatorej najbolj samotnih ter “temnih” tem, na osnovi katerih se človek sam sebi razkriva kot sebi lastna skrivnost: enkratnost in samotnost. Človek je tako in toliko enkrat in samotni kolikor samega sebe izumlja skozi ljubezen. Morda je edini temelj heteroseksualnosti ali homoseksualnosti prav v človeškem občutenju hrepenenja po biti ali v tradicionalnem pojmovanju, hrepenenju po večnosti in kozmični, univerzalni eno(tno)sti vseh bitij, ki jo začutimo skozi ljubezen. Če bi vedeli, kako določiti spolnost in ljubezen, razen na osnovi reprodukcije, uma in politike, bi ne potrebovali različnih mitov kot tistega, kako in zakaj je nastal človeški rod in kaj je Eros. Nekoč davno naj bi obstajal človeški rod kot trije spoli: moški, ženski in androgin spol oz. dvospolnik. Zevs je te prvotne ljudi prerezal na dvojce zato, ker v svoji nečimrnosti niso izpolnjevali obveznosti do bogov. In od takrat naj bi Eros predstavljal tisto hrepenenje v srcih ljudi, ki spaja prvotne bitnosti in dela iz dvojega eno. Tako

¹³ *Ibid.*, str. 79.

¹⁴ Katarina Majerhold: *Moda in postmoda v Ars vivendi št. 30, Ljubljana, 1996, str. 22.*

¹⁵ Platon: *Simposion in Gorgias*, Slovenska matica, Ljubljana, 1960, str. 79.

¹⁶ Lawrence Durrell: *Aleksandrijski kvartet*, CZ, Ljubljana 1963, str. 465.

preberemo: "Ker je bila naša narava prvotno enovita in mi celote: koprnenu torej in hlepenju po celoti je ime Eros."¹⁵ Tako torej je Eros ljubezen do ploditve in porajanja v lepem/dobrem z namenom, da bi dosegli božansko neumrljivost in enotnost z vsemi bitji, kakor takrat, ko smo bili v maternici skupaj z materjo.

3. LJUBEZEN IN DAR – DAR IN SMRT

"Moja pritrditev življenju naj bi imela krivuljo objema, univerzalnost zakonika, pa katerem se ravnaajo zaljubljeni. Svojim bralcem bi rad posredoval nekaj občutka, da je svet, v katerem živimo, osnovan na neki stvari, ki je preveč preprosta, da bi jo smeli napihniti v kozmični zakon, ki pa jo je tako lahko dojeti kot denimo dejanje, porojeno iz nežnosti, kot preprosto nežnost v prvotnem odnosu med živaljo in rastlino, med dežjem in zemljo, semeni in drevesi, človekom in bogom."¹⁶

Naše razmišljanje o ljubezni, daru in smrti bomo razvili v danem okviru omenjene triade. Najprej se bomo lotili razvijanja daru, nato razgradili pojmovanje ljubezni in ljubezenskega odnosa med moškim in žensko, nazadnje pa v ljubezen uvedli še dimenzijo časa in smrti kot nujni spremljevalki ljubezni.

3.1 Dar

Ste se že kdaj zamislili nad dejstvom, ki vam ga ponujam: Prijatelj vam za rojstni dan ali katerikoli drug dan da darilo. Skoraj zagotovo boste že v naslednjem trenutku, če pa ne v tistem trenutku pa zagotovo na dan prijateljevega rojstnega dne (če je seveda pravi prijatelj), razmišljali o tem, da mu morate darilo povrniti in če vam finančno ne gre preveč slabo, bo darilo zagotovo bolj dragoceno kot njegovo. Podobna logika je na delu ob poroki, rojstvu otrok, birmi, različnih praznovanjih, kjer ljudje (darovalci) z razkošnimi darili zavežejo obdarovance v povratek. Ali ni zanimivo, celo fascinanto, da o darilu ali uslugi razmišljamo kot o nečem, kar je treba povrniti in po možnosti še z obrestmi, se pravi več kot smo dobili? Ali ste se že kdaj zamislili, da je v vračanju večjega darila čutiti kosanje in tekmovalnost, s katerim hočemo pridobiti čast in ugled? Ste morda kdaj razmišljali, da se v dejanju darovanja morda skriva gesta privolitve povezovanja v občestvo in prijateljska nastrojenost? Ste morda vedeli, da je izmenjava darov družbeno konstitutiven element in da je to vseskozi obči družbeni pojav, v katerega smo vpleteni vsi od najstarejših časov? In še bolje, ali ste v tem kdaj prepoznali ekonomijo (subjekta kot) jaza?

Ker Derrida razvije neko skrajno fantastično shemo pogojev, ki šele omogočajo dar kot dar, si bomo najprej ogledali Maussovo interpretacijo prakse daru v t.i. arhaičnih ali primitivnih družbah v

Tihem oceanu, Avstraliji in Severni Ameriki. Praksa daru v teh družbah naj bi na zgodovinskem traku predstavljala predhodnico in odskok za današnje pojmovanje daru, čeprav bomo ugotovili, da je tisto, kar se za nas kaže kot sekundarno po izvoru, pravzaprav prvo.

Ko je Marcel Mauss preučeval sodobne arhaične družbe, je ugotovil, da le-te ne menjavajo le dobrine in bogastva, ampak predvsem usluge: vljudnosti, gostije, praznike, ženske, otroke in moške. Te usluge in povračilne usluge potekajo prostovoljno z darili, četudi so, kakor se že sliši paradokсно, strogo obvezna. Tem uslugam ali darilom pravimo z eno besedo totalne usluge ali potlačji, kar pomeni, da ves klan s posredovanjem svojega poglavarja sklepa pogodbo za vse člane klana. Ta pogodba zajema vse, kar klan ima in kar klan počne. Mauss pravi, da obstajata dva bistvena elementa potlačja:

- element časti in ugleda kot spremljava povračila daru; odkoder črpa svojo potrebo tudi človeška tekmovalnost in
- element absolutne obveze, da darove damo, sprejmemo in povrnemo. Te tri temeljne oblike (dati, sprejeti, povrniti) sestavljajo osnovno formo družbene pogodbe. Kdor jih izvršuje, kaže svojo pripravljenost za povezovanje v občestvo in svojo prijateljsko nastrojenost do drugih ljudi/klanov.

Darovi torej krožijo s prepričanjem, da bodo povrnjeni, a jamstvo njihove povrnitve ni le sklenjena pogodba, ampak predvsem lastnost podarjene stvari. Te podarjene stvari so ponavadi družinske dragocenosti, od katerih se družina le težka loči (bakri z družinskimi grbi na Polineziji in Melaneziji, tkanine z vzroci klana ali kožne odeje pri Severnih Indijancih). Te dragocenosti imajo svojo močno individualnost, svoje ime, kvaliteto in moč, hkrati pa se navežejo na lastnika in hranijo v sebi njegovo individualnost. Dajanje, sprejemanje, vračanje daru pomeni spajanje ljudi in stvari; obdarovanje klanov in narave pomeni pravno vez, ki zavezuje in preplete darovalca z obdarovancem in obratno. A drugi sprejme dar le, če ga lahko povrne ali kompenzira. Za nameček pa vrača z obrestmi, da bi tako ponižal prvega darovalca in pokazal svojo superiornost. Sprejeti in ne povrniti ali ne povrniti več kot si dobil, pomeni podrediti se, pomeni postati klient ali sluga. "Kazen za neizpolnjeno obvezo vračanja je dolžniško suženjstvo."¹⁷

V naravi daru pa je, da zavezuje v določenem časovnem roku, saj skupnega obeda dobrin ali gostij ni mogoče takoj vrniti. "Za povračilo vsake usluge je potreben čas. Pojem roka je tako logično vpleten, ko gre za vračanje obiskov, za sklepanje porok, svaštev, za vzpostavljjanje miru, za sodelovanje v igrah, ipd. in dogovorjenih bojih, za praznovanje alternativnih praznikov, za opravljanje ritualnih storitev in storitev časti, za izkazovanje vzajemnega spoštovanja, za vse stvari, ki jih človek menjava ..." ¹⁸ Element časa prav tako predstavlja enega izmed elementov zavezovanja darovalca z obdarovancem – darilo se dogaja v času in je zavezano njegovi krožni logiki.

¹⁷ Marcel Mauss: *Esej o daru v knjigi Esej o daru in drugi eseji*, Studia Humanitatis, Ljubljana 1996, str. 84.

¹⁸ Marcel Mauss: *Esej o daru v knjigi Esej o daru in drugi eseji*, Studia Humanitatis, Ljubljana 1996, str. 68.

Vidimo, da v teh družbah kopičijo razkošne stvari zato, da bi zapravljali in zavezovali. Vračajo z obrestmi, a zato da bi pokazali svojo superiornost nasproti darovalcem. Darujejo in vračajo v določenem časovnem roku, ki ga narekuje sama logika časa, skopuštvu, prepočasnost in častihlepnost pa se usodno maščuje.

A vendar Derrida ne kloni pred Maussovimi izvajanji menjave daru in se strogo drži pojma daru. Zakaj Derrida vztraja na daru kot nemožnemu: kot tistemu, ki je nedvoumno zvezan z ekonomijo in krožno menjavo, čeprav naj bi bil sam po sebi neekonomski (ne-povraten); ki ukinja pojem subjekta, a ravno zato kaže, zakaj ga potrebuje; ki ukinja čas in narekuje pozabo, a je ravno zato povezan z njim? Kaj pomeni dar? Kako ga lahko prepoznamo, opišemo? Splošna formula daru bi bila: Nekdo da nekaj komu drugemu ali darovalec da darilo obdarovancu, na kratko A da B C-ju. Darilo tako implicira darovalca, obdarjenca, stvar (kot intencionalni smisel ali kot reč), dajatev in sprejetje. Nikjer nimamo implikacije vrnitve darila. Odkod potem občutek nujnosti njegovega povratka? Darilo je po definiciji nekaj, kar se da, ne da bi pričakovali njegovo povrnitev. V resnici je darilo nekaj, kar bi moralo demantirati ekonomijo (kroženje dobrin) in čas (metafiziko časa kot kroga), čeprav je, kakor vidimo, hkrati kar najbolj zvezan z njima. Zato Derrida vztraja: da bi dar obstajal kot dar, se sploh ne sme pojaviti/prepoznati kot dar bodisi na ravni intencionalnega smisla bodisi na ravni konkretne, materialne reči. In kot takega ga ne sme prepoznati niti darovalec niti obdarovanec, v nasprotnem primeru se dar uniči. Seveda se dar uniči tudi s tem, da ga obdarovanec sprejme, ne glede na to, kaj stori z njim: ga povrne ali ne, ga prepozna ali ne.

Takoj ko se dar pojavi, je v času, ki ustvari temporalizacijo, ta pa odpre krog časa, zavezujočnost daru v času. Dejali smo, da je za povračilo usluge potreben čas. Temporalizacija časa pa ohranja dar v spominu in tako omogoča njegov povratek.

Dar pa ne uničuje le njegovo pripoznanje in pojavitev, ki odpre krog časa, ampak tudi subjekt. Če naj dar obstaja, potem ne sme biti nobenega subjekta. Derrida gre tako daleč, da izjavi, da noben subjekt nikoli ne da/podari noben objekt drugemu subjektu, saj je bistveni predpogoj (za obstoj) subjekta ravno kroženje dobrin, proizvodov, simbolov, znakov, s katerimi se subjekt konstituira kot Jaz. Subjekt potrebuje kroženje in povrnitev, saj mu ravno povrnitev njegovega dejanja omogoča točko, ko se lahko pripozna kot to, kar je – darovalec ali obdarovanec – oz. mu kroženje in povrnitev omogoča točko samoidentifikacije lastnih dejanj, zaradi katerih se povzdiguje, hvali, časti in napihuje. Večkrat kot da in večkrat kot dobi to, kar je dal, bolj se poistoveti s svojimi dejanji in gradi svojo narcisoidno podobo jaza. Zato imamo pravičen občutek, da subjekt ves čas računa, da v Veliko knjigo računov vpiše vsak svoj izdatek in prejemek (tudi v ljubezni). Subjekt je nastal ravno z namenom, da bi ekonomiziral in utilitiziral neekonomski dar, kajti dar je nekaj, kar

subjektu zadaja smrtno rano – z vsakim darom je subjekta manj! Derrida prepoveduje pojavitev, pripoznanje daru, kajti takoj ko darujoči pripozna dar kot dar, pa čeprav le kot intenco zavesti (še preden ga zares da), v sebi že začne računati in preštovati; že zapade ekonomiji jaza in destrukciji.

Derridajevo izvajanje daru v povezavi s pojmom in samokonstitucijo subjekta je pomembno za naše nadaljnje razpravljanje o ljubezni, še zlasti za razmerje med moškim in žensko.

3.2 Ljubezen in dar

Tudi za ljubezen menimo, da je njeno osnovno dejanje dar, prostovoljno dejanje, ki v zameno ničesar ne pričakuje. Toda ali je to res?

Pravijo, da se ljubezen začne z razkrivanjem ene izmed največjih življenjskih skrivnosti: romantične privlačnosti. Zadnjih nekaj let se znanstveniki različnih disciplin posvečajo omenjenemu fenomenu, in raziskave iz različnih področij so nam prinesle nekatere pomembne ugotovitve. Nekateri biologi trdijo, da za parjenjem stoji določena "bio-logika", ki omogoča preživetje vrst. Po tej teoriji naj bi moške privlačile klasično lepe in zdrave ženske, pri katerih obstajajo fiziološki znaki, da so na vrhuncu materinskega obdobja. Po drugi strani pa ženske izbirajo partnerje iz drugačnih bioloških interesov. Instinktivno izbirajo partnerje, ki imajo najboljše kvalitete, sposobnosti, da nadvladajo druge samce in domov prinesejo levji delež ulova. Zato je starejši, skupen in vodilen samec prav tako privlačen, kakor mlad in lep samec, čeprav ne tako uspešen.

Socialni psihologi raziskujejo teorijo "ekonomije" pri izbiranju partnerja. Glavna ideja te teorije je, da si izbiramo tiste partnerje, ki so nam bolj ali manj enakovredni. Potencialne partnerje iščemo na podlagi zgodovine, podobnega izvora, finančnega položaja, družbenega statusa, fizične privlačnosti in karakternih značilnosti. Vsem je najbolj znana ekonomika, ki jo v nekaterih delih sveta prakticirajo še danes: sklenitev poroke kot kupčija med očetom hčere (bodoče žene) in njenim bodočim možem. Hčerka se poroči svojemu stanu, torej ekonomskemu statusu ustrezno, tako da v zakon prinese doto, mož pa prispeva svoje premoženje, katerega del da, tudi ženini družini.

Tretja ideja, teorija "persona" pravi, da ima pri izbiri potencialnega partnerja pomembno vlogo, kako le-ta vpliva na našo samopodobo. Vsakdo izmed nas ima masko ali persono, ki jo kažemo drugim ljudem. Teorija persona predlaga, da si izbiramo partnerja, ki bo zvišal vrednost te samopodobe. Zdi se, da ta teorija le ni tako neverjetna, saj smo vsi že okusili ponos in bili morda v zadregi zaradi tega, kako so drugi ljudje gledali na našega partnerja.

Vsem pa je najbolj znana ekonomika, ki jo v nekaterih delih sveta prakticirajo še danes: sklenitev poroke kot kupčija med očetom hčere (bodoče žene) in njenim bodočim možem. Hčerka se poroči

¹⁹ *Lawrence Durrel: Aleksandrijski kvartet I., CZ, Ljubljana 1963, str. 279.*

²⁰ *Ibid., str. 353.*

svojemu stanu, torej ekonomskemu statusu ustrezno, tako da v zakon prinese doto, mož pa prispeva svoje premoženje, katerega del da, tudi ženini družini. To prakso so v zahodnem svetu spodkopali predvsem ljudje, ki so se uprli takšnemu brezdušnemu načinu sklepanja zveze dveh ljudi, borili so se za neko pristnejšo vez med dvema, ki je osnovana na svobodnem občutju in čustvu, ki se splete med dvema. Ali ni res, da naj bi bila večina današnjih zakonov posledica svobodne, ljubezenske odločitve in pri tem naj ne bi šlo za eksplicitno kupčijo, ampak za prostovoljni dar? In za kakšen dar naj bi šlo; kaj si Manca in Peter podarjata (če sploh kaj)? Kaj je na delu med njima? Če ste že ljubili in se spomnite lastnega primera zaljubljenosti/ljubezni, kaj vam najprej pride na misel, kaj je bilo tisto, kar vas je spravilo v vez z ljubljenim/ljubljeno in ste nekaj časa vzdrževali to zvezo? Ali ni bila to najprej telesna privlačnost? Ta oseba vas je nekako nagonsko privlačila in z njo ste si zaželeli telesne združitve in izmenjave. Šele kasneje pa ste morda odkrili, da vam kot oseba niti ne ustreza. Po drugi strani pa bi nekateri ljudje na to odgovorili, da je bil to čar, očarljivost njegovega/njenega duhovnega bitja. Takrat se vam je v tistih prvih trenutkih zdelo, da v zaljubljenosti ne gre toliko za izmenjavo konkretnih objektov, darov kot to, da je dar drugi človek oz. da je za vas predstavljal to, česar vi niste imeli ali pa ste imeli in vam je bilo tako všeč, da ste to hoteli poudariti. Skratka v njej/njem ste videli šanso zapolnitve lastne omejenosti. Hkrati pa je ljubezen še več, ljubezen je razkrivanje sebe, učenje o sebi in postavljanje meje med mano in drugim. "Zakaj je Justine uzrla ravno mene in mi naklonila svojo milost? Kaj sem ji mogel dati, česar sama ne bi mogla dobiti drugje? Mar jo mika moje papirnato besedičenje in neizkušeni način, kako strežem ljubezni? Njo, ki so ji na voljo vsi petelini Aleksandrije? Ščit! To je zelo težko razumeti, čeprav ima vso veljavnost suhoparnega dejstva."¹⁹ Takrat gre za izmenjavo dveh med seboj različnih ali podobnih in privlačnih ljudi, ki se drug drugemu podarita in takorekoč použijeta. Na prvi pogled se zdi, da je bil plamen telesnega in osebnostnega izžarevanja tisti, ki vas je pritegnil. Toda če pogledamo dolgoletne zakonce, vsega tega ne vidimo več, njihova zveza kot da temelji le zavoljo skupnega gospodinjstva, boljšega in lažjega življenja ter ohranjanja človeškega rodu. "In vrhu tega (poslušaj) se po mojem mnenju zaveda le malo ljudi, da spolno občevanje ni telesno dejanje, temveč duševno. Okorno parjenje človeških bitij je čisto biološka parafraza te resnice – neka primitivna metoda, kako se duh seznanja z duhom, kako se drug drugemu zavežeta. Ampak večina ljudi se ustavi ob telesni podobi, ne zavedajoč se poetičnega odnosa, ki nam ga tako nerodno poskuša posredovati."²⁰

A kaj se vseeno dokaj hitro pokaže po prvem snidenju? Da se vez, torej na začetku predvsem duhovna vez, sestoji iz ekonomije subjekta. Primer z Alkibijadom in Sokratom, ki ga je navedel Lacan, je že dodobra znan in tudi dobra primera za vrsto daru v ljubezni: Lepi

Alkibijad, ki je zaljubljen v Sokrata zavoljo njegove modrosti, misli, da se bo Sokrat zaljubil vanj zaradi njegove lepote – da bosta takorekoč zamenjala oz. dopolnila lasten manko. Toda grdi Sokrat ga zavrne, češ, da če kaj ve, potem ve, da nič ne ve. Če se na primeru Sokrata in Alkibijada izkaže, da dar v ljubezni ni mogoč, ker Sokrat ve, da nič ne ve oz. da ničesar nima, kar bi lahko dal, se v odnosu med moškim in žensko ravno tako izkaže, da gre v ljubezni za problem subjekta in s tem za ekonomijo med spoloma. Na podlagi zgodovinskih odnosov lahko vidimo, da je sklenitev zveze med moškim in žensko vedno spadala v območje ekonomike oz. je bila zveza dojeta tako, da naj bi bila ženska tista, ki prostovoljno daje in v zameno ničesar ne pričakuje. Zato se odnos med moškim in žensko vedno kaže kot obveza in njena vez moč (zlobne in zločinske) osebnosti/subjekta. Naša osebnost je zločinski duh gospodarja in vsak odnos med moškim in žensko ali moškim in moškim je borba, boj na življenje in smrt, boj dveh gospodarjev, od katerih se bo moral eden podrediti, pri čemer pa ženska vseeno drugače odreagira na ljubezen, kakor je tudi njen pogled nanjo drugačen.

²¹ Sappho: Poems and Fragments: Bloodaxe Books, Newcastle upon Tyne 1992, str. 12.

3.3 Ljubezen, subjekt, čas, dar in smrt

Kaj moški da?

Začeli bomo s Staro Grčijo, ker tukaj korenini odnos moškega in ženska, ki je vezan na pojem subjekta. V antični Grčiji se je moški vezal na žensko z namenom ustvarjanja skupnega gospodinjstva (čimvečjega bogastva in posestva), ohranjanja človeškega rodu (imeti čimboljše potomce) in pridobivanja družbenega ugleda, vendar vse to z namenom povečanja njegovega lastnega/lastniškega moškega bitja in obratno, povečanje njegovega lastnega in lastniškega bitja je bilo vezano na družbeno sfero. Vendar pa so imeli Grki raje dečke kot ženske. Zgodovinarji to povezujejo z naraščajočo ekskluzivnostjo moške kulture in poudarek na dokazovanju moškega v vojni: "... utelešenje lepote so bolj povezovali z moškim kot z ženskim telesom, ljubezen med moškim pa jim je predstavljala romantični ideal."²¹ Tako naj bi strah pred žensko seksualnostjo koreninila v segregaciji in ostrem razlikovanju med spoloma. Hkrati pa opažamo, da se ravno na primeru njihovega homoseksualnega odnosa izriše glavni problem lastnega – mojega – subjekta. Največji problem Starih Grkov je bil, kakor sem že rekla, "prava, resnična" ljubezen dveh enakopravnih subjektov. Ker Grki nikakor niso mogli sprejeti dejstva, da bi se lahko ljubili z enakopravnim in svobodnim moškim, so lahko ljubili le dečka, ne pa tudi odraslega moškega, kajti v slednjem primeru je moral eden postati to, kar naj ne bi bil – požensčen moški in s tem ne-subjekt, skratka odpovedati bi se moral samemu sebi. Če naj moški postane subjekt, to postane tako, da vlada sebi in drugim, se ne razdaja, ne daje, ampak kopiči, zbira, sešteva. Ker gre v boju med dvema moškima za boj tistega, kar je

²² *Helen Cixous: Sorties, In and Out v knjigi The Logic of the Gift, Routledge 1997, str. 151.*

lastno in pristno in to pomeni boj na smrt, se moški obrne k ženski, ob kateri lahko ostane, kar je in še pridobi, profitira na svoji veljavnosti. Za Grke je ženska vedno predstavljala tisto ne-lastno, ne-pristno, ne-pravilno, kar ne poseduje svojega lastnega bitja in oblike kot narava. In četudi bi primerjali moškega in žensko v okviru narave, bi moški predstavljal denimo strelo ali izbruh vulkana, ženska pa razlivajočo se magmo ali ribnik, šlo bi za odnos med neko kulminirano silo in mehko, razlivajočo se "snov". Lastno bitje ima tako samo moški in družba kot taka. Grki so okoli polisa vedno postavili zid, okoli templjev pa stebre, da so s tem nakazali mejo (neprepustnost) med človekom in naravo. Boj med človekom in naravo je boj na življenje in smrt. In problem ljubezni-smrti med moškim in žensko se pokaže ravno v tej liniji. Ker je dar, smrt za subjekt, mora moški, ki hoče ljubiti žensko, le-to vedno ubiti, se pravi, da jo lahko ljubi le na neki imaginarni ravni oz. mora nad žensko vedno dokazati moč in oblast, nikoli pa z njo ne more vzpostaviti pristnega odnosa. Kajti v tem primeru bi moral dati to, česar ne more – dati sebe, to, kar je z lastnim trudom zgradil in narava nima. In v tem se človek razlikuje od narave, da ima obliko in mejo. "Dobra ženska je zato tista, ki se mu dovolj dolgo upira tako, da lahko nad njo začuti svojo oblast in svojo željo po njej in se mu hkrati ne upira preveč dolgo ter tako omogoči radost užitka brez prevelikih preprek, omogoča vrnitev k samemu sebi, pri čemer je postal še večji."²² Moški hoče ne glede na to, na katerem nivoju iz–menjava (na nivoju družbe, politike, želje ali ljubezni), pridobiti še več moškosti, še več sebe: dodatno vrednost avtoritete, moči, denarja ali užitka. Moški dobiček je vedno povezan z uspehom, ki ga okvirja specifično človeška in družbena dimenzija. Moški izražajo strah pred separacijo, razlastitvijo in izgubo lastnih atributov (morda se ravno zato moški tudi noče vezati, noče biti lastninsko posedovan, čeprav sam poseduje). Za to so polja, kot so poklic ali moška prijateljstva, polja, kamor ženska noga ne bo mogla nikoli stopiti. Odnos z žensko se tako kaže skozi problem ne-mojega in konstitucijo subjektivitete, ki sebe doživlja le skozi ustvarjanje zakonov, svojo moč in produktivno gospodarjenje. Moškega bi lahko z grškimi tragiškimi pojmi opredelili kot tisto apolinično in žensko kot dionizično, čeprav je tudi v Stari Grčiji obstajal družbeni trenutek, ko so si moški in ženske, vladani in vladarji, zamenjali oblačila in na ta način ritualno zamenjali svoje siceršnje vsakdanje in spolne vloge. A to se je dogajalo predvsem, ko je deček stopil v svet odraslih moških ali pa se je poročil. Takrat so dečka, še preden je stopil v svet odraslih, preoblekli v ženska oblačila, sam pa je prvič in zadnjič okusil/oponašal žensko v njenem bivanju. "Te zamenjave ponavadi pojasnjujejo z ritualno logiko, ki zahteva, da mora vsak spol še zadnjič tako rekoč igrati vlogo drugega, preden prevzame enoznačno moško oziroma žensko identiteto, kot zahteva kulturna ideologija." Hkrati pa "so ti rituali veliko boljše, pa tudi v večjem številu izpričani za moške kot za ženske, nenazadnje zato, ker ima njihovo izvajanje, name-

njeno izoblikovanju moškega za življenje v državni skupnosti, za kulturo v splošnem večji pomen.”²³

Borba moški–ženska je pravzaprav njuna spolna razlika!

“Zakaj je ta komedija, katere zadnje dejanje je flirtanje gospodarja s smrtjo, tako nasmejala Batailleja, ko se je zabaval s tem, da je Hegla potisnil do meje brezna, ki se ga civiliziran moški tako izogiba, da bi padel vanj? Tako brezno ima pomen tako smrti kot ženskega spola.”²⁴

Že pri Heglu vidimo, da se v osnovi borbe za dosego položaja gospodarja (borbe, v katerem se dva borita na življenje in smrt) pravzaprav zrcali osnovna borba med moškim in žensko, v kateri ženska seveda “umre”. A ta borba in odnos moški–ženska ne zrcali nič drugega kot njuno spolno razliko, razliko v genitalijah. Moški se mora v odnosu z žensko vedno povrniti k sebi, k svojemu faličnemu centru, ki ženski manjka. Moški se(be) “zbira/kopiči” v falusu. Zato tudi ni čudno, da so bili Grki tako obsedeni z ekonomiziranjem užitka in so ga povezovali z zdravjem. Za Grke je bil seks z žensko povezan z življenjsko dragoceno snovjo, iz katere je nastalo novo življenje in za katero so verjeli, da je ne smejo prepogosto trošiti ali pa bodo resno ogrozili svoje zdravje. Zato so skrbno načrtovali, kdaj, zakaj in kako bodo imeli spolni odnos z žensko. Tako so denimo preučevali vpliv klime, letnega obdobja, temperature, dela dneva in godnost ženske na moški falus in na spolnost. Freud je tako rekel, da je ženski defekt njena anatomska pomanjkljivost – to, da nima falusa. Ker ženska nima izvora oz. centra užitka, iz tega izpeljuje njeno podrejeno funkcijo in vlogo v družbi. Moškega ravno falus in falični užitek zaokrožuje v sebi, da je vezan zgolj nase in na svojo posestniško “bitje”. Ženska pa je vezana na moškega ravno skozi njegov organ užitka, hkrati pa ravno s tem dejanjem njen užitek prehaja od moškega v na-vezavo na Drugega (na Naravo ali Boga). Šele v tem trenutku postane ženska ne-vsa. Lacan, nadaljevalec Freuda izpeljuje izris moškega in ženske prav na podlagi falične funkcije. Moški je ves, cel skozi falično funkcijo, edino mejo te funkcije pa doseže skozi funkcijo očeta. Ženske pa se ne da zapisati od trenutka, ko je ne-vsa zato, ker ima razmerje z Drugim, vkolikor je ta zaprečen – ženska ima razmerje z nečim od Drugega. Ženska ima razmerje z vsem, kar se artikulira od označevalca (falične funkcije), po drugi strani pa ta falična funkcija nima označenca. Ženska naj bi v moškem ljubila več kot zgolj moškega in njen užitek naj bi sestavljal več kot zgolj užitek, ki ji ga lahko ponudi moški. Zato ni čudno, če so žensko že od nekdaj povezovali s kozmično, univerzalno ljubeznijo, ki se vsa preda moškemu, čeprav ravno ta označitev nakazuje, da ji gre pri tem pravzaprav za več kot moškega, za nekaj “univerzalnega, kozmičnega”. Lacan pravi, da naj bi imela ženska zaradi svoje “narave” bližji in večji stik z Bogom. Zato rečejo, da je moški za žensko celo življenje, medtem ko je ženska za moškega le ena izmed epizod v njegovem življenju, le ena izmed potrošnih objektov na polici, ki ga lahko vedno zamenjajo, pa še ne bodo prišli do tiste,

²³ Zbornik *Ženska v grški drami, Krt, Ljubljana 1987*, str. 5.

²⁴ Helen Cixous: *Sorties, In and Out v knjigi The Logic of the Gift*, Routledge 1997, str. 151.

ki si jo želijo, saj moški niso sposobni čutiti drugega, ga sprejeti vase in ga nato spustiti iz sebe, ampak je njihov proces ravno obraten. Moški, ki je vezan na trenutek faličnega užitka, je s tem vezan nase in na svoje rezerve, medtem ko se ženska lahko v spolnosti prepusti uživanju, ki prehaja moški trenutni užitek in se nadgrajuje naprej v nečem drugem. V spolnem užitku, ki ga ženska doživi z moškim, se izrisuje dosti več kot zgolj tisti, neposredni moški. Zveza med moškim in žensko je v uživanju nesorazmerna. Odnos med moškim in žensko, v katerem bi vladala harmonija in sorazmernost na ravni užitka, tako propade. Enako velja tudi kar se tiče ljubezni. Tudi tu bomo videli, da je njun odnos skrajno nesorazmeren in celo ne-smiseln. V prejšnjem eseju sem nekje zapisala, da je res čudno, zakaj moški pri ženski poudarja njeno lepoto in trivialnost, ko je to ravno tisto, kar odganja njegovo ljubezen do ženske in da to po drugi strani namiguje pravzaprav na njegovo ljubezensko nagnjenje do moških. Moški lahko ljubi le drugega moškega (glede na poudarek, ki ga daje pameti, saj mu lahko v njej parira le drugi moški). To, da moški ne more ljubiti ženske oz. ji ne dati tistega, kar si ona želi, ne izvira le iz njegove faličnosti, ampak tudi iz njegove težnje, kaj on ljubi. In to pojmovanje izvira še iz Platonovih in Aristotelovih časov. Lacan izpeljuje, da naj bi aristotelovska ideja Dobrega kot presežek delitve sveta na materijo in formo, na pasivno in aktivno v osnovi predstavljala moško željo po preseganju nedvoumne spolne razlike med moškim in žensko. Zato med moškimi, ki težijo po spoznanju najvišjega Dobrega, vlada vez *philia*. Kaj to pomeni? Moškim je predvsem do spoznanja Dobrega, do katerega prihajajo s svojo dušo, kajti samo ona je tista, ki ga lahko spozna. Duša kot taka pa ni vezana na spol, ampak ga presega (tako kot Dobro presega mnogoterost pojavnega sveta). Duša, ki ljubi dušo, katere pogled je usmerjen na Dobro, je zato homo-seksualna. Moški, ki spoznavajo s svojo dušo, se med seboj ljubijo, toda ne na osnovi spola, ampak na osnovi pameti in zato tudi ni pomembna telesna ljubezen, ampak *philia*, prijateljstvo, ki ga tako Platon kot Aristotel omenjata kot najvišjo obliko ljubezni. In zato tudi moški tako nekoč kot danes ne morejo enako ljubiti prijatelje kot žen(sk)e. Tisto, kar moški pravzaprav išče, niso čustva, ni predajanje telesnim užitkom, ni razdajanje svojega semena, ampak ravno usmerjanje svoje energije in moči na točko, v kateri se vse zbira, na točko, ki presega mnogoterost pojavnega sveta in spolno razliko. Telo in telesnost pa ravno namiguje na odnos z oz. vezanost na žensko in potopitev v mnogotero pojavnost. Lep opis razlike med modroslovno ljubeznijo duše do sorodne duše, ki nakazuje homoseksualnega moškega, in zemeljska, telesna čustva, ki nakazujejo heteroseksualnega moškega, vidimo tudi v Hessejevi knjigi Narcis in Zlatoust. "Gotovo," je nadaljeval Narcis. "Narave tvoje vrste, močnih in nežnih čustev, gorečneži in sanjači, pesniki in ljudje, ki ljubijo, skoraj vedno prekašajo nas druge, ljudi duha. Vaš izvor je materinski. Vi živite polno, vam je dodeljena moč ljubezni in doživ-

ljanja. Mi, duhovni ljudje ne živimo povsem, mi živimo v suši, čeprav se zdi, kot da vas druge pogosto vodimo in vam vladamo. Vam pripada popolnost življenja, vaš je sok sadežev, vaš je vrt ljubezni, vaša je prelepa pokrajina umetnosti. Vi ste v nevarnosti, da se boste utopili v svetu čustev, mi pa smo v nevarnosti, da se zadušimo v brezračnem prostoru. Ti si umetnik, jaz mislec. Ti spiš na prsih matere, jaz stražim v puščavi. Meni sveti sonce, tebi svetijo mesec in zvezde, ti sanjaš o dekletih, jaz o dečkih.”²⁵

Helen Cixous v svojem članku sicer pravi, da so obstajali tudi pesniki, ki so se uprli tradiciji, osnovnim družbenim pravilom in so bili sposobni ljubiti ljubezen, ljubiti druge, in si jih želeli. Torej govori o moških, ki so bili sposobni razmišljati o ženski, ki bi se uprla destrukciji in nadaljevala samo sebe kot enakovreden, zato je družbeno nemogoč subjekt. Četudi so njeno realno, divjo in strastno pojavnost za kratek trenutek omogočili, pa je morala ženska kasneje to vedno plačati s svojo “smrtjo”.

Glede na vse dosedaj povedano je tudi jasno, zakaj so modernistke v svoji pretenziji po drugačni ljubezni z moškim zgrešile svoj cilj, kakor sem že predhodno napisala. Če se koncentriramo na svoboden (moški) subjekt in mislimo, da bomo s tem, ko bomo tudi ženske imele enakovreden status subjekta, dosegle ljubezen in uživanje med moškim in žensko, smo v hudi zmoti, kajti kakor smo videli, je subjekt v osnovi moški: samo-zadosten, faličen in homoseksualen. Pravzaprav bi lahko rekli, da je moška nezmožnost ljubezni prav njegova anatomsko pomanjkljivost: moški je omejen nase zaradi svojega organa. In ravno zato mora tudi ženska vztrajati na svoji poziciji, se boriti, da je takšna, kakršna je, močna in samosvoja ter zaradi česar jo povezujejo z zmožnostjo “ljubiti” drugega.

Kaj ženska da?

V čem se ženska torej razlikuje od moškega in kaj v ljubezni daje tako strašnega in nedopustnega v moških očeh? Kako se giblje na podlagi njene avtentične biti? Kako se ženska ukvarja s prihranki, rezervami, užitkom, življenjem in smrtjo? Tudi ženska da z namenom neke povrnitve, tudi ženska si da užitek, srečo, povečano vrednost in povečano podobo, vendar pa ženska lahko da, ne da bi čutila izgubo ali nujnost povratka stroška, kajti v njej je čista življenjskost. Rekli smo, da lahko ženska v ljubezni preseže zgolj omejenost nase in gre tja, kjer je drugi, ga zaobjame, spusti vase – se razširi in obogati. Ženska preprosto potuje, ni vezana na en center užitka kot moški, ženska ne kreira monarhije in hierarhije svojega telesa ali svoje želje. Ženska lahko da, lahko pa tudi vzame. Ženska lahko rodi, lahko pa tudi umori. Ženska je v primerjavi z moškim eksplozija, difuzija, ki uživa v tem, da prehaja in nima meja, da se izgublja izven sebe. Njena t.i. smrt ni ovira, saj se lahko ponovno rodi iz pepela. Obstaja zveza med njeno libidinalno ekonomijo in njenim načinom samo-konstituiranja, ki se brez obžalovanja razdre in ponovno sestavi, čeprav ves čas je in ima meje.

²⁵ Herman Hesse: *Narcis in Zlatoust, Založba Obzorja Maribor 1979, str. 47.*

²⁶ *Sappho: Poems and Fragments, Booldaxe Books, Newcastle upon Tyne 1992, str. 16.*

In čeprav feministke menijo, da naj bi za žensko smrt pravzaprav predstavljala nosečnost kot odtegnitev od njenega bistva in kot posvetitev njenega nadaljnega življenja otroku in službi falocentrični kapitalistični moški družbi, se feministke motijo, saj se rojstvo novega živega bitja nikakor ne bje s tisto, ki mu ga daje, ampak jo nasprotno obogati tako kot jo obogati njena ljubezen do moškega. Tu gre zopet kot v ljubezni z moškim ali pa še bolj za pripoznanje ženskega načina dajanja, ljubezni in smrti. Kakšen je ta način? Kakor smo lahko opazili ženska zaradi različne samo-konstitucije ni zaprta v paradoks daru, ki jemlje. Ženska je želja, ki daje – ženska je pripravljena tvegati in iti preko bodic in zidov moškega narcizma zato, da bi se dotaknila drugega in zato se giblje v odprtem-zaprtem prehodnem prostoru. Ženska daje, zato da/ker živi, misli, se spreminja. Ženska ne vstopa tam, kjer zgodovina še vedno deluje kot zgodba smrti: kot posteljna zgodba ljubezni-vojne med moškim in žensko, ki trdi, da predstavlja izmenjavo, v resnici pa gre za zgodbo podedovanih vzorcev, ostan- kov sovraštva in podtalnega podpiranja Falusa. Ženska ne meri, ko daje, hkrati pa ne daje napačnih ali zavajajočih namigov, pa tudi ne daje tistega, kar nima. Kjerkoli ljubi, je prekoračen star ekonomski sistem, kljub temu pa ne bomo prikrajšani zase. In še nekaj je značilno za žensko: njena zmožnost za zamenjavo vlog. Ženska ni nikoli tako determinirana s pozicijo oblasti kakor moški. "Sappho kliče Afrodito kot svojo *sumachos*, kot svojo zaveznico v bitki in prosi, da se njeno srce ne bi podredilo ali bilo osvojeno. V šesti kitici še posebej vidimo letanje, dvorjenje in podarjanje darov kot elemente formaliziranih moških odnosov. Vendar pa v Sapphovich pesmih ta izmenjava ni statična; vloge se bodo zamenjale, ljubljena bo kmalu ljubeča in obratno. Ljubezen med ženskami ni stvar dominacije in podrejanja – njuna želja je obojestranska in enakovredna."²⁶

A če ne ostanemo zgolj pri takšnih izvajanjih in gremo v raz- mišljanjih o ljubezni še dlje, lahko rečemo: moški in ženska sta drugačna, toda kako sta še drugačna razen v navedenem primeru? Francosko judovski filozof Emmanuel Levinas govori o ženski in ženskosti kot bistveno drugemu. Za razliko od moškega se njena specifičnost bivanja kaže, fenomenološko rečeno, v sebe-skrivanju ali drugače povedano kot sramežljivost. S sramežljivostjo, ki je tako drugačna od moške odprtosti in prodornosti, se ženska večno odteguje/zatemnjuje moškemu, a ne zato, da bi na ta način izpri- čevala svojo moč ali odpor nasproti moškemu, ampak zato, ker je njeno bivanje preprosto (tako) drugačno in šele zato vznikajočo ljubezen. Drugi vidik te radikalne drugosti ženske v odnosu do moškega pravi, da naj bi ljubezen v svoji izvornosti predstavljala odnos, skozi katerega se izrisuje drugost kot drugost. O ljubezni lahko govorimo ravno zato, ker med dvema obstaja ločnica. "Spolna razlika ni dvojnost dveh komplementarnih členov, kajti dva komplemen- tarne člena predstavljata vnaprej obstoječo celoto. Če namreč rečemo, da spolna dvojnost predpostavlja celoto, vnaprej postav-

ljamo ljubezen za zlitje (fusion). Patos ljubezni se sestoji ravno v nepresegljivi dvojnosti bitij. Ljubezen je odnos, ki se odteguje za vekomaj. Odnos *ipso facto* ne nevtralizira drugosti, ampak jo ohranja. Patos naslade je v dejstvu, da obstajata *dva*.²⁷ Ženska je to resnično drugo, ki se moškemu ne postavlja nasproti s svojo svobodo, ki bi omejevala njegovo svobodo ali karkoli podobnega, ampak tista, ki se ravno zaradi svoje sramežljivosti ovija v skrivnostno. Ravno ta njihova drugačnost kot nepresegljiva meja, ki je ne ženske ne moški ne morejo odpraviti, je vodila v neuspeh komunikacije dveh enakovredno svobodnih subjektov. Ljubezensko razmerje, ki je usmerjeno na posedovanje in spoznanje drugega, nujno zgreši komunikacijo z njim. Drugi se izrisuje kot drugi ravno zato, ker ga ne moremo spoznati, dojeti ali posedovati, kajti če bi bilo to možno, potem ravno ne bi bil več drugi. Drugi je tisti, ki je ovit v sivo tenčico skrivnosti in ki se nam skozi njo le nakazuje. Drugi je stalno prihajajoča prihodnost in možnost – čas. Tako vidimo, da se problem ljubezenskega odnosa med moškim in žensko ne kaže le v problematiki subjekta, ki ne more nikoli dati in zato tudi ne ljubiti, in tudi ne v problematiki posedovanja in premoči moškega nad žensko, gospodarja nad hlapcem, ampak je ljubezen ravno ta bolečina odsotnosti drugega in ostajanje v lastni samoti. “Le če priznamo, kako se eros razlikuje od posedovanja in moči, lahko priznamo komunikacijo v erosu. Eros ni niti boj niti zlitje niti spoznanje. Priznati moramo njegov izjemen položaj med (možnimi) odnosi. Eros je odnos z drugostjo, s skrivnostjo, se pravi s prihodnostjo, s tem, kar v svetu, kjer je vse že tu, ni nikoli tu: eros je odnos s tem, kar lahko ni tu, ko je tu vse. Ne z bitjem (un etre), ki ni tu, ampak s samo razsežnostjo drugosti. Tu, kjer so vse možnosti nemogoče, tu, kjer nimamo več moči, je subjekt (sujet) še vedno podrejen (sujet) erosu. Ljubezen ni možnost: ljubezen ni odvisna od naše pobude, brez razloga je, osvoji nas in nas ranjuje – in vendar *jaz* (je) v njej preživi.”²⁸ Preživi pa ravno zato, ker ostaja zaprt v lastnih mejah in sprejme samoto kot lastni konstitutivni element. Samo dva, ki se zavedata svojih drugačnih osončij, se lahko povezujeta, lahko vidita željo, vzrok, pa tudi smisel povezovanja, kajti drugače ne bi mogli govoriti o ljubezni, o dveh, ampak o simbiozi, o enem.

“Odnos z drugim je odsotnost drugega: ... odsotnost v obzorju prihodnosti: odsotnost, ki je čas”.²⁹ Rekli smo, da je drugi stalna prihajajoča prihodnost in možnost. Izkaže se lahko kot dar, hkrati pa tudi kot napovedujoča se smrt; kot nekdo, ki se vedno znova najavlja in hkrati odteguje, pojavlja in izginja. Ljubezen je kot telesna zadeva, ki je od tega sveta, čas. Telesa in ljubezen vedno znova naseljuje in prazni čas, zato ljubezen dojemamo kot bolečino in kot srečo, kot samoto in kot dva. “Ljubezen je bolečina zato, ker je pomanjkanje in želja po posedovanju tistega, kar si želimo in česar nimamo, obenem pa je sreča, ker je posedovanje, čeprav zgolj trenutno in vedno negotovo.”³⁰ Zaradi trenutka sreče, ki jo drug ob drugemu čutijo

²⁷ Emmanuel Levinas: *Etika in neskončno – čas in drugi, Tretji dan, Ljubljana 1998, str. 128.*

²⁸ *Ibid.*, str. 130.

²⁹ *Ibid.*, str. 131.

³⁰ Octavio Paz: *Dvojni Plamen, Nova Revija 174/175, Ljubljana okt., nov. 1996, str. 130.*

³¹ *Ibid.*, 132.

³² *Ibid.*

³³ Laurence Durrel: *Aleksandrijski kvartet I., CZ, Ljubljana 1963, str. 231.*

zaljubljeni, in hkrati zavedanja njene minljivosti, bi si želeli, da je ljubezen večna. A v tistem trenutku so zaljubljeni resnično zaslepljeni, kajti takrat ne občutijo pravega občutka samote, ki jih bo prežela takoj za tem. Pa tudi drži, da se nam zaljubljenost na začetku zares zdi kot večnost, kot da bi se trenutek raztegnil v stoletja in tisočletja, svet, čas in zaljubljenca pa so zbrani v enem. Vendar kljub vsemu ne traja dolgo, da se čas, svet in zaljubljenca zopet združijo in skozi čas doživimo to radikalno različnost in odsotnost drugega. Čas je tisti, ki nam odpira oči za radikalnost drugega in za smrt, hkrati pa Paz pravi, da gre v ljubezni za "pomiritev s celoto, ki je svet. Tudi s tremi časi. Ljubezen ni večnost, prav tako ni čas iz koledarjev in ur, tekoči čas. Čas ljubezni ni ne velik, ne majhen, je hipna zaznava vseh časov. Ne osvobodi nas smrti, vendar nam omogoči videti njen obraz. Ta hip je nasprotje in dodatek oceanskemu občutku. Ne gre za povratek v izvorne vode, ampak za osvajanje nekega stanja, ki nas spravi z izgonom iz raja."³¹ In ravno zato, ker ljubezen nima "cilja" oz. ker "cilj" ni neka transcendentna ideja in nek permanentni povratek v izvorno stanje (lastno), ampak je stvar narave tukajšnjega sveta, ki ga vodi čas, se zaljubljenost in ljubezen spreminja v drugo čustvo ali pa umre in prav zato ljubezen vodi samota in ne simbioza. In zato morata tudi zaljubljenca znati odtegniti pogled drug z drugega ali pa umreta. Zaljubljenca morata znati v svoj objem spustiti drug drugega, hkrati pa se morata znati iz njega tudi izmuzniti in vanj sprejeti svet. V naši ljubezni smo zato nenehno soočeni s smrtjo kot že od nekdaj napovedano odtegnitvijo in odsotnostjo drugega.

"Kaj vidi par v prostoru enega migljaja? Identiteto pojavljanja in izginjanja, resničnost telesa in netelesa, vizijo prezence, ki se razprši v svetlost: čisto življenjskost, utrip časa."³² Lahko bi rekli: "Čas nas odnaša (če si drzno predstavljamo, da v globinah svojega jaza oblikujemo lastno prihodnost) – čas nas podi dalje pod pritiskom čustev v naši notranjosti, ki se jih najmanj zavedamo."³³

Tako smo mi, naše življenje in naša ljubezen spravljani s časom – lastno minljivostjo in ne-popolnostjo. Če Derrida pravi, da je edino, kar je dati, čas, jaz pravim, da je čas zato dar, ker med seboj prepleta ljubezen in samoto, ljubezen in smrt: dar-čas daje ljubezen in samoto in ju navezuje drug na drugega ali pa bi lahko rekli, da je dar-čas tisto, kar daje in vzame tisto lastno.

LITERATURA:

- ADORNO, THEODOR in HORKHEIMER, MAX (1975): *Dijalektika prosujeteljstva*, Svjetlost – Veselin Masleša, Sarajevo.
 CIXOUS, HELEN (1997): "Sorties, In and Out" v: *The Logic of the Gift*, Routledge.
 DERRIDA, JACQUES (1996): *Dati as*, Krt, Ljubljana.
 DE SADE, MARKIZ (1987): *Juliette in Justine*, DZS, Ljubljana.

-
- DE SADE, MARKIZ (1988): "Francozi, še malo se potrudite pa boste postali republikanci", **Rapol** št. 4, Ljubljana.
- DURREL, LAWRENCE (1963): **Aleksandrijski kvartet**, CZ, Ljubljana.
- FOUCAULT, MICHEL (1987): **Oblast–vednost–subjekt**, Krt, Ljubljana.
- FOUCAULT, MICHEL (1990): **The History of Sexuality 1, 2, 3**, Penguin Books, London.
- HEIDEGGER, MARTIN (1995): **Uvod v metafiziko**, Slovenska matica, Ljubljana;
- LACAN, JACQUES (1987): **Še**, Analecta, Ljubljana.
- LEVINAS, EMMANUEL (1998): **Etika in neskončno – čas in drugi**, Tretji dan, Ljubljana.
- MAJERHOLD, KATARINA (1996): "Moda in postmoda", **Ars Vivendi** št. 30, Ljubljana.
- MAJERHOLD, KATARINA (1996): "Ljubezen in samota", **Razgledi** št. 6, Ljubljana.
- MAUSS, MARCEL (1997): **Esej o daru**, Studia humanitatis, Ljubljana.
- PAZ, OCTAVIO (1996): Dvojni plamen, **Nova revija** 174–175, Ljubljana.
- PLATON (1960): **Simpozij in Gorgias**, Slovenska matica, Ljubljana.
- SAPPHO (1992): **Poems & Fragments**, Bloodaxe Books, Newcastle upon Tyne.
- VATTIMO, GIANNI (1997): **Konec moderne**, Labirinti, Ljubljana.
- ZIMMERMAN, SUSAN (1992): "Svoboden človek in ljubeča ženička", **Problemi**, Ljubljana (1987): **Ženska v grški drami**, Krt, Ljubljana.

Nemogoče bivajoče – štirikrat

UVOD

V naslednjem prispevku bomo poskušali orisati sodobno politično situacijo kot izgon realnosti dogodka, ki je tisto nemogoče bivajoče. Tej politični nameri nasproti bomo potrdili dogodek preko njegovega izbruha v zgodovinski znanosti in njegove matematične utemeljitve. Nato bomo nanj navezali četverico izmikanj jeziku. Pokazali bomo, da sta dogodek in proces, ki mu sledi, vir sprememb dejanj in mnenj v določenih situacijah.

NIČLA, NIČ

Dogajanje: planet Bruka, prebivalstvo: Brukežani, podnebje: ugodno, rastje: divja konoplja, živalstvo: ripoti – udomačeni, industrija: izdelava vrvi, najpopularnejši konjiček: zbiranje vrvic.

Pridelek konoplje, katero predelujejo v vrvi, je na planetu Bruka vsako leto res obilen. Tako prebivalci planeta nimajo nikoli težav z merjenjem. Glede naročila se tako k zidarju kot npr. h krojaču odpravijo s klopkami vrvic, katere predstavljajo obsege okroglih hiš, ki naj jih zidar zgradi; podobno krojaču različne vrvice predstavljajo obsege in dolžine željenih oblek.

Tijeu bi se najraje izognil vsakemu opravku z dolžinami, širinami, višinami, globinami, obsegi, ... V bistvu ga bolj kot sami pojmi moti njihova materialna stran. Že zdavnaj se je naveličal, da mu vrvice

silijo v nos v vsakem kotu lastnega stanovanja. V očeh soplanetarcev bi Tijeju lahko veljal za čudaka. Ker pa ne moti užitka ostalih zbiralcev vrvic, ga tudi ti pustijo v njegovem mnenju na miru. Po drugi strani ga tudi razumejo: Tijeju je namreč glavni konstruktor cestnega podjetja, katero se je v zadnjem času specializiralo za izdelovanje vesoljskih avtocest. Naročniki teh projektov so določeni nostalgiki, kateri se nočejo odpovedati trdnim tlem pod kolesi; kljub temu pa si od časa do časa zaželi meditacije v tišini vesolja.

Tijeju seveda z veseljem sprejme vsako novo naročilo. Česar ne more trpeti, so zgolj gore nakopičene vrvi že dogovorjenih projektov. Te grozijo, da bodo preplavile celotno stanovanje, kljub temu da vrvi že uresničenih projektov takoj odpelje do zbirališča starih vrvic.

Še bolj bizaren popravek, ki ga zahteva njegov poklic, je enakomerna razporeditev močnih reflektorjev vzdolž vesoljske ceste. Reflektorji osvetlujejo rob cestišča in celotno vozno ploskev. Tega opravila so se tradicionalno lotevali z zvijanjem in zlaganjem vrvic. Če so želeli namestiti tri reflektorje, so vrv prepognili enkrat in namestili reflektorje na obe krajišči in na sredino. Za namestitev petih reflektorjev je bilo potrebno prepogniti vrv dvakrat. S tem so dobili štiri enake dele vrvic; na začetku ali na koncu vsakega dela je bilo mesto za reflektor. V splošnem je veljala formula, da X reflektorjev zahteva razdelitev vrvic na $(X - 1)$ enakih delov, katerih krajišča nakazujejo mesto reflektorja.

Nekega dne Tijeju dokončno presede skrajno neiznajdljiv način dela, na katerem še vedno čepi njegova panoga. Izbere si ravno prav dolgo vrvico kot merilo. Vsa svoja naročila bo poslej lahko takoj prevedel v obliko X – krat dolžina merila. Veseli se že poenostavitve dela, ki ga bo – kot vse kaže – omogočil novi izum. Odloči se takoj v detajlih preveriti njegovo učinkovitost.

Zamisli si miniaturni model avtoceste, katere dolžina naj bo osemkratna dolžina merila. Odmeri osem dolžin merila na projektalni papir in vsakič označi krajišče merila. Vsako krajišče označi s številko, začenjajoč z ena, dva, tri, ... Takole izgleda skica na projektalnem papirju:

1—2—3—4—5—6—7—8—9

Izhajajoč iz skice Tijeju ugotavlja, da je dolžina modela devet. Na tej dolžini si zamisli postavitve štirih svetilk. Kako naj jih enakomerno razporedi? Enostavno tako, da devet deli s tri. Na ta način dobi tri enake dele, na krajišča katerih naj postavi štiri svetilke. Aplikacija rezultata zahteva, da postavi svetilke na mesta: ena, tri, šest in devet. Nemudoma se izkaže, da svetilke niso enakomerno razporejene: medtem ko razdalje med drugo, tretjo in četrto svetilko merijo trikratno dolžino merila, je razdalja med prvo in drugo samo dve dolžini merila. Kje tiči napaka?

Tijeu še enkrat pozorno pogleda in mahoma mu je jasno. Na projektni papir je nanese osem dolžin merila. Nato pa je izhajal iz številčnih označb in nameraval dolžino devet, ki jo je aritmetično razdelil na tri enake dele, razdeliti tudi praktično, pri čemer mu je en del zmanjkal. Temu se Tijeu ne čudi, saj iz osmih dolžin merila ne more nastati dolžina devet, kajti dolžina mora biti vedno enaka številu enot. "Dolžini devet" v resnici ustreza dolžina osmih enot. Iz tega Tijeu izpelje, da nesorazmerje med dolžino, ki sledi iz številčnih označb, in dejansko dolžino izhaja iz dejstva, da enki, s katero model začne, ne pripada noben razdelek. Tijeu ugotovi, da je odkril zapleteno številčno zanko.

Seveda mu takšnega problema ne bo uspelo rešiti, če bo ostal zaprt v tej kupoli, kjer mu v vsakem delu stanovanja lezejo konci vrvi v nos. Na sprehod se odpravi skupaj z ripotom Lužo, saj se je v ripotovi družbi prijetneje pogovarjati s samim seboj.

Tieu na glas razmišlja: do sedaj ni bilo težav z enko. Pri štetju naprimer se tako prvi predmet kot desetnajsti v nekem smislu nista razlikovala; vsak je štel za enega, množica petih elementov je imela po štetju še vedno pet elementov in ne štiri. Pri merjenju pa enka nima razdelka, ker je na začetku. Kaže se mi trivialna rešitev: da bo enka enakovredna ostalim številkam, dobi svoj razdelek pred številko 1. Tako enka ne bo več tista, ki ji nekaj manjka, ne bo pa tudi več začetek. Začetek pa bo, kar enka ni, pa tudi nobena druga številka ne; začetek bo torej ničla, kakor bom poimenoval to, čemur nekaj manjka; pri merjenju npr. razdelek.

Nato se Luža in Tijeu, zadovoljen z rešitvijo, do katere se je dokopal, odpravita domov.

Naslednjega jutra mu, še napol v snu, v glavo udari vprašanje: Ta ničla, ki sem jo tako po naključju odkril, kakšen je načrt njenega bivanja? Pri razreševanju nesorazmerja med uporabo enke pri štetju in uporabi enke pri merjenju sem odkril, da mora obstajati takšna številka, kakršne ostale številke niso. Zdi se, da kar enka, dvojka, trojka, ... niso, je to, da niso "ni", nasprotno nekaj so, nekaj imajo. Ker so te številke take kot so, pa mora obstajati tudi ničla. O.K. Ampak gledano z druge strani: ničla ne more obstajati, ker je način bivanja številke od enke do n edini mogoči način; temu načinu pa bivanje ničle nasprotuje.

SLABOST V REALNEM

Kaj je realno? Realno je tisto bivajoče, ki se ne vpiše v situacijo. Kaj je slabost v realnem? To je slabost katerekoli znanosti v trenutku, ko ugotovi, da ne zmore vpisati v situacijo tistega bivajočega, ki praviloma spada v njeno situacijo. To povzroči razcep: znanost, ki ji spodleti, da bi vpisala to bivajoče, ki je del njene situacije, mora priznati poraz pred tistimi, ki razglašajo nebivajočnost tega bivajo-

čega ali pa mora spremeniti svojo paradigmo, da bo lahko mislila to problematično bivajoče.

Spremeniti paradigmo pomeni spremeniti najbolj temeljne postavke, na katerih temelji metodologija določene znanosti, čemur se vzpostavljena infrastruktura znanosti poskuša izogniti na vse mogoče načine.

Oglejmo si konkreten primer iz zgodovinske znanosti: zločin nad človeštvom, v našem primeru nad Židi, katerega materialno udejanjenje je Auschwitz, je pokazal na nemoč zgodovinarjeve paradigme.

Da bi zgodovinska znanost nacistični Vernichtung razglasila za dokazan, mora obvladati povezanost vzrokov in učinkov v celoti – kot strog prehod do finalnega vzroka (volja do uničenja): od formalnega vzroka (nacistične izjave in načrti za pobjo Židov) preko materialnega vzroka (dejanskost plinskih celic) in do učinkujočega vzroka (pobjo Židov s plinom) mora obstajati stroga povezanost s finalnim vzrokom (volja do uničenja Židov). Po argumentaciji revizionistov brez tega ni mogoče opredeliti pobojev s plinom kot učinka volje do uničenja, ampak kot posledica iniciative tega ali onega sadističnega funkcionarja. (Ranciere, J.: Nihilizem v politiki, str. 199.)

Ranciere ugotavlja, da kljub kopičenju prepričljivega dokaznega materiala od konca vojne do danes zgodovinski znanosti ni uspelo dokazati nacističnega Vernichtunga; rezultat, pri katerem je obtičala, je razglašena nemogočnost popolne povezanosti dejstev v en sam dogodek, torej materialne izkaze nacistične dejavnosti (izjave, da je potrebno Žide uničiti, načrti plinskih celic, dejanski pobjo s plinom) povezati z voljo do uničenja Židov, ki si je za sredstva izbrala te dejavnosti (isto, str. 199). Dogodek uničenja, ki je poimenovanje zbirke dejstev kot enotnost, zaradi neizpolnitve metodološke zahteve, katera zahteva povezanost štirih aristoteljanskih vzrokov, izpade. Kvalifikacijo kaznivega dejanja “zločin proti človeštvu”, torej zločin, katerega žrtev ni nikoli osebno prisotna, zamenja kvalifikacija “pobjo”, za katere so odgovorni posamezniki, vendar niso posamična izvršitev neke načrtovane skupne volje.

Ustavimo se za trenutek pri volji do uničenja. Če je volja do uničenja za znanstvenika “ne-misliva”, torej nebivajoča kot tista, ki vodi tako načrte uničenja kot tudi samo materialno uničenje, potem je tudi materialni učinek, dogodek uničenja, ki ga ta misel proizvede za znanstvenika, nemogoč. Po danes prevladujoči predpostavki pa to pomeni, da se ne more (ni mogel) zgoditi, saj biva samo tisto, katerega možnost je izpolnila vsoto svojih pogojev (isto, str. 202). V primeru odnosa zgodovinske znanosti do dogodka pa ne gre za izpolnitev materialnih pogojev, ampak za odločanje o obstoju volje do uničenja, torej za (ne)verjetje, da je ta lahko obstajala v tistem času, za njeno mislivost.

Za zgodovinsko racionalnost je vsak čas sistem svojih možnosti, katere postanejo ob uresničitvi pogojev dejansko bivajoče. Tako sistem možnosti že določa vse bivajoče. Seveda se ne uresničijo vse

možnosti, vendar je vsako posamezno dejansko bivajoče samo izpolnitev pogojev ene izmed njih. Kar nima prej možnosti, ne more postati dejansko. Torej lahko zgodovinar bivajoče, katerega možnosti ni v sistemu določenega časa, že vnaprej izključi.

Dogodek za zgodovinarja ni mogoč, ker ne obstaja možnost tega dogodka. V kakšnem smislu? Omenili smo, da zgodovinar ne more priznati dogodka uničenja, če zanika obstoj volje do uničenja kot ne-mislivo, ker "Ta dogodek ni "času primeren". Ni ga mogoče spraviti v sheme, ki naj bi, v času ekonomskega in političnega razuma, vodile trezno dejavnost velikih sil." (Isto, str. 204.) Čas, kamor umeščamo dogodek, ne dopušča njegove možnosti.

Nebivajočnost dogodka je sklep, ki sledi iz dveh tez: 1. Nemogoče, da nemogoče je, biva. 2. Dogodek je nemogoč. Sklep: Dogodek ne biva. Dejansko lahko biva tisto, kar najprej biva v svoji možnosti. Te možnosti za posamični čas rekonstruira zgodovinar. Dogodek kot bivajoče je nemogoč, ker njegova možnost v času, kamor ga umeščamo, ni verjetna.

Ves čas govorimo, kot da dogodek biva. Očitno smo zunaj zgodovinarjevega diskurza. Od zunaj opazujemo zgodovinsko znanost in njeno zagato. Naj začnemo raziskovati na lastno pest, da bi odkrili "spregledano" možnost dogodka? Pri tem bi bili prisiljeni sprejeti metodologijo znanosti, ki je že dokazano neuporabna za razglasitev dogodka kot bivajočega. Nasprotno: potrebno je potrditi, da dogodek biva. "Dogodku v splošnem je lastno, da nastane, ne da bi ga skrbelo, ali je izpolnjena vsota pogojev za njegovo realizacijo." (Isto, str. 201.)

Trditi, da dogodek obstaja, ni podobno trditvi, da se je Nietzsche sprehajal z walkmanom in poslušal rap. Verifikacija "anahronističnih" materialnih pritklin prenese verifikacijo. Medtem ko se nemožnost dogodka glede na čas nanaša na njegovo mislivost. Zgodovinska znanost lahko prizna dogodek samo, če se odpove svoji tezi o nemožnosti nemogočega, saj se hkrati umakne tudi metodološka zahteva po zveznosti štirih vzrokov. Vendar teza o nemožnosti nemogočega izhaja iz obrata zgodovinske znanosti k antidogodkovni paradigmi, ki je rezultat ponovnega premisleka o zgodovinskih revolucijah.

Kje je izvor antidogodkovne paradigme zgodovinske znanosti? Revizionizem, ki se je pojavil znotraj zgodovinske znanosti zaradi zahteve po ponovni presoji angleške, ameriške, predvsem pa francoske revolucije, je ob natančni analizi pokazal, da le-te ne morejo veljati za dogodke preloma, ker "dejstva niso bila nikoli podobna tistemu, kar je o njih povedala politična subjektivizacija, iz česar sledi, da niso nikoli tvorila dogodek, ki naj bi ga tvorila." (Isto, str. 206.) Njegove ugotovitve lahko strnemo v dve tezi: "prvič, moderna demokracija se je mislila, izhajajoč iz revolucije, ki ni obstajala, kot je bila mišljena." (Isto, str. 205.) Prepoznanje preloma je posledica napačne interpretacije. Tako imena delov

družbe, ki so bili v konfliktu udeleženi kot družbeni konflikti, ki naj bi predstavljali figure spora, niso ustrezali dejanskosti. (Isto, str. 206.) “Drugič, to verovanje je povzročilo vse katastrofe moderne politike, še posebej totalitarno katastrofo.” (Isto, str. 205.)

Revizionizem, ki je pripadal francoski zgodovinski šoli, ugotavlja, da so bile spremembe, ki so jih hoteli izpeljati revolucionarji, že izpeljane v globinah družbe in oblikah njenega upravljanja. “Od tod izhaja edino, kar lahko izhaja iz projektov, da se stori nekaj, kar je že storjeno, kar je nemogoče, torej norost.” (Isto, str. 206.) Revizionizem prepozna v poimenovanju dogodka in pri njegovem vztrajanju vzroke tako za veliko teroristično katastrofo francoske revolucije kot za izbruh totalitarizmov. (Isto, str. 207.)

Po ugotovitvah revizionizma skuša sodobna politika s zanikanjem možnosti političnega dogodka – torej vznika nečesa nemogočega, kar bi povzročilo prelom – preprečiti prihodnje totalitarizme. V skladu s tem zastavljenim ciljem mora razglasiti politični realizem, da obstaja izključno to, kar je mogoče, oziroma “tisto, kar ni mogoče, nima pravice obstoja.” (Isto, str. 208.)

Politični realizem pomeni izgon vseh neobstoječih entitet, ki jih kot neobstoječe določa logična premisa o nemožnosti nemogočega, hkrati pa vodi v novo zagato zgodovinske znanosti, ki smo jo že omenili.

Za ponovno priznanje dogodka in ostalih neobstoječih entitet je potrebno dvoje: prvič, prikazati nihilistično podobo parlamentarne demokracije, ki zanika njihov obstoj, in drugič, emancipatorno politiko je potrebno ločiti od procedure nastanka totalitarizmov (glej Badiou, A.: Etika).

Naslednji dialog prikazuje eno izmed možnih opredelitev nihilizma parlamentarne demokracije.

DIALOG O DOGODKU MED ARIEL IN LILI DI PUPPO NA KOŠARKAŠKEM IGRIŠČU

Ariel: Men se zdi, da hoče dons vsak sam uresničit svoje lastne interese, pač tiste za ktere misl, da so pomemben za njegov živlene.

Lili di Puppo: Ma, pozablaš na tiste, ki se še zmer po star navad mečejo stran: brez odpora se celo odpovdujejo lastnim interesom, da t drug laži uresničjo svoje.

A: Mislm, da si povsm zadela pojnt, ko s rekla “po star navad”. Če bi že bil, da b se znebil utvare, da bo njihov žrtvovane enkrat poplačan, predvsem pa da bojo njihov zatiralci kaznovan. Kukr je že Niče reku, da je ta morala žrtvovana vzredila resnicoljubnost, ki je pokazala, da je potreba po bogu, ki bi osmislu živlene, potreba po neresničnem; po drug stran pa se starih moralnih načel še vedno drži vrednost in zaradi njih zdržimo živlene.

LDP: Ja, brez veze si je metat pesek v oči, ...

A: Še več: Želeč se ohrant do izginotja v niču, parlamentarna

demokracija dons ne poudarja nič drugega. Od ljudi zahteva zgolj to, da uresničujejo lastne interese, ki jih omejuje zgolj stabilnost države.

LDP: Nj te spomni, da pr tem izvajanju filozofije ego-človeka pozablaš na srčiko zahodne demokracije: na Deklaracijo univerzalnih človekovih pravic: pravica do dostojnega življenja, do svobode govora, ... V imenu varovanja le-teh so armade vojakov, zdravnikov in prostovoljcev pripravljene posredovati tam, kjer so kršene.

A: Maš prou. Človek se vpraša od kod so se prtele te univerzalne človekove pravice, ki sam delajo paradoks znotraj političnega sistema. Ugotovili sva že, da je za parlamentarno demokracijo bistvo človeka samoohranitev s kar največjo mero uresničenih interesov. Misli, da se je s tem rešila vse ideološke navlake, ki je v preteklosti pogosto poskušala spreobrniti človeško naravo. Po mojem to ne more biti bistvo človeka, po katerem bi se razlikoval od ostalega živga. Ohranitev življenja – skupka funkcij, ki se upirajo smrti je bistvo živali, človek pa njena podvrsta; torej človeška žival, ki se od nje ne razlikuje v ničemer bistvenem.

LDP: A človek česa življenja zapolnjuje sploh s čim drugim kot s hlastanjem za interesi?

A: Seveda. Kot človeško žival ga lahko tudi zgazjo, njegov življenjski in interesi so ogroženi, ali v jeziku Deklaracije: njegove človeške pravice so kršene. Zgaženo je njegovo bistvo, je le še podčlovek in temu mora mednarodna skupnost pomagati (saj bi bilo nemogoče, da se ob spoznanju univerzalnih človekovih pravic ne bi zavezala k njihovemu varovanju); pod pogojem seveda, da ta človek ni prebivalci države članice mednarodne skupnosti, saj njih štiti notranja integriteta, da ni državljan države, v kateri imajo posamezne članice ekonomske interese (npr. ZDA na Kitajskem), ...

Vendar! Zgaženost, nič novega. Se dogaja vsak dan. Je nujnost parlamentarne demokracije, v kateri je suveren ljudstvo. Iz tega sledi, da ljudstvo prek državnih institucij uresničuje svoje interese, kar je, kot sva že rekli, omejen zgolj s stabilnostjo države kot posledno nujnostjo. Stabilna država je zaradi odvisnosti od globalnih ekonomskih procesov tudi labilna in zato paranoična, dojemljiva za različna lobiranja tipa "v interesu države je ...".

Dve struji, ki se na političnem prostoru bojujeta za priznanje lastnih interesov kot državnih interesov, sta: na eni strani gospodarstveniki, ekonomisti in politiki, ki hočejo ustreči določenim skupinam svojim volivcem, kateri trdijo, da je trdn gospodarstvo pogoj za stabilno državo, čeprav na račun socialnih pravic; na drugi strani ostali, ki zatrjujejo, da država nima smisla, če od nje državljanji nimajo koristi, v obliki socialnih pravic, ... Očitno je, da ta boj proizvaja poražence, ki znotraj države ne morjo uresničevati bistva človeške živali. Če rečva, da je vzrok tega ekonomska nujnost, potem iz tega sledi, da je to normalno stanje.

S stališča doslednega upoštevanja univerzalnih človekovih pravic pa to, da sistem vseskozi proizvaja žrtve, ki so jim kršene človekove pravice, nikoli ne more biti normalno stanje.

LDP: Če univerzalne človekove pravice obstajajo, vendar njihovo uresničitev preprečuje politični režim, ga je potrebn preprosto spremeniti. Vendar se mi zdi neverjetno, da bi določen režim znotraj sebe redil skrljaca, ki bi lahko zrušil njegov obstoj.

A: Kr pravš se mi zdi logični.

LDP: U čem so univerzalne človeške pravice v bistvu prpete na parlamentarno demokracijo? Četud odmislnva povsem fizično odvisnost; največji zagovorniki človekovih pravic so vendar visoki funkcionarji držav zahodne demokracije, ki majo tud moč posredovat tm, kjer se kršjo. A ni temelj človekovih pravic in zahodne demokracije eden in isti: da naj človek kolkr je človek uresničuje svoje interese. Če zrušmo politični režim, ki trdi, da je človek v bistvu egoistično bitje, izgubimo tud tisto, kar hočejo človekove pravice brant. Jst sm kr mau začudena kok hiter in po kakšnem naključju – po njihovem mnenju – človek lahko zgubi svoj bistvo.

A: Treba bse blo upret takmu pojmovanu človeka! Da b dokazal, da je človek lahko tud kj družga kukr človeška žival, pa b blo treba pokazat, da je vzrok njegovih dejanj lahko kj družga k zakon ohranitve. S padcem "etabliranega bista" človeka, pa b padu še politični sistem.

LDP: Dj greva še mal basket.

...

...

A (zadrihano): Zamisl si še ti množico BLJK, katere elementi so vsa mogoča človeška delovanja. Poleg tega uporabva še smislno predikat za to množico; recmo " ... je koristno za človekovo samoohranitev". Norma vrednotenja je norma, ki vsaki izjavi, ki jo dobiva tako, da na prazen prostor pred predikatom ustavva element množice, podeli vrednost, npr.: "resnično" ali "neresnično", "dokazano" ali "ovrženo", ... Norma vrednotenja ne bi bila norma, ampak samo pravilo, če ne bi bila zmožna dodeliti vrednosti prav vsaki tako nastali izjavi. Element, katerega izjava dobi bodisi vrednost "resnično" bodisi "neresnično", je s tem vpisan v situacijo. Nanj lahko pokažemo, njegov obstoj lahko dokažemo.

Če so v situacijo vpisli vsi elementi množice BLJK, kar pomeni, da so podvrženi distribuciji norme vrednotenja, iz tega sledi, da se tud novi elementi, ki vstopajo v situacijo, normi vrednotenja ne morjo odtegniti. U situaciji se resda dogajajo vedno nova dejanja, vendar ohranjajo staro stanje.

LDP: Z ugotovitvami, do katerih sva pršli, bi lahko oporekali sofistu Gorgiasu, ki je dokazoval, da bivajoče ni niti eno niti mnogo, iz česar je izpeljal, da tudi bivajočega ni. Iz prej povedanga pa sledi, da bivajoče je; saj je tako mnogo kot eno.

Norma vrednotenja že vnaprej zacementira vsako nemožnost spremembe u situaciji.

A: Ja, kolikor je dejansko veljavna. Klub vsemu sledi iz tega določena logična posledica: elementa, ki bi se odtegnili normi vrednotenja, ne smeva iskati med tistimi, ki so vpisani u situacijo, saj sva

rekli že prej, da se u situacijo upišejo samo elementi, katerih izjave se podvržejo normi vrednotenja, ta element pa bi se ji po definiciji izmikal.

LDP: Torej kje?

A: Treba je dokazat, da je v situaciji ali množici, kjer velja norma vrednotenja, nujno mogoče, da obstaja vsaj en element, ki se ji izmika. To pomen, da izjavo “x je koristen za človekovo ohranitev” ne moremo niti dokazati niti ovreči.

LDP: Točn to, kar dokazuje Gödelov teorem. Trd, da v aritmetično formalizirani jezikovni situaciji prvega reda obstaja vsaj ena izjava brez vrednosti, kar imenuje neodločljivo.

A: “Neodločljivo.” Kako lahko ta izjava obstaja, če ji ne moremo dati vrednosti “resnično”, ker je po definiciji brez vrednosti.

LDP: Ravn če je Gödel dokazal, da lahko obstaja taka izjava, iz tega izhaja, da se določen elementi množice BLJK nujno izmikajo normi vrednotenja, da je njihov način biti takšen, da se izmika upisu u situacijo. Mislm, da je NEODLOČLJIVO to, kr sva iskali.

0 PROCESIH RESNICE (zapiski s predavanja Alaina Badiouja v Sansnom-u)

1. IZMIKANJA

Alain Badiou trdi, da obstajajo štiri vrste resnic: znanstvena, umetniška, ljubezenska in politična; katere so nezvedljive druga na drugo. Formalni koncept procesov štirih vrst resnic opre na četverico izmikanj jeziku: neodločljivo, nerazločljivo, generično in neimenljivo. To četverico namerava v prvem delu predavanja definirati, po odmoru pa logično povezati.

1.1 Neodločljivo

Naj obstaja v katerikoli jezikovni situaciji norma vrednotenja izjav. Najbolj pogosta takih norm je razlikovanje med resničnimi in neresničnimi izjavami ali razlikovanje med dokazanimi in ovrženimi izjavami. Neodločljivo je izjava, ki se izmika normi. Neodločljiva se ne more vpisati v nobenega od razredov, v katerega namerava norma vrednotenja razdeliti vse možne izjave. Neodločljivo se izmika normi vrednotenja, ki to je ravno ob predpostavki, da se ji nič ne more izmakniti. Neodločljivo odstavi normo s tem, da ostane brez vrednosti; prekliče njeno totalno učinkovitost. Ali neodločljivo obstaja?

Gödelov teorem ugotavlja, da v aritmetično formalizirani jezikovni situaciji prvega reda, kjer je norma vrednotenja “dokazljivo”, obstaja vsaj ena neodločljiva izjava v točno določenem smislu: niti ona niti njena negacija nista dokazljivi.

1.2 Nerazločljivo

Kot v prejšnjem primeru naj obstaja norma vrednotenja znotraj jezikovne situacije. V tej situaciji sta predstavljena dva elementa, recimo a_1 in a_2 . Zamislimo si formulo z dvema spremenljivkama $F(x, y)$, npr.: "x je večji od y". Torej formula $F(x, y)$ razločuje elementa a_1 in a_2 , če imata dve izjavi, ki nastaneta tako, da v formulo v prvem primeru namesto x vstavimo a_1 , namesto y pa a_2 , v drugem pa postopek obrnemo, torej spremenljivko x nadomestimo z elementom a_2 , spremenljivko y pa z elementom a_1 , različni vrednosti. V konkretnem primeru bi to pomenilo, da ima izjava "a1 je večji od a2" npr. vrednost "resnično", izjava "a2 je večji od a1" vrednost pa "neresnično". Četudi sta si elementa v vsem ostalem enaka, se a_1 in a_2 razlikujeta po velikosti.

Iz tega sledi, da sta dva člena nerazločljiva, če v jezikovni situaciji ne obstaja nobena formula $F(x, y)$, ki ju razlikuje. Za jezik z eno samo formulo $F(x, y)$: "x je večji od y" – če si ga za hip zamislimo, bi bila člena a_1 in a_2 nerazločljiva, če bi med njima veljala enakost $a_1 = a_2$. Tako prva izjava "a1 je večji od a2" kot druga "a2 je večji od a1" nista resnični. Člena a_1 in a_2 sicer sta vpisana v jezikovno situacijo, ker se razlikujeta od drugih členov, vendar sta vpisana kot eden, jezik, tj. formula $F(x, y)$ ni zmožen označiti njune dvojnosti.

Lagrange je pokazal obstoj nerazločljivih členov znotraj algebre.

1.3 Generično

Zamislimo si jezikovno situacijo, v kateri vedno obstaja norma vrednotenja. Obstaja naj še določena množica členov ali elementov, recimo množica U . Znotraj te množice izberimo nek element, npr. a_1 . Zamislimo si formulo z eno samo spremenljivko $F(x)$: "x je večji od a2", pri čemer je a_2 določen element množice U . Izjava, ki jo dobimo, če nadomestimo spremenljivko x z elementom a_1 , dobi glede na normo vrednotenja vrednost "resnično", "neresnično", "dokazano", "ovrženo", ... Naj bo element a_1 dejansko večji od a_2 ; torej dobi izjava $F(a_1)$ vrednost "resnično". Če zajamemo vse elemente, ki so se znašli v istem postopku, namreč če nadomestimo spremenljivko x v formuli $F(x)$ in dobimo kot njihovo izjavo vrednost resnično, dobimo podmnožico elementov, za katere je značilno, da so večji od nekega določenega elementa a_2 . Lahko rečemo, da je formula $F(x)$ skonstruirala podmnožico. Sestavljajo jo vsi elementi množice U , ki imajo enako vrednost, ko nadomestijo spremenljivko x v formuli $F(x)$.

Generično je nasprotno podmnožica, ki ni skonstruirana. To pomeni, da ne obstaja nobena formula, noben predikat, ki bi veljal za vse elemente generične podmnožice. Skonstruirajmo katerokoli formulo $F(x)$. Med elementi generične množice bosta vedno obstajala elementa, ki bosta zamenjujoč spremenljivko x v formuli $F(x)$ dala različni vrednosti.

Dokaz da obstajajo v jezikovnih situacijah kot teoriji množic univerzumi, kjer se predstavlja generično množstvo, je priskrbel Cohen.

1.4 Neimenljivo

Ponovno si predstavljamo jezikovno situacijo in njene principe vrednotenja ter formulo z eno spremenljivko $F(x)$. Vrednosti izjave “resnično”, “neresnično”, “mogoče”, ... imenujmo vrednosti imenovanja. Formula $F(x)$ imenuje element a_1 univerzuma, če je a_1 edini, ki nadomešča x v formuli da izjavi $F(a_1)$ vrednost imenovanja. Za vse ostale elemente univerzuma izjave ne dajo vrednosti imenovanja.

V univerzumu s samo dvema elementoma (a_1 in a_2) postavimo “resnično” kot vrednost imenovanja. Formula $F(x)$ “ x je večji od a_2 ” imenuje element a_1 , če je vrednost izjave “ a_1 je večji od a_2 ” “resnično” in hkrati izjave, ki nastanejo tako, da vstavimo v formulo ostale elemente univerzuma, ne zavzamejo te vrednosti, vrednosti imenovanja. Dejansko je a_1 večji od a_2 ; izjava zavzame vrednost imenovanja. Kaj pa vrednosti preostalih izjav? “ a_2 je večji od a_2 ”. Izjava je neresnična, torej njena vrednost ni vrednost imenovanja.

Rekli pa smo, da sta a_1 in a_2 edina elementa univerzuma, torej formula “ x je večji od a_2 ” imenuje element a_1 , formula je shema lastnega imena tega elementa. Ime je povezano z unikatnostjo člena ali elementa univerzuma.

Neimenljivo je člen univerzuma, če je edini v univerzumu, ki ni imenovan z nobeno formulo. Četudi rečemo, da je očitno prav to njegovo ime, saj je edini element, ki je neimenljiv, to ne pomeni, da je zgolj začasno anonimen.

Neimenljivo je prav v tem, da ne trpi nobene podvojitve. (Badiou, A.: Conditions, str. 180–186)

Pravkar smo preleteli štiri vrste bivajočega, ki se znotraj jezikovne situacije nujno izmikajo. Na štiri različne načine se izmikajo predikatni funkciji jezika: neodločljivo: izjava o njem nima vrednosti, ker ga norma vrednotenja ne more uvrstiti v nobenega od svojih razredov; nerazločljivo: dva nerazločljiva elementa je mogoče razločiti od drugih, ne pa med sabo, zato ju jezik šteje za enega; generično je podmnožica brez skupnega predikata; neimenljivo: izmika se predikaciji kot poimenovanju vsakega posamičnega bivajočega.

V drugem delu tega eseja bomo te suhoparne definicije prepoznali tam, kjer živijo svoje podtalno življenje; torej v jezikovnih situacijah. S pomočjo matematike smo odkrili četverico bivajočega, ki je jezik ne more zajeti. V nadaljevanju pa bomo pogledali, kakšna je njihova povezava z resnico.

0. ODMOR

Zamislimo si jezikovno situacijo, npr. sodobno politično situacijo. Za politično skupnost parlamentarne demokracije velja, da imajo znotraj nje vsi njeni člani enako pravico uresničevati svoje interese. Omejuje jih zgolj ohranitev in stabilnost države.

Dejansko pa uresničitev interesov nekaterih članov skupnosti izključuje hkratno uresničitev interesov drugih (ali celo preostalih) članov skupnosti. Pri tem seveda ni nujno, da so si interesi različni. (Podobno kot je interes vseh udeležencev razgovora, da dobijo stipendijo; dejansko pa jo dobi samo eden.) Merilo za uspeh raje teh kot onih interesov torej ne bo resnica v smislu: ti interesi so resnični, saj je to v protislovju že s samo definicijo, da so vsi interesi enakovredni.

V postopku argumentacije lastnih interesov zмага tista stran, katere izjave imajo moč, da bolj prepričajo tiste, ki jih je potrebno prepričati (npr. zakonodajalca), kot izjave nasprotne strani. O zmagi določenih interesov torej ne odloča resničnost le-teh, temveč moč izjave, ki jih zagovarja. Da pa je moč izjave zelo relativna, so vedeli že sofisti stare Grčije, ki so se odlikovali ravno po tem, da so znali šibke izjave spreminjati v močne in močne v šibke.

Kakor ne moremo zagovarjati obstoja resnice znotraj boja dveh jezikovnih iger, prav tako moramo zavrniti obstoj individualnih resnic, ki bi bile hkrati tudi relativne glede na preostale resnice.

Predpostavimo, da obstajajo relativne resnice. To pomeni, da bi posameznik lahko določil totaliteto bivajočega tako, da bi v skladu z neko normo vrednotenja zajel vse resnične izjave o bivajočem. Vendar ugotovitve z začetka predavanja dokazujejo, da obstaja vsaj ena izjava o bivajočem, katera ne nosi niti vrednosti resnično niti neresnično. Iz tega sledi, da je znotraj jezika nemogoče doseči totaliteto bivajočega oziroma da relativna resnica ne more biti konsistentna.

Iz tega sledi, da če resnica oziroma resnice obstajajo, kot namerava pokazati Badiou, lahko obstajajo samo nekje na obrobju ali celo podtalju jezikovne situacije.

2. FORMALNI KONCEPT PROCESA RESNIC

Nekaj se zgodi. To česar bivanje norma vrednotenja ne more niti dokazati niti ovreči, imenujmo dogodek. Dogodek pomeni novost situacije. Ni samo še ne element, ki se vpiše v situacijo, ampak se vpisu izmika. Če smo s tem definirali dogodek, je Gödel dokazal, da takšno bivajoče lahko nastopi.

Ker pa dogodka ni mogoče dokazati, moramo njegovo bivanje vzeti kot aksiom. Kaj dogodek povzroči? Iz zgornjih poglavij sledi, da nasprotuje tako uveljavljenim mnenjem kot tudi ustaljenim znanostim. Norma vrednotenja v primeru, ki ga obravnavata Ariel in Lili di

Puppo, dokaže neko človeško dejanje kot skladno z zakonom ohranitve ali pa ga ovrže kot kršitev zakona ohranitve. Izključuje možnost, da bi obstajalo človeško dejanje, ki bi ne bilo niti potrđitev niti kršitev zakona ohranitve. Vendar Ariel in Lili di Puppo s pomočjo Gödela končata svoj dialog prav s to možnostjo. Oglejmo si še primer, ki smo ga vzeli iz zgodovinske znanosti: v skladu z logičnim zakonom, na katerem temelji paradigma zgodovinske znanosti, da je bivajoče lahko to, kar je mogoče – možnost mogočega – bo zgodovinska znanost dokazala tisto bivajoče, katerega možnost se je uresničila in ovrгла tisto domnevno bivajoče, katerega možnost se ni uresničila. Nemogoče bivajoče ne more niti dokazati niti ovreči.

Dogodek je v bistvu praznina, ki kaže na nemoč mnenja oziroma znanosti, da bi ga vpisale. Ker je samo praznina, pripada doživetju, potrebno ga je izkusiti; celo v komunikaciji, v kateri ena stran zatrjuje, da se je zgodil dogodek, druga stran tega ne bo mogla sprejeti zaradi dokazov, ki jih bo prva stran navedla v potrđitev svoje trditve, ampak bo morala druga stran dogodek podoživeti.

Če človeška žival potrebuje utemeljen razlog za kakršnokoli spremembo načina svoje biti, dogodek to zagotovo je, saj jo stresa iz pričakovane predvidljivosti vsake prihodnje situacije; če že ne prijetnega, pa vsaj trdnega prepričanja, da se ne more zgoditi nič novega. Dogodek torej povzroči spremembo in od človeške živali zahteva, da je še nekaj drugega kot samo to, namreč subjekt. "Biti zvest nekemu dogodku pomeni gibati se v situaciji, v kateri ta do-godek nastopi kot dopolnilo, tako da situacijo mislimo (a vsaka misel je praksa, preizkus) "glede" na dogodek." (Badiou, A.: Etika, str. 35.)

Pri preizkusu te spremembe pa je ne more voditi noben uveljavljen zakon, saj je prav dogodek veljavnost zakona – zakona ohranitve – postavil pod vprašaj. (Badiou, A.: Etika, str. 35.) Torej ni razloga, da bi imela ta subjektova izbira delovanja prednost pred drugo, kljub njuni objektivni razliki. V proceduri verifikacije resničnega kot Badiou imenuje proces zvestobe dogodku nastopijo nerazločljive izbire, kajti ne obstaja nobena formula, ki bi jih razločila po njihovi primernosti v tem procesu. Človeške živali nastopajo v podogodkovni zvestobi kot točke subjekta, ki so med sabo nerazločljive, saj so njihova dejanja nerazločljiva. "Če nobena vrednota ne razloči, kar imate na izbiro, je vaša svoboda kot taka, ki je norma, v točki kjer se zmeša z naključjem. (Badiou, A.: Conditions, str. 190.)

Verifikacija resničnega pomeni, da ko izhajamo iz aksioma, da se je dogodek zgodil, pridemo do generične podmnožice, saj preiskava pokaže, da subjektivnih dejanj "ne vodi noben uveljavljen zakon" (Badiou, A.: Conditions, str. 190.) Generična podmnožica pa mora biti nujno neskončna. Vsaki končni množici namreč lahko skonstruiramo (tudi nadvse zapleteno) formulo (isto, str. 184). Iz tega sledi, da je verifikacija resničnega neskončen proces, saj so njene materialne sledi elementi generične podmnožice.

Ne obstaja nič drugega razen situacije in njenih elementov. Torej so situacija in njeni elementi vsa materija, ki je lahko uporabljena v procesu resnice. Zgoraj smo omenili Badioujovo misel: zvestoba dogodku pomeni misliti in preizkušati situacijo, to je njene elemente, glede na dogodek. Kaj pomeni preiskovati elemente situacije ne glede na zakon, ampak v luči dogodka? "Neki element, obravnavan s stališča mnenja, je zmerom ujet v konstruktibilno množico (ki jo je mogoče zapopasti s pomočjo klasifikacij). Če pa isti element obravnavamo s stališča procesa resnice, je ujet v generično množico (grobo rečeno: izmika se vsem obstoječim klasifikacijam)." (Badiou, A.: *Etika*, str. 44.) Tako npr. politični govor v določeni politični situaciji ne bo več v najboljšem primeru sredstvo za promoviranje lastnega ega in v najslabšem za izražanje frustracij govorca, ampak se bo zakonu ohranitve izmikal, s tem pa tvoril generično podmnožico. Hm, predstavljamo še drugo situacijo: filozofsko.

Eden izmed elementov filozofske situacije so tudi članki, ki jih objavljajo filozofirajoče glave, npr. profesorji/ice. Vsi vemo, da jih objavljajo samo zato, da dosežejo zadostno število točk, ki jim omogoči obdržanje ali napredovanje na akademski lestvici. Tako obravnavan element pripada konstruktibilni množici, saj je čisto snovanje zakona ohranitve. Badiou pa pravi, da filozofija ni nobena izjema v tem, da bi nas v njeni situaciji zgrabila zvestoba. (Badiou, A.: *Etika*, str. 42.) Iz tega sledi, da ni nujno, da je vzrok razprave želja priskrbeti si mandat gretja akademskega stolčka, ampak je razprava lahko tudi materialna sled subjekta v procesu zvestobe dogodku.

V tem zadnjem primeru pripada element generični podmnožici, saj elementom, proizvedenim v procesu resnice, ne moremo najti predikata, ker se ne ravna po nobenem uveljavljenem zakonu. Da pa lahko elemente situacije presojava na drugi način, mora tudi nas – presojevalce – zgrabiti dogodek. Skratka: pomembno je, da preiskava elementa glede na dogodek pomeni tudi že njegovo drugačno uporabo, pač glede na proces resnice ali: "resnica v pravem pomenu je tisto množstvo, imanentno dani situaciji, ki jo postopoma konstruira zvestoba; ki je tisto, kar zvestoba prerazporedi in proizvede. (Isto, str. 52.)

Na dogodek smo navezali eno izmed permutacij štirih elementov: neodločljivo nerazločljivo generično neimenljivo. V procesu zvestobe dogodku, ki ga Badiou imenuje proces resnice, nam ostaja neznana vloga zadnjega.

Človeška žival živi v skupnosti, v kateri se socializira s komunikacijo. O čem komunicira? O petkovem koncertu na Metelkovi, o novi zgoščenki *Noir Desir*, o koristnih strategijah na izpitu, o novem zakonu o varnosti cestnega prometa, ... Pri tem pa jo vodi edino upoštevanja vredno vodilo – lastni interes, ki se kaže v neskončni razvejanosti.

Komunikacija je očitno pomembno sredstvo v rokah človeške živali. Zanima nas: prvič, kako proces resnice lahko vpliva na mnenja,

če smo že zgoraj omenili, da dogodek ni sporočljiv, prav tako pa se tudi četverica, na kateri temelji proces resnice, izmika predikativni funkciji jezika, torej tudi mnenjem? Drugič, ali je mogoče, da proces resnice ukine vseskozi gibljivo komunikacijo med človeškimi živalmi, ki je posledica nenehnih sprememb njihovih interesov. Posledica, ki sledi iz potrditve te možnosti, je, da subjekt uniči človeško žival, saj ta ne sme več zasledovati svojih interesov.

Prvič: recimo, da obstaja proces resnice, v katerem subjekt ustvarja materialne sledi tega procesa, npr. knjige, članke, prispevke za kolokvije, ... ki jih lahko snamem z interneta, cd-romov, revij, knjig, ... Nato pa koncepte, ki jih razvija razprava, uporabim v komunikaciji s komerkoli ali celo o njih, o joj!, pišem seminar, ne da bi pri tem (po)doživela dogodek. Z novimi mnenji, ki sem jih izluščila iz razprave, lahko napadam zastarela mnenja, pri tem pa me lahko vodi goli interes, npr. vidim osebno priložnost v zamenjavi struktur. Primer: "staro mnenje: filozofija kot institucija je potrebna, ker posreduje znanje o filozofih in njihovih delih, kar je ključnega pomena za razvoj filozofije. Novo mnenje: Vse kar filozofija kot institucija lahko posreduje, je zgodovina filozofije; tega se vseskozi tudi zaveda in na preizkusu sposobnosti študentov filozofije ne zahteva ničesar drugega. Nasprotno pa je razvoj filozofije odvisen samo od dogodka, ki se zgodi v filozofski situaciji, in procesa, ki mu sledi." Ni nam potrebno niti omenjati, od kod smo izpeljali to novo mnenje.

In čeprav je resnica glede na mnenja heterogena, očitno predstavlja edini znani vir novih vednosti, npr. takšen kot smo ga izpeljali zgoraj. (Isto, str. 54.) Še enkrat: nobena resnica kot taka ni sporočljiva, vendar pa implicira v distanci do same sebe silovite predelave oblik in referentov komunikacije, kar pa ne pomeni, da te predelave "izražajo" resnico oziroma kažejo "napredek" mnenj. (Isto, str. 54.)

Drugič, moč resnice poimenujemo učinek resnice na preoblikovanje mnenj.

Za izmenjavo mnenj o elementih situacije (to namreč pomeni komunicirati) moramo le-te poimenovati. To poimenovanje poteka v skladu z vsakokratnimi interesi in se vseskozi spreminja.

Proces nastanka novih mnenj, ki jih proizvajajo proces resnice, potemtakem pomeni identifikacijo elementov situacije s pomočjo procesa resnice. (Isto, str. 62.) Kljub vsemu se nova mnenja razlikujejo od prejšnjih, saj poimenovanja niso posledica zainteresiranosti, ampak prav nasprotno – nezainteresiranosti. Ločimo lahko med jezikom objektivne situacije, v katerem se izražajo mnenja, ki jih vodi interes, in jezikom-subjektom, ki omogoča vpis neke resnice. (Omenili smo že razprave, knjige, ...) Potemtakem je moč resnice v bistvu moč jezika-subjekta; ta je tisti, ki spremeni komunikacijske kode.

Kolikšna je ta moč? Totalna moč jezika-subjekta je "zmožnost imenovati in oceniti vse elemente objektivne situacije glede na proces resnice." (Isto, str. 63.) Prej obstoječa mnenja, ki zaobsegajo

totaliteto elementov situacije, nadomestijo nova. Govorico objektivne situacije je kratkomalo zamenjal jezik-subjekt. Kar pomeni, da si človeška žival bivajočega ne more več organizirati glede na lastni interes. Ta pa je s svojimi mnenji vred subjektova edina opora. "Nesmrtno obstaja le v smrtni živali in prek nje. Vsakič poseben prodor resnic je možen le v tkivu mnenj. Nujno je, da komuniciramo, da imamo mnenja." (Isto, str. 64.)

Če bi bila moč resnice totalna, bi sama uničila tisto, kar ji je v oporo, in vsak proces resnice bi se končal s katastrofo človeške živali. V nasprotnem primeru pa mora obstajati vsaj en element, ki ga jezik-subjekt ne more imenovati. Omenili smo ga že; to je neimenljivo.

"(Filozofska) misel pa je pred težko nalogo, ko mora določiti neimenljivo točko v nekem tipu procesa resnice." (Isto, str. 65.)

ZAKLJUČEK

Pričujoči prispevek je samo poskus predstavitve formalnega koncepta procesa resnic. Je natančnejša analiza povezave med procesom resnice, mnenjem-vednostmi in neimenljivim, ki onemogoča totalno moč jezika-subjekta? Več v naslednji razpravi.

LITERATURA:

BADIOU, ALAIN (1992): *Conditions*, Editions du Seuil, Paris.

BADIOU, ALAIN (1996): *Etika*, Problemi, Ljubljana.

NIETZSCHE, FRIEDRICH (1991): *Volja do moči*, Slovenska matica, Ljubljana; (1988): *Predsokratiki*, Slovenska matica, Ljubljana.

RANCIERE, JACQUES (1995): "Nihilizem v politiki", *Casopis za kritiko znanosti*, št. 175, Ljubljana.

Ameriške *cultural studies* ali *cultural studies* v Ameriki?

V svojem uvodu k zborniku *Cultural Studies*,¹ prvem preglednejšem poskusu zapopasti in identificirati dispartno in pogosto izmakljivo naravo *cultural studies*, uredniki zapišejo definicijo: *cultural studies* so interdisciplinarni, transdisciplinarni in včasih antidisciplinarni projekt-bricolage metod, teoretičnih pozicij in analitičnih interesov, ki se gibljejo v napetosti med antropološkim in humanističnim pojmovanjem kulture. Od svojega zagona v okviru birminghamskega Centra za sodobne kulturološke študije v poznih šestdesetih in sedemdesetih, svojih individualnih intelektualnih snovalcev novega teoretičnega polja, kot sta Raymond Williams in Stuart Hall, do novejših akademskih in zunaj-akademskih praks delanja *cultural studies*, zares ni nikoli natančno jasno, kako pojasniti kanon, intelektualno dediščino ali teoretično zavezanost temu ali onemu predhodniku. Namesto distinktivne metode in analitične orientacije *cultural studies* ponudijo seznam študij, ki služijo kot primeri in hkrati kot neponovljivi, enkratni projekti kulturološke analize: vsaka posamezna analitična intervencija aspirira kot zgled k širšemu modelu nove pisave in se obenem umika kot metodološki in teoretični unikat, ki je svojemu analitičnemu interesu podredil različne strategije in tradicije pri roki.

Navkljub svoji naključnosti in proti-ortodoksni izposoji metodologije in konceptualnega aparata, intelektualne permisivnosti in teoretične fragmentiranosti *cultural studies* uspe zarisati neko prepoznavno orientacijo, ki presega nacionalne okvire britanske šole in na svoji poti k transnacionalnemu projektu določi kulturo in

¹ Grossberg L., C. Nelson in Paula Treichler, ur. (1992) *Cultural Studies*, New York: Routledge.

² Glej predvsem Turner, Graeme, ur. (1993) *Nation, Culture, Text: Australian Cultural and Media Studies*, London: Routledge.

³ glej Ksenija H. Vidmar (1995) "Raziskave sodobne kulture kot zgodovina zavesti", *Časopis za kritiko znanosti*, 23:175, str. 187–194.

⁴ Grossberg et al., str. 5.

politiko nove kulturološke analize.² Kultura *cultural studies* vnaša v kulturološki projekt nov pristop upravljanja s simboli, pomeni in praksami, takšen, ki sproti preverja svoje lastno mesto izrekanja, institucionalno umeščenost in pozicijo v hierarhiji akademskih in disciplinarnih konfiguracij. Najlepši zgled za takšno novo držo je ameriški Center for Cultural Studies na University of California, Santa Cruz, ki ob institucionalni opori interdisciplinarnega podiplomskega študija History of Consciousness proizvaja nov tip učnega programa in intelektualca.³ namesto jasno opredeljenih meja akademskih disciplin, zgodovine, antropologije, literarne teorije, politične ekonomije itd. ponudi disciplinarni kolaž tradicionalnih znanstvenih in interpretativnih metod, redefiniranih za potrebe postmoderne učne mentalitete, ter kreira postmodernega "šolarja", katerega ekspertizo legitimirata bolj specifična intelektualnega interesa kot kvantitativna striktnost akademskega curriculum, način pristopanja k predmetu analize bolj kot trening obvladovanja posamezne discipline.

Politika

Politika *cultural studies* dopolni in dogradi kulturo analize *cultural studies* še predno ta požene v obtok konceptualni aparat in definira svoj predmet: pod projekt *cultural studies* se od svojega začetka namreč podpisuje neka temeljna perspektiva ali kar vodilo, ki kulturološko analizo prevaja v politični projekt, to je projekt, ki v trenutku delanja analize že nosi in vpisuje določeno politično pozicijo, katere učinki delujejo navzven. Ne glede na posamezne tradicije, ki jih v *cultural studies* posamezno vpisujejo njihovi praktiki, skorajda vsi vidijo projekt "ne kot preprosto kroniko kulturne spremembe, temveč kot intervencijo vanjo, in sebe ne kot preprosto analitike, ki ponujajo poročilo o tem, temveč kot politično zavezane udeležence."⁴

Cultural studies od samega začetka pomenijo več kot zgolj intelektualno tradicijo: so artikulacija političnega skozi kulturološko analizo, artikulacija, ki stavi na svoje učinke in verjame v svoje politične cilje. Takšno kričanje analitičnega in političnega izhaja iz same družbeno-kulturne umestitve analitika, ki politično kritiko v kulturološkem tekstu razvija skozi samorefleksije svojega položaja v strukturah oblastnih razmerij in opredeljuje analizo kot strukturni antipod, ki nasprotuje logiki teh razmerij. Na kratko, projekt *cultural studies* definira držo analitika v okvirih svoje lastne kulturne in politične strategije kulturološke analize. Stuart Hall v svojih razmišljanjih o vplivih Raymonda Williama na svoj osebni razvoj in razvoj Centra povzema, da je takšno križanje analitičnega in političnega izšlo kot rezultat individualne umestitve v sistemu kulturnih hierarhij. Kar me je navkljub najinim precejšnjim razlikam v temperamentu, značaju, ozadju, starosti, generaciji in formaciji približalo Williamsu,

zapiše Hall, "so bile najine reakcije 'štipendiranih fantov' s periferije angleške kulture na prvo srečanje z institucijami, ki sta bili postavljeni v samem centru kot dominantni kulturni sistem: Oxbridge (Skovanka iz Oxford in Cambridge – op. KHV)."⁵ Williamsov vstop v Cambridge, kar je s svojo valečansko "strukturno občutenja" poimenoval drugo nacionalno kulturo, reproducirano v dvoranah prestižne univerze, je bistveno zaznamovalo njegova razmišljanja o razmerjih med periferijo in centrom, podrejenimi in dominantno kulturno sfero. Izkušnja srečanja obrobne s središčem, kulturne premestitve in izključenosti iz sistema dominantnih kulturnih kodov je v Williamsovi analizi pognala v reformuliranje tradicionalnega humanističnega pojmovanja kulture, ki je bilo v povojnih angleških kulturnih krogih, tako na levi kot desni, močno prisotno. Namesto estetskih vrednotenj in določanj meja nacionalne kulture, nanešenih z institucionalno privilegiranih mest visoke kulture in njenih adeptov in epitomiziranih v kanonu "angleške literature", je Williams konceptualiziral kulturo v odnosu do skupnosti in njene pomene in vrednote "oživil" v dnevnikih praksah ljudi. Namesto bibliotečnih katalogizacij kulturnih del in taksonomij okusa je kulturo prevedel v vsakdanjo izkušnjo, izpisano v razmerjih med ljudmi in v skupnosti, ter jo opredelil kot "celostni način življenja" ("a whole way of life"). V trenutku pa, ko je kulturo vpisal v strukturo vsakdanjih praks in razmerij, širših "struktur občutenja", "skupnosti", "skupne izkušnje" (shared experience), "nacionalne identitete", je Williams postavil temelj novi intelektualni praksi, katere analitično delo se je oprijelo natančno kategorij skupnosti, identitete in pomena – in ki jih bo kritično prevrednotil projekt nove šole: *cultural studies*.

Stuart Hall zasede mesto v kulturni hierarhiji Oxbrida drugače kot Williams; namesto Williamsove holistično pojmovane kulture, izpeljane iz izkušnje polarosti in izključnosti centra in periferije, se njegova analitična gesta začne z izpraševanjem razmerij med obema ter problematiziranjem samega koncepta kulture kot "celostnega načina življenja". Tu strukturni pogoji celote razpadejo v fragmente potujočih, spreminjajočih, preskakajočih in nikoli do kraja fiksiranih pomenov in identitet, ki uhajajo neki dokončni kulturni pripadnosti. Williamsov "celostni način življenja" za Halla postane problematičen: "čigav način? Katero življenje? En način ali več?", se sprašuje, in nadaljuje:

Ali ni res, da v modernem svetu, bolj ko preučujemo "celostne načine življenja", ti ne postajajo bolj notranje različni, bolj prestreljeni s kompleksnimi vzorci podobnosti in razlike? Zdi se, da morajo biti moderni ljudje vseh vrst in stanj, če hočejo preživeti, hkrati člani mnogih, prekrivajočih "umišljenih skupnosti" (imagined communities); in prav pogajanja med in počez teh kompleksnih "meja" so značilnost modernosti same.⁶

Hallov, in birminghamski projekt nasploh, je v poudarjanju izmisljivosti, kompleksnosti in kontradiktornosti kulturne identitete,

⁵ Hall, Stuart (1993) "Culture, community, nation", *Cultural Studies* 7:3, str. 350.

⁶ *Ibid.*, str. 359.

izhajajoče iz postmoderne, postkolonialne zgodovinske situacije – raje kot njene fiksiranosti v “nastanjenih skupnostih” (settled communities). Politična gesta analitika tu preseže “zgolj” pojmovanje kulture na način, ki vključi in približa vse in vsakogar; namesto tega raje oddalji, vpelje distanco in razliko, in pokaže identiteto kot zasedajočo hkrati več pozicij, govorečo več jezikov – je moderni kulturni hibrid, ki v sebi združuje več zgodovin in kultur, a hkrati ne pripada nobeni od njih.

Analizirati v tradiciji *cultural studies* tedaj pomeni pripadnost intelektualni skupnosti, ali orientaciji, ki postavlja v ospredje vprašanja oblastnih razmerij, političnih spopadov in diskurzov razlike (spolne, rasne, razredne, ...) v sferi kulture ter išče mesta upora, zanikanja, transgresije v mikro-politiki vsakdanjega življenja. V poskusu iskanja in redefiniranja politične zavesti v navezavi na družbeno podrejene sfere v hierarhiji oblasti, poskusu, ki zgodovinsko sovpadne z družbeno-ekonomskimi transformacijami kapitalizma kot svetovnega reda, *cultural studies* zgodovinsko prestavijo tudi mejo med visoko in nizko kulturo kot označevalcem meščanske politike izključevanja drugega. *Cultural studies* izhajajo iz pojmovanja kulture in kulturne identitete, ki poudarja dnevne prakse, izmenjave pomenov in prečenja hkratne pripadnosti večim kulturnim skupnostim in razumejo institucionalno ustaljene modele in določitve kulture kot procese pogajanja med različnimi pozicijami, ki v svoji hegemonistični, poenotujoči in združujoči rezultanti vsebujejo zametke upora, razhajanja, distance. Naloga kulturološke analize je tedaj spraviti na svetlo, poudariti prav ta trenja in anatgonizme v konstrukciji kulturne identitete kot homogene entitete, in spregovoriti s pozicije drugega, uhajajočega, multiplega, fluidnega kompleksa subjektivnih pozicij.

Metode. Tematska polja

V iskanju skupnega imenovalca, ki določa politiko *cultural studies*, je lažje osredotočiti se na sam politični efekt, ki ga proizvede (ali h kateremu stremi) kulturološki analitični tekst, kot iskati disciplinarno in metodološko striktnost, ki bi pripeljala do samih analitičnih izhodišč. Kulturološka analiza, pisana v tradiciji birminghamske šole, uporablja multiple raziskovalne strategije, epistemološke osnove in filozofske paradigme, in v svoji projektni fragmentarnosti izmenjuje tehnike, koncepte in analitična sredstva, ki si pogosto stojijo v nasprotju. Konceptualni aparati poststrukturalizma, psihoanalize in neo-marxizma, izhajajoči iz strukturnih matric pomena, diskurzivnih pogojev zavesti in identitete, in momentov nezavednega v kulturnem tekstu prečijo projekte etnografskih prijemov in mikrosocioloških kontekstov, ki stavijo na zgodovinskega dejavnika (agency) in njegovo/njeno konstitutivno vlogo v bralnih praksah, tvorbi

pomenov in družbeni situiranosti interpretiranja tekstov. Bralec kot produkt teksta izmenjuje vlogo z relativno avtonomnimi branji; in dominantna vloga teksta kombinira svoje učinke s kontekstualnimi, družbeno, zgodovinsko in kulturno pogojenimi konstrukcijami pomena.

Navkljub metodološki permisivnosti in konzorciju intelektualnih dediščin je mogoče izluščiti nek teoretski nagib, ki v *cultural studies* prevladuje tako zgodovinsko kot kvantitativno: strukturni pogoji kulturnih diskurzov, institucionalnih mehanizmov in ideoloških hierarhij so običajno podpisani pod črto analitičnih izhodišč – a njihova dejanska in determinirajoča premoč se pogosto deaktivira skoz politično investicijo v zgodovinski subjekt, katerega dnevne prakse in taktike upora predstavljajo premočrtno ideološko učinkovanje. Takšen nagib je najočitneje izzvan v britanskem kontekstu v debati med krogi okoli revije *Screen* in birminghamskem najvplivnejšem predstavniku po Stuartu Hallu, Davidom Morleyem. Screenovska post-strukturalistična koncepcija subjektivitete kot diskurzivnega efekta in dejanskega gledalca kot tekstualnega subjekta, pred-vpisanega in pogojenega v logiki tekstnih konstrukcij v poznih sedemdesetih izzove kritično reakcijo kulturnih teoretikov, ki vztrajajo na distinkciji med družbeno in tekstualno proizvedenimi subjekti. Poststrukturalistična in lacanovska orientacija Colina Macabea in Stevea Heatha,⁷ dveh glavnih in najvplivnejših teoretičnih glasov *Screena* iz tega obdobja, sproži kritični premislek o razmerju med družbenim in kulturnim tekstom ter mestom subjekta – premislek, ki bo kritično zaznamoval paradigmo *cultural studies* v osemdesetih. Vztrajanje na strukturno umeščenem subjektu, vpisanem v izključno diskurzivne parametre kulturnega teksta, piše Morley, služi osamitvi teksta in bralca iz vseh družbenih in zgodovinskih struktur in ostalih tekstov. Takšno konceptualiziranje trenutka branja/gledanja zapostavi stalne intervencije drugih tekstov in diskurzov, ki prav tako umeščajo "subjekta".⁸

Morley svoje kritično delo zastavi natančno skozi prelom med družbenim subjektom in subjektom teksta, in se namesto analiz diskurzivnih konstrukcij loti raziskav dejanskih gledalcev in družbeno-zgodovinskih kontekstov gledanja. S tem pa vpelje v kulturološke študije metodo, ki na področju medijskih raziskav zadrži vodilno mesto: etnografija odpre vpogled v družbene situacije, kulturne okvire in multiple subjektne pozicije, ki za gledalca namesto ideološko dominantnih intervencij teksta producirajo pluralne in pogosto ambivalentne strukture pomena.

Poudarjanje vloge bralca/gledalca v srečanju s kulturnim tekstom, v relativno avtonomni in heterogeni konstrukciji pomena, ki lahko sodeluje ali pa se obrne nasproti dominantnim pomenom, vpisanim v strukturo teksta, je morda najbolj produktivna, pa tudi najbolj problematična teoretična zaslonba *cultural studies*. Njena najočitnejša težavnost izhaja natančno iz mesta gledanja samega analitika,

⁷ Za podrobnejši pregled debate glej Shaun Moores (1993) *Interpreting Audiences: The Ethnography of Media Consumption*, London: Sage in John Fiske (1987) *Television Culture*, New York: Routledge.

⁸ Morley, David (1980) "Texts, Readers, Subjects", v S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, P. Willis (ur.) *Culture, Media, Language*, London: Hutchinson, str. 163.

iz strukture teoretikovega pogleda, ki, kot bo nakazal zadnji del tega eseja, v svojem vztrajanju na principu politične asociacije s podrejenimi družbenimi skupinami pogosto spregleda svoje lastno mesto izrekanja, svojo lastno družbeno-zgodovinsko in diskurzivno skonstruiranost v pripovedovanju o drugem. Četudi se etnografija kot metoda in politično-analitični zastavek odpove tradicionalno institucionalizirani privilegirani poziciji pripovedovalca-analitika in namesto tega ozvoči glas samega predmeta raziskave, sebe pa prestavi v vlogo prevoda, ne more popolnoma uiti logiki svoje skonstruiranosti v jeziku, ki deluje natančno na mestu, ki ga sama potlači: skozi nezavedno. Samo-refleksija pripovedovalca-prevajalca, ki raje piše po predlogi participantov v raziskavi kot skozi lastno percepcijo dogodkov, stanj in situacij, resda vpelje ključni moment destabiliziranja avtoritete akademskega diskurza; toda v svoji zavestni sprotni samo-preverbi in poudarjanju svoje vloge posrednika ne more nikoli do kraja zagotoviti popolne legitimnosti svoje distance, ne odsotnosti nezavednih intervencij, ki v krajni konsekvenci prav tako lahko kontaminirajo politični projekt krepitve moči podrejenih.

Toda predno se lotimo dilem *cultural studies*, izpeljanih iz metodoloških in epistemoloških zasnov samega projekta, je vredno poudariti njihovo intelektualno moč odpiranja novih prostorov analize ter konstruiranja novih modusov politične zavesti, vpisanih v izbiri pristopa in interesa kulturoloških študij. V tem spisu se omejujem na ameriške *cultural studies* oz. ameriško konstruiranje polja *cultural studies* iz dveh razlogov: prvič, ker v mnogo širšem vplivnostnem obsegu zapisujejo institucionalno usodo *cultural studies*, in drugič, ker v svojem odstopanju in kontinuiteti z britansko šolo posredno vodijo k odgovoru na naslovno vprašanje: ali obstajajo nacionalno specifični projekti *cultural studies* (torej morda tudi slovenski) in kakšen je tedaj njihov pomen v kontekstu postmoderne globalne kulturne izmenjave. Ameriške *cultural studies* izrisujem na osnovi treh tematskih polj: (1) študija množične kulture, (2) vprašanj rasne, nacionalne identitete ter diskurzov postkolonializma in (3) vprašanja spola in spolnosti. Vsako od polj gradim skozi okvirno predstavitev nekaj najbolj vplivnih in pogosto problematičnih študij, ki kritično zaznamujejo potenciale in meje *cultural studies*, in v svoji kulturno-zgodovinski, lokalni in politično-institucionalni umestitvi služijo kot izhodišče premisleka o novi kulturološki paradigmi skozi oči zunanjega, dislociranega opazovalca.

(1) Študij množične kulture v ameriškem kontekstu v osemdesetih bistveno požene interes za televizijo, televizijsko publiko in modalitete množično-kulturnih publik nasploh. Kakor je v projektu *cultural studies* težko določiti tematske ravni, ki presegajo in definirajo posamezno analizo, tako tudi interes za množično kulturo nikoli ne nastopi v izolirani obliki splošnih postavk funkcioniranja in učinkovanja množično kulturnih tekstov; analitično branje se vselej rajši odpira skozi prizmo multiplih in heterogenih posredovanj,

artikuliranj in konstrukcij pomenskih struktur, ki sovpadajo z multiplo in heterogeno naravo kulturnega potrošnika. Takšno množstvo potrošnikove umestitve v mrežo subjektivnih pozicij in začasnih, pogosto naključnih zvez s formami identitete, ki jih zagotavlja množična kultura, lahko zavzame implicirano pozicijo drugega – skozi pripadnost kulturni pod-skupini, subkulturi, proti-kulturi (counter-culture), fanovskemu klubu – ali pa izhaja iz eksplicitne pripetosti na eno družbeno identiteto, ki je najpogosteje spolna. John Fiske⁹ kulturnega porabnika tako definira skozi načine uporabe kulturnega blaga, kar ga pripelje do pojmovanja potrošnika kot imigranta, nomadske subjektiviteto, ki potuje skozi teritorije kulturne ponudbe in vmes izmenjuje pripadnosti, pomene in rabe kulturnih predmetov. Izhajajoč iz semiotične tradicije branja množičnih kulturnih proizvodov, in predvsem v luči Barthesovega sistema dekodiranja pomenskih plasti teksta, Fiske razpusti striktno enosmerno ideološko učinkovanje teksta v relacijsko, medsebojno odvisno konstruiranje pomena, ki izhaja tako iz večplastnosti, polisemičnosti teksta kot različnimi načini branja. V tem pogledu vsak kulturni proizvod, od jeansa do Madonne, služi kot tekstna predloga, ki hkrati ideološko reproducira kapitalistična ekonomska razmerja ter zagotavlja uporabniku momente manifestiranja lastne moči in upora. Polisemija jeansa tako na primer vpisuje hkrati kapitalistični ekonomski red, ki v svoji potrebi po homogenizaciji kulturnega trga zabriše sistem družbenih razlik (kavbojke se nosijo ne glede na razredno, spolno, rasno pripadnost, na deželi in v mestu); njihova uporaba, predvsem ko so nošene preko roka trajanja in strgane, trdi Fiske, pa lahko porazi logiko obtoka blaga in skanalizira pomen v formo upora tej logiki. (Madonna, podobno, predstavlja kulturno blago, ki reproducira logiko kapitalistične glasbene industrije; a hkrati, skozi generiranje fanovskih skupin, ki razvijajo nove oblike kulturne kompetence, odpira prostor družbenim skupinam, ki so sicer odstavljene z odra oblastnih pozicij.) Po tem, ko kapitalizmu in z njim kulturni industriji, navkljub Adornovim napovedim, ni uspelo homogenizirati kulturne sfere, se Fiskeovo analitično branje usmeri rajše na konceptualizacijo kapitalistične kulturne proizvodnje kot procesa stalnega pogajanja za prevlado interesov s pogosto naključnostnimi in kontradiktornimi učinki. Pravi nepredvidljivi in nekalkulabilni učinki, "tekstualni prostori", kot jih imenuje na drugem mestu, zagotavljajo bralcu/potrošniku kulturnega blaga interveniranje, ki predstavlja produktivno in kreativno silo v sistemu kulturnih in družbenih hierarhij. Na primeru televizije zapiše: če hoče biti televizija popularna pri različnih publikah, potem mora hkrati pripraviti bralce k proizvodnji pomenov in užitkov in zagotoviti tekstualne prostore (textual spaces), kjer se ti pomeni in užitki uskladijo z družbenimi interesi bralcev. Bralci bodo proizvedli pomene in našli užitke v televizijskem programu le, če ta dopusti artikuliranje njihovih interesov.¹⁰

⁹ Fiske, John (1989) *Understanding Popular Culture*, Boston: Unwin Hyman.

¹⁰ Fiske, John, *Television Culture*, str. 83.

¹¹ *Radway, Janice (1984)*
Reading the Romance:
Feminism and the
Representation of Women
in Popular Culture, *Chapel
Hill: University of North
Carolina Press.*

¹² *Douglas, Ann (1977)*
The Feminization of
American Culture, *New
York: Doubleday.*

Fiskeovo pojmovanje menjave kulturnega blaga tedaj redefinira vlogo bralca/potrošnika v luči aktivne udeležbe v tvorbi pomenov, udeležbe, ki izbira in si prilagaja vsebine polisemičnega kulturnega teksta, heterogenega in odprtega za bralčevo intervencijo. Četudi Fiske v skladu s semiotično dediščino analize bralca še vedno dojema kot mesto kompleksnih diskurzov in tekmujočih ideoloških in zgodovinskih silnic, vendarle prevesi moč definiranja in konstrukcije pomenov na stran uporabe, z vpisanimi momenti upora in nasprotovanja dominantnim ideološkim kodom kapitalističnega kulturnega teksta.

Še dlje v definiranju moči in upora obstoječemu družbenemu redu gre Janice Radway. S svojim delom *Reading the Romance*,¹¹ ki je od izida 1984 inspiriralo vrsto feminističnih etnografskih raziskav, se Radwayeva fokusira natančno na mesto izbire, uporabe in rekonstrukcije tipičnega proizvoda kapitalistične množično-kulturne industrije: romantičnega žepnega romana. Da bi lahko razumeli, zakaj ljudje berejo romantične romane, zapiše, raje gledamo na trenutke izbire teksta in ne na sam tekst. Izbira, zaključi po tem, ko opazuje bralno žensko skupnost v fiktivnem Smithonu, je darilo ženske sami sebi, darilo, ki zagotovi utopično vizijo ženske individualnosti in psihološko zadovolji potrebo po skrbi za samo sebe, ki je v vsakdanji realnosti predstavljena na skrb za druge. S tem, ko si ženska bralka v dnevnem delovnem urniku odtrga trenutek zase, nasprotuje patriarhalni logiki ženske aktivnosti, usmerjene na gospodinjstva opravila in skrbi za družino, ter s tem začasno redefinira svojo umeščenost v sistemu družbenih in spolnih razmerij. Radwayina analiza tako bistveno prestavi poudarek z vprašanj kulturnih pogojev (spolne) opresije na kolektivne ženske fantazije kot mesta vnosa ženske moči v sfero kulturne menjave. S tem pa se tudi polje množične kulture, tradicionalno zvezano z žensko publiko kot estetsko nezahtevno in osrednjo potrošniško tarčo, postavi na nove koordinate kapitalističnih kulturnih kontradikcij, ki skozi reprodukcijo patriarhalnih struktur družbenih in družinskih razmerij nujno vnašajo klice upora in prilagajanja drugačnih realnosti. "Feminizacija ameriške kulture",¹² ki v besednjaku marksistične analize vodi k razvrednotenju kulturnih dobrin, tu zadobi nove razsežnosti odprtja v samo jedro patriarhalne kapitalistične kulture; ta mora prav zaradi logike ekonomskega preživetja ženski bralki dopustiti, da si nekaj ur dnevno po svoje domišlja in prakticira patriarhalni zakon.

Tako Fiske kot Radwayeva predstavita analitični interes na mesto uporniškega potenciala uporabe množičnega kulturnega blaga. Četudi priznata, da se takšen potencial razvija znotraj dominantnega kulturnega sistema na način, ki zgolj "mehča trde okončine oblasti" (Fiske) ali celo, s tem, ko dela situacijo bolj znosno, odprto reproducira obstoječa družbena razmerja (Radway), se njuna analiza takšnemu sklepu ne posveti dlje kot v mimotoku politične investicije v momente uporništva. Njuno implicitno vztrajanje na demokratični

izbiri med kulturnimi blagi, pomeni in užitki kot mestu revizij, transgresij in dekonstrukcij parametrov dominantnih družbenih razmerij pa spregleda vsaj troje: prvič, da je kreativna plat potrošnje vselej predeterminirana z logiko ponudbe, drugič, da je izbira pomenov, vsebin in imaginarnih identifikacij tedaj skonstruirana skozi reakcijo na kulturni trg in ne v njegovi tvorbi, in tretjič, da takšna predhodna izključitev iz mesta proizvodnje, predvsem v odnosu do manjšinskih skupin, pogosto pomeni umanjkanje ponudbe ali tekstualnih prostorov, ki bi sploh dopustili artikuliranje takšnih interesov. Ker njuna analiza prizna, a analitično ne razdela kompleksnosti subjektivnih pozicij potrošnika, in implicitno obdeluje potrošnika, ki se je že vpisal v marketinške strategije množične kulture, zdrsi na točki ovrednotenja in upoštevanja ponudbe in zalog medijskih zastopstev drugega – zdrsi na točki, ki jo Herman Gray v navezavi na rasno zastopstvo v medijih in medijskih študijah poimenuje neskončni zdrs razlike, “marginalizacijo in zaprtje črnec kot subjektov v kritičnih televizijskih študijah na ‘robna’ mesta opomb pod črto, opomb na koncu besedila, na strani in v izjavah v oklepajih”. Kar se tiče zastopstva, takšna gesta oživi natančno tisto normalizacijo in torej zaprtje razlike, za katero kritični televizijski pisci obtožujejo televizijo.¹³

Protiutež homogenizaciji uporniškega momenta potrošnje postavi Andrew Ross, ki se namesto etnografske koncepcije bralca loti diskurzivnih pogojev pomnoževanja in diferenciranja bralnih taktik. V primerjalni analizi nekaj sočasnih tekstov s konca osemdesetih, Tim Burtonovega “Batmana”, glasbenega loga Public Enemy in Spike Lee-jovega “Do The Right Thing”, Ross¹⁴ izlušči kontradiktorne momente rasnih fantazij kot dialektične momente križanja marginalnih in središčnih kulturnih praks, ki jih moramo, po Rossu, vselej brati skupaj. Nadaljujoč tezo iz vplivnega *No Respect: Intellectuals and Popular Culture*,¹⁵ v katerem se zavzema, da obravnavamo zgodovine uradnih in podrejenih kultur v njihovih medsebojnih prepletih, kot implicirane druge v drugih, Ross izrabi vprašanje rasnih simbolov v popularnem kulturnem tekstu kot polje artikuliranja, križanja in izražanja družbenih fantazij, strahov in problemov v konstituiranju nacionalne identitete. V tem pogledu Batman kot del uradne in dominantne zgodovine “rojstva naroda” vpisuje drugega, v tem primeru črno grožnjo, zakrinkano na obrazu Jokerja, in predstavlja nadaljevanje hollywoodske prakse izključevanja drugega, prestavljanje črnske identitete v polje nevidnega; hkrati pa takšna izključitev sovpada z družbenimi dogodki, diskurzi in zgodovino zatiranja in represije nad črnskim delom prebivalstva v ZDA v osemdesetih, kjer kriminaliziranje črnske in drugih manjšin služi kot pogoj rasistični mitologiji “samoobrambe” naroda. “Do the Right Thing” na drugi strani zgodovinske in kulturne izkušnje rasno nevidnost zamenja s poudarjanjem multikulturne, multietnične metropole v precepu med rasističnimi sentimentimi in brutalnostjo

¹³ Gray, Herman (1993) “The Endless Slide of Difference: Critical Television Studies, Television and the Question of Race”, *Critical Studies in Mass Communication*, junij, str. 191.

¹⁴ Ross, Andrew (1990) “Ballots, bullets, or Batman: Can cultural studies do the right thing”, *Screen* 31:1, str. 26–44.

¹⁵ Ross, Andrew (1989) *No respect: Intellectuals and Popular Culture*, New York: Routledge.

¹⁶ Ross (1990), str. 40.

¹⁷ *Ibid.*, str. 44.

policijskega državnega aparata. Celotna kompleksnost Leejevega filma, analizira Ross, nikoli ne zaključi v preprostem hollywoodskem obrazcu heroizma, nanešenem na lokalne junake filmskega settinga: v nasprotju z vnaprej predvideno etnografsko stavo na momente upora podrejenih družbenih skupin Lee in skozi refleksijo o vlogi *cultural studies* Andrew Ross, uporniški moment, postavita v izhodišče analize kot problem in ne sklep. "Kot lahko vidimo", piše Ross, "potem se imperativ 'naredi prav' udejanja različno glede na raso, razred, spol, starost in etničnost, in determinirajo ga zgodovine, ki so daleč proč od univerzalnega. V tem pogledu strateška briljantnost filma leži v svoji zahtevi, da neka nacionalna 'manjšina' – italijanski Američani – zavzame mesto bele maloburžoazije in izkoriščevalcev črnega delavskega razreda. To pomeni, da v filmu ni 'nevtralnega' belega pola, na osnovi katerega bi bilo mogoče skonstruirati Drugega."¹⁶

"Batman" in "Do The Right Thing" v kontekstu ameriške filmske produkcije stojita na diametralno nasprotnih polih; in vendar njuna obravnava nacionalnih mitologij in družbenih trenj zahteva, pravi Ross, da ju beremo in ocenjujemo skupaj, v luči njune družbene interakcije z realnostjo. S tem pa teoretični premik zdrsi s poudarjanja uniformnega modela recepcije kot a priori mesta upora, pogosto implicitno v etnografskih študijah bralk/gledalk, in namesto tega vplete v svoje problemsko polje dialektično razmerje med različnimi teksti – kulturnim, zgodovinskim, družbenim – ki konstituirajo heterogeno, pluralno in kontradiktorno "socializacijsko mesto recepcije". Rossov poudarek je tedaj tako na socializaciji teksta kot socializacijski moči teksta; in dejstvo, da si za zgled vzame središčni in marginalni kulturni produkt, napeljuje k sklepu, da *cultural studies* prestavlja stran od (Fiskeovega) ukvarjanja z učinki množične dominantne kulture na kompleksno krično polje srečanja med kulturno produkcijo, centralno in marginalno, in recepcijo ter njuno vpetost v širši kontekst globalne kapitalistične logike.

In morda še važnejši poudarek iz Rossovega spisa: če hočejo *cultural studies* stvari postaviti prav, in se na začetku devetdesetih formirati kot multikulturološke študije, potem "bodo morale razširiti svoje horizonte čez severnoameriško metropolo, ki si jo tako "Batman" kot "Do the Right Thing" izbereta za svoji zgodbi o kulturnih pravicah in razlaščanjih."¹⁷ Medtem ko ameriške kulturološke študije običajno slonijo na modelu "zgodovinske puritanizacije imigrantskih kultur" z vpisano ideološko osjo razmerja med Vzhodom in Zahodom, je naloga novih kulturoloških študij, da spreobrnejo probleme in kategorije, izpeljane iz te paradigme, in vključijo v svoj projekt nove osi razmerij. S tem pa se analiza množične kulture preseli zunaj okvirov nacionalnih kultur in kritično prestavi tudi obseg vprašanja, kakršna je družbeno-zgodovinska, kulturna in geografska strukturanost podrejene identitete in katere so nove politične koordinate kulturološkega projekta govora s pozicije podrejenih. Teme nacio-

nalne, rasne in postkolonialne identitete tu zadobijo nov pomen za študij množične kulture kot tudi za kritičen premislek o politiki *cultural studies*.

(2) Osnovni problem, ki ga razvija nova postkolonialna intelektualna mentaliteta, se dotika koncepta zastopstva, reprezentacije, drugega: drugih kultur, nepismenih, ljudstev "pred" ali "zunaj zgodovine". Kriza zahodne zavesti in antropološke imaginacije, da bi z znanstvenimi sredstvi nevpletenega, objektivnega popisa drugih, ne-zahodnih kultur, predstavila kulturni zemljevid sveta, se v povojnem obdobju manifestira v "nizu zgodovinskih pritiskov, da se antropologijo premesti glede na njene "predmete" raziskave. Antropologija ne govori več skozi avtomatično avtoriteto v imenu drugih, definiranih kot nesposobnih govoriti zase ..." ¹⁸ Nova antropološka etnografska pisava razlasti neosebno in distancirano, a manifestno prisotnost klasičnega etnografa, in namesto tega samo sebe definira kot fiktivno beležko srečanja z drugim, "dialoško tekstualno produkcijo", ki vidi "antropološke ideje, vmešane v lokalne prakse in institucionalne zapore, kot naključne in pogosto 'politične' rešitve kulturnih problemov", posredovane prek vodil retorike in oblasti. ¹⁹ James Clifford ²⁰ tako ponudi nov lik etnografa, ki v sebi združuje "razlagujoči jaz" in "tekstualiziranega drugega", polimorfno in poliglasno diskurzivno formo, ki je neločljivo vpisana skozi kontekste raziskave in pogoje dialoga z drugim; in sestavi novo etnografsko vizijo, ki center sveta prestavi v množstvo "prostorskih praks" (spatial practices – termin je de Certeaujev, op. KHV), ki krožijo in uhajajo vsakršni logiki kartografije, ki bi jih poskusila zasidrati na enem mestu. Cliffordova nova etnografska paradigma tudi rekonstruira tradicionalno imperialistično imaginacijo, ki projicira Zahod v središče opazovanja drugega: "Ko danes govorimo o Zahodu", piše, "imamo v mislih neko silo – tehnološko, ekonomsko, politično, ki ne žarči iz nekega določenega geografskega ali kulturnega centra. Ta sila, če lahko o njej govorimo v ednini, je rapršena v neenakih oblikah iz mnogih centrov – ki zdaj vključujejo Japonsko, Avstralijo, Sovjetsko Zvezo in Kitajsko – in se artikulira v različnih mikrosocioloških kontekstih." ²¹

Cliffordov pristop k razmisleku in pojmovanju drugih kultur resonira s kulturološkimi študijami na točki ukvarjanja z "domačimi" kulturnimi pojavi, identitetami, praksami. Namesto modela stabilnosti, integritete in zgodovinske kontinuitete predmet kulturne analize razpade v fragmentarno, potujočo in diskontinuirano shemo "antropološke kulture". "Ta", piše Clifford, "ni več tisto, kar je bila. Ko je jasno, da zastopstveni izziv prihaja iz portretiranja in razumevanja lokalno/globalnih zgodovinskih srečanj, ko-produkcij, dominacij in uporov, tedaj se je treba osredotočiti na hibridne, kozmopolitanske izkušnje prav tako kot na zakoreninjene, domorodske ... Moj namen ni, da naredimo obrobje za novi center (na primer, "mi" vsi smo potniki), temveč da primerjalno analiziramo specifično

¹⁸ Clifford, James (1986) *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, Berkeley: University of California Press, str. 10.

¹⁹ *Ibid.*, str. 11, 14.

²⁰ Clifford, James (1988) *The Predicament of Culture*, Harvard University Press.

²¹ *Ibid.*, str. 272.

²² Clifford, James (1992) "Traveling Cultures", v *Grossberg et al.*, str. 101.

²³ Clifford, James (1995) "Paradise", *Visual Anthropology Review*, 11:1, str. 93–117.

²⁴ Hall 1993, str. 362.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Bhabha, Homi K. (1990) "Novel Metropolis", *New Statesman and Society*, 3: 88, str. 16–18.

²⁷ Fregoso, Linda in Angie Chabram (1990) "Chicana/o Cultural Representations: Reframing Alternative Critical Discourses", *Cultural Studies* 4:3, str. 203–212.

dinamiko nastanitve/potovanja." ²² Nova dinamika razmerja med "kulturo v nastanitvi" in "kulturo kot potovanjem" premesti poudarek z organicističnega razumevanja kulture kot telesa, ki se razvija, živi in umre, na konstruktivistični poudarek zgodovinskosti, interferenc in interakcij, ki presegajo stabilne in utečene kulturne forme z novimi pomeni, rabami in zunanji nanosi potujočih kulturnih vsebin. Režimi avtentičnosti in "kulturne čistosti" odstopijo prostor diskurzu "hibridnih, relacijskih kulturnih procesov" ²³ in v tem pogledu redefinirajo ne le zastopstvene (reprezentacijske) strategije v odnosu do drugih, Zahodu zunanjih kultur, temveč spodnesejo utečeno nacionalistično paradigmo koherentnosti in esencialnosti domače kulture.

Cliffordova antropološka etnografska paradigma tako sovпада s sociološko etnografijo *cultural studies* v točki konstruiranja postmoderne kulturne identite imigranta, drugega znotraj in ne zunaj meja zahodne imaginacije, ki v sebi združuje različne zgodovine, pripadnosti in kulturne orientacije. Novi imigranti, razseljeni, premeščeni, razcepljeni, nastopijo kot kulturni hibridi, ki se vsaj v dobesednem pomenu, nikoli ne bodo vrnili ali pa bodo kraji, kamor se bodo vrnili, preobraženi do nespoznavnosti z neusmiljenimi procesi moderne transformacije. V tem pogledu "iti domov" ne obstaja več. Zato tudi govorijo, pojejo in pišejo tako ubrano znotraj metaforičnih jezikov o "popotovanju", potovanju in "vrnitvi". ²⁴ Kulturni hibridi, kot piše Hall, prevzamejo vodilno vlogo v kontekstu sodobne zgodovinske rekonstitucije subjektivitete:

Na sebi nosijo sledove določenih kultur, tradicij, jezikov, sistemov verovanj, tekstov in zgodovin, ki so jih oblikovali. Toda hkrati so tudi prisiljeni soočiti se in narediti nekaj s kulturami, ki jih naseljujejo zdaj, ne da bi se enostavno asimilirali vanje. Niso in nikoli ne bodo *združeni* kulturno v starem pomenu, kajti brezizhodno so produkti mnogih prepletajočih se zgodovin in kultur, pripadajoč hkrati mnogim "domovom" – in torej nobenemu določenemu ... So produkt diasporne zavesti. Morajo se sprijazniti z dejstvom, da je v modernem svetu, in v to verjamem nepreklicno, identiteta vselej neka odprta, kompleksna in nezaključena igra – vselej v izgradnji. ²⁵

Razvijajoči se "metropolitanski kanon" migrantskih kulturnih skupnosti, ki "družbeni svet spreminjajo v nevaren hibridni prostor", ²⁶ postaja osnova redefiniranja javnega prostora mestne, nacionalne in globalne skupnosti. Vendar kulturološke študije ne ostanejo zgolj pri poststrukturalistično organiziranem polju razlike – nacionalne, rasne ali splošno post-kolonialne – kot osnovi konceptualiziranja kulturne identitete, temveč kritiko namerijo v dve smeri: v problematično, lingvistično kompleksno, zgodovinsko sproducirano, pozicionalno naravo kulturne identitete; in v samo "dvojno pozicionalnost" kritika kot intelektualca manjšinske skupnosti in hkrati predmet kritične teorije, vpisanega v kategorijo razlike. ²⁷ Poudarek tedaj vključuje strukturne pogoje razlikovanja, hierarhičnih ureditev in marginalizacij kulturnih identitet, pa tudi "kompleksnosti zgodovinske izkušnje", ki

spodnesejo preprosto enačenje skupnosti z zgornjo ali spodnjo prečko v kulturni stratifikaciji: pojem razlike, pišeta Fregoso in Chabram, "etnično identiteto všteje v univerzalno kategorijo razlike, ne da bi upošteval naše specifične zgodovinske notranje razlike. Nadalje, takšno pojmovanje razlike je utemeljeno v določeni singularnosti, ki za središče vzame zahodno govoreči subjekt, in ki trdi, da so vsi temnopolti ljudje različni od tega subjekta atranzparentni med seboj."²⁸ Etnično mešane metropolitanske zone Los Angelesa ali New Yorka in ameriška geografija etnične in kulturne razlike nasploh tedaj izrisujejo zemljevid kulturnih hierarhij, katerih meje in pomene oblegajo in predstavljajo kompleksne zgodovinske in kulturne izkušnje posameznih skupnosti, notranje razcepljenih po oseh rase, spola, razreda, in v nenehnem procesu nastajanja, spreminjanja in redefiniranja lastnih meja identitete.

Naloga *cultural studies*, kot je definirana v veji postkolonialnega kritičnega diskurza, je tedaj problematizirati razmerje med strukturalnimi in zgodovinskimi pogoji podrejenosti na način, ki pozicije podrejenosti in izključenosti ne prevaja direktno v polje upora in zanikanja dominantnih kulturnih kod (kot to včasih velja za študij množične kulture), temveč si prizadeva artikulirati notranje kompleksnosti in heterogene pozicionalnosti manjšinskih skupnosti in skupin zunaj oblastnih položajev tako, da bi bilo takšno kritično narativizacijo mogoče prevesti v sredstvo moči same skupnosti. Ni naključje, da Herman Gray, kritik rasne razlike, takšen kritični prestavek opravi prav na področju medijskih in posebej televizijskih študij, ki se pogosto zadovoljijo z analizo rasnega zastopanja v množičnih kulturnih tekstih kot "normalizacijo razlike", ne da bi se poglobili v načine in kontekstualizacije rasne skupnosti kot homogene protipola beli večini ali celo raziskovali "ideološke preostanke", ki nasprotujejo takšni homogenizaciji. Prek kritičnega branja dveh televizijskih študij Mimi White in Patricie Mellencamp Gray²⁹ zaključijo, da "domestikacija" in "normalizacija" rasne razlike v večini ameriških televizijskih programov tedaj ni nekaj, kar bi preprosto domnevali, pač pa moramo do njiju šele priti prek specifikacije in teoretizacije. Gray na drugem mestu opozori na nevarnost enačenja artikuliranja rasne razlike s pozicije drugega s progresivnim diskurzom kulturne spremembe in postmodernim anti-esencializmom. Diskurzi in debate o esencializmu, postmodernizmu in identiteti so odprli nove vpoglede v razumevanje hegemonističnih praks in opremili intelektualce s sredstvi preverjanja in analize konstrukcij in samo-reprezentacij črncev. Sočasno pa je takšno ukvarjanje s tekstualno analizo, brez upoštevanja materialnih lokacij in praks različnih sektorjev črnske skupnosti, pripeljalo do tega, da smo spregledali "vrnitev" esencializma, nacionalizma in afrocentristične kulturne mitologije, ki jih v delih črnske populacije pogojujejo prav ti materialni in družbeni pogoji.³⁰ Grayev zadržek leži v intelektualnih in akademskih naporih, da bi razstavili poenotujoče koncepte identitete (kot so rasa, spol ali

²⁸ *Ibid.*, str. 207.

²⁹ Gray 1993.

³⁰ Gray, Herman (1993) "African-American political desire and the seductions of contemporary cultural politics", *Cultural Studies* 7:3, str. 364–373.

³¹ *Ibid.*, str. 366.

³² *Ibid.*, str. 369.

³³ Hooks, bell (1994) *Outlaw Culture; Resisting Representations*, New York: Routledge, str. 5.

³⁴ West, Cornell, Bell Hooks (1991) *Breaking Bread: Insurgent Black Intellectual Life*, Boston, MA: South End Press, str. 133.

³⁵ Glej Geoff Eley in Ronald Grigor Suny, ur. (1996) *Becoming National*, Oxford: Oxford University Press.

³⁶ Bhabha, Homi K. (1990), "Dissemination: time, narrative, and the margins of the modern nation", v Bhabha, H.K., ur. *Nation and Narration*, London: Routledge, str. 299.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ Anderson, Benedict (1991) *1983 Imagined Communities: Reflections on the Origin and the Spread of Nationalism*, London: Verso.

heteroseksualnost), ki ostajajo zaprti v krogotoku akademskih razprav in ločeni od "izkušeni, praks in lokacij pomembnih segmentov črncev v Združenih državah".³¹ Materialni pogoji in družbene lokacije črnskih skupnosti ostajajo teoretsko neartikulirani in nepremišljeni v razmerju do črnskih samo-reprezentacij v kulturi in množičnih medijih. "Kot politično vprašanje takšna kroženje in zaprtje v lokalnost profesionalcev in akademije odpira vprašanje, kje se pretakajo ti diskurzi, na koga so naslovljeni in kakšna je njihova učinkovitost za družbeno transformacijo."³² Bell Hooks podobno izostruje razmerje *cultural studies* do družbenih realitet ljudi in skupnosti, ki jih proučujejo, in izprašuje politični naboj profesionalnega akademizma (v kar se *cultural studies* lahko pogosto obrnejo), ki si prizadeva sodelovati in so-kreirati procese de-kolonizacije, a hkrati ne razmišlja o tem, kako v sam proces vključiti tiste, na katerih bi bilo potrebno opraviti in odpraviti učinke kolonialistične zavesti: "Kaj pomeni za nas izobraževati mlade, privilegirane, predominantno bele študente, da bi se znebili belske nadvlade, če to delo ni združeno z delom, ki poskuša posredovati in spremeniti ponotranjeni rasizem, ki meri na temnopolte?"³³

Gray in Hooks – pa tudi Cornell West, tretji črnski intelektualec – projekt *cultural studies* definirajo v kritični navezavi na politično aktivno intelektualno držo in usmerjenost, ki diskurzivne strukture zastopanja in kulturno reproduciranje mehanizmov družbene stratifikacije in dominantne patriarhalne kapitalistične ureditve združujejo z analizo pogojev spremembe; vsi tudi poudarjajo vlogo intelektualca kot dejavnika spremembe in se v času, ko se črnskim intelektualcem vrata univerz in dostop do uglednih publikacij vse bolj spet zapirajo,³⁴ morda bolj eksplicitno od svojih kolegov postkolonialističnega kritičnega diskurza ukvarjajo z institucionalnimi ovirami delanja *cultural studies* – značilnost, h kateri se bom vrnila v zadnjem delu tega spisa.

Tretji moment v konstituiranju postkolonialnega kulturološkega diskurza izhaja iz vprašanja redefiniranja nacionalne identitete: hkrati je rezultat in pogoj premisleka fragmentirane konstrukcije postkolonialne, etnične in rasne identitete, nacionalna identiteta dodaja k analitičnemu mozaiku *cultural studies* predmet, čigar teoretične izpeljave omogočajo misel o politiki identitete v času multinacionalnega kapitalizma in globalne kulturne menjave.³⁵ V izhodišču je pojmovanje naroda kot pripovednega konstrukta, ali z besedami Homi K. Bhabhe: "kompleksne retorične strategije", razcepljene med pojmovanjem ljudstva (people) kot "a priorne zgodovinske prezenze" in ljudstva kot "konstruiranega v predstavi pripovedi", ki šele enuncira sedanost;³⁶ razcepljeni nacionalni subjekt postane "liminalna forma družbenega zastopstva, prostor, ki ga notranje zaznamujejo kulturna razlika in heterogene zgodovine tekmujočih ljudi, nasprotujočih avtoritet in napetih kulturnih lokacij."³⁷ Po Andersonu³⁸ nacionalne pripadnosti ni več mogoče razumeti kot

zunaj-zgodovinskega absoluta in ne naroda kot zunaj zgodovinsko-kulturnega konteksta razvoja tiska-kapitalizma, ki je šele zagotovil osnovo nacionalni zavesti. Nacionalna identiteta kot produkt in ne generator kulturnih pisav obrne logiko izvorne pripadnosti v logiko kapitalistične menjave, ki nacionalnim simbolom odvzame odtis aure in jih namesto tega požene v kulturni in medijski krogotok pomenov,³⁹ kontaminiranih v spopadih med uradnimi političnimi vizijami, tekstualnimi strategijami, kulturnimi premestitvami in diskontinuitetami, "nepopolnimi označevanji", "transgresivnimi mejami".

Lauren Berlant bere takšen model razmerja med kapitalistično kulturno proizvodnjo in kar sama poimenuje "množično nacionalnostjo", t.j. kulturno-medijske sisteme nacionalne identifikacije, v kontekstu ameriške literarne, filmske in televizijske kulture. V ospredje postavi analizo diskurzivnih mehanizmov in ideoloških postopkov, ki nacionalno identiteto vzpostavijo skozi trenja med utopičnim, idealnim konstruktom nacionalnega javnega prostora in lokalnim, "praktičnim vsakdanjim prebivanjem", med kolektivnimi formami identifikacije in privatnimi izkušnjami nacionalne identitete, med zalogo družbenih kompetenc "zrelega" državljanstva in pedagoškimi posegi v konstrukciji nacionalne fantazije otroškega državljana. Berlantova poimenuje takšen teritorij trenj in kontradikcij Nacionalno Simbolno, politični prostor naroda, ki prepleta pravne, teritorialne, genetske, lingvistične, izkustvene momente,⁴⁰ in – podobno Bhabhovi eksplikaciji – zasnuje narod kot razcep med predpostavljenim razmerjem, izhajajočim (šele) iz niza kolektivnih praks, in med predhajajočim nacionalnim subjektom, ki (če) zagotovi pomen nacionalnim formam. Njena analiza literarnih del Nathaniela Hawthorna kot avtorja eksplicitno nacionalnih fantazij in konstrukcij "Amerike" služi kot izhodišče iskanju križnih mest med uradno-pravnimi definicijami naroda in njihovimi kroženji v kulturni sferi, ko zapiše: "Kulturno izražanje nacionalne fantazije je krucialno za politično legitimnost naroda: je dokaz za narodovo utopično zaobljubo, da zagotovi popolno in pravično integracijo posameznikov, "ljudstva" in države. Toda nacionalna kultura sočasno beleži diskontinuirane, kontradiktorne, ambivalentne, antagonistične in preprosto konfuzne elemente družbenega življenja"⁴¹ – elemente, ki nacionalno fantazijo in njene specifične vsebine šele vzpostavijo kot izid kulturne debate in zgodovinske transformacije. Podobno prečenje uradnih kodifikacij in kulturnih prilaščanj nacionalnih vsebin Berlantova zabeleži v ameriški televizijski produkciji: skozi analizo uspešnice *The Simpsons* in aluzijo na novo MTV-jevsko patriotično mladinsko kulturo Berlantova pripelje do sklepa, da televizijska kultura zagotavlja medij zgodovinskega rekonstituiranja naroda v obliki "postmodernega nacionalističnega načina produkcije", z "generacijo mladih vpoklicanih, da oživijo politiko nacionalne fantazije brez opore v nekem utopičnem ali celo poštenem notranje-političnem programu."⁴² Mladi v novi televizijski konstelaciji kolektivne

³⁹ Anderson, Benedict (1994) "Replica, Aura, and Late Nationalist Imaginings", *Qui Parle*, št. 1, str. 1–21.

⁴⁰ Berlant, Lauren (1991) *The Anatomy of National Fantasy*, Chicago: University of Chicago Press.

⁴¹ *Ibid.*, str. 21–22.

⁴² Berlant, Lauren (1993) "The Theory of Infantile Citizenship", *Public Culture*, št. 5, str. 407.

⁴³ Berlant, Lauren, "National Brands/National Body: Imitation of Life", in Bruce Robins, ur. (1993) *The Phantom Public Sphere*, Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 173–208.

nacionalne identitete vzdržujejo spomin na narod, ne da bi ga razumeli kot politični dejavnik, ki je sposoben kolektivnega upora in kritične distance do ameriške nacionalne politike.

Skozi analizo primera povojne filmske konstrukcije nacionalne identite pa Berlantova⁴³ potisne vprašanje razmerja med uradno-pravno in kulturno semiotiko naroda še korak dlje, do polja telesa: tu pokaže zgodovinski moment konstituiranja ameriškega državljana kot "abstraktne osebe" odsotnega telesa – odsotnost, ki zagotovi, da se praznina vpiše kot univerzalno moško in belo. Javna nacionalna identiteta za žensko ali črno telo tedaj obstoji le, kolikor sta sposobna zatreti prisotnost svoje telesnosti. S tem pa Berlantova nakaže prepletenost režimov reprezentacije – nacionalne, spolne, rasne, ki jih tedaj ni mogoče študirati osamljene in neodvisno drug od drugega; nasprotno, kulturološke študije vzpostavijo svoj predmet kot diskurzivni vpis nacionalnih, spolnih, rasnih, razrednih razmerij, ki medsebojno pogojujejo in organizirajo kulturne podobe, pomene in zastopstva: črno žensko telo služabnice, na primer, figurira v sistemu kulturne nacionalne fantazije drugače kot bela ženska podjetnica ali medijska zvezda, in še drugače kot moški odsotni označevalec nacionalnega telesa. Študij spola, spolnosti in telesa tako predstavlja kulturološko tematsko polje, ki se nujno vpisuje v ostala dva, izpostavljena v tem pregledu, in hkrati gradi neodvisno teoretsko polje, ki informira in usmerja splošno kritično diskusijo *cultural studies*.

(3) Študij spola in spolnosti črpa svoj analitični arzenal v konjunkciji s feminizmom; vprašanja družbene topografije razmerij med spoloma, spolnosti in oblasti, prenešene in reproducirane na kulturnih konstrukcijah spola vpisujejo širšo problematiko strukturnih in zgodovinskih pogojev spolne opresije in mikro-političnih bojev nasproti patriarhalnim kulturnim režimom zastopanja. Rekonstruiranje patriarhalnih dominantnih struktur zavesti, vpisanih v množičnih kulturnih tekstih sovpada s politično gesto dekonstruiranja hegemonične enotnosti v diskurzivne tenzije, nasprotja in fragmente kot mest aktiviranja politične zavesti drugega – žensk, homoseksualcev, subkultur, ... A hkrati ko feminizem zagotavlja politični zagon kulturološki analizi spola in spolnosti, pogosto zaključí kot predmet kritičnega ovrednotenja in distanciranja od humanistično-intelektualističnega feminističnega diskurza, ki razvija poenostavljen in enostranski model spolne opresije kot opresije ženske – ne glede na razredno ali rasno razliko subjekta v analizi oziroma svoje lastne (glede na prejšnjega večinoma privilegirane) družbene lokacije. Razcep je v zadnjem času morda najočitnejši v debati o pornografiji: medtem ko radikalno feministično nasprotovanje pornografskim materialom kot neokusnim vnovčevanjem ženske družbene podrejenosti skozi kulturno logiko blaga, ki direktno usmerja in vodi sfero moške družbeno-seksualne aktivnosti, vključujoč posilstvo in zakonske zlorabe, apelira k ukinitvi in prepovedi pornografije, si kulturološke študije prizadevajo zapogniti zemljevid spolne opresije

po oseh multiple družbene hierarhije. Laura Kipnis,⁴⁴ na primer, k argumentu dopiše razredno razliko, in tako bistveno zaostri problem politične alianse anti-pornografskih glasov s klasično meščansko kulturo in moralo definiranja telesa: sledeč Bahktinovi teoriji telesa in pomenu nadzora nad telesom v meščanski ekonomiji užitka in opresije Kipnisova pokaže, da zgroženost in gnus nad podobami pornografskega slečenega, eksponiranega, vulgarnega, ekscesivnega, izločajočega telesa sovпада z mehanizmi konstrukcije meščanske subjektivitete, ki si prizadeva zakriti označevalce nizkega, nekontroliranega, neokusnega s panojev javne scenerije natančno na osnovi kršenja pravil reprezentacije meščanskega telesa. "Tako je morda nekoliko težje razumeti feministični gnus izolirano in gnus nad pornografijo kot striktno vprašanje spola", pravi Kipnisova, kajti ni geste gnusa brez neke zgodovine in ne brez razrednega značaja. In ne glede na to, kaj vse še lahko rečemo o feminističnih argumentih o primernem in neprimernem zastopanju ženskih teles – in ne želim zveneti, kot da sem s svojo razpravo izčrpala problem – meščanski gnus, tudi ko je mobiliziran nasproti kršenju in nasilju nad ženskim telesom, ni brez funkcije v razmerju do razredne hegemonije, in je več kot problematičen v kontekstu nečesa, kar si prizadeva biti radikalno družbeno gibanje.⁴⁵

Po drugi strani pa Kipnisova z analizo reprezentacije telesa na straneh nizke, proti-meščanske, proti-hegemonistične in proklamativno nizko-kulturne pornografske publikacije *Hustler*, ki jo izpelje v nadaljevanju svojega argumenta, opravi še en pomemben premik, ki pogosto umanjka v kulturoloških študijah množičnih medijev: medtem ko branje revije izpostavi nek nov politični pornografski idiom, ki se zoperstavlja vladajočemu meščanskemu diskurzu mainstream revij kot *Playboy* ali *Penthouse*, in tedaj odpre prostor novim političnim in kulturnim strategijam znotraj dominantne množične kulturne industrije (točka, do katere skoraj brezpogojno privedejo vse medijske študije), pa Kipnisova na koncu obrne lečo, ko pokaže na omejujočo politično perspektivo revije, katere politika šoka izključi možnost progresivnega kulturnega programa. To pa pomeni, da "ni zagotovila, da so proti-hegemonistične ali celo specifično proti-meščanske kulturne forme nujno tudi progresivne. In tako kaže, da bo eno od predpostavk v sodobnih ameriških kulturoloških študijah, po kateri se zdi, da je v popularni kulturi vselej mogoče najti nekaj up vzbujajočega, potrebno še enkrat premisliti."⁴⁶

Medtem ko Kipnisova analizo reprezentacije spola in spolnosti, in sovpadujoč vpliv feminizma na celotno diskusijo kulturnega zastopstva ženskega telesa, problematizira v kontekstu razredne hegemonije, si Wendy Kozol⁴⁷ zastavi nalogo poiskati stične momente feminizma z vprašanjem razmerja rasne, razredne in spolne zastopanosti v razmerju do patriarhalnega družbenega reda. Skozi analizo medijsko-sodnega procesa proti O. J. Simpsonu

⁴⁴ Kipnis, Laura (1992) "(Male) Desire and (Female) Disgust: Reading Hustler", v Grossberg et al., str. 373– 391.

⁴⁵ Ibid., str. 378.

⁴⁶ Ibid., str. 388.

⁴⁷ Kozol, Wendy (1995) "Fracturing Domesticity: Media, Nationalism, and the Question of Feminist Influence", Signs 20:3, str. 646–67.

⁴⁸ *De Lauretis, Teresa* (1987) *Technologies of Gender: Essays on Theory, Film, and Fiction*, Bloomington: Indiana University Press.

Kozolova išče dialektična razmerja v javni portreturi nasilja nad ženskami v okviru družine kot hkrati izziv spolnim konvencijam in senzacionalizija nasilja, ki omogoča vpis takšne kritike v okviru hegemonistične pripovedi. Prisotnost rasne in razredne identitete nadalje določi način predstavitve spolnega nasilja kot bodisi privatni ali družbeni problem: medtem ko nasilno dejanje nad žensko v okviru bele, srednje-razredne skupnosti pripada domeni domačega, znotraj družinskega in torej osamljenega problema, si isto dejanje v kontekstu nižjih razredov in črnske skupnosti pridobi pečat družbenega problema: tu nasilje ne označuje več psihopatologije posameznika, ki izstopa iz dominantne patriarhalne norme skupine, temveč prestopi hišni prag razredne in rasne skupine, katere družbena patologija postavi osnovo izključitvi iz nacionalne skupnosti. Teresa de Lauretis⁴⁸ pa vprašanje nasilja nad ženskami vpiše v retorično polje konstruiranja spola: nasilja ne moremo razložiti zunaj okvirov pojmovanja spola in njegove zgodovinske pojavnosti kot družbenega problema ne onstran diskurzivnih zapisov spolnega razmerja v kontekstu družbenih razmerij oblasti. Da pojem družinskega nasilja do pred nedavnim za večino socioloških raziskav, socialnih ustanov in represivni aparat države ni obstajal oziroma ni pomenil veliko, je mogoče pojasniti z dejstvom, da se družinskih razmerij ni zapisovalo v luči oblastnih razmerij, družbeno kodificiranih in zastopanih skozi spol. Da se navkljub statističnim podatkom, ki eksplicitno nakazujejo prevladujoče število žensk kot žrtev družinskega nasilja, še vedno uporablja spolno nevtralne termine "zakonskega nasilja" ali "zlorabe zakonca", pa kaže na določeno upornost jezika odpreti pot kritiki patriarhata in analizi družinskega nasilja z vidika družbene in moške nadvlade. Retorična funkcija je tu, da obrani vtis znanstvene nepristranskosti in moralne nevtralnosti, pravi de Lauretisova. S tem ko se prevladujoči diskurzi družinskega nasilja poskušajo izogniti ideologiji ali "retoriki nasilja", pa se zares zapletejo v "nasilje retorike". Učinki nasilja retorike potujejo zunaj konceptualizacije samega problema nasilja, derridajevsko zaključijo avtorica, in sicer v območje družbenih praks nasilja.

S tem pa de Lauretisova pokaže na reverzibilno vez med diskurzivnim in družbenim: v tem pogledu je tudi nujno, da feministična analiza študij spola zastavi onstran semiotične spolne razlike, ki svet dejanskih zgodovinskih akterjev razdeli v dva pola: moški in ženski in, glede na politični interes feminizma, zapre žensko v razmerje do ženske, univerzalne in poenotujoče razliko, ki zabriše razlike med ženskami in v ženskah. Ker je spol produkt in proces mnoštva družbenih tehnologij – filma, institucionalnih diskurzov, epistemologij in dnevnih praks (op. KHV) – je naloga feministične kritike spola, ki si prizadeva za družbeno-kulturno transformacijo, da poišče svoje mesto hkrati znotraj in zunaj moško skonstruiranih zastopstev spola, ki temeljijo na predstavi heteroseksualne družbene pogodbe. Naloga je tedaj ne le v vnovičnem branju in zapisovanju

zgodovinske vednosti, ki dekonstruirata dominantni moški diskurz spola, temveč v gibanju v in iz spola kot ideološke reprezentacije; v gibanju v diskurzivni prostor pozicij, ki jih zagotavljajo hegemonistični diskurzi, in v zunanost teh diskurzov, v feministično skonstruirane kontradiktorne, heteronomne in multiple diskurzivne in družbene prostore. V trenutku pa, ko pristanemo na to potovanje med spolom kot ideološko reprezentacijo in nereprezentativnim (raje kot Althusserjevsko ideološko in zunajideološko/znanstveno pozicijo), verjame de Lauretisova, se tudi sprosti pogosta feministična zapora ženske v univerzalno spolno razliko, in namesto tega vpiše subjekt, konstituiran v spolu – a ne le skozi spolno razliko, temveč tudi prek kulturnih reprezentacij in izkušeni rasnih in razrednih razmerij.

Kipnisova, Kozolova in de Lauretisova pokažejo na nujnost rekonceptualiziranja feministične analize spola, ki razdre patriarhalno diskurzivno paradigmo spolne razlike in namesto tega teoretizira spolni subjekt kot kompleksni preplet pozicij, razmerij in kulturnih reprezentacij. Namesto prevladujoče skrbi bele srednje-razredne feministične tradicije osvoboditi se spolne polarnosti patriarhalnih diskurzov avtorice analizirajo kulturne reprezentacije na način, ki kategorijo spola destabilizirajo v kontradiktorne diskurzivne tehnologije in družbene prakse in dovoljujejo vpis spola po oseh spolne, pa tudi rasne in razredne izkušnje. S tem pa postavijo most med različnimi tematskimi polji kulturoloških študij, ki poveže analitično in politično zavezanost dekonstruiranja kulturnih zastopanj kot mest družbenih spopadov za oblast, in investiranja v mikropolitične, lokalne, vsakdanje prakse upora, redefiniranja in samo-zastopstva. Ali z besedami Donne Haraway: "Feministični diskurz in anti-kolonialni diskurz sta vpletena v nek zelo fin in občutljiv napor graditi povezave in sorodnosti, in ne postaviti svojo ali nekoga drugega izkušnjo za vir zaključene pripovedi."⁴⁹

Konteksti

Kulturološke študije v Združenih državah so danes uveljavljena univerzitetna interdisciplina z razširjeno mrežo konferenc, publikacij in akademskih posegov znotraj etabliranih disciplin in študijskih programov.⁵⁰ Po mnenju samih praktikov ameriške kulturološke študije prevzemajo intelektualni prestiž in vplivno sfero kritične teorije, ki je od sedemdesetih dalje označevala evropsko (in predvsem francosko) teoretično intervencijo v polje ameriške intelektualne produkcije, in nadgrajujejo njene strukturalistične konceptualne aparate z zgodovinsko in kulturno specifičnimi kontekstualizacijami konkretnih družbenih praks. V svoji heterogeni in pogosto pragmatistični navezavi na intelektualne tradicije in šole je pogosto težko določiti, h kateremu teoretskemu diskurzu se ekskluzivno nagiba

⁴⁹ Haraway, Donna J. (1991) *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*, London: Free Association Books, str. 113.

⁵⁰ Johnson, Richard (1986–87) "What is *Cultural Studies Anyway?*", *Social Text*, vol. 16, str. 38–80.

⁵¹ Modleski, Tania (1991) *Feminism Without Women: Culture and Criticism in a "Postfeminist" Age*, New York: Routledge.

⁵² Hooks 1994, str. 4.

posamezna kulturološka študija, in še težje, v kakšnem razmerju je do "izvirne", birminghamske šole. Pogosto ameriške kulturološke študije niti ne prepoznajo birminghamske reference in vodijo svoj projekt skozi filter zanikanja lastne zgodovine, ki upa poglobiti solidarnost s predmetom analize, ljudmi in njihovimi bralnimi praksami, bolj kot s katero koli uveljavljeno institucijo znanja. In četudi se ime Stuarta Halla pojavlja na listi referenc kot skorajda obvezno branje, so praktične implikacije njegovega učenja še vedno razpršene v neenakomernih in različno zapopadenih pojmovanjih, kar vse, po mojem razumevanju, je mogoče pripisati prav specifično ameriški naravi institucionalne umestitve *cultural studies* in njihovih teoretikov.

Toda preden se lotimo institucionalnih kontroverzij ameriških *cultural studies*, je morda vredno povzeti nekaj problematičnih mest samega projekta. Morda najočitnejši in tudi najpogostejše omenjani očitek ameriškim *cultural studies* je njihova politična investicija na stran množične kulture kot mesta progresivnih rekonstrukcij dominantnih kulturnih tekstov. Študij množičnih medijskih form, tekstov in njihovih recepcij v tem pogledu zastavi najbolj optimistično skico družbene preobrazbe, ki namesto na revolucionarne posege v sam sistem dominantnih družbenih razmerij stavi na socializacijo notranjih instinktov upora vladajočim strukturam oblasti kot pogoj progresivne družbene spremembe: analize medijskih idolov, soap oper, romantičnih romanov, ženskih revij itn. poudarjajo pomen vsakdanjih taktik upora in kompleksnih subjektivnih pozicij, ki pogosto prevračajo dominantno logiko in pomene množičnih tekstov in vpisujejo drugačno, nekalkulabilno razumevanje družbene realnosti. Problem je dvojen: po eni strani takšna interpretacija družbenih praks in kontekstov branja vselej vzbuja sum o interpretovi politični in pogosto nezavedni nuji opravičevanja ukvarjanja s formami množične in ljudske domišljije, vredne analitikovega kritičnega časa natančno zaradi njihovega političnega potenciala – kako, na primer, upravičiti množični ženski privlak soap operam kot dominantnemu žanru patriarhalne kulturne produkcije, če ne prek iskanja ženske transgresivne prakse branja, ki, v obratni smeri, vrača zaupanje feminističnemu političnemu programu? A kot piše Tania Modleski,⁵¹ takšno vračunavanje legitimira privatne užitke, medtem ko pogosto porazi širši radikalni feministični napor dekonstruiranja patriarhalnih oblastnih razmerij. Bell Hooks podobno podvomi v obstoječo prakso prepisovanja in rekonstruiranja pomena množičnih idolov, kot na primer Madonne, ki "različnim kulturnim praksam pripiše subverzivni, radikalni transgresivni namen in moč tudi tedaj, ko za kaj takega obstaja le malo dokazov."⁵²

Druga plat problema tiči v analitični pripravljenosti dekonstruirati pogoje produkcije, institucionalne okvire in politično ekonomijo množične kulture, ki proizvaja ambivalentno pojmovanje na strani kulturnega potrošnika: ob tem, da ambivalentnost in kontradiktorno

branje dominantnih kulturnih tekstov vselej izvira iz reakcije na obstoječe kulturno blago in ne v njegovi produkciji – distinkcija, ki je pomembna predvsem za bralce družbeno podrejenih skupin, ki jih kulturna industrija ne prizna za vredno potrošniško tarčo in tedaj sploh ne vpiše v svoje tekste – takšna stava na svobodo rekonstruiranja pomena pozabi na strukturne in zgodovinske pogoje zavesti in – branja skozi nezavedno. Za primer navajam nedavno študijo Linde Williams, v kateri razpravlja o primeru Rodneya Kinga, Afroameričanu, ki so ga v domnevno napačnem dekodiranju njegovega vedenja brutalno pretepli pripadniki losangeleške policije, dogodek pa je zabeležila amaterska video kamera. O različnih interpretacijah dogodka, zapisanega na videu in kasneje predvajanega televizijskemu gledalcu, Williamsova piše, “da je Rodneya Kinga, ki se je zdel večini ljudi, ki so videli pretep na video posnetku, tako očitna žrtev, navkljub vsemu obramba na prvem procesu uspešno predstavila kot nasilno grožnjo v ‘popolnem nadzoru’ nad situacijo in torej nevarnost za štiri policaje, ki so trdili, da so bili njegova žrtev, kar pa dokazuje, da imajo gledalci lahko zelo različne reakcije na isto melodramo, kar je odvisno od rase, razreda in spola protagonistov in njih samih.”⁵³ Williamsova tu še enkrat potrjuje določeno avtonomnost pri gledanju in razumevanju televizijskega posnetka, ki gledalca postavi zunaj ali celo nasproti pomenski logiki vizualnih in narativnih struktur množične kulture. Takšni tezi se je seveda težko upreti; a morda je vredno ob poudarku na neusklajenem in kontradiktornem razmerju med tekstem in bralcem, ki ga proizvede neka medijska zgodba, poudariti strukturne in zgodovinske predpogoje medijskega diskurza, ki določijo gledalčev kognitivni zemljevid realnosti. Da je Rodney King v svojih gledalcih lahko sočasno povzročil zgroženost nad policijsko brutalnostjo in simpatiziranje s štirimi policaji, ne sovпада samo z različno družbeno umestitvijo samega gledalca: prihaja iz same zgodovine zastopanja črncev na ameriški televiziji. Dekodiranje črnega moškega telesa, obkroženega z nekaj policaji, lahko prihaja neposredno iz družbene izkušnje, ki jo nosijo gledalci iz vsakdanjega življenja, in tako vpišejo v svojo predstavo razmerje med akterji na video traku; toda hkrati takšno predstavo pogojuje neka “družbena vednost”⁵⁴ o razmerju med črno raso in nasiljem, na katerem ameriški povojni mediji gradijo svojo politično-dokumentarno in dramsko reportažo o vodilnih družbenih problemih.⁵⁵ Z besedami Stuarta Halla to pomeni novi in problematični dogodki, ki se gibljejo zunaj naših pričakovanj in razumevanj, morajo biti vselej najprej pripisani ustreznim diskurzivnim področjem, preden lahko “pomenijo”. “Najpogostejši način njihovega mapiranja je”, nadaljuje Hall, “da se novo pripiše določenemu področju že obstoječih ‘zemljevidov problematične družbene realnosti’.”⁵⁶

Družbena vednost o črnem nasilju (in nasilju nad črnici) hkrati predhaja in je modificirana s strani gledalčeve družbene umestitve;

⁵³ Williams, Linda (1996) “Versions of Uncle Tom: Race and Gender in American Melodrama”, v C. MacCabe in D. Petri (ur.) BFI Working Papers, London: BFI, str.135.

⁵⁴ Konstrukcija družbene vednosti, skozi katero dojemamo druge, nam zunanje svetove in realnosti, ki jih potem rekonstruiramo in vgradimo skupaj z našimi v nek “svet celote”, je po Hallu prva funkcija modernih medijev; glej Stuart Hall (1977) “Culture, Media and the “Ideological Effect”, v James Curran, M. Gurevitch, J. Woollacott, E. Arnold (ur.) Mass Communication and Society, The Open University Press.

⁵⁵ Prim. Kozol, Wendy (1994) Life’s America, Philadelphia: Temple University Press.

⁵⁶ Hall, Stuart (1980) “Encoding/Decoding”, v S. Hall, D.Hobson, A. Lowe, P. Willis (ur.) Culture, Media, Language, Birmingham: Centre for Contemporary Cultural Studies, str. 134.

⁵⁷ Hooks, Bell (1992) "Representing Whiteness in the Black Imagination", v Grossberg et al, Cultural Studies, str. 344.

njene kritične funkcije tedaj ni mogoče razstaviti skozi analizo praks gledanja televizije, temveč zahteva bolj radikalen poseg v same pogoje konstrukcije ameriške medijske realnosti in imaginarne in nezavedne strukture razmerja med kulturno institucijo, tekstom in gledalcem.

Ameriške kulturološke študije medijev (in širše) pogosto preskočijo kompleksno strukturo razmerij med "diskurzivnimi področji", ki zagotavljajo prevod družbenih dogodkov in realnosti v smiselno celoto, in hierarhijo udeležbe v sferi "družbene vednosti". Takšen preskok je morda najočitnejši tedaj, ko se v projektu srečajo različno institucionalno umeščene ravni kritičnega diskurza, ki obdelujejo stično tematsko polje, ali konceptualizirajo sorodno družbeno izkušnjo. Tedaj navkljub deklarativnim naporom *cultural studies*, da se vztrajno distancira in problematizira kritikovo lastno družbeno-politično in kulturno pozicijo kot tekst, ki teče vzporedno s samo analizo, izgleda, da bi morala tudi politika *cultural studies* prevzeti status analitičnega predmeta in samo sebe podvreči bolj sistematični kritični obdelavi. Nazorna primera pri roki si izposojam kar iz konference Cultural Studies 1990, ki je osvetlila takšno neskladje med intelektualnim naporom in kritikovim mestom v strukturah družbenih – spolnih, rasnih, razrednih – hierarhij.

Obe zgodbi nam razodene Bell Hooks: v prvi povzame reakcijo na Cliffordovo postmodernistično praznovanje potovanja, omenjeno zgoraj, ki prestavi kulturna središča in delokalizira druge kulture. Z manj metaforičnega entuziazma Bell Hooks povzema svojo lastno izkušnjo potovanja, ki je potovanje v grozi ob prečenju meja, časovnih, ki se nanašajo na zgodovino ameriške rasne segregacije, geografskih, ki se nanašajo na segregiranje državljanov sveta na mejnih prehodih: "če hočem pripovedovati svoje 'popotne' zgodbe, tedaj moram imenovati premik iz rasno segregirane južne skupnosti, iz ruralnega črnega baptističnega izvora, v prestižno belo univerzitetno okolje. Moram biti sposobna govoriti o tem, kako izgleda zapuščati Italijo po tem, ko sem imela predavanje o rasizmu in feminizmu na povabilo parlamenta, da me potem lahko beli uradniki zaslišujejo nekaj ur, ne da bi bili dolžni pojasniti, zakaj so vprašanja, ki jih zastavljajo meni, drugačna od vprašanj za belce v vrsti pred menoj."⁵⁷ Bell Hooks kot potujoča ameriška državljanka doživlja potovanje na način redefiniranja svoje osebe v navezavi s črnkim terorizmom in žensko naivnostjo ("Rečeno mi je, da ženske kot jaz sprejemajo darila od moških ne da bi vedele, kaj ta darila so ..."), potovanje, ki se razlikuje od Cliffordovega metaforičnega in dejanskega prečenja družbenih in geografskih svetov; njen vpis v katalog družbene vednosti zaznamuje drugačno družbeno izkušnjo in tako tudi drugačno pojmovanje "kulturološkega" potovanja.

Hkrati hierarhija vednosti in izkušnje določi njeno intelektualno pozicijo; o tem govori druga zgodba. Spet gre za potovanje, tokrat na konferenco kulturoloških študij, kjer si v veri, da bo, sprejeta v družbi

podobno mislečih, progresivnih, zavednih intelektualcev, našla oporo za izraz svojega strahu nad hierarhično organiziranostjo same konference. "Kasneje," zapiše, "sem slišala zgodbe s strani belih žensk, ki so se norčevale, kako trapasto je bilo od mene (v njihovih očeh najbrž zastopam "slabo" trdo črnko), ko sem rekla, da se počutim ogroženo. Njihova nesposobnost razumeti moj strah ... je indikacija, kako malo ta kultura zares razume globok psihološki vpliv bele rasistične dominacije."⁵⁸ Bell Hooks kot intelektualka s tem artikulira problemsko polje, ki v okvirih institucionalizirane in zgodovinsko privilegirane intelektualne skupnosti ostane nezapopadeno, nerazumljivo, nesposobno označevanja. Medtem ko se njene ženske kolegice zoperstavljajo družbeni praksi izključevanja iz javnega govora in moške intelektualne kulture, si njena družbena identiteta črnke šele utira pot v okvire bele kulture intelektualnega vedenja – pot, ki jo privilegirani beli udeleženec konference določi kot smešno, institucionalno in kulturno neartikulirano.

Bell Hooks samo sebe postavi za predmet kritičnega diskurza, da bi pokazala na institucionalne ovire delanja *cultural studies*. Njena dilema v mnogočem odmeva v širšem kontekstu diskurza postkolonialne intelektualne zavesti, ki prihaja v institucionalne okvire *cultural studies* od zunaj, z mest podrejenih, manjšinskih skupin. V tem pogledu je razumljivo, da si tako Hooksova ali Linda Fregoso in Angie Chabram, omenjeni že prej, zastavljajo vprašanje vpliva in moči *cultural studies*, da vrnejo ali vnesejo v etnične, kulturne in družbene skupnosti v analizi politični zagon, ki ga črpajo iz njihovih življenj, medtem ko moška bela intelektualna pozicija investira v razlago lokalnih kulturnih in družbenih moči, ki so že od vselej tam. V tem pogledu postkolonialna senzitivnost kulturoloških študij variira glede na intelektualno zgodovino, ki jo v svojih tekstih reproducira zahodni kritik. S tem pa pod sam projekt podpisuje tudi neko temeljno dilemo, ki jo v zadnjem času uspešno artikulirajo *subaltern studies*, namreč dilemo zahodne modernistične intelektualne dediščine, da z vokabularjem dominantnih filozofskih paradigem opišejo drugega, govorijo za drugega.⁵⁹ Nепреpoznavanje kontradiktornosti med valoriziranjem konkretne izkušnje drugega in nekritičnim razumevanjem zgodovinske vloge intelektualca zamegli vlogo samega intelektualca in pogosto sodeluje v sami neokolonialistični kapitalistični delitvi dela.⁶⁰ Razlika v družbeno-institucionalni in intelektualni zgodovini kritika tedaj proizvaja različne politične učinke lastnega diskurza, ki nosijo različne nivoje radikalne misli in posredno komplicira politično enotnost projekta *cultural studies*.

Da je takšen razkorak še posebno značilen za ameriške *cultural studies*, velja pripisati samemu institucionalnemu kontekstu, ki si navkljub multidisciplinarni naravi in intelektualni hereziji v odnosu do tradicionalnih akademskih disciplin zagotavlja preživetje le znotraj utečene politične ekonomije univerze, ki še ni v popolnosti začutila učinkov analiz kulturoloških študij. Stuart Hall v svoji refleksiji o

⁵⁸ *Ibid.*, str. 345–46.

⁵⁹ Za podrobnejši pregled debate glej AHR Forum (1994): Prakash, Gyan: "Subaltern Studies as Postcolonial Criticism"; Mallon, Florenica E.: "The Promise and Dilemma of Subaltern Studies: Perspectives from Latin American History"; Cooper, Frederick: "Conflict and Connection: Rethinking Colonial African History", *American Historical Review*, 99:5, str. 1475–1545.

⁶⁰ Spivak, Gayatri Chakravorty (1988) "Can the Subaltern Speak?", v Cary Nelson in L. Grossberg (ur.) *Marxism and the Interpretation of Culture, Urbana: University of Illinois Press*, str. 271–313.

⁶¹ Hall, Stuart (1992) "Cultural Studies and its Theoretical Legacies", v Grossberg et al., Cultural Studies, str. 285.

institucionalni uspešnosti kulturoloških študij v Ameriki izraža določeno navdušenje pa tudi strah nad vzponom in obsegom njihove institucionalizacije in profesionalizacije. Ob misli na napore, da bi pognali naš marginaliziran Center v Birminghamu, res ne morem biti razočaran nad ameriškim uspehom, pravi Hall. In vendar so moji občutki, "da eksplozija kulturoloških študij, tako kot drugih oblik kritične teorije v akademiji, predstavlja trenutek izredno temeljne nevarnosti."⁶¹ Bilo bi vulgarno govoriti o številu delovnih mest, denarju in pritiskih na ljudi, da hkrati ob svojem kritičnem političnem delu skrbijo za promocije in publikacije, nadaljuje. Nevarnost prihaja od druge: v trenutku – ko, tako kot v ameriških kulturoloških študijah – ni več momenta, ko ne bi mogli teoretizirati oblasti, nam grozi, da oblast sama postane nek lebdeč označevalec, izpraznjen vsakega označevanja. Institucionalno priznanje kritičnega diskurza oblasti tedaj paradoksalno zaobrne kontekst marginalizacije, vztrajanja na obrobju in izključitvi, v kontekst centralizacije, homogenega sovpadanja s konceptualizacijo oblasti kot nedeljivega produkta zahodne intelektualne imaginacije.

Tako Raymond Williams kot Stuart Hall sta ekskluzivizem in družbeno segregacijo Oxbridga vzela za politično izhodišče lastnega delanja *cultural studies*; da se danes njuni ameriški kolegi, vedoč ali ne, otepajo s podobno izkušnjo, pomeni, da je še vedno vredno staviti na kulturo in politiko *cultural studies* kot nosilca tistega intelektualnega momenta, ki si prizadeva razlastiti zgodovinske in institucionalne privilegije. Kar je tu specifično ameriškega je tedaj specifična zgodovina segregacije in porajajočega se multikulturalizma na univerzah in sam obseg vplivnega polja *cultural studies* na poti k institucionalizirani multidisciplinarni praksi. Oboje zadostuje, da mislimo *cultural studies* kot internacionalni in transnacionalni intelektualni projekt, katerega splošno šolo in poti učenja zagotavljajo posamezni, družbeno, kulturno in zgodovinsko specifični projekti. V tem pogledu so ameriške kulturološke študije danes prav lahko zgledna vaja v kritiki za post-birminghamsko šolo v Britaniji; in kritično izhodišče za projekt kulturoloških študij v Sloveniji.

zusammenfassungen

povzetki

abstracts

POVZETKI

Andrej Kirn
EKOLOŠKI IN DRUŽBENO-ETIČNI IZZIVI
GENSKE TEHNOLOGIJE
/Povzetek/

Znanje je samo ena izmed mnogih človeških vrednot. Možni so trije scenariji med znanstvenotehničnimi možnostmi in vrednotami. Potrebno bo večje družbeno soglasje pri uvajanju rizičnih tehnologij. Ena izmed takšnih tehnologij je tudi genska tehnologija, ki predstavlja novo evolucijsko obdobje. Obeti genske tehnologije so veliki, velika pa so tudi tveganja. Kljub tveganjem, ki jih prinaša genska tehnologija, pa bi bila nesmotrna in neučinkovita njena vsesplošna, neselektivna prepoved. Uporaba znanosti postaja za znanost in družbo velik problem. Zamajal se je aksiom, da s pomočjo znanosti in tehnologije ustvarjamo boljši in varnejši svet. Vse bolj se uveljavlja konfliktno razumevanje narave znanstvenotehničnega napredka. V zadnjih 20-ih letih se je radikalno spremenilo razmerje v trikotniku znanost-javnost-politika.

Ključni pojmi: ekologija, etika, genska tehnologija, znanost, tehnološki napredek, rizična družba

Andrej A. Lukšič
GENSKA TEHNOLOGIJA, JAVNOST IN
MEJE PARLAMENTARNE DEMOKRACIJE
/Povzetek/

Avtor v tekstu preispraša koncept političnega organiziranja razvitih industrijskih družb v luči sprejemanja pomembnih razvojnih odločitev, ki usodno vplivajo na pogoje bivanja na Zemlji. Glede sprejemanja odločitev o raziskovanju in komercializiranju izsledkov genske tehnologije se zavzema za takšne komunikacijske in odločevalne forme, ki bodo omogočali javnosti, da enakovredno ob stroki, državi (politiki) in industriji soodloča o smereh razvoja genske tehnologije v Sloveniji.

Ključni pojmi: *riziko, rizična družba, parlamentarna demokracija, rizična tehnologija, kritika parlamentarne ureditve, diferenciacija politike, participacija*

Kai Schlegelmilch
OBDAVČEVANJE ENERGIJE V EVROPSKI
UNIJI
/Povzetek/

Eden od glavnih razlogov za skromno uporabo energetske, okoljsko delujočih davkov je odsotnost mednarodnega dogovora o minimalnih skupnih elementih energetskega obdavčenja v najbolj razvitih državah. V devetdesetih letih je administracija EU z različnimi pobudami poskušala to prepreko odstraniti, vendar zaenkrat neuspešno. Najnovejši poskus Evropske komisije, da bi pospešila razgovore in uvedbo energetske /CO₂ davkov, je predlog za obdavčenje s trošarinami vseh energentov, ne le mineralnih goriv (razen obnovljivih virov energije) ter za zvišanje minimalnih stopenj trošarin in sicer v treh korakih, leta 1998, 2000 in 2002 (EC 1997).

Če število davkov, ki bi jih države članice morale povečati ali na novo uvesti, razumemo kot preprost kazalec njihovega odpora do predloga Komisije, pridemo do zanimivih ugotovitev. V nasprotju s splošnim prepričanjem se z najvišjim številom povečanj v svojem sistemu energetskega obdavčenja ne soočajo države z obrobja EU (Španija, Portugalska, Grčija in Irska), ampak visoko razvite države, kot sta Luksemburg in Belgija, čeprav le-ti do predloga Komisije ne kažeta prevelikega nasprotovanja.

Avtor predvideva, da naj bi v času predsednikovanja Nemčije EU na tem področju lahko prišlo do opaznih premikov. K temu naj bi pomembno prispeval notranjepolitični preobrat v Nemčiji, ki je v vladno koalicijo pripeljal Zelene. Analiza določil koalicijske pogodbe kaže, da imata vladajoči stranki podobno stališče do okoljske davčne reforme.

Ključni pojmi: *Energetski davki, EU, Nemčija, CO₂ davek, okoljska davčna reforma*

Eva Zver
INSTITUCIONALNE SPREMEMBE ZA
VARSTVO OKOLJA
/Povzetek/

Privrženci nekaterih novejših ekonomskih šol ugotavljajo, da varstva okolja kot novega področja družbenih konfliktov ni mogoče uspešno reševati v okviru obstoječega institucionalnega sistema. Varstvo okolja presega okvire, znotraj katerih delujejo

obstoječe institucije gospodarskega in političnega sistema. Te institucije zato ne morejo zaznati globalnih tveganj, ki jih pogosto same povzročajo. Rešitve okoljskih problemov torej ne moremo iskati samo v učinkovitejšem delovanju danega institucionalnega sistema. Ključni problem varstva okolja je, da prihaja do problemov tudi takrat, ko obstoječe institucije sorazmerno dobro opravljajo svoje naloge.

Vprašanje, s katerim se ukvarjamo v prispevku, je, kakšne vrste institucionalnih sprememb se v obstoječem gospodarsko političnem sistemu uspelo uveljaviti. Po Bromleyu ugotavljamo, da v prvi vrsti tiste, ki jih zahtevajo akterji, katerih interes je povečanje gospodarske učinkovitosti, pridobitev ekonomskih privilegijev ali prerazdelitev dohodka v njihovo korist. Vsekakor so to trije tradicionalno prepoznani motivi za institucionalne spremembe - v prispevku pa nas zanima, zakaj ne morejo pripeljati do sonaravnega razvoja in poskušamo opredeliti tip institucionalnih sprememb za uspešnejše varstvo okolja ter akterja, ki bi bil najbolj zainteresiran za njihovo uveljavitev. Z analizo predmeta javne politike in narave institucionalnih sprememb želimo pokazati, da je perspektiva okoljske politike zlasti v krepitvi tretjega sektorja.

Ključni pojmi: *institucionalne spremembe, ekonomske priložnosti, ekonomski privilegiji, učinkovitost, prerazdelitev*

Tanja Markovič Hribernik
POLITIKE IN INSTRUMENTI VARSTVA
OKOLJA V SLOVENIJI TER OKOLJSKA
DAVČNA REFORMA
/Povzetek/

Vse od začetkov tranzicijskih procesov v državah srednje in vzhodne Evrope so bila pričakovanja, predvsem med okoljevarstveniki v razvitih državah, o širši uporabi ekonomskih instrumentov varovanja okolja v državah na prehodu precejšnja. Po njihovem prevladujočem prepričanju namreč tranzicija pri naša institucionalne spremembe, ki zagotavljajo edinstvene možnosti za večjo uporabo instrumentov varovanja okolja z integralnimi, ekonomskimi in okoljskimi učinki.

Okolje vezana plačila so v Sloveniji še redkost. Niti o okoljski davčni reformi tudi še ne moremo govoriti, čeprav je bil uveden ukrep, ki je prepoznavni znak okoljske davčne reforme: leta 1997 je

bil uveljavljen davek na CO₂, kar je bilo utemeljeno z izpadom prihodkov zaradi znižanja prispevkov za socialno varnost v letu 1996. Da bi lahko govorili o okoljski davčni reformi, bi morala vlada njen začetek oznaniti – tega pa ni storila.

Ključni pojmi: *okoljski davki, Slovenija, prihodki in odhodki proračunov, faktorska sestava proračunskih prihodkov, izdatki za varstvo okolja, ekonomska in okoljska integracija, ekološko razvojni sklad*

Bojan Radej
NEKAKO OKOLJSKA DAVČNA REFORMA
/Povzetek/

Gospodarska rast ni sonaravna, če jo poganjajo dobički, ki jih omogoča neplačevanje stroškov za razvrednotenje okolja in zaradi prekomernega obremenjevanja ekosistemov. Vendar podjetja niso izrecno motivirana za netrajnostno rast. Ta je posledica splošno veljavnih institucionalnih dogovorov, ki usmerjajo pozornost odločevalcev, zožujejo njihove izbire, sugerirajo cilje in v naprej določajo stranske učinke gospodarske rasti. Dojemanje ekonomskih subjektov pa usmerjajo še številni drugi dogovori: na primer davčni sistem. Danes sta glavni razvojni težavi najrazvitejših evropskih gospodarstev nezdržno velika brezposelnost, ki je nikakor ni mogoče zmanjšati, in nesprejemljivo razvrednotenje okolja. Če bi obstoječi davčni sistem spremenili, tako da bi obdavčeval delo manj kakor doslej, bi se lahko zmanjšala brezposelnost. Izpad javnofinančnih prihodkov bi nadomestili tako, da bi povišali davke na razvrednotenje okolja. S tako davčno reformo bi torej lahko dosegli dva poglobljena razvojna cilja: povečali bi zaposlenost in zmanjšali razvrednotenje okolja. Glede varovanje okolja ta reforma ne bo prinesla čisto vsega, kar od nje pričakujemo. Okoljska davčna reforma je namreč zlasti javnofinančni projekt. Njena okoljska razsežnost je – in verjetno še nekaj časa bo – predvsem simbolična, vsebina pa predvsem v tem, da ni protiokoljska. Zametke ekološke davčne reforme bi z malce truda lahko opazili tudi že v Sloveniji.

Ključni pojmi: *okolje, davki, institucije, brezposelnost, država blaginje, tehnološki napredek*

dr. Miha Tomšič
TAKSA NA EMISIJE OGLJIKOVEGA
DIOKSIDA V SLOVENIJI
/Povzetek/

V prispevku je predstavljena uporaba davčnega inštrumenta, takse na obremenjevanje zraka z emisijami CO₂ v Sloveniji. Davčne spodbude niso edini možni inštrument za zniževanje emisij CO₂. Tudi v Sloveniji je taksa od uvedbe v začetku leta 1996 doživela številne spremembe. Po spremembi iz leta 1998 pa je taksa nadgrajena z inovativnimi rešitvami. Visoko zvišanje ravni takse je bilo možno le tako, da so se ob enem uveljavile znatne olajšave za tiste, ki bi sicer zaradi okoljevarstvenih in javnofinančnih namer morali trpeti znižanje svoje konkurenčnosti. Inovacija je v tem, da so olajšave zasnovane tako, da ob enem spodbujajo zniževanje emisij CO₂ za celo državo. Olajšave so določene za posamezne kurilne naprave, za sežig ali sosežig odpadkov, za plinasta goriva, pri proizvodnji električne energije je olajšava določena od emisij, ki jih povzročijo najboljše tehnika z okoljsko najustreznejšim gorivom, uveljavljene so spodbude za izboljšave pri rabi energije oziroma izboljšave energetskih naprav, ki neposredno zmanjšajo emisije pri enakem energetskem učinku.

Prenosljivost dovoljenj je omejena le na interne prenose. Olajšanje prenosljivosti dovoljenj ostaja izziv okoljevarstveni politiki, ki ga lahko preizkusi ob prihodnjih nadgradnjah obravnavanega inštrumenta.

Ključni pojmi: *davki, takse, onesnaževalna dovoljenja, emisije CO₂, kiotski protokol, energetski viri, politika varstva okolja.*

Dejan Jelovac
NATURALISTIČNI HUMANIZEM LUDWIGA
FEUERBACHA
/Povzetek/

Nalogo mišljenja je Feuerbach videl v kritiki moderne filozofije in njenega razvoja od Descartesa do Hegla, ki bi utrla pot do neke dejanske "nove filozofije" bodočnosti. V ta namen je kot lastno filozofsko oporišče razvil svojevrsten *naturalistični humanizem*. Ta radikalno kritični pristop do prevladujočega intelektualnega toka moderne filozofije je privedel do tega, da si Feuerbach v zgodovini filozofije ni zagotovil položaja in ugleda, kakršnega

bi si prav gotovo zaslužil. Za marksiste je bil prehodni pojav, nekakšna vmesna stopnja na poti od Hegla do Marxa, za akademsko filozofijo pa zgolj mislec drugotnega pomena. Ta prispevek skuša prebiti nezadostnost tovrstnih interpretacij in ponovno oživiti večplastnost Feuerbachove misli, še posebej kritike religije, ki tudi danes ni nič manj aktualna.

Ključni pojmi: *"filozofija bodočnosti", bit, človek, narava, religija, "človek – bitje brez boga", metafizika subjektivnosti, naturalistični humanizem.*

Katarina Majerhold
LJUBEZEN
/Povzetek/

V pričujočem eseju poizkušam ubesediti in delno definirati naše pojmovanje in dojevanje ljubezni ter spolnosti. Razkrinkavam predsodke, ki nam jih ponujajo naši vzorci o ljubezni: med drugim so to predsodki, da gre v ljubezni za odnos z drugim, da zaljubljenost pogojuje večjo možnost medsebojnega razumevanja in da lahko odpravlja ali razbije radikalne razlike, ki veljajo v naših vsakdanjih/vsakodnevnikih odnosih. Eden izmed največjih predsodkov sploh pa je, da lahko ljubezen odpravlja našo samoto in osamljenost. Ne, ravno nasprotno ljubezen kar najbolj izpostavlja našo samoto, samo-lastnost naše biti in odsotnost drugega. V ljubezni se šele človek zares sooči s samim seboj in s svojo radikalno razliko v odnosu do drugih ljudi in do narave, zato poizkušam ljubezen dojeti kot tisto, kar nagovarja človeka k njegovi človeškosti in biti nasploh.

Ključni pojmi: *samota, ljubezen, resnica, dar, smrt.*

Irena Štupar
NEMOGOČE BIVAJOČE – ŠTIRIKRAT
/Povzetek/

"Nemogoče bivajoče - štirikrat" je izid neke iniciacije v filozofsko branje; neke določene iniciacije, ki se je lahko zgodila samo ob srečanju s filozofinjami/filozofi, ki vdihnejo, izdihnejo in nosijo svoje telo; in to zahtevajo tudi od drugih. Zato dva predstavnika sodobne francoske filozofije: Alain Badiou in Jacques Ranciere z univerze Paris VIII. - Vincennes.

Zapiski s predavanj Alaina Badiouja, ki so uporabljeni v tekstu, morajo biti stari ali pa izmišljeni, saj danes na predavanjih ne razlaga več temeljev svoje ontologije. Sprejmi jih kot dogmo ali pa vrtaj po njih v poglavju "O procesih resnice". Ta tekst je vžigalna vrstica, ki vodi do prave filozofske eksplozije. Vsa se nahaja v večno zadnjem poglavju "Literatura".

Ključni pojmi: *ontologija, resnica, dogodek, realno, Alain Badiou, Jacques Ranciere, Deklaracija človekovih pravic.*

Ksenija H. Vidmar
AMERIŠKE CULTURAL STUDIES ALI
CULTURAL STUDIES V AMERIKI:
/Povzetek/

Avtorica v preglednem članku opredeli *cultural studies*, ki se kot novo raziskovalno polje konec šestdesetih zasnuje v Britaniji in zajame humanistično in družboslovno sceno prek Otoka. Analizirati v tradiciji *cultural studies* pomeni pripadnost intelektualni skupnosti, ki v ospredje postavlja vprašanja oblastnih razmerij, političnih spopadov in diskurzov spolne, rasne, razredne idr. razlike v sferi kulture ter išče mesta upora, zanikanja in transgresije v mikro-politiki vsakdanjega življenja, vse to pa z izrazito heterogenim metodološkim aparatom. Članek se osredotoča na ameriške *cultural studies* in tri njihova tematska polja: množično kulturo, rasno in nacionalno identiteto ter vprašanja spola.

Ključni pojmi: *cultural studies, množična kultura, identiteta, politika, študije spola /gender studies/*

ZUSAMMENFASSUNGEN

Andrej Kirn
DIE ÖKOLOGISCHEN UND
GESELLSCHAFTLICH-ETHISCHEN
HERAUSFORDERUNGEN DER
GENTECHNOLOGIE
/Zusammenfassung/

Das Wissen ist nur eines der vielen menschlichen Werte; zwischen den wissenschaftlich-technischen Möglichkeiten und Werten gibt es drei mögliche Szenarien. Bei der Einführung risikoreicher Technologien ist daher ein größerer gesellschaftlicher Konsens unumgänglich. Zu diesen risikoreichen Technologien zählt auch die Gentechnologie, die eine neue Evolutionsstufe darstellt. Die Möglichkeiten dieser Technologie sind groß, ebenso aber auch ihre Risiken. Trotz aller Gefahren, die die Gentechnologie in sich birgt, wäre es unzumutbar und wirkungslos, diese Technologie ohne vorige Selektion allgemein hin zu verbieten. Die Einsatz der Wissenschaft stellt sowohl für die Wissenschaft an sich als auch für die Gesellschaft ein immer größeres Problem dar. Das Axiom, wonach mit Hilfe der Wissenschaft und Technik eine bessere und sichere Welt geschaffen wird, ist ins Schwanken geraten, denn in immer größerem Maße setzt sich ein Verständnis durch, das im Konflikt zum wissenschaftlich-technischen Fortschritt steht. In den letzten 20 Jahren haben sich die Beziehungen im Dreieck von Wissenschaft, Öffentlichkeit und Politik radikal geändert.

Schlüsselwörter: *Ökologie, Ethik, Gentechnologie, Wissenschaft, technologischer Fortschritt, Risikogesellschaft*

Andrej A. Lukšič
DIE GENTECHNOLOGIE,
ÖFFENTLICHKEIT UND DIE GRENZEN
DER PARLAMENTARISCHEN
DEMOKRATIE
/Zusammenfassung/

Der Autor des Artikels hinterfragt das Konzept der politischen Organisiertheit in den entwickelten Industriegesellschaften vom Standpunkt der

Entscheidungsfindung wichtiger Entwicklungsfragen aus, die nachhaltig die Lebensbedingungen auf der Erde beeinflussen. In Bezug auf die Entscheidungsfindung hinsichtlich der Erforschung und Kommerzialisierung gentechnischer Ergebnisse befürwortet der Autor solche Formen der Kommunikation und Entscheidungsfindung, die es der Öffentlichkeit in Slowenien ermöglichen, neben der Fachwelt, dem Staat (Politik) und der Industrie als gleichberechtigter Partner über den gentechnischen Entwicklungsverlauf mitzubestimmen.

Schlüsselwörter: *Risiko, Risikogesellschaft, parlamentarische Demokratie, risikoreiche Technologie, Kritik an der parlamentarischen Staatsordnung, Differenzierung der Politik, Partizipation*

Kai Schlegelmilch
DIE BESTEUERUNG VON ENERGIE IN DER
EUROPÄISCHEN UNION
/Zusammenfassung/

Einer der Hauptgründe, weshalb kaum Energie- und Ökologiesteuern erhoben werden, liegt darin, daß es zwischen den entwickeltesten Industriestaaten kein internationales Abkommen über gemeinsame Mindestbestimmungen für die Besteuerung von Energie gibt. In den neunziger Jahren versuchte die Administration der Europäischen Union mittels diverser Initiativen dieses Hindernis zu beseitigen, die bis jetzt jedoch erfolglos blieben. Der letzte Versuch der Europäischen Kommission (1997), um die Gespräche und die Einführung von Energie- bzw. CO₂-Steuern zu beleben, ist der Vorschlag, alle Energieträger (mit Ausnahme von erneuerbaren Energiequellen), und nicht nur das Mineralöl, mit einer Verbrauchssteuer zu besteuern sowie die Mindestverbrauchssteuersätze schrittweise in den Jahren 1998, 2000 und 2002 anzuheben.

Versteht man die Anzahl der Steuern, die die Mitgliedsländer erhöhen oder einführen müßten, als einen schlichten Indikator für den Widerstand gegen die Vorschläge der Europäischen Union, erhält man interessante Ergebnisse. Wider aller Erwartungen werden mit den größten Erhöhungen im System der Energiebesteuerung nicht die minder entwickelten EU-Mitgliedsländer (Spanien, Portugal, Griechenland und Irland) konfrontiert, sondern gerade die hochentwickelten Mitgliedsländer wie Luxemburg und Belgien, obwohl diese Staaten nie-

mals im größeren Maße den Vorschlägen der Kommission widersprachen.

Der Autor prognostiziert, daß es während des EU-Vorsitzes unter Deutschland zu sichtlichen Fortschritten kommen könnte. Einen bedeutenden Beitrag dazu könnte der politische Umschwung in Deutschland leisten, wodurch die Grünen Koalitionspartner geworden sind. Eine Analyse der Koalitionsvereinbarung zeigt, daß die beiden Regierungsparteien in der ökologischen Steuerreform ähnliche Standpunkte vertreten.

Schlüsselwörter: *Energiesteuern, EU, Deutschland, CO₂-Steuer, Ökologiesteuerreform*

Eva Zver
INSTITUTIONELLE VERÄNDERUNGEN
ZUGUNSTEN DES UMWELTSCHUTZES
/Zusammenfassung/

Anhänger einiger jüngerer Wirtschaftslehren stellen fest, daß das Problem des Umweltschutzes als neuer Bereich, auf dem es zu gesellschaftlichen Konflikten kommen kann, im Rahmen der schon bestehenden Institutionen nicht erfolgreich gelöst werden kann. Der Umweltschutz überschreitet die Grenzen, in denen die bestehenden Institutionen des wirtschaftlichen und politischen Systems funktionieren, und aus diesem Grund können diese Institutionen nicht die globalen Risiken erkennen, die sie oft selbst verursachen. Daher können die Probleme des Umweltschutzes nicht ausschließlich durch ein effektiveres Handeln der bestehenden Institutionen gelöst werden. Das Schlüsselproblem des Umweltschutzes liegt darin, daß Probleme auch dann auftreten, wenn die schon bestehenden Organe ihre Arbeit relativ gut verrichten.

Die Frage, mit der sich der Artikel auseinandersetzt, ist: Welchen Arten der institutionellen Veränderungen gelingt es, sich im bestehenden wirtschaftspolitischen System behaupten zu können? Bezüglich Bromley erfährt man, daß sich in erster Linie jene Veränderungen durchsetzen, die von den Akteuren gefordert werden, deren Interesse es ist, die ökonomische Effektivität zu erhöhen, wirtschaftliche Privilegien zu erlangen oder das Einkommen zum eigenen Gunsten umzuverteilen. Auf jeden Fall handelt es sich hierbei um drei traditionell erkennbare Motive einer institutionellen Veränderung, wobei sich jedoch die Frage stellt,

weshalb diese Veränderungen nicht zu einer Entwicklung führen können, die im Einklang mit der Natur verläuft. Ferner soll versucht werden, einen Typ von institutionellen Veränderungen zu definieren, die einen erfolgreichen Umweltschutz ermöglichen, und einen Akteur zu bestimmen, der an der Durchsetzung dieser Veränderungen am meisten interessiert wäre. Mittels einer Analyse der öffentlichen Politik und des Wesens der institutionellen Veränderungen soll darauf hingewiesen werden, daß es eine Perspektive in der Umweltpolitik vor allem durch die Stärkung des tertiären Sektors gibt.

Schlüsselwörter: *institutionelle Veränderungen, wirtschaftliche Gelegenheiten, wirtschaftliche Privilegien, Effektivität, Umverteilung*

Tanja Markovič Hribernik
ARTEN DER POLITIK UND MITTEL ZUM
SCHUTZ DER UMWELT IN SLOWENIN
SOWIE DIE ÖKOLOGISCHE
STEUERREFORM
/Zusammenfassung/

Vom Anbeginn der Transitionsprozesse in den mittel- und osteuropäischen Staaten waren die Erwartungen, vor allem der Umweltschützer in den entwickelten Industriestaaten, in Hinblick auf einen breiteren Einsatz ökonomischer Instrumente zum Umweltschutz in den Staaten, die sich in der Transition befinden, beträchtlich. Die meisten waren der Überzeugung, daß die Transition auch institutionelle Veränderungen mit sich bringen würde, die die einzigartige Möglichkeit böte, im größeren Maße Instrumente für den Umweltschutz mit einer integralen ökonomischen und ökologischen Wirkung anzuwenden. Ökologieabgaben sind in Slowenien noch selten, und von einer ökologischen Steuerreform kann auch noch nicht die Rede sein, obwohl eine Maßnahme getroffen wurde, die als Zeichen einer ökologischen Steuerreform angesehen werden kann: 1997 wurde die CO₂-Steuer eingeführt, deren Einführung mit dem Ausfall von Einnahmen aufgrund der Senkung der Sozialabgaben im Jahr 1996 begründet wurde. Damit man von einer ökologischen Steuerreform sprechen könnte, müßte die Regierung ihren Beginn ankündigen, was sie aber nicht tat.

Schlüsselwörter: *Ökologiesteuern, Slowenien, Einnahmen und Ausgaben des Staatshaushalts,*

Zusammensetzung des Haushalts nach Bestandteilen, Ausgaben für den Umweltschutz, ökonomische und ökologische Integration, Ökologischer Entwicklungsfonds

Bojan Radej
EINE ART DER ÖKOLOGISCHEN
STEUERREFORM
/Zusammenfassung/

Das Wirtschaftswachstum ist nicht im Einklang mit der Natur, wenn es durch Gewinne angekurbelt wird, die durch die Einsparung von Kosten für die Entwertung der Umwelt und eine übermäßige Belastung der Ökosysteme entstehen. Allerdings sind die Unternehmen nicht ausdrücklich an einer Unbeständigkeit des Wachstums motiviert. Dies ist die Folge allgemeingültiger institutionalisierter Übereinkommen, die die Aufmerksamkeit der Entscheidungsträger lenken, ihre Entscheidungsfreiheit einschränken, Ziele suggerieren und die Nebenwirkungen des Wirtschaftswachstums definieren. Die Wahrnehmung der Subjekte in der Wirtschaft wird auch durch andere Vereinbarungen gelenkt, wie z. B. das Steuersystem. Die größten Entwicklungsprobleme, mit denen die entwickeltesten europäischen Ökonomien konfrontiert werden, ist die unzumutbare Arbeitslosigkeit, der nicht bezukommen ist, und die inakzeptable Abwertung der Umwelt. Würde das bestehende Steuersystem so abgeändert werden, daß die Arbeit weniger als bisher besteuert werden würde, so könnte das zu einem Rückgang der Arbeitslosigkeit führen. Der Ausfall an Einnahmen der öffentlichen Hand könnte dadurch ersetzt werden, daß die Entwertung der Umwelt höher besteuert wäre. Mit einer solchen Steuerreform könnten zwei wichtige Entwicklungsziele verwirklicht werden: sowohl die Arbeitslosigkeit als auch die Entwertung der Umwelt würden sinken. In Hinsicht auf den Umweltschutz wird die Steuerreform nicht alle Erwartungen erfüllen können, die in sie gesetzt wurden. Die ökologische Steuerreform ist vor allem ein Projekt der öffentlichen Finanzen; ihre ökologische Tragweite ist - und wird es wohl auch bleiben - vor allem symbolisch, und ihrem Inhalt nach ist sie zumindest nicht gegen die Umwelt gerichtet. Ansätze einer ökologischen Steuerreform könnten mit ein bißchen Aufwand auch schon in Slowenien gefunden werden.

Schlüsselwörter: *Umwelt, Steuern, Institutionen, Arbeitslosigkeit, Wohlfahrtsstaat, technologischer Fortschritt*

Dr. Miha Tomšič
DIE ABGABE FÜR
KOHLENSTOFFDIOXIDEMISSIONEN
IN SLOWENIEN
/Zusammenfassung/

Im Artikel wird der Gebrauch eines Instruments der slowenischen Steuerpolitik dargestellt: die Abgabe für die Belastung der Luft durch CO₂-Emissionen. Steuererleichterungen sind nicht die einzigen Mittel zur Senkung von CO₂-Emissionen. Auch in Slowenien erlebte die Abgabe von ihrer Einführung an eine Reihe von Veränderungen, wobei mit der Änderung aus dem Jahr 1998 die Abgabe um innovative Lösungen erweitert wurde. Die große Anhebung des Abgabensatzes wurde nur dadurch möglich, daß gleichzeitig Steuererleichterungen für jene vorgesehen wurden, die wegen Ziele der Ökologie oder der öffentlichen Finanzen in ihrer Konkurrenzfähigkeit gefährdet wären. Die Neuerung liegt darin, daß die Erleichterungen so konzipiert sind, daß sie zugleich landesweit zur Senkung der CO₂-Emissionen anregen. Erleichterungen sind für vereinzelte Verbrennungsanlagen bestimmt, für die Verbrennung oder Mitverbrennung von Abfällen, für gasförmige Brennstoffe und bei der Erzeugung von elektrischer Energie, wobei die Abgabenerleichterung von den Emissionen abhängig ist, die von der besten Technik mit dem umweltverträglichsten Brennstoff verursacht werden. Darüberhinaus haben sich Initiativen behauptet, die den Energieverbrauch bzw. energetische Geräte optimieren, die unmittelbar den Schadstoffausstoß bei gleicher energetischer Ausbeute verringern.

Die Übertragbarkeit von Genehmigungen ist nur auf interne Transfers beschränkt. Wie die Übertragung von Genehmigungen zu erleichtern wäre, ist eine Herausforderung für die Umweltschutzpolitik, der sie sich bei der nächsten Modifizierung des besprochenen Gegenstandes stellen kann.

Schlüsselwörter: *Steuern, Abgaben, Emissionsgenehmigungen, CO₂-Emissionen, Kiotoer Protokoll, Energiequellen, Umweltschutzpolitik*

Dejan Jelovac
DER NATURALISTISCHE HUMANISMUS
LUDWIG FEUERBACHS
/Zusammenfassung/

Feuerbach sah die Aufgabe des Denkens in der Kritik der modernen Philosophie und ihrer Entwicklung von Descartes bis Hegel, was den Weg bis zu einer tatsächlichen „Philosophie der Zukunft“ ebnete. Aus diesem Grund entwickelte er als philosophischen Ausgangspunkt einen eigenen *naturalistischen Humanismus*. Dieser radikal kritischer Ansatz gegenüber der vorherrschenden intellektuellen Strömung der modernen Philosophie führte dazu, daß Feuerbach in der Geschichte der Philosophie weder die Position einnahm noch das Ansehen genoß, die er sich ganz gewiß verdient hätte. Für die Marxisten war Feuerbach eine vorübergehende Erscheinung, eine Art Zwischenstufe auf dem Weg von Hegel zu Marx, und für akademische Philosophen stellte er nur einen Denker von zweitrangiger Bedeutung dar. Dieser Beitrag möchte versuchen, die Unzulänglichkeiten solcher Interpretationen zu durchbrechen und Feuerbachs komplexes Gedankengut erneut zum Leben zu erwecken, vor allem seine Kritik an der Religion, die auch heute nicht minder aktuell ist.

Schlüsselwörter: *„Philosophie der Zukunft“, Sein, Mensch, Natur, Religion. „Der Mensch - Wesen ohne Gott“, Metaphysik der Subjektivität, naturalistischer Humanismus*

Katarina Majerhold
DIE LIEBE
/Zusammenfassung/

Das vorliegende Essay versucht unsere Auffassung und unser Begreifen der Liebe und der Sexualität auszudrücken und auch teilweise zu definieren. Dabei werden unsere vorgefaßten Meinungen von der Liebe bloßgestellt, die uns unsere Denkmuster offerieren: Dazu gehören die vorgefaßten Meinungen, daß es sich bei der Liebe um ein Verhältnis mit jemand anderem handelt, daß die Möglichkeit eines größeren gegenseitigen Verstehens durch das Verliebtsein bedingt ist und daß durch das Verliebtsein radikale Unterschiede, die in unseren alltäglichen Beziehungen vorherrschen, beseitigt oder gar niedergerissen werden. Eine der weitverbreitetsten Vorstellungen überhaupt ist, daß

die Liebe unser Alleinsein und unsere Einsamkeit beseitigen kann. Nein, gerade das Gegenteil trifft zu. Die Liebe exponiert im größtmöglichen Maße unser Alleinsein und unsere Einsamkeit - das Charakteristikum unserer Existenz und das Fehlen des anderen. Erst in der Liebe wird der Einzelne mit sich selbst und mit seinem radikalen Unterschied in Bezug auf den anderen und der Natur konfrontiert, weshalb die Autorin versucht, die Liebe als etwas zu verstehen, das den Menschen von seiner Menschlichkeit und seinem Sein allgemein hin überzeugt.

Schlüsselwörter: *Einsamkeit, Liebe, Wahrheit, Gabe, Tod*

Irena Štupar
DAS UNMÖGLICHE SEIENDE - VIERMAL
/Zusammenfassung/

„Das unmögliche Seiende - viermal“ ist das Resultat einer Initiation in das philosophische Lesen, einer bestimmten Initiation, zu der es nur beim Treffen mit Philosophen und Philosophinnen kommen kann, die ihren Körper sowohl ein- und ausatmen als auch tragen. Dies verlangen sie auch von ihrem Gegenüber. Aus diesem Grund sollen hier zwei Vertreter der modernen französischen Philosophie genannt werden: Alain Badiou und Jacques Ranciere von der Pariser Universität Vincennes. Die Mitschriften aus den Vorlesungen Badious, die in dem vorliegenden Text gebraucht werden, dürften alt oder erfunden sein, da Badiou heutzutage die Grundlagen seiner Ontologie nicht mehr erläutern. Man kann sich diese als Dogma zu eigen machen oder darüber im Kapitel „Über die Prozesse der Wahrheit“ nachforschen. Dieser Text ist eine Zündschnur, die zu einer wahren philosophischen Explosion führt, die zur Gänze im immerwährenden letzten Kapitel „Literatur“ vorhanden ist.

Schlüsselwörter: *Ontologie, Wahrheit, Ereignis, real, Alain Badiou, Jacques Ranciere, Menschenrechtsdeklaration*

Ksenija H. Vidmar
AMERIKANISCHE *CULTURAL STUDIES*
ODER *CULTURAL STUDIES* IN
AMERIKA:
/Zusammenfassung/

Die Autorin definiert in diesem Text den Begriff *cultural studies*, der als neues Betätigungsfeld Ende der sechziger Jahre in Großbritannien begründet wurde und der humanistische und gesellschaftswissenschaftliche Kreise in ganz Großbritannien umfaßt. Analysieren in der Tradition der *cultural studies* bedeutet, daß man einem intellektuellen Kreis angehört, der die Fragen nach Machtverhältnissen, politischen Kämpfen und Diskursen geschlechtsspezifischer, rassischer, Klassen- und anderer Unterschiede in der Sphäre der Kultur in den Mittelpunkt stellt. Darüberhinaus wird nach Orten des Widerstandes, der Verneinung und der Transgression in der Mikropolitik des alltäglichen Lebens gesucht; dies all geschieht mit der Hilfe eines heterogenen methodologischen Apparates. Der Artikel konzentriert sich auf die in Amerika betriebenen *cultural studies*, vor allem auf die folgenden drei thematischen Felder: Massenkultur, rassische und nationale Identität und Geschlechterfragen.

Schlüsselwörter: *cultural studies, Massenkultur, Identität, Politik, gender studies*

ABSTRACTS

Tanja Markovič Hribernik
ENVIRONMENTAL POLICIES AND
INSTRUMENTS IN SLOVENIA AND
ENVIRONMENTAL TAX REFORM
/Abstract/

Since the beginning of transition processes in Central and Eastern European countries, ecologists from developed countries in particular have held considerable expectations regarding the wider use of economic environmental instruments in transition countries. They have maintained that transition would bring about institutional changes creating unique possibilities for more frequent applications of environmental instruments with integral, economic and environmental effects.

In Slovenia, environment-related expenditure is still rare. It is still impossible to speak about environmental tax reform, although its hallmark measure has already been adopted. Namely, in 1997 the CO₂ tax was enforced. This was legally justified as a measure to make up for the loss experienced due to new, lower social security fees introduced in 1996. To be able to speak about environmental tax reform, the government should announce its beginning - which so far it has not done.

Keywords: *environmental taxes, Slovenia, budget revenues and expenditure, structure of budget revenues, environmental expenditure, economic and environmental integration, ecological development fund*

Eva Zver
INSTITUTIONAL CHANGES IN
FAVOUR OF ENVIRONMENTAL
PROTECTION
/Abstract/

The proponents of certain contemporary economic schools maintain that environmental protection as part of the new area of social conflicts cannot be successfully resolved within the existing institutional system. Environmental protection goes beyond the framework of the existing institutions within the economic and political

system. For this reason, these institutions cannot detect the global risks that they themselves often cause. Therefore, solutions for environmental problems cannot merely be sought in the more efficient functioning of a certain institutional system. The main problem of environmental protection is that difficulties arise even when the existing institutions perform their tasks well.

The article deals with the question of which type of institutional changes succeed in the existing economic and political system. According to Bromley, such changes are primarily demanded by those entities whose main interest is an improvement of economic efficiency, the acquiring of economic privileges or redistribution of income to their benefit. These are three traditionally recognised motives for institutional changes. However, the author of the article investigates the obstacles which hinder nature-friendly development and determines the type of institutional changes that would improve environmental protection and the entity that would be most interested in implementation of such changes. Through an analysis of the content of public policy and the nature of institutional changes, the author proposes that the best prospects for environmental policy lie in the building up of a third sector.

Keywords: *institutional changes, economic opportunities, economic privileges, efficiency, redistribution*

Kai Schlegelmilch
TAXATION OF ENERGY IN EUROPEAN
UNION
/Abstract/

One of the main reasons for the infrequent application of environmental energy taxes is the lack of any international agreement on the minimum common elements of energy taxation in the most developed countries. In the 1990s, EU administration used various incentives to overcome this obstacle, but so far, it has not been successful. The latest attempt of the European Commission to accelerate negotiations and to introduce energy or CO₂ taxes is a proposal to enforce excise duties on all energy sources, not only mineral fuels (with the exception of renewable energy sources) and to gradually increase the minimum levels of excise

duties in three stages, in 1998, 2000 and 2002 (EC 1997).

If the number of taxes to be increased or newly introduced by member-countries is understood as a simple indicator of their disapproval with the Commission's proposal, we arrive at interesting conclusions. Contrary to general belief, the increases in the system of energy taxation are mostly not encountered by the member-states from the borders of the EU (Spain, Portugal, Greece and Ireland), but by highly developed countries such as Luxembourg and Belgium despite the fact that these two countries do not display any major disapproval of the Commission's proposal.

According to the author, during the period of Germany's presidency over the EU, considerable changes might occur in this sphere. This would be greatly contributed to by the fact that a major shift of power has occurred in Germany's domestic policy, whereby the Green Party is now part of the government coalition. An analysis of the provisions of the coalition agreement reveals that the two ruling parties share a similar opinion with regard to environmental tax reform.

Keywords: *energy taxes, the eu, germany, CO₂ tax, environmental tax reform*

Bojan Radej

ENVIRONMENTAL TAX REFORM

OF A SORT

/Abstract/

Economic growth is not sustainable if motivated by profits created by neglecting environmental degradation and by destroying the self-absorbitive capacities of ecosystems. However, businessmen and businesswomen are not explicitly directed towards unsustainable growth. This is a consequence of general institutional agreements which shape the perception of business decision-makers, narrow domain of their choices, imput their goals and consequently decisively influences also the side-effects of their activities.

Nowadays, developed countries face unportable unemployment, which cannot possibly be reduced, and intolerable environmental degradation. Lower taxation of labour could well be an effective instrument to increase employment. The budget deficit should not arise, only if decrease in

labour tax revenues could be compensated for with increased taxes – a set of environmental taxes are proposed to maintain public financial equilibrium.

This kind of tax reform could lead towards the achievement of two main development goals: more jobs and less environmental pollution. Nevertheless, environmental tax reform will fail to meet all environmental expectations, because it is above all a budget instrument. Its environmental dimension is - and will most probably remain for some time - symbolic, while its actual environmental impact is that it is not oriented against the environment. With some effort, signs of environmental tax reform can also be detected in Slovenia.

Keywords: *environment, taxes, institutions, unemployment, welfare state, technological progress*